

ББК

74.20

0 Ф66

Рецензенти;

дійсний член АПН України, доктор педагогічних наук, професор, заслужений
юрист України

Синьов В,М доктор педагогічних наук, професор
Оржеховська ВМ. доктор педагогічних наук, професор
Козубоєська І, В,

*Рекомендовано до друку Вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка (Протокол № 9 від 28.05,2002 року)*

Фіцула М.М., Парфанович ІХ

Ф66 Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та
подолання: Навчально-методичний посібник. — Тернопіль:
Навчальна книга - Богдан, 2008, - 432 с,

ISBN 978-966-408-563-9

У навчально-методичному посібнику висвітлюються причини формування відхилень у поведінці неповнолітніх та шляхи їх попередження і подолання в умовах загальноосвітньої школи. Зокрема, розкриваються можливості процесу перевиховання таких неповнолітніх, його етапи, принципи, зміст і методи, організація індивідуальної корекційної роботи і процесу самовиховання. Приділяється увага взаємодії в роботі сім'ї, школи та інших виховних інституцій. Посібник містить запитання, практичні завдання, аналіз і вирішення проблемних ситуацій, методичні розробки, кросворди, короткий термінологічний словник, що дасть змогу глибше осмислити проблему превентивної діяльності.

Навчальний посібник розрахований на студентів педагогічних навчальних закладів, педагогічних працівників шкіл і позашкільних установ, працівників органів у справах неповнолітніх.

ББК 74.200

Охороняється законом про авторське право.

*Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена в будь-якому вигляді без
дозволу автора чи видавництва*

© Фіцула ММПарфанович І,Ім 20G8

© Навчальна книга - Богдан, макет, художнє оформлення, 2008

ISBN 978-966-408-563-9

ЗМІСТ

Вступ 5

Розділ І. Причини відхилень у поведінці неповнолітніх

1.1. Відхилення у поведінці неповнолітніх: суть і види відхилень 9

1.2. Помилки і недоліки виховання дітей у сім'ї..... 27

1.3. Недоліки навчально-виховної роботи школи 37

1.4. Негативний вплив на дітей побутового оточення 40,

1.5. Система профілактики відхилень у поведінці неповнолітніх
..... 49

Розділ ІІ. Процес перевиховання; суть, етапи, принципи, зміст і завдання перевиховання

2.1. Суть процесу перевиховання..... 61

2.2. Етапи процесу перевиховання 69

2.3. Критерії виправлення ....

2.4. Принципи перевиховання 78

2.5. Завдання основних напрямків змісту процесу перевиховання
88

Розділ ІІІ» Об'єкт перевиховання! його вивчення

3.1. Психолого-педагогічні особливості неповнолітнього з відхиленнями в поведінці..... 111

3.2. Психічний стан важковиховуваного учня 121

3.3. Проблема класифікації неповнолітніх з відхиленнями у поведінці
..... 124

3.4. Методика вивчення педагогічно важковиховуваного учня.
..... 133

Розділ ІV. Методи і прийоми перевиховання та самовиховання

4.1« Особливості використання загальних методів виховання у перевихованні 147

4.2. Місце індивідуальної виховної роботи у перевихованні 163

4.3. Організація самовиховання важковиховуваних учнів 185

Розділ V. Засоби перевиховання

5.1. Роль шкільного режиму в процесі перевиховання 201

5.2. Навчальний процес і перевиховання.	205
5.3. Учні́вський колектив і важковиховуваний неповнолітній	218
5.4. Праця як засіб перевиховання	226
5.5. Роль позакласної виховної роботи в перевихованні-.228	
Розділ VI Вихователі важковиховуваних учнів	
6.1. Учитель і важковиховувані учні	237
6.2. Значення виховного впливу батьків у перевихованні	246
6.3. Залучення громадськості до процесу перевихо- ; вання	255
6.4. Проблема педагогічних конфліктів	259
Розділ VII. Основи превентивної діяльності	
7.1. Превентивна діяльність у питаннях і відповідях	267
7.2. Зміст практичних занять з підготовки до превентивної діяльності	313
7.3. Аналіз і вирішення проблемних ситуацій	341
7.4. Методичні розробки	356
7.5. Кросворди	382
Висновки.	421
Список використаної літератури	423
ВСТУП	

У сучасних умовах, коли інтенсивно здійснюється будівництво Української правової держави, особливої актуальності набуває проблема педагогічного впливу на учнів з різними відхиленнями в моральному розвитку й поведінці. Як засвідчує практика і результати наукових досліджень, саме ці відхилення стають першопричиною^ зростання дитячої злочинності, алкоголізму, наркоманії, токсико { манії.

Перехід до нового типу гуманістично-інноваційної освіти, досягч нення істотного зростання інтелектуального, культурного, духовно* морального потенціалу особистості і суспільства, передбачений Наці ональною доктриною розвитку освіти України у ХХІ ст., вимагає від виховних інституцій (сім'ї, школи та інших закладів освіти) пошуку форм, методів і технологій виховної роботи серед неповнолітніх з відхиленнями у поведінці, спрямованої як на перевиховання таких неповнолітніх, так і на попередження відхилень від соціальної норми, які негативно впливають на формування особистості людини.

Попереджувальна виховна робота обумовлюється специфікою самої проблеми, індивідуальними особливостями особи, з якою вона проводиться, специфікою умов, обставин її проживання, навчання, загалом життєдіяльності. Це потребує знань шляхів запобігання з урахуванням вихідного соціального стану індивіда, форм і методів соціально-правової, психолого-педагогічної допомоги. Шляхами запобігання таких негативних явищ є насамперед формування правильних ціннісних орієнтацій, починаючи з раннього дитинства.

Процес перевиховання особистості з відхиленнями у поведінці передбачає не тільки усунення негативних якостей, а й зміцнення наявних і формування нових позитивних рис особистості.

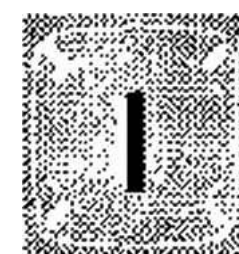
Організація виховного процесу з попередження формування відхилень у поведінці неповнолітніх і подолання негативних рис особистості становить певні труднощі як складністю внутрішнього світу таких неповнолітніх, так і недостатньою теоретичною і практичною підготовкою до такого виду роботи педагогів. Самі того не помічаючи, вони часто підходять до процесу перевиховання з таких самих позицій, як і до виховання звичайних учнів, тому не досягають бажаних результатів.

Сучасні досягнення педагогічної науки й досвід роботи кращих учителів дозволяють узагальнити питання методики попередження й подолання цього небажаного явища. Вона має передбачати не боротьбу з негативними сторонами особистості, а вияв найцінніших позитивних її сторін, здорових компонентів її фонду і на цій основі виправлення особистості. Виходячи з такої позиції, пропонуємо читачам підготовлений нами навчально-методичний посібник.

Зміст I-VI розділів посібника підготовлено доктором педагогічних наук, професором М. Фіцулою, VII розділу — кандидатом педагогічних наук І. Парфанович. Усвідомлюючи складність і важливість порушеного питання, автори не претендують на повноту його висвітлення. Можливо,

б ; Вступ

якісь із їхніх тверджень виявляться дискусійними, тому автори з вдячністю приймуть поради і критичні зауваження *читачів*.

ПРИЧИНИ ВІДХИЛЕНЬ
У ПОВЕДІНЦІ
НЕПОВНОЛІТНІХ

- 1.1 Відхилення у поведінці неповнолітніх: суть і види відхилень
- 1.2 Помилки і недоліки виховання дітей у сім'ї
- 1.3 Недоліки навчально-виховної роботи школи
- 1.4 Негативний вплив на дітей побутового оточення
- 1.5 Система попередження і подолання відхилень у поведінці

11 Відхилення у поведінці неповнолітніх: суть і види відхилень

Поведінка людини є системою дій і вчинків, які мають моральне значення й підлягають моральній оцінці незалежно від того, з яких причин їх зроблено. В цьому розумінні говорять і про поведінку учня в школі, родині, у громадських місцях тощо. Згідно з цим виховання поведінки як системи вчинків є насамперед моральним вихованням.

У кожному цивілізованому суспільстві існує певна система норм і правил поведінки (правових, моральних, етичних), дотримання яких є обов'язковим для його членів. Ці норми поведінки можуть бути закріплені у відповідних документах (правові норми), а можуть бути загальноприйнятими без такої документальної фіксації (морально- етичні норми).

Норма — існуючий у соціальній спільності чи групі стандарт, зіставлення з яким визначає прийнятність і досконалість об'єктів, процедур і продуктів діяльності.

Відхилення у поведінці — система вчинків або окремі проступки, що суперечать прийнятим у суспільстві правовим або моральним нормам.

Як засвідчує практика, наявність норм і правил поведінки сама по собі ще не забезпечує їх дотримання всіма членами суспільства. Завжди зустрічаються індивідууми, які не узгоджують свою поведінку з існуючими нормами, допускають відхилення від них у певних ситуаціях. Такі відхилення від загальноприйнятих норм поведінки в науковій літературі позначають терміном «девіації» (лат. *deviatio* — відхилення), і, відповідно, поведінку — «девіантною». Ступінь відхилення може коливатися від постійних проявів окремих негативних якостей і рис (упертість, недисциплінованість, грубість та ін.) до наявності відверто асоціальних форм поведінки і проступків типу правопорушень і навіть злочинів.

Сьогодні проблема девіантної поведінки в нашій країні набуває особливої актуальності, оскільки всі сфери суспільного життя зазнають серйозних змін, відбувається девальвація колишніх цінностей і норм поведінки. Економічні, соціальні, демографічні та інші зміни на сьогоднішній день є несприятливими для гармонійного формування особистості. Спостерігається тенденція до зростання девіацій, утому числі й злочинності. Серед неповнолітніх, зокрема, її «омолодження», тобто зниження тридиційних вікових обмежень.

Розрізняють три рівні антигромадських вчинків. На першому рівні знаходяться різноманітні порушення дисципліни: культури поведінки, статутів загальноосвітньої школи, статутів різноманітних дитячих і молодіжних громадських організацій. Другий і третій рівні складають правопорушення, які розподіляються на проступки (порушення нормативних положень органів влади: законодавчих, правоохоронних,

цивільного кодексу) і злочини (порушення статей Кримінального кодексу) [89, с. 56].

Вчинок — елементарна клітина поведінки людини — являє собою одиничний, відносно завершений акт поведінки, викликаний прямою або опосередкованою зовнішньою причиною і здійснюється за цілком певних обставин, у конкретній ситуації.

Проступок з педагогічної точки зору характеризує порушення норм моралі, і є порушенням не лише конкретної норми, а й суспільних відносин, які цією нормою встановлюються, регулюються і охороняються. Проступок є однією з форм правопорушення, що полягає в провинній дії (або бездіяльності), яка відрізняється від злочину меншим ступенем суспільної небезпеки.

Правопорушення — винне протиправне діяння (дія або бездіяльність) осудної і, як правило, повнолітньої людини, а також відповідної державної, кооперативної чи громадської організації.

Адміністративне правопорушення (проступок) — протиправна, винна (умисна або необережна) дія або бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність.

Злочином визначається передбачене кримінальним законодавством суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на суспільний лад України, його політичну і економічну системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а також інше передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, яке посягає на правопорядок (ст. 7.ККУ).

Делінквентна поведінка (лат. delinquens той, що скоює проступок, правопорушення) — це девіантна поведінка, що виходить за рамки невідповідності соціокультурних норм і очікуванням в галузь протиправних дій. **Делінквентність** — це психічна готовність до правопорушення, повторювані асоціальні за своєю спрямованістю вчинки і дії, формування негативно спрямованих особистісних установок.

Дітей, виховання яких викликає особливі труднощі, різні автори називають по різному: «педагогічно занедбаними», «соціально занедбаними», «соціально незахищеними», «важковиховуваними», «дезадаптованими», «з девіантною поведінкою» і т.п. Загальноприйнятого терміну, який би однаково відображав людську діяльність, що не відповідає соціальним нормам, не має. Спільним є лише те, що перераховані вище діти авторами відносяться до категорії «важких».

До важких дітей відносять тих молодших, середніх і старших школярів, які характеризуються певними відхиленнями в моральному розвитку, наявністю негативних форм поведінки, недисциплінованістю. Все це складає «перепони для організації навчально-виховного процесу, педагоги

відчувають труднощі в роботі з цими дітьми, а інколи гостро переживають своє безсилля» (61, с. 2481.

У залежності від віку змінюються ознаки «важкості»: в 1—4 класах найчастіше капризність, упертість, лінь, неуважність, брехливість, неакуратність, забійкуватість, відсутність самостійності; в 5—8 класах — грубість, озлобленість, небажання трудитися і навчатися, прагнення зробити щось шкідливе, підвищений інтерес до сексуальних питань; у старших класах — зневажливе ставлення до батьків, дорослих, товаришів, до своїх навчальних і суспільних обов'язків, критиканство, невміння доводити розпочату справу до кінця, нестриманість, в окремих — хвороблива замкнутість.

Важливо зауважити, що з віком змінюються не тільки ознаки «важкості», але й «зміст» негативних якостей учнів. Якщо, наприклад, учень у молодших класах проявляв лінь у навчанні, то це могло бути пов'язано з невисидливістю, невмінням долати перші навчальні труднощі, в середніх класах лінь учня може мати причиною відсутність інтересу до знань і підвищений інтерес, наприклад, до спорту, в старших же класах вже може з'явитися своєрідний «принцип», що виправдовує небажання вчитися: «не всім ученими бути, люди без освіти також приносять користь».

Педагогічно занедбані діти — це здорові, потенційно повноцінні, але недостатньо виховані, навчені та розвинуті діти. Наслідком цього порушення є недоліки, прогалини, відхилення у діяльності, поведінці, спілкуванні. Вони відчужуються від школи, але референтність (значущість) сім'ї педагогічно занедбанними дітьми не втрачається.

Соціально занедбані діти відчужуються не тільки від школи, а й від сім'ї. Вони засвоюють перекручені ціннісно нормативні уявлення і кримінальний досвід в асоціальних підліткових компаніях й угрупованнях,

Підлітки-правопорушники — це важковиховувані, педагогічно занедбані підлітки, які скоюють правопорушення (дрібні крадіжки, хуліганство та ін.), порушують адміністративні та інші норми, стоять на обліку в органах у справах неповнолітніх чи направлені службою у справах неповнолітніх до шкіл чи училищ соціальної реабілітації.

Неповнолітні злочинці — це важковиховувані, педагогічно занедбані підлітки і юнаки, які скоїли кримінальні злочини, порушили правові норми і направляються судом до виховно-трудових колоній [89, а 53].

Малолітні — молодша група неповнолітніх. Закон не визначає вік малолітніх, проте у практиці до них за загальним правилом відносять дітей, які не досягли середнього підліткового віку (12-13 років).

Неповнолітні — особи, які не досягли віку, з якого закон визнає їх повністю дієздатними (до 18 років).

«Важковиховуваність і педагогічна занедбаність взаємозв'язані. Істотну особливість цього взаємозв'язку можна виразити таким чином: педагогічна занедбаність виникає внаслідок відсутності цілеспрямованого педагогічного впливу, що призводить до недостатньої сформованості моральної свідомості особистості. Важковиховуваність (супротив педагогічному впливу) заважає процесу формування моральної свідомості особистості.

Важковиховуваність і педагогічна занедбаність можуть виступати як окремі, відносно не зв'язані між собою явища, тому що в основі важковиховуваності лежить супроти в цілеспрямованому виховному впливу, а соціально-педагогічна занедбаність — це наслідок невідповідності рівня моральної свідомості й поведінки суспільним нормам, що виникли на основі порушення процесів спілкування». [130, с. 11]

Оперуючими поняттями «важковиховуваність», «педагогічна занедбаність», «соціальна занедбаність» і розглядаючи зв'язок між ними, одні дослідники констатують, що в процесі деформування особистості важковиховуваність передуює педагогічній занедбаності (М, Алемаскін, А. Печенюк та ін.), інші, що педагогічна занедбаність передуює важковиховуваності (А. Белкін, І. Невський та ін.), треті не проводять чіткої межі між цими поняттями (Л. Зюбін та ін.).

Варто зазначити, що ці поняття, по суті, відображають особливості одного і того ж явища, але з різних боків. Важковиховуваність може стати причиною і наслідком педагогічної і соціальної занедбаності. Як відмічають у психологічній літературі, мають місце різні взаємозв'язані фактори, що обумовлюють розвиток важковиховуваності!

Види Відхилень у поведінці неповнолітніх

У педагогічній літературі вирізняються такі види відхилень у поведінці неповнолітніх:

Одним із поширених відхилень у поведінці неповнолітніх є **грубість, різкість, зухвалість і дратівливість** стосовно старших. Ці недоліки особливо виразно проявляються у підлітковому віці. Породжуються вони недоліками виховання, помилками дорослих та певними умовами життя. Треба мати на увазі такі вікові особливості, як підвищену збудливість чи навіть нервовість особистості, але самі собою ці причини не можуть призвести до закріплення негативних форм поведінки, у крайньому випадку вони можуть викликати лише окремі спалахи роздратування.

Конкретними джерелами, причинами грубості школярів є: а) відсутність такту у ставленні дорослих до учня, пряме чи опосередковане придушення його природного прагнення до самостійності; б) реагування неповнолітнього на несправедливе ставлення до нього дорослих; в)

нерозуміння вихованцем деяких категорій моралі, наявність у нього незрілих і неправильних моральних понять; г) недостатній розвиток волі неповнолітніх; г) перевтома, пов'язана з тривалою і напруженою роботою.

У процесі виховної роботи уважно вивчають джерела і причини поширених серед неповнолітніх грубості, різкості, зухвалості і дратівливості, усувають їх та долають наявні відхилення у поведінці» (130, с. 7].

2. Поширеним недоліком *повслшки* неповнолітніх є **упертість**. Як і грубість, упертість не є віковою особливістю поведінки неповнолітнього, а породжується різними неправильними умовами його життя і виховання. Вона, по-перше, може бути своєрідною формою протесту проти свавілля дорослих, за якого ігноруються елементарні права неповнолітніх, ображається їх гідність. Командування, окрики, груба форма вимог, образлива форма покарання — все це часто викликає обурення і озлоблення неповнолітнього, бажання протидіяти волі батьків чи педагогів, вперто настоювати на своєму. По-друге, впертість може бути звичним реагуванням заласканої і розбещеної дитини, яка зростала і виховувалась в обстановці захвалювання, обожнювання. Такий пестун звик, що всі його капризи, вимоги, побажання і прихоті безвідмовно виконуються батьками. Всяка протидія його претензіям розглядається ним як «обмеження» його особистості, як явна несправедливість. Упертість такого неповнолітнього і є своєрідним засобом домогтися здійснення своїх побажань, задоволення своїх претензій, спробою зміцнити привілегійоване становище в сім'ї і домогтися такого ж становища в шкільному колективі.

Використовуючи метод переконання у виховній роботі з такими неповнолітніми, в доступній формі навіюється упертому вихованцеві, що: а) вимоги старших, дисципліна і дисциплінованість необхідні в нашому суспільстві; б) батьки і педагоги мають право і повинні

вимагати; школярі повинні поважати старших і виконувати їх вимоги; в) впертість як прояв недисциплінованості шкідлива для суспільства і колективу; г) упертість шкідлива і для самого школяра (важливо це показати на переконливих прикладах із його власного життя) [61, с. 134-136].

3. Поширеним у шкільному віці недоліком поведінки є **недисциплінованість** і порушення **правил поведінки**. Якщо бурхлива активність, енергія, ініціативність, характерна для деяких школярів, не знаходить розумного виходу, то такий вихід часто проявляється в різноманітних проступках, порушеннях дисципліни.

Поганий приклад товаришів, а також безтурботне життя, бездіяльність, бездоглядність особливо сприяють формуванню негативних звичок поведінки неповнолітніх, розвитку їх недисциплінованості. Для подолання подібних недоліків потрібно переключати їх енергію й активність на

працю, на цікаві і захоплюючі суспільно корисні справи в колективі, спрямувати ініціативу неповнолітніх у правильне русло. У таких умовах поведінка навіть найбільш недисциплінованих учнів різко змінюється.

Причиною недисциплінованості школярів може бути наявність у них помилкових понять і уявлень про мужність і сміливість, безстрашність, рішучість, відвагу. Неповнолітні дуже низько оцінюють боягузтво і готові будь-яким чином засвідчувати відсутність у них цієї якості. Цим пояснюється, що сміливість часто набирає у них форми завзяття, що вони шукають ризикованих і небезпечних ситуацій. Пояснення неповнолітнім помилковості їх поглядів у поєднанні з організацією справді сміливих і вольових вчинків — дійсний шлях усунення цих недоліків поведінки.

4. Найчастішим мотивом брехні є страх покарання, репресій. Брехня в цьому випадку є засобом приховати свій поганий вчинок і цим самим уникнути покарання. В основі брехні може бути і пуста хвалькуватість та балакучість, властива деяким вихованцям, бажання привернути до себе увагу, викликати здивування дорослих та ровесників, повагу з їх боку, бажання цим самим підвищити свій авторитет. Наки- нець, брехня часто виникає внаслідок неправильного розуміння неповнолітніми дружби і товаришування, бажання «виручити» товариша, який скоїв поганий вчинок.

Причиною брехливості може бути груба і деспотична система виховання, заснована на залякуванні, на застосуванні фізичних мір впливу чи покарань, що принижують гідність неповнолітнього. У такому випадку в брехні неповнолітній знаходить єдиний засіб захисту від грубості і насильства. Певне місце тут займає і поганий приклад старших, особливо батьків, які інколи подають своєрідні «уроки брехні» своїм дітям (наприклад, прямий обман дітей з боку батьків)* що спричинює втрату довір'я до дорослих та бажання діяти таким же чином.

3. Костяшкін у своїй книзі «Індивідуальна робота в школі з важкими підлітками» описує цікавий випадок формування брехливості.

«У сім'ї Олі Захарової мати і батько жили недружно, сварилися і поступово стали чужими. В обох з'явилися нові сім'ї. Оля росла дуже хорошою дівчинкою, добре вчилася, була веселою, життєрадісною. Домашні незгоди ніб не зачіпали її. Коли батько, працюючи водієм, великою вантажною автомашиною під'їжджав до школи і зу- трічав дівчинку після уроків, Оля весело вибігала до нього. Так же вона ставилась і до матері, з якою жила, незважаючи на дуже складну ситуацію — вдома часто мінялися чоловіки, обставини були не з кращих. Але зло робило свою справу. У п'ятому класі Оля пішла жити до батька, згодом знову повернулася до матері. Так вона стала мандрувати між ними, спокушуючись подарунками то батька, то матері і, в залежності від того, ночувала то тут, то там. А в шостому класі Оля могла сказати батькові про матір щось погане з розрахунку на додаткову увагу, а потім йшла до матері і говорила їй гидоту про батька. Так зламався, став дволиким і брехливим

характер колись славної дівчинки. Вона брехала і лицемірила в школі, розповідаючи перед учителями про своє нещасне сімейне життя, хитрувала, поширювала плітки. Товариші і подруги, які раніше ставились до неї дуже уважно, стали до неї байдужими, а згодом і недоброзичливими.»

Основний засіб боротьби з брехливістю — виховання, побудоване на основі правдивості і мужності. Неповнолітнього треба спонукати говорити правду і мужньо переносити заслужене покарання. Батьки і педагоги повинні бути для школяра зразком принциповості, чесності і правдивості. Важливо домагатися, щоб жоден проступок неповнолітнього, приховуваний брехнею, не залишався нерозкритим і безкарним. Треба, щоб школярі твердо знали і відчували, що брехня обтяжує проступок і збільшує ступінь вини; признання, правдивість, навпаки, знижують покарання, а в окремих випадках і взагалі звільняють від нього. Треба, щоб неповнолітні переконувались, що брехня погана не тільки тому, що вона не «спасе», але й тому, що вона є дуже поганою рисою боягуза, яка позбавляє його права на довір'я і повагу людей [61, с* 143-144].

5. Такий недолік поведінки, як **лінь** — це відсутність здорового і нормального прагнення у неповнолітнього потреби трудитися, відсутність звички до фізичної і розумової праці. Одна з причин ліні — тепличне виховання дітей, нерозумна любов батьків. Лінь може розвиватися і як реакція на грубу вимогливість батьків, які систематично дають дитині непосильні для неї завдання, ніколи не заохочують і не помічають її зусиль і старанності, постійно критикують і висміюють недоліки її роботи. Це підриває у неповнолітнього віру в свої сили і бажання трудитися. Сприятливим ґрунтом для розвитку ліні є і оточуюча обстановка, коли, наприклад, в сім'ї панує атмосфера бездіяльності, байдужого чи навіть негативного ставлення до праці як важкої необхідності, атмосфера формального виконання своїх обов'язків.

Для подолання ліні треба терпляче залучати неповнолітнього до практичного трудового життя. Цей процес має мати поступовий характер — від виконання окремих трудових доручень, посильних завдань — до все більш організованої і систематичної праці. Чим старша дитина, тим ширшим повинно бути коло її обов'язків, тим серйозніша праця. Дуже важливо, щоб вихованець бачив результати і відчував оцінку своєї праці, особливо коли він витратив на це багато сил і часу. Заохочення дорослими фізичних і розумових трудових зусиль, які починає проявляти лінивий учень, підкреслювання його успіхів і сумлінності в роботі, значущості результатів його праці викликає у нього приємне почуття задоволення і поступово привчає його знаходити радість і задоволення у фізичній і розумовій праці.

Наведемо приклад запису бесіди з одним неповнолітнім, який скоїв злочин;

— Як проводив вільний час?

— А крім цього? •

— А що ж крім?

— Може, читав щось, спортом займався?

— А що там цікавого?

— А не нудно щоденно гуляти?

— Ні, не нудно.

— Як живеш?

— Як умію...

— Учитися?

— Не хочу, мені це нецікаво.

— Чим хотів би зайнятись?

— Нічим.

6. Злодійство, Серед важковиховуваних учнів немало тих, хто має схильність до крадіжок* Пригадується прислів'я.: хто бреше, той краде. Воно свідчить про зв'язок злодійства з брехливістю. Крадіжка — це присвоєння дітьми чужого (речей, грошей і т. п.). Межа між поняттями «забрав», «привласнив», «вкрав» є дуже невиразною. Значна частина цієї категорії учнів звикла задовольняти свої потреби крадіжками. Причини крадіжок різні: різні заборони («табу»), які хочеться подолати; бажання щось мати, а немає за що придбати; вираз протесту (на зло) та інші. Злодій навіть дрібні речі краде за звичкою, але часто чинить це, щоб покращити своє матеріальне становище,

Надя С., п'ятнадцять років, була засуджена до позбавлення волі за систематичне злодійство. Під час проголошення вироку суду перелічувалось біля тридцяти епізодів її злочинної діяльності. Як же дівчина, яка тільки виходить на життєвий шлях, потрапила на лаву підсудних?

У вісім років Надя вперше взяла чужу річ — спортивну шапочку однокласниці. Тоді її мати вмовляла не «роздувати справи». Вчителі, і це, напевно, було правильно, погодились з таким проханням. Задовольнившись тим, що все обійшлося без неприємностей, мати залишила Надю в спокої, А та, звикнувши до становища пестунки, почала вирішувати дилему між «хочу» і «не можна» найлегшим і приємним для себе способом: вона систематично привласнювала речі, які їй подобались, І кожного разу мати вмовляла прощати її дочці або заперечувала її провину. «Один раз взяла — так все на неї звалюють», — кричала вона в присутності дочки працівникові кримінальної міліції у справах неповнолітніх.

Тоді, у вісім років, випадок зі спортивною шапочкою був, можливо, випадковістю, яку розумно і своєчасно можна було виправити. У п'ятнадцять років Надя мала вже сформовану мораль: «брати все, що погано лежить». Брати у подруг, у знайомих хлопчиків, у сусідів, у сторонніх людей.

Так любляча мати фактично сприяла формуванню удочки ганебних звичок. А школа зайняла «нейтральну» позицію. За таких умов закономірним виявився і фінал.

На кожен факт крадіжки слід реагувати, навіть карати. Але кара не є найкращим засобом впливу на всіх. Дитині треба допомогти боротися з власною особистістю і поганими звичками, бо кара може викликати опір виховному впливові. У боротьбі з крадіжками засуджують сам вчинок, а не самого злодія.

7, **Бешкетники.** Серед неповнолітніх окремі вирізняються схильністю до жартів і витівок. На бешкетні вчинки, які є першим ступенем хуліганства, штовхає учня схильність до незвичайного, до гострих ситуацій, до ризику і небезпеки, до смішного, цікавість («Що буде?»), бажання проекспериментувати в нових для нього міжлюдських стосунках, бажання порозважатися самому і розважати інших, привернути їх увагу — повагу. Бешкетництво пов'язане з легковажністю, з небажанням думати про наслідки. Воно може перерости в «злісне бешкетування» і «хуліганські дії». ь

8. Хуліганство, Хуліган нігілістично настроєний, готовий до розваг; всіляких витівок. У поведінці спостерігаються бездумна агресивність, «полювання» на неподібних до себе. Ця «діяльність» має «забавний* характер, при цьому ворожий. Не є це тільки іронія, а й брутальна лайка, биття і т.п. Від такої поведінки хуліган одержує задоволення: від бездумно проведеного часу, допущеного аморального вчинку, випитого спиртного, побиття літньої людини. Цінить хуліган фізич^ ну силу в бійці, брутальність у поведінці. Хуліган любить хизуватися одягом, часто міняє моду, носить те, що може привернути до себе увагу оточуючих, з хуліганством можуть поєднуватися і злочинство,' розпуста, дармоїдство. Хуліган цінує солідарність відносно товариша, боронить його від усіх, завдаючи при цьому побоїв слабшим. Хуліган рідко діє один. Вони об'єднуються в групи: тривалі і тимчасові, з традиціями і без традицій. Член групи має кличку, вносить вклад на спільні забави.

Хуліганство від забави переходить часто до злочину. Ось розповідь на суді учениці десятого класу Галини В. «...Вечором я зібралася на танці. Зі мною були мої однокласниці Катя, Марійка, Віра і Люда. Перед танцями ми розпили пляшку вина, але цього виявилось замало і в парку випили ще одну пляшку. Потім пішли на танцювальний майданчик. Під час перерви ми вийшли в парк і зустріли однокласницю Таню. Я почала бити її кулаками по обличчю, бо якось косо на мене глянула. Після цього повернулись на танцювальний майданчик, ала ніяк не могли заспокоїтись. Побачили ще одну однокласницю, відмінницю Зіну. Ми завжди її недолюбливали, а тут чомусь пробудилась^ особлива злість до неї. Я попросила її вийти в парк. Тут, ніби змск вившись, ми кинулись до неї, почали бити її кулаками куди попало, порвали на ній одяг... Йдучи додому після танців, зустріли ше

18
якусь, дівчину, причепились до неї і побили... Одним словом, танцювати не хотілось, хотілось бити морду...». І потрапили дівчата за ґрати.

Розділ 4

,

Оскільки для цієї категорії учнів характерна в основному імпульсивна поведінка, то для подолання її треба усувати з їх життя важкі ситуації для нервової системи, обережно і повільно тренувати нервові процеси через працю, гру. Йдеться про види діяльності, які вимагають зосередження, уваги, спокою. Знайти можливість «викластися» у цікавій справі. Для цього слід знати інтереси учня, спираючись на них, залучають до відповідальних справ, мобілізувати на їх виконання, розвивати механізм самоконтролю в діяльності і поведінці. Інтерес до **діяльності**, радість з **н** результатів, похвала з боку вихователя сприяють формуванню вміння опановувати себе.

9. Втечі. У залежності від спонукаючих мотивів виділяють такі типи втеч неповнолітніх:

а) Втечі, викликані бажанням звільнитися від опіки і контролю батьків та вихователів, від надтоїдливих обов'язків, прагненням до веселого, вільного і легкого життя (45% втікачів). Приводом для першої втечі нерідко є зіткнення з батьками чи педагогами. Втечі цього типу часто здійснюються кількома приятелями, або такі долучаються під час втечі;

б) Втечі, викликані прагненням позбутися суворого ставлення, покарань рідних, переслідувань з боку однокласників в інтернаті чи від інших важких обставин (26% втікачів). Такі втечі зазвичай скоюються одним вихованцем, який прагне забутись, відвернутись від важких обставин. У даному випадку неповнолітні не схильні скоювати інші проступки чи правопорушення (гроші на харчі вони здобувають, здаючи порожні пляшки, торгуючи квітами, але не крадуть). Такий тип втеч найхарактернішим є для дітей віком від 7 до 15 років. Старші за віком намагаються вирішувати складні ситуації іншим чином;

в) Демонстративні втечі, що викликані бажанням привернути до себе увагу близьких або повернути цю увагу, втрачену чи послаблену через якісь причини — поява молодшої дитини, вітчима і т.п. (20% втікачів). Характерним для таких неповнолітніх є те, що вони утікають недалеко і в такі місця, де надіються бути побаченими, спійманими і повернутими; під час втечі намагаються звернути на себе увагу оточуючих.

Інколи цього типу втечі пов'язані з надмірним для неповнолітнього навантаженням (наприклад, вчитися краще, а цього не дозволяють його здібності). Демонстративні втечі можуть здійснюватися у віці від 12 до 17 років;

г) Власне дромоманічні втечі (9% втікачів) — потягло мандрівок. Цим втечам передують раптова і безпричинна зміна настрою — нудота... З'являється невмотивований потяг вирушити у далекі країни і повністю

змінити обстановку. Втеча здійснюється поодинці. Уже під час втечі з'являється зненацька бажання повернутися додому — повертаються неповнолітні змучені, послухні, притихлі. Причину втечі пояснити не можуть, свого вчинку соромляться, тому надто настирливі розпитування можуть штовхнути знову до втечі.

У виховній роботі з неповнолітніми втікачами необхідно у першу чергу встановити причини і мотиви втеч. Профілактика втеч повинна розпочинатися з усунення об'єктивних причин, а також з гармонізації стосунків неповнолітніх з оточуючими, з підвищення рівня їх адаптованості до середовища. Якщо ж для втечі характерні ознаки дромоманії, необхідна допомога психіатра — спеціаліста з підліткового віку. [104, с; 35]

10. Агресивність неповнолітніх. Вона може проявлятися в різних формах: у фантазії, погрозах, сварках, бійках, демонстративному не-підкоренні, провокуючій конфлікт поведінці, руйнуючих діях та інших соціально несхвалюваних формах поведінки (наприклад, скоєння злочину).

Агресивність є складним комплексним особистісним утворенням і формується під впливом несприятливих соціально-психологічних умов, а саме: сімейна занедбаність, коли дитина позбавлена уваги і емоційно теплового ставлення; педагогічна занедбаність, бездоглядність, неувага до індивідуально-психологічних особливостей дитини, через що вони атрофуються або спрямовуються в антисоціальне русло.

Нерідко формування агресивності і жорстокості починається внаслідок жорстокої поведінки батьків. Природна образа і озлобленість можуть набирати форму агресивних і жорстоких дій захисного характеру. Згодом сформовані негативні якості неповнолітнього настроюють його на негативне ставлення до оточуючих людей. Домінування в цих випадках таких почуттів як ревності, образа, заздрість, гнів, злість, помста, обумовлюють агресивну поведінку, дегуманізують особистість неповнолітнього.

Прояв агресивності і жорстокості у підлітків відображають і їхні вікові особливості. Так, тенденція до самоствердження, природна для даного віку, може мати перекручений ідеал мужності, який проявляється в культурі грубої сили, жорстокості, фізичному насильстві. В окремих випадках, обумовлених кризовим характером підліткового віку, агресія і жорстокість можуть бути результатом внутрішніх конфліктів підлітка, причин яких він сам усвідомити не може. [104, с. 35]

Психологічний механізм і причини агресивних проявів кожного окремого учня істотно відрізняються. Агресія може бути прагненням розрахуватися з кривдником, грубість може бути обумовлена зганянням злості на випадкових особах, хуліганство може відображати бажання заслужити схвалення і авторитет у групі ровесників, чиєю думкою учень дорожить, безвинне мотивування агресії (просто так, заради жартів), якою підлітки часто виправдовують свої дії, може маскувати цинічне ставлення

до *люлини*. Правильне розуміння фактів агресивної поведінки — основна умова попередження таких негативних проявів серед неповнолітніх. Воно передбачає знання вихователем індивідуальних і вікових особливостей неповнолітню- го, вимагає врахування всього життєвого досвіду учня, що допомагає виявити слабку ланку в його особистості і своєчасно попередити повторний агресивний ексцес [104, с. 35].

г 11. Часто учні вживають лайливі вирази, не розуміючи їх смислу, випадково наслідуючи дорослих, Нерідко у них спостерігається навмисна лайка — з метою самоствердження, образи, в знак протесту, в стані афекту, деякі лаються просто за звичкою, оскільки подібні вирази з дитинства глибоко вкоренилися в їх лексиконі.

Практика переконує, що з метою попередження й подолання цього негативного явища необхідно:

а) проводити роз'яснювальну роботу серед учнів про недопустимість вживання лайливих виразів, створювати атмосферу непримиренного ставлення до лайки;

б) обговорювати нецензурщину на диспутах і зборах, виступах самодіяльних колективів, у випусках стінної преси;

в) у потрібних випадках використовувати педагогічне навіювання і самонавіювання як засоби оволодіння довільним контролем над мовою.

12. Азартна **гра**. Гра, будучи провідним видом діяльності дошкільника, в шкільному віці не втрачає своєї позиції. Ігрова форма організації діяльності є могутнім засобом активізації психологічних ресурсів особистості. Разом з тим гра може призвести і до затримки в розвитку, оскільки її непродуктивні форми призводять до розтрати часу і сил. Азартні ігри, перетворюючись у пристрасть, можуть суттєво деформувати моральну сферу особистості. При цьому зсув мотиву з процесу гри на його результат (виграш грошей) робить можливим відмову від чесної гри за правилами, призводить до вироблення прийомів обману, шахрайства і т.п.

Частина учнів запозичує дорослі ігри (преферанс) і приділяє цьому заняттю значну частину часу, забуваючи про уроки, прогулянки, рухливі ігри. Не менш важливим є захоплення ігровими автоматами і комп'ютерними іграми, що сприяють відчуженості та індивідуалізму неповнолітніх, а у деяких випадках — злочинству та іншим протиправним діям.

Останнім часом зростає кількість учнів, яких можна назвати «комп'ютерними фанатами». Вони надмірно захоплюються комп'ютерними іграми, внаслідок чого у них звужується коло соціальних контактів. У таких дітей гра стає головною серед інших захоплень, обмеження доступу до комп'ютера супроводжується емоційним дискомфортом, має місце нав'язливе бажання за будь-яку ціну отримати «комп'ютерний сеанс». Попередження розвитку «комп'ютерного фанатизму» можливе, якщо: дитині допомагають обрати жанр гри відповідно до її віку і характеру; пропонують обмежений час гри з урахуванням віку дитини і характеру гри;

дозволяють більше грати в ігри з дослідницьким змістом, аніж у розважальні; використовуються ігри, за якими дитині цікаво спостерігати. Таким чином, шкідливих наслідків комп'ютерних ігор можна уникнути, якщо проконтролювати вибір жанру гри, її зміст, рівень складності, тривалість.

13« Важким відхиленням у поведінці неповнолітніх є їхнє **захоплення палінням, вживанням алкоголю та наркотичних речовин**, яке набуло особливої гостроти і стало однією з найсерйозніших загроз для добробуту, здоров'я та повної самореалізації майбутніх поколінь нашого суспільства; Поширення серед учнівської молоді паління та вживання алкоголю є предтечею прилучення до сильніших наркотиків, початком наркотичної залежності. Вік, у якому молоді люди починають вживати наркотичні речовини, постійно зменшується. Окрім того, алкоголізація та наркотизація є сприятливим фоном для набуття особистістю моральних ізад, втягнення у злочинну діяльність. Досить зауважити, що кожен шостий підліток скоює злочини, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння (див. детальніше розділ II).

14. **Онанізм.** Під впливом механічних подразників, які мають випадковий характер, у дитини молодшого віку може виникнути онанізм. Бажаючи відчувати ці відчуття знову, дитина викликає їх штучно. Отримавши початок в молодшому віці, онанізм у підлітковому віці нерідко набуває гострих форм.

У підлітковому віці онанізм виникає найчастіше під впливом більш досвідчених товаришів. На виникнення онанізму впливає і порушення гігієни сну. Тривале перебування в ліжку до засинання і ранком викликає різні сцени еротичного характеру, що буває пов'язане з прочитаною книгою, переглянутим кінофільмом з відвертими інтимними сценами, а інколи з подібними фактами з життя. Тепле ліжко викликає приплив крові до статевій сфери і призводить до статевого збудження.

Хоча негативні наслідки онанізму не варто перебільшувати, але він безперечно погано впливає на нервову систему — при зловживанні ним спостерігається виснаження нервової системи, велика нервозність, дратівливість, pojawiaються такі риси, як замкнутість, відчуженість. Створюється шкідлива надмірна спрямованість та інтерес до статевих питань і до статевого життя, що починає превалювати над іншими інтересами. Пропадає інтерес до праці, громадського життя, навчання.

Для попередження появи онанізму треба створювати школяреві гігієнічні умови одяжі, слідкувати за гігієною харчування, гігієною і режимом сну та відпочинку. Велике значення має дотримання гігієни тіла; чистота — важлива умова попередження онанізму. Треба при цьому враховувати можливість передчасного ознайомлення школяра з літературними творами і кінофільмами, зміст яких може негативно на нього вплинути.

У виховній роботі з неповнолітніми, які займаються онанізмом, треба проявляти велику тактовність і обережність. Тут корисні бесіди лікаря, який кваліфіковано може розповісти про шкідливість онанізму і дати корисні поради, не залякуючи вихованця, але й не применшуючи шкідливих його наслідків. Не применшуючи ролі таких бесід у подоланні онанізму, головним в усуненні можливих відхилень у статевому розвитку має бути правильна організація і режим усього життя неповнолітнього.

15, Афективні форми поведінки. Особливого підходу вимагають учні з так званими афективними формами поведінки. Головна з них — не-успішність у навчанні, конфлікт зі вчителем або колективом чи своєрідний конфлікт між рівнем домагань (що базується на завищеній самооцінці) і тим місцем, яке учень фактично займає в колективі, тобто домагання учня значно перевищують його можливості. У подібних випадках в учнів нерідко виникають стійкі афективні стани і важкі переживання того, що їх нібито не признають, при щем лю- ють, недооцінюють, до них несправедливо ставляться, придираються. На цьому ґрунті починають формуватися негативні форми поведінки. Школяр переживає постійну образу, стає впертим, грубим, озлобленим, відмовляється підкорятися вимогам учителів, протиставить себе колективові.

Афективні порушення — патологічна форма емоційної реакції дитини на впливи навколишнього середовища. Виражаються вони по- різному: в підвищеній збудливості до різких афективних вибухів або, навпаки, в апатичності, загальмованості реакцій. Діти зі схильністю до епізодичних афективних реакцій вимагають індивідуального підходу в умовах школи. Дітей з постійними афектами поміщають у спеціальні заклади.

16. У деяких підлітків у період становлення характеру досить чітко виявляються **типологічні особливості**. Іноді вони настільки виражені, що стають дещо подібними з хворобливими — психопатичними — особливостями аномальної особистості, але не є такими за сутністю і ступенем вираження. А. Личко описав ці особливості (акцентуації) характеру підлітків: «...акцентуації характеру — це граничні варіанти норми, внаслідок чого виявляється вибіркова уразливість стосовно певного роду психогенних впливів при хорошій і навіть підвищеній стійкості до інших» [69, с. 27—30]. Акцентуації проявляються у тих випадках, коли вихованець потрапляє в складну чи нову для нього обстановку. Однак ці особливості характеру не призводять до порушень психолого-соціальної адаптації. Він розуміє і в дружній бесіді правильно оцінює свою поведінку.

Розглянемо описані А. Личко окремі типи акцентуація характеру.

Гіпертимний тип. Підлітку з дитинства притаманна велика рухливість, прагнення до спілкування, жадання активної діяльності. Зазвичай він у доброму настрої; світ бачиться йому в рожевих фарбах; фізично здоровий, має відмінний апетит. Ніколи не задумується над своїми вчинками. Не

соромиться старших, в усе втручається, все готовий зробити; ніколи при цьому не втомлюється. Важко пристосовується до суворого режиму.

Циклоїдний тип. У вихованця часто змінюється настрій, особливо в пубертатний період. Веселий, життєрадісний підліток раптом з невідомої причини (а частіше без причин) стає в'ялим, пасивним, скаржить на незрозумілі недомагання, відсутність апетиту, небажання спілкуватися. При цьому цілком критично оцінює свій стан і знає, що за періодом спаду приходить піднесення життєвих сил.

Астено-невротичний тип. Зазвичай в дитинстві дитина погано спить, скаржиться на погане самопочуття, періодичні головні болі, спостерігається відсутність апетиту. У підлітковому віці pojawiaються дратівливість, погане самопочуття, підвищена втомлюваність. Підліток швидко втомлюється в шумній компанії і під час фізичного навантаження. Зосереджує свою увагу на власному здоров'ю і здоров'ю близьких.

Психастенічний тип ♦ Основні особливості — нерішучість, несамо-стійність, схильність до різних роздумів, самоаналізу, нав'язливі страхи (як би хтось не помер, не захворів), боязкість, що обростає «захисними» ритуалами (вставати тільки з лівої ноги). Фізичний розвиток і практичні навички погані. Може розвинутися невроз нав'язливих станів.

Шизоїдний тип. Дитина з дитинства недостатньо комунікативна, не тягнеться до ровесників, надає перевагу спілкуванню з дорослими. У підлітковому віці замкнутий, погано контактує з ровесниками. При цьому підліток може переживати від нестачі друзів, важко переносить свою нездатність встановлювати контакти. Відмічається недостатність інтуїції, співпереживання. Багатий внутрішній світ закритий для по-сторонніх. Але підліток може бути відвертим перед обраним ним самим товаришем.

Епілептоїдний тип. Підліток виявляє схильність до періодично виникаючого злісно-тужливого настрою, до дратівливості. Можливий вибух емоційних проявів, інтенсивний і тривалий, з нестримною злістю. Підліток може затіяти жорстоку бійку. Відзначається сповільненість в усіх сферах психічної діяльності, розгальмованість інстинктів у поєднанні із сексуальними порушеннями. Підліток уважний до свого здоров'я, піклується про дотримання власних інтересів; злопам'ятний,

Істероїдний тип. Домінують егоцентризм, прагнення постійної уваги, брехливість. Емоції неглибокі, міміка і жестикуляція виразні. Підліток намагається звернути на себе увагу; з цією метою може скоїти неординарні і навіть асоціальні вчинки. Виявляється претензія на лідерство без достатнього уміння втримати першість.

Нестійкий тип. Відзначається неслухняністю, непосидючістю. Характерне небажання докладати зусилля до занять, навчання. Спостерігається підвищений потяг до задоволень, розваг, компаній. Легко прищеплюється делінквентна поведінка (правопорушення).

Конформний тип♦ Головна риса — прагнення до дотримання загальноприйнятих норм в усіх проявах власного життя, яке поєднується з некритичністю і невмінням аналізувати свої і чужі вчинки. Спрямованість вчинків і поведінки диктується середовищем.

Сензитивний тип• Дитина боязлива, старанно вчиться. Основні риси характеру проявляються у старшому підлітковому віці, коли надмірна вразливість, несміливість, нерішучість і почуття власної неповноцінності поєднується з почуттям обов'язку і відповідальності. Іноді підліток намагається самоутвердитися невластивою йому веселістю, зухвалістю.

Лабільний тип♦ У ранньому дитинстві спостерігається поганий сон, боязнь всього нового і т.д. У підлітковому віці — гранична мінливість настрою через незначні приводи, що супроводжується змінами самопочуття. Але такий підліток здатний на глибокі почуття і прихильність. Чуйність і увага оточуючих надають йому справжню радість, підвищують настрій і працездатність, поліпшують самопочуття.

Враховуючи те, що поведінка людини, в тому числі й антисус- пільна, є формою взаємодії особистості із середовищем, М. Дубіній, І- Карпец, В. Кудрявцев виділяють наступні етапи такої взаємодії: а) формування особистості з антисуспільною орієнтацією; б) мотивація антисуспільного вчинку; в) прийняття конкретного рішення про скоєння такого вчинку; г) реалізація цього рішення, включаючи скоєння вчинку і появу шкідливих наслідків.

На кожному етапі взаємодія особистості із зовнішнім середовищем різна. У процесі формування особистості середовище впливає на її установки і ціннісні орієнтації. Більшість з цих впливів позитивна, і суб'єкт виховується в дусі дотримання принципів суспільства. Але стосовно випадків, коли має місце відхилення від норм суспільної поведінки, суб'єкт перебуває в несприятливій життєвій ситуації і формування його особистості проходить суперечливо, з переважанням впливу негативних сторін життя і в результаті — негативно.

На другому етапі — формування мотивації антисуспільного вчинку — виявляються потреби та інтереси особистості, оцінюються можливості їх задоволення.

Третій етап — визрівання рішення скоїти антисуспільний вчинок — характеризується тим, що взаємодія із середовищем відбувається у вигляді усвідомлення особистістю оточуючої обстановки; суб'єкт створює уявні моделі середовища і власного вчинку, на основі оцінки яких і приходить до певного рішення.

На останньому етапі суб'єкт виступає активно; при цьому він впливає на середовище в негативному, небажаному для суспільстві напрямку. Скоюється аморальний вчинок, правопорушення чи злочин, що викликає відповідне реагування суспільства: притягнення до відповідальності, покарання.

Названі етапи антисуспільного вчинку різні за тривалістю. Дослідження переконують, що антисуспільна спрямованість особистості формується протягом тривалого часу — місяцями і роками. Мотивація вчинку і прийняття рішення вимагають значно менше часу: вони вимірюються днями, а то й хвилинами. Це залежить від особливостей вчинку, і від самої особистості. Такий же різний термін останнього етапу: від кількох секунд до кількох років [38, с. 155].

Помітну роль у мотивації аморальної поведінки особистості відіграють почуття та емоції негативного характеру: страх, гнів, помста) ворожість і т.п.

Агресивна поведінка, тісно пов'язана з цими емоціями, виражається в бійках, побитті, образах, тілесних ушкодженнях, вбивствах, часто у згвалтуваннях, в пошкодженні чи знищенні майна. -тії

Глибоке вивчення різних відхилень у поведінці і формуванні особистості, умов, за яких школярі скоюють антисуспільні вчинки, мотивів порушення ними моральних норм і правил, учені прийшли до висновку про соціальну обумовленість різноманітних відхилень у поведінці (вплив негативного мікросередовища, ненормальні взаємовідносини і побут в сім'ї, помилки навчання і виховання та ін.). Тому важкі діти — це завжди педагогічно занедбані діти, стосовно яких десь, колись і кимось було допущено педагогічний прорахунок, педагогічна помилка, ігнорування принципу індивідуального підходу у вихованні, діти, на яких вчасно не звернули увагу, не прийняли своєчасних заходів до корегування їх особистості. Інакше кажучи, до категорії важких потрапляють школярі, що випали із процесу нормального навчання і виховання, діти, у яких не склались правильні стосунки з учителем, які не знайшли свого місця, в колективі і соціально прийнятних способів самоствердження в ньому

У подоланні відхилень у поведінці особливе значення має виявлення їх причин. Знання типових причин, які сприяють формуванню важковиховуваності неповнолітніх, дозволяє здійснювати ранню їх профілактику, тобто організувати виховну роботу на стадії формування основних рис характеру, ставлення до оточуючого середовища, поведінки в побутових умовах.

12. Помилки і недоліки виховання дітей у сім'ї

Серед сукупності умов, які спричиняють появу важковиховуваності, значну частину становлять ті, що мають місце у сім'ї — це та сукупність негативних виховних явищ, які впливають на дитину з моменту її народження. Провідним за своїм значенням є вплив на дитину батьків своєю поведінкою, характер їх взаємовідносин між собою, ставлення до оточуючих дитину людей. Це той могутній педагогічний фактор, наслідки

якого неможливо не враховувати. Його наслідки супроводжують людину все її життя.

Вивчивши понад дві тисячі сімей, де діти були під негативним впливом батьків, В. Сухомлинський дійшов до висновку, що важка дитина — це результат вад батьків, сімейного життя, це квітка, що розквітала в атмосфері безсердечності, неправди, обдурювання, неробства, призи́рства до людей, зневаги до громадського обов'язку [129, с» 4].

Сім'ї, які продукують важковиховуваних дітей, з точки зору педагогіки можна класифікувати таким чином: педагогічно неспроможні, педагогічно пасивні, антипедагогічні [40, с. 13-15].

Педагогічно неспроможна сім'я (44%) характеризується тим, що батьки намагаються проявити певну активність у вихованні дітей, але роблять це невміло, їх виховний вплив на дітей непослідовний, педагогічно необґрунтований. В основному такі батьки відчують затруд-

нення у підборі методів виховного впливу. Найчастіше вони керуються своїм «досвідом», який придбали, коли свого часу виховували їх батьки (авторитарний стиль, обмеження свободи, погрози і покарання або вседозволеність, потакання примхам).

Друга група сімей належить до тих, які не проявляють особливої активності у здійсненні виховання дітей, проявляють педагогічну пасивність (37%). Вони через об'єктивні причини (хвороба, зайнятість, часта відсутність) або причин суб'єктивного характеру (відсутність єдиної точки зору на виховання, розлад між батьками, часті сварки і конфлікти) не можуть належним чином здійснювати виховання дітей. У таких сім'ях стосунки між батьками напружені, конфліктні. Батьки за сімейними неладками не знаходять часу для виховання власних дітей, втрачають над ними контроль.

Третя група сімей характеризується **антипедагогічними, аморальними умовами виховання дітей (19%)**. Батьки цієї групи не можуть виховувати своїх дітей в дусі вимог нашого суспільства, бо їм самим властива погана поведінка, негативні риси характеру, шкідливі звички. У таких сім'ях панує дух неповаги до правил співжиття, норм законів. Батьки своєю поведінкою (пияцтво, злочинство, розпуста) створюють у сім'ї антипедагогічну обстановку, намагаються виправдати відхилення від норм поведінки у своїх дітей, протиставити вимогам школи свої сімейні вимоги.

Із сім'ями першої групи в основному проводять роботу, спрямовану на підвищення їх психолого-педагогічного рівня, влаштовують для них консультації з окремих питань виховання важковиховуваних дітей.

Із сім'ями другої групи в основному проводять індивідуальну роботу, у процесі якої домагаються розуміння батьками помилковості своєї поведінки, пробудження відповідальності за виховання дітей, потреби

перебудувати атмосферу стосунків у сім'ї, підвести до усвідомлення своєї вини, своїх помилок, сформувати бажання докорінно, змінити сімейний уклад. ^

У роботі з третьою категорією сімей спираються на те, що вони також хочуть бачити своїх дітей чесними, культурними, здоровими, слухняними. З ними обговорюють факти допущених ними промахів у вихованні дітей, ставлять завдання усунення цих недоліків і помилок, зміни сімейних взаємовідносин, поліпшення клімату, який спр№ яв би формуванню позитивних якостей у їх дітей.

З цією групою батьків працювати набагато складніше, тому що всі недоліки сімейного виховання часто бувають приховані від сторонніх, вимагається істотна перебудова стосунків між батьками і дітьми.ч

Упереджене ставлення до порад і рекомендацій педагогів, часто повне їх відкидання вимагає більш продуманого виховного впливу на них. Для таких батьків не байдужа думка батьківської громадськості школи і ставлення до них на роботі. Тому основний шлях впливу на них через батьківську громадськість, виробничий колектив. Головна мета в тому, щоб показати таким батькам негативний вплив їх домашньої обстановки на дітей, розкрити наслідки такого становища на взаєминих дорослими і ровесниками. В цей же час проводять роботу, щоб залучити батьків до діяльності на допомогу школі у вихованні дітей. Щоб вони побачили своїх дітей, мали можливість порівняти їх з однокласниками та зайвий раз переконатися в необхідності змінити свою позицію по відношенню до школи, необхідні ситуації, які вимагають присутності батьків на шкільних заходах. Після таких відвідин у батьків з'являється бажання внести зміни в характер сімейних стосунків. Не варто сподіватись на швидкі результати в цьому плані, але важливо зародити у них сумніви в непогрішності своєї системи виховання, замислитися над її наслідками.

Викликає інтерес класифікація неблагополучних сімей, запропонована Л. Алексеевою, за якою такі сім'ї поділяються на: конфліктні, аморальні, педагогічно неспроможні та асоціальні. Усі неблагополучні сім'ї характеризуються ознаками, які вирізняють їх одна від одної, а також об'єднують і тим самим «виключають» із розряду нормальних сімей, вказуючи на те, що таке неблагополуччя має суттєвий характер, антипедагогічну і антисоціальну спрямованість.

Найпоширенішою сьогодні є **конфліктна сім'я** (60% по відношенню до загальної кількості неблагополучних сімей). Сім'я з конфронтуючим типом стосунків відрізняється від сімей, в яких суперечності мають випадковий характер, тим, що попередній невирішений конфлікт породжує ще більше незадоволення. Окрім того, він своєрідно «навчає» подружжя, що спосіб вирішення проблем подібним чином є єдино можливим. Завдяки цьому частота конфліктів збільшується, ускладнюючи форми протікання конфліктів і спрощуючи можливості їх вирішення. На практиці сімейного життя такі форми конфронтації виражаються в сімейних скандалах, грубості, взаємних погрозах і образах, що призводить до руйнування почуття любові, поваги, відповідальності подружжя. Сім'я такого типу стосунків розвалюється із середини, конфлікт спонукає потребу звільнитися від взаємин, які стали незадовільними.

В аморальних сім'ях подружжя вступає в суперечність уже не тільки між собою, але і з нормами моралі. Якщо сім'ю конфліктну складають люди, які просто не вміють спілкуватися, але в своїх вихідних спонуканнях все-таки прагнуть до цього, то аморальна сім'я завжди появляється через те, що ще в батьківській сім'ї чоловік чи жінка засвоїли стандарти спілкування, які суперечать нормам моралі сімейного життя. Не маючи досвіду позитивної поведінки і спілкування в батьківській сім'ї, людина і свою власну сім'ю створює на основі засвоєних стереотипів. Діти з конфліктних та

аморальних сімей часто ігнорують норми поведінки в школі та громадських місцях.

До педагогічно неспроможної сім'ї не варто зараховувати сім'ю, яка допускає окремі помилки у вихованні, але в цілому прагне до позитивного педагогічного впливу. Тут поведінка батьків обумовлена низькою педагогічною культурою, яка поєднується з небажанням що-не- будь виправити і змінити. Постійне ігнорування педагогічних вимог зміцнює розходження таких сімей зі школою, стає своєрідним джерелом протиборства. Батьки свідомо чи мимовільно настроюють дитину проти вчителя, який ставить певні вимоги. Такі конфлікти поступово переносяться в цілому на школу, на будь-які зовнішні впливи стосовно дітей. Суперечливе виховання є в багатьох випадках причиною відхилень у поведінці, тому що батьки продукують неповагу до суспільних вимог. Протест проти вимог учителя починає виражатися в непідкоренні, грубості, відчуженні від колективу, а згодом і від сім'ї. Все це може породити у неповнолітнього негативні якості, з яких найнебез** печишою є моральна несприйнятливність педагогічного впливу.

Особливе місце серед неблагополучних сімей займає асоціальна сім'я, основною особливістю якої є негативна, антисуспільна спрямованість її членів, яка виражається в тому, що у дітей прямо чи опосередковано формується таке ставлення до моральних (соціальних) цінностей, інтересів, ідей, світогляду, які мають антисуспільний характер. Характерними ознаками такої сім'ї є показна згуртованість членів сім'ї, зовнішньо виражена гармонія відносин, коли вони виступають в ролі альтернатив соціальних цінностей — неповага до важливих суспільних ідеалів. Громадянське обличчя такої сім'ї негативно при дітях відверто обговорюються недоліки нашого суспільства. Діти з таких сімей характеризуються скептицизмом,

До типів сімей, які несприятливо впливають на дітей, В.Постовий відводить: а) сім'ї, в яких духовні потреби мають другорядний характер, перевага надається матеріальним цінностям, що спричиняє дисі гармонійність розвитку дитини; найчастіше такі сім'ї мають одну-дві дитини, один з батьків може вести аморальний спосіб життя; споживацтво, вигода, сімейний, клановий егоїзм сповідуються як життєвий ідеал; низький рівень освіти та культури батьків; б) сім'ї з аморальним мікрокліматом і негативним впливом на розвиток дитини (послаблена морально-трудова атмосфера, постійна конфліктність, антипедагогічне ставлення до дітей, нервовість у внутрішньосімейних стосунках; відсутність загальної культури та духовних запитів; освіта, зазвичай, нижча за середню; в) криміногенний тип сім'ї (внутрішні взаємини будуються так, що завдають значної шкоди духовному і фізичному здоров'ю дітей; г) сім'ї з нейтральним впливом на дитину (внутрішньосімейним взаєминам характерне вільне виховання, коли діти

найчастіше живуть самі по собі; вся увага батьків сконцентрована на зароблянні грошей) [98, с. 35-37].

В. Постовий вважає, *що для* сучасного сімейного виховання характерними є такі проблеми:

а) суттєво знизився матеріальний рівень життя більшості сімей. За даними досліджень вивчення умов життя домогосподарств, більш як чверть населення в Україні належить до категорії бідних, а дві третини припадає на сім'ї з дітьми, які ще не досягли повноліття і повною мірою залежать від своїх батьків;

б) з появою категорії сімей «нових українців» встановлюється певна *модель* виховання: народження дитини, передача її на виховання гувернантці, престижна, з високою оплатою послуг школа, в якій навчається дитина. Високий матеріальний стан сім'ї ще не гарантує належного виконання нею духовної, виховної функції. Це засвідчує поява останнім часом значної кількості підлітків-правопорушників, які є вихідцями із таких сімей;

в) в заможних сім'ях з невисоким рівнем загальної і педагогічної культури батьків досить часто основним мірилом вартості людини є гроші і це прищеплюється дітям, формується зневажливе ставлення до всіх, хто перебуває на нижчому матеріальному рівні;

г) у сім'ях, де батьки зайняті на роботі, послаблюється контроль за поведінкою дітей у позашкільний час.

Різні типи неблагополучних сімей повинні стати об'єктами спеціальної уваги різних корегуючих ланок суспільного виховання. Так, сім'ї з конфронтуючим типом стосунків можуть зацікавити професійних психологів, педагогічно неспроможні — педагогів, аморальні — громадські й адміністративні органи, асоціальні — правоохоронні органи.

Знання специфіки кожної з неблагополучних сімей допомагає орієнтуватися, з ким саме повинен координувати свої зусилля педагог. Разом з тим, в процесі взаємодії педагогів з неблагополучними сім'ями великого значення набуває етичний бік їх взаємостосунків, відповідно до яких педагог не може безапеляційно і прямо втручатися в справи сім'ї і стосунки її дорослих членів, якщо вони безпосередньо не пов'язані з вихованням учня. Сам учень виступає в такому разі своєрідним «провідником» впливу на батьків з неблагополучних сімей.

Основними умовами, які сприяють зміцненню зв'язку неблагополучних сімей зі школою, повинні стати, по-перше, уважне і детальне вивчення сімейного середовища і всіх сторін її життя з урахуванням конкретних особливостей, конкретного неблагополуччя; по-друге, побудова позитивних і довірливих стосунків педагогів школи з батьками неблагополучних сімей, без яких неможливий ніякий ефект в роботі з ними; по-третє, реалізація на цій основі ділової співпраці з організації спільних дій на неповнолітніх.

Провідним і необхідним принципом в роботі з неблагополучними сім'ями є здійснення індивідуального підходу і розробка індивідуальних методів впливу на батьків. [98]

У розглянутих типах сімей складаються певні стосунки між їх членами, вирішальну роль у формуванні особистості неповнолітніх відіграє ставлення дорослих членів сім'ї до дітей. Узагальнені несприятливі взаємини в таких сім'ях І. Вейнольд-Рибкіна зводять до певних типів [17, с. 88—9.

1. *Авторитарне лідерство старших* на всіх етапах формування особистості. Суворе виховання, нерідко із застосуванням фізичного покарання, прагнення тримати дитину в страху та покорі під погрозою покарання. Протидія таким методам виховання дітей особливо погіршує взаємовідносини, старші переходять на відверту грубість, нетерпимість до молодшого покоління. Спочатку відсутність теплоти[^] зацікавленості, а згодом і просто ігнорування особистості дитини, строгість і жорстокість у стосунках, прагнення обходитись без спілкування зі старшими — ось ситуація, в якій живе дитина. Особистісні особливості таких дітей проявляються в прагненні утверджувати себе в неформальній групі на основі тієї ж жорстокості, підкорення грубій фізичній силі. Референтною групою для таких неповнолітніх часто є люди, старші за віком, нерідко з кримінальним минулим, позбавлені елементарної емоційної культури. Якщо до цього додати, що учителі, учні і весь класний колектив у більшості випадків не робить спроби або просто не в стані подолати бар'єру несумісності з таким учнем, який, між іншим, дуже швидко залишає позицію і статус школяра, та, природно вважати його в стані високого ступеня ризику здійснювати; не тільки проступки, а й вступати в конфлікти з законом, щоб задовольнити потребу спілкування на рівні його уявлення про цінності* особистості.

2. Другий тип взаємовідносин у сім'ї, який також не задовольняє дітей, — *гіпопідкування*. Такі сім'ї не викликають занепокоєння, вони пристойні і соціально благополучні, тільки стосунки в них будуються за принципом «кожен живе, як знає». При цьому зберігається сім'я і в той же час всі живуть поодиноці. Якщо до цього додати матеріальний достаток, оскільки всі члени сім'ї мають розвинуте почуття обов'язку, багато і плідно працюють, то стає зрозумілим позитивне ставлення педагогів до таких сімей. В їх очах вони є зразковими. У частини таких сімей дітьми займаються бабусі і дідусі, у батьків на них не вистачає часу. Коли вони минаються, виявляється безодня відчуження або формальних стосунків між батьками та дітьми. Учні дають тратити гроші, але не проявляють інтересу до його духовних потреб, не залучають до спільної діяльності, створюється дефіцит сімейного спілкування. Компенсацію цьому дитина шукає в школі, в колективі, в гуртковій роботі. Доки стосунки в школі заповнені позитивними переживаннями, пов'язаними з усвідомленням

власної значущості, розвиток особистості проходить достатньо гармонійно. Слабкі навчальні успіхи можуть стати бар'єром на шляху благополуччя спілкування з класом і тоді проявляються пасивність, підкорюваність, позиція йти за ким завгодно. Неформальна група не обирається учнем, вона його захоплює. Невміння протистояти негативному впливу, пасивна підкорюваність, інтерес до людей сміливих спонукає неповнолітніх йти на повідку, допускати протиправні дії. Референтною групою для таких підлітків стають ровесники. Як правило, матеріальний достаток, непротивлення витратам такого учня в неформальній групі розцінюється як доброта характеру, і це стає відправною точкою побудови взаємовідносин у цих групах. «Купуючи» собі становище в референтній групі, підліток охоче спілкується в ній, наслідує авторитет її членів, але не стає лідером. Своєчасне розпізнавання таких сімей, активне утримання учня в шкільному колективі, утвердження його в неформальній групі у школі, допомога у виборі справи за інтересами і здібностями дозволяє втримати такого підлітка від негативних вчинків.

3. Третій тип взаємовідносин — *відчуження старших*, яке проявляється стосовно 12—14-річних підлітків. Своєрідний протест старших проти головного новоутворення — почуття дорослості. Батьки прагнуть покарати відрив від сім'ї, проявляють відверту грубість, зневагу до інтересів і нахилів підлітка. Така ситуація формує установку на самоствердження і пошук «своєї громади», де підліток міг би відчувати себе «на рівних». Особистісні особливості таких учнів можуть бути розглянуті в рамках гіперстенічної неврастенії або в рамках патало-гічного розвитку, відправною точкою для якого є раптово проявлена стресова ситуація сімейних стосунків. Зароджується тенденція в усьому бачити протидію, активно боротися проти уявного зла і робити всім і все на зло. Так проявляються негативізм, егоїзм, грубість, готовність до афектів.

Неформальна група формується на основі прагнення подолати емоційний дискомфорт, тому часто саме такого типу підлітки «групу-ються» для випивки, вживання наркотиків, куріння.

4. В іншому емоціональному напрямку будуються взаємовідносини там, де діти — «кумири сім'ї», де заласканість, всепрощення, нерозумна любов, повне підпорядкування дитячим вимогам готують дитину на роль лідера. Розвивається егоїзм, однобічне бачення цілі і постійні конфлікти з усіма, хто не бачить виключності цієї людини. Саме цей конфлікт стає мотивом переходу від правильних життєвих позицій до антисоціальної спрямованості, небажання виконувати суспільно значимі вимоги, які пред'являє будь-який колектив, призводить до пошуків неформальної групи поза домом і школою. Такий підліток отримує задоволення від визнання його значущості (його розуму, знань, сили, зачіски і т.п.). Таке визнання нерідко і є фактором, що сприяє розвитку антисоціальної спрямованості, ранньої алкоголізації, палінню.

Як засвідчують результати аналізу методики сімейного виховання, взаємин у сім'ї між дорослими і дітьми, нерідким явищем є прояв жорстокості стосовно дітей. Така жорстокість може бути наступних видів:

а) Фізичне насилля, яке включає усі форми травм дітей, що сталися завдяки спрямованим діям батьків чи вихователів. Сюди ж слід відносити й фізичне покарання, яке досить розповсюджене в наших сім'ях. Так, кожному другу дитину в дитинстві били паском або палицею;

б) Сексуальне насилля як залучення функціонально незрілих дітей та підлітків до сексуальних дій без їх розуміння та згоди на те. Сюди відносяться не лише залучення до статевого акту, а й просто споглядання чи присутність при сексуальних діях;

в) Емоційне (чи психічне) насилля, яке може проявлятися як у формі негативної уваги (словесні картання дитини, постійна критика, тероризація, нагадування, що дитина є небажаною тощо), так і у вигляді певної втрати уваги до дитини. Шкода від психологічного насилля, безперечно, є набагато сильнішою, ніж від фізичного насилля;

г) Байдуже ставлення до дітей, нехтування їх інтересами — як різновид жорстокого ставлення до дітей. Цей вид включає у себе небажання, а інколи й неспроможність, задовольнити потреби дітей в одязі, їжі, медичній допомозі. [153, с. 52-53]

27 вересня 1991 року Україна прийняла «Конвенцію про права дитини», стаття 19 якої говорить про зобов'язання держави, що прийняла цю Конвенцію, вживати усі необхідні заходи щодо охорони дитини від усіх форм фізичного та психічного насилля, образ чи брутального поводження з боку батьків, законних опікунів чи іншої особи, яка повинна піклуватися про дитину. На жаль, саме формальне приєднання держави до цієї Конвенції не є гарантією, що насилля стосовно дітей буде ефективно викорінюватися безпосередньо у сім'ях, у приватному житті людей. Для того, щоб це дійсно відбувалося, необхідною є тривала просвітницька робота щодо інформування батьків про недопустимість побоїв як методу виховання.

Завершуючи розгляд сімейних стосунків і особистісних особливостей важковиховуваних учнів, слід мати на увазі, що кожний з них має свій індивідуальний досвід, отриманий у сімейних стосунках, який стає загальним принципом взаємодії, переносить одиничне на загальне.

У сім'ї дитина проходить важливий етап моральної і соціальної підготовки, яка закріплюється школою, але якщо остання не втрутиться у сімейні стосунки, вважаючи їх благополучними, або ламає їх, вважаючи неблагополучними, створюються передумови для реалізації власної «незрілої» мотивації вчинків. Саме поняття «незрілість» і є стан «передненормативної» поведінки, в яку треба втручатися, поки не пізно.

Дослідження переконують, що вивчення умов виховання дітей у сім'ях дозволяє припустити, які властивості у них можуть сформуватися. Так, якщо в сім'ї панує негативна атмосфера, діти часто виростають грубими,

агресивними. В сім'ї, де батьки ведуть аморальний спосіб життя, діти характеризуються такими моральними недоліками, як лицемірство, озлоблення, недисциплінованість, прагнення виправдати свою погану поведінку. Відсутність піклування і контролю з боку батьків сприяє формуванню у дітей замкнутості, недисциплінованості, образливості, розхлябаності. У сім'ях, де практикується жорстоке ставлення до дітей, вони виростають хитрими, лінивими, образливими, підозрілими. Наявність у сім'ї анти суспільних традицій виховує у дітей надмірні матеріальні потреби, лицемірство, неповагу до норм моралі. Сліпа любов і вседозволеність у сім'ї по відношенню до дітей формують у них брехливість, примхливість, свавільність тощо.

Педагог Л. Дунаєва вважає, що методичну роботу педагога з сім'єю важковиховуваного учня слід здійснювати поетапно. *Перший з них* — діагностичний. На цьому етапі детально вивчається характер взаємовідносин між членами сім'ї, причини конфліктних стосунків, що дозволяє намітити шляхи налагодження контактів між батьками і дітьми, визначити і використати виховні можливості батьків.

На другому етапі педагог втручається в життя сім'ї з метою перебудови взаємовідносин між батьками і дітьми, зміни негативної позиції батьків відносно дітей чи навпаки. Для цього використовують різноманітні виховні впливи (бесіди, поради, роз'яснення). Ефективність цієї роботи обумовлюється здатністю педагога встановити з батьками довірливі стосунки, вмінням своєчасно знаходити в цих сім'ях позитивні нюанси в настрої батьків (сумнів, надія, радість), пропонувати з педагогічним тактом потрібні рішення, підтримати віру батьків у можливість виправлення дитини, виробити програму спільної роботи по її перевихованню батьками, побачити й усвідомити допущені помилки у вихованні дитини, переконатись у тому, що вони справляться з її перевихованням.

На третьому етапі здійснюється перебудова взаємовідносин між батьками і дітьми. Усвідомивши помилковість своєї позиції, батьки за допомогою педагога перебудовують характер стосунків з дитиною в сім'ї. Така перебудова вимагає від батьків певних знань і вмінь, яких їм часто бракує, а від педагога — постійних зв'язків із батьками, надання їм допомоги в налагодженні контактів з дітьми, терпляче озброювати їх мистецтвом виховання, індивідуальні бесіди з батьками про характер розвитку їх взаємин з дітьми, аналіз причин успіхів і невдач сприяють підвищенню активності батьків у вихованні дітей.

На четвертому етапі, внаслідок проведеної роботи, розвивають позитивні стосунки між батьками і дітьми. Виробивши правильну позицію у вихованні дітей, оволодівши педагогічними знаннями, батьки вже більш самостійно і правильно здійснюють процес виховання. На цьому етапі батьки за порадою педагога здійснюють самоконтроль і самоаналіз своїх дій. Педагоги спостерігають за діями батьків, коригують їх, в окремих випадках втручаються в процес виховання, щоб уникнути помилок.

На останньому етапі батьки вже самостійно управляють внутрісімейними стосунками, які набирають сталого позитивного характеру. Батьки спільно з дітьми планують подальше життя своєї сім'ї,* відводячи в ньому певне місце самим дітям. Педагоги в даному разі розкривають батькам результативність перебудови їх внутрісімейного життя, намічають плани подальшої виховної роботи. [40, с. 13Н5)

13. Недоліки навчально-виховної роботи школи

Школа покликана нейтралізувати дію негативних сімейних явищ, призупинити розвиток педагогічної занедбаності, а згодом і ліквідувати її. Та, на жаль, у школі нерідко створюються умови, які, навпаки, сприяють поглибленню педагогічної занедбаності дітей. Серед них І. Невський виділяє: а) педагогічні порушення; б) педагогічні помилки; в) антипедагогічні дії [83].

Розглянемо кожен з цих груп окремо.

До порушень закономірностей і логіки педагогічного процесу, що вносять до нього завади і складності, можна віднести:

— перевагу словесних методів навчання, обмеження процесу засвоєння знань інформаційною основою, без їх застосування на практиці;

— підміну активності учнів активністю самого вчителя, збіднення їх діяльності, самостійності, творчості формами роботи, які вимагають шаблонного виконання вправ;

— перенесення зусиль і часу по засвоєнню навчального матеріалу на самостійну роботу вдома;

— невміння обґрунтувати, показати учням значення засвоєння знань, уміння користуватися ними, галузь їх практичного застосування, пробудити в учнів свідоме мотивування ставлення до оволодіння навчальним матеріалом;

— одноманітність навчальної діяльності учнів, невміння і небажання організувати їх раціональним способом, ефективно використати методи і прийоми;

— невміння спонукати учня до діяльності, сформувати відповідну свідомість, особисту значимість, допитливість, мотиви, цілі, підготовку умов для їх досягнення;

— необґрунтовані вимоги до учнів, незнання індивідуальних особливостей їх навчальної діяльності, невміння врахувати їх у навчальній роботі.

Є в роботі школи, в діяльності учительського колективу помилки, що не сприяють належному моральному вихованню учнів, а саме:

— недостатня робота з не встигаючими учнями, в результаті чого окремі з них «випадають» зі шкільного колективу, позбавляються його виховного впливу, потрапляють під владу «вулиці», під вплив аморальних елементів;

— формалізм у роботі вчителів, відсутність індивідуального підходу до важковиховуваних учнів, прагнення позбутися їх, незнання або ігнорування дитячої психології;

- недостатній зв'язок школи і сім'ї, розрив шкільного і сімейного виховання, ігнорування умов життя, проведення вільного часу поза школою, слабкий позаурочний вплив школи;

- використання неадекватних методів виховного впливу, упереджене ставлення до цієї категорії учнів, придушення їх самостійності та ініціативи;

- відсутність особистого прикладу педагогів*

Найшкідливішими у виховній роботі з важковиховуваними учнями є антипедагогічні дії, які, на жаль, ще нерідко допускаються по відношенню до них:

- байдужість до невстигаючих учнів, ігнорування їхніми прагненнями до успішного навчання, невміння і небажання підтримати їхні старання, вчасно допомогти;

- неповага до особистості такого учня, до його почуття власної гідності, виставлення його недоліків на посміховище в класі;

- прагнення своє негативне ставлення до важкого учня довести до відома учнів класу і викликати відповідне ставлення до нього й у них, руйнування товариських стосунків, виклик неповаги до нього з боку колективу;

- окрики і грубощі по відношенню до такого учня з боку педагогів, звертання до дирекції і батьків з проханням застосувати до нього засоби покарання;

- недостатнє обґрунтування і звинувачення учня в несумлінності, нечесності, огульне заперечення його достоїнств, позитивних рис і якостей;

- приниження соціального статусу такого учня в класі, ігнорування його прав на самостійність і незалежність у діяльності і поведінці, дрібна опіка;

- створення в класі опозиції по відношенню до такого учня, поділ учнів на тих, хто на боці вчителя, і тих, хто співчуває такому учню, перетворення цих стосунків у хронічну «війну».

Спостереження переконують, що вчителі припускаються помилок не тільки щодо цієї категорії учнів, а й по відношенню до їхніх батьків. Частіше за все вони проявляються у: постійному нагадуванні батькам про недоліки їхніх дітей, про їхню невихованість та інші негативні сторони; неповазі, негативному ставленні до батьків недисциплінованих і слабких учнів, які проявляються на зборах у присутності інших батьків; відвідуванні сім'ї такого учня зі скаргами на їхні недоліки у навчанні і поведінці, з проханням «прийняти міри» до сина чи дочки; зниженні оцінки за навчання, звертання на це уваги батьків та ін. Все це призводить до конфліктів між учителями і батьками учнів, дітьми і батьками, учителями та учнями.

Про результативність такої діяльності школи, про навчальні успіхи та рівень педагогічно занедбаних учнів свідчать такі фрагменти розмови з ними в службі у справах неповнолітніх.

«Володю, що ви тепер проходите з літератури? — Шевченка. — Ти зміг би нам щось прочитати? — Ми тільки розпочали. — А коли жив Шевченко? — Мовчання. — В якому столітті? — Знизує плечима. — 1861 рік — це який вік? — Не знаю. — Ти знаєш, що таке відсоток? — Ні... — П'ять відсотків від сотні гривень? — Двадцять п'ять гривень?» (учень однієї з шкіл).

«Васильку, ти зміг би розв'язати таку задачу: одна друга плюс одна друга? — Задумався, — Дві других? — А скільки це, дві других? — Знизує плечима: не знаю. — Ти зміг би скоротити дріб чотири восьмих? — Довго розв'язує, нічого не виходить» (учень ПТУ).

Реалії сьогодення засвідчують, що школі слід докорінно міняти систему виховання, яка вимагає бездумного послуху і сприяє появі важковиховуваних учнів. Людина, яка цілком підпорядковується без опору кожному натиску, не може бути самодіяльною, ініціативною, творчою, а тільки швидше може потрапити під негативний вплив. У процесі виховання треба мати на увазі, що кожна нормальна дитина у своєму розвитку певною мірою пручається нормам і наказам, які обмежують її спонтанні реакції. Їй це заслуговує на позитивну оцінку. Завдання педагога не ліквідувати всякий опір, а певним чином спрямовувати чи обмежувати його. Йдеться про те, щоб вихованець позитивно реагував на певні впливи, але й умів протистояти іншим. Добрий вихованець не тільки вміє слухати педагога, а й міркувати при цьому, зважувати, щодо чого. Вихователю при цьому не можна кожен непослух учня зводити до рангу негативного вчинку чи злочину.

Школа має всі можливості зупинити процес падіння особистості учня. Ось приклад. Батьки Людмили К. мають вищу освіту, люди культурні, користуються повагою. Дівчинка в дитинстві багато хворіла, тому мати вирішила, що їй здоров'я над усе. Люду звільнили від усіх обов'язків вдома, не перевантажували навчанням, забороняли брати участь у позакласних заходах. У 1-ї і 2-ї класах вона вчилась добре, потім щораз гірше, а в п'ятому класі навіть стала невстигаючою. Почала обдурювати вчителів і батьків, симулювати на уроках, виправляти оцінки в щоденнику. Розмови з матір'ю Людми нічого не дали. Довелося вести серйозну розмову з батьком і матір'ю разом, навести їм приклади, коли діти більш хворі вчаться прекрасно, порадили звернутись до лікаря, може, їх переживання безпідставні. У бесіді з'ясувалось, що батьки не мають спільної думки щодо методики виховання. З розмови педагога батьки зрозуміли свої помилки, почали більш вимогливо ставитись до навчання доньки, доручаючи їй посильну роботу вдома, цікавились її участю в житті класу. Все це допомогло Людмі включитися в діяльність класного колективу. Вона стала краще вчитися.

14. Негативний вплив на дітей побутового оточення

Дітей виховують не тільки сім'я і школа, а й навколишнє середовище, де вони проводять свій позашкільний час. А значна частина дітей та підлітків не навчені ні батьками, ні школою розумно проводити свій вільний час. Вони витрачають його на пусте споглядання нерідко негативно впливаючих явищ нашого повсякденного життя, які ще некритично сприймаються ними, або безпосередньо потрапляють під вплив окремих осіб, що навмисне навчають або навіть примушують їх скоювати негативні вчинки, а також правопорушення.

Незважаючи на сприятливі умови виховання в сім'ї, в ряді випадків негативно впливає на виховання дітей оточення даної сім'ї. Ще часто від сусідів можна почути брутальну лайку, бачити пияцтво, бійки тощо. У спільних дворах нерідко за столиками зустрічаються сусіди, щоб «бити» доміно. Гра супроводжується «міцними фразами»,

не звертається увага на дітей, які з цікавістю заглядають, що роблять старші

Дослідження переконують, що вже в других-третьох класах учні спілкуються мікрогрупами, можуть мати спільні позашкільні інтереси, які бувають і позитивними, і негативними. У цих маленьких колективах з'являються свої лідери, яких діти оцінюють за результатами навчальної діяльності. Проте навіть при явному відхиленні від загальноприйнятих норм поведінки, молодші школярі оцінюють свої моральні якості і риси характеру товаришів необ'єктивно. У таких випадках діти схильні переоцінювати їх, що є важливим моментом з педагогічного погляду. Вивчення особливостей спілкування молодших, школярів показало, що за умов стихійного формування окремих груп поза впливом педагога, без своєчасної педагогічної корекції малі групи можуть очолювати учні, які не мають гуманних якостей і за сприятливих умов готові порушувати норми і правила загальноприйнятої, поведінки. У старших класах такі групи можуть бути осередком порушення дисципліни у класі. Дані обстеження переконують, що учні, обізнані з основними правилами, але додержуються їх не завжди, до того ж у молодшій школі не практикується особистісна відповідальність за будь-які відхилення від норми у поведінці. [33, с. 60-61)

Бездоглядні діти часто потрапляють у компанію хлопчиків двору або вулиці. Тут знаходяться старші, що верховодять у ній. Від нічого робити компанія «розважається» в дворі або на вулиці, допускає дрібне хуліганство. З вивчених нами 334-х вихованців спецшкіл тільки 10 вчинили правопорушення самотійно, а решта входила до групи з 3- 10-ти чоловік. Переважна більшість груп формувалась у дворі або в межах вулиці. Як правило, діти та підлітки до 14-ти років у таких групах посідали другорядну роль. Негативний вплив йшов від підлітків з негативним досвідом.

Юрко С фізично слабо розвинутий, у нього хворе серце. Хлопці з класу — народ жорстокий, дражнили його «сердешним» і не брали з собою грати в

футбол чи хокей. Хлопчина знайшов собі іншу компанію у сусідньому дворі. Тут хлопці грали в «тихі» ігри: карти або «орлянку». Спочатку все мало безневинний характер: грали на «щиглі», потім — на морозиво, а згодом — на гроші. Юрко захопився, почав багато програвати. Щоб віддати «борги», відмовлявся від сніданків, а гроші, які давала мати на них, віддавав своїм новим «друзям». Борги зростали, грошей невистало, тоді він почав красти їх у однокласників. Через деякий час усе виявилось. Розмова в класі була довгою і серйозною. Однокласники зрозуміли, що вони самі немало винуваті. Вони оточили хлопця увагою, піклуванням, захистили від «друзів» по картах. Виявилось, що він дуже любить ботаніку, багато читає і може із захопленням розповідати про життя рослин.

Вуличні групи, на думку І. Башкатова, до яких може потрапити підліток, у криміногенному відношенні поділяються на перед кримінальні, кримінально нестійкі і кримінально стійкі.

Передкримінальні групи підлітків з орієнтацією на антисуспільну діяльність. Це стихійні, самовиникаючі неформальні групи за місцем проживання. Для них характерне безцільне проведення часу, ситуативна соціально несхвальна поведінка, гра в азартні ігри, пияцтво, незначні правопорушення і т.п. Члени групи в повному складі злочинів не скоюють, тому що для цього в них ще недостатньо організованості та згуртованості, хоч окремі члени вчинили або можуть вчинити злочини. Провідною метою діяльності таких груп є проста антисуспільна поведінка.

Нестійкі кримінальні групи характеризуються злочинно спрямованою діяльністю. Пияцтво, розпуста, прагнення до «легкого життя» стають у цих групах нормою. Від незначних правопорушень члени групи переходять до енергійних дій. Вони вже здійснюють один-два злочини і з метою його приховання розпадаються. В цих групах спостерігаються елементи організованості. Її складають⁴ найбільш досвідчені, як правило, старші за віком особи. Життєвий досвід, знання «законів злочинного світу», вміння привернути до себе підлітків роблять їх найбільш небезпечними. Вони є цементуючим центром груп. Наперед спланованої злочинної діяльності в таких групах немає, але опосередкована негативна діяльність спостерігається чітко.

Стойкі кримінальні групи — це стійкі об'єднання підлітків, які скомпонувалися для скоєння якихось злочинів. Частіше всього це крадіжки, пограбування, розбійний напад, рекет і т.п. У них уже спостерігається чітка організаційна структура, виділяється «керівний центр», виконавці. У групах сформувалася ціла ієрархія норм і цінностей, які приховуються від оточуючих. Недотримання чи порушення цих «законів» призводять до розпаду групи, тому їх порушники переслідуються і суворо караються. У групах панує сувора залежність її членів один від одного, основу якої складає кругова порука. Тому кількісний склад групи відносно постійний. План злочинів наперед розробляється і затверджується, розподіляються ролі, намічаються терміни

проведення «операцій». Часто члени групи озброєні холодною чи вогнепальною зброєю. Все це робить такі групи небезпечними.

У виховній роботі з неповнолітніми недостатньо враховується вплив на особистість специфічних негативних групових явищ (норм, традицій, цінностей і т.п.), що функціонують в асоціальних об'єднаннях неповнолітніх. Ці явища являють собою особливу субкультуру, в якій викривлено і перекручено відображаються вікові та інші соціально-групові особливості неповнолітніх. Виникає вона на основі спілкування важковиховуваних підлітків з неповнолітніми правопорушниками, які відбули кримінальне покарання або раніше побували у спецшколах чи спец профтехучилищах, та дорослими злочинцями.

Таку субкультуру ще називають «другим життям» навчально-виховного закладу. Місцем її функціонування є шкільні туалети, під'їзди будинків, підвали, горища та інші потаємні місця, які недостатньо контролюються дорослими.

Негативний вплив цієї субкультури в тому, що вона прихована від педагогів та дорослих й істотно утруднює або навіть блокує вплив педагога на неповнолітнього.

Одним з елементів асоціальної субкультури є проходження «випробування» новачком, який вступає до групи. У такому разі новачка примушують здійснювати якийсь вчинок (побити учня, відібрати гроші або речі у слабшого, щось вкрати, поламати, розбити і т.п.). При цьому самі випробування мають витончений і жорстокий характер. Особам, які невдало пройшли випробування, визначається найнижча соціальна роль, одночасно присвоюється принизливе прізвисько, а нерідко наноситься і татуювання.

Важливим засобом згуртування асоціальних груп і перевірки «надійності» їх членів є присяга. Частіше її вимагають від новачків під час вступу до групи, при проходженні «випробувань» («прописок»), у процесі азартних ігор, під час вирішення конфліктів. Той, хто виконує дане слово, зміцнює свою позицію, а порушник присяги втрачає свою позицію і може проходити різні способи дискримінації.

Обов'язковим атрибутом асоціальних груп неповнолітніх є прізвиська у її членів. У прізвиськах може бути відображене скорочене прізвище чи ім'я, фізичний чи психічний недолік, риси характеру. Якщо в соціально-позитивних групах прізвиська частіше мають нейтральний чи жартівливий характер, то в соціально негативних групах, навпаки, частіше принизливий.

Серед важковиховуваних зустрічаються підлітки з татуюванням. Вони переважно мають декоративний характер або установчо особистий.

Однією з умов існування асоціальної субкультури є наявність своєї «мови» (жаргону). На жаль, прилучення до жаргону неповнолітніх починається в

школі, яка повинна вести рішучу боротьбу за чистоту мови. Значна кількість учнів знає і вживає жаргон.

Для того, щоб робота з попередження і подолання відхилень у поведінці була ефективною, необхідно знати закономірності виникнення і функціонування асоціальної субкультури в групах неповнолітніх. Важливо своєчасно виявляти її носіїв і поширювачів — осіб, пов'язаних з кримінальним світом. Педагоги повинні вміти правильно і кваліфіковано показати шкоду цієї субкультури та її окремих атрибутів, їх принизливий і образливий для людини характер. Слід також своєчасно, активно і наступально протиставляти асоціальній субкультурі і її окремим елементам емоційно насичені молодіжні ритуали і традиції, соціально цінні своїм змістом. Необхідний також контроль за поведінкою неповнолітніх у місцях, які дорослі мало відвідують (в туалетах шкіл, під'їздах, підвалах, на горищах), боротьба з настінним і огорожним «живописом», що ображає моральність людей. Тільки комплекс заходів виховних, організаційних, естетичних може привести до успіху [95, с. 31-39].

Серед верховодів груп значна частина колишніх вихованців спеціальних виховних закладів, Це свідчить про те, що в роботі цих закладів мають місце серйозні недоліки, що за поведінкою випускників

цих закладів не встановлено належного контролю з боку органів міліції, школи, сім'ї.

Значна частина важковиховуваних учнів потрапляє під вплив дорослих правопорушників, які використовують їх у своїх мерзенних цілях. Немає можливості описати ті методи, які використовуються при залученні до цієї справи неповнолітніх, але факти свідчать про те, що в більшості випадків сюди потрапляють ображені і принижені батьками або школою діти. Правопорушники досить швидко «пригрівають» таких дітей і завойовують у них авторитет.

У протоколі допиту неповнолітнього Сашка К., *колишнього* учня однієї з шкіл м. Маріуполя, йдеться про те, як кілька підлітків потрапили під вплив дяді Віті, який проживав без документів на горищі одного з будинків, ніде не працював, а жив за рахунок крадіжок, до яких залучав хлопців. Під його «керівництвом» п'ять підлітків учинили біля десяти крадіжок продуктів харчування і грошей з крамниць, кас кінотеатрів, перукарень тощо. Ось один з описаних епізодів: «... Коли дядя Вітя проснувся, то сказав, що підемо «чистити» касу перукарні. Він сказав, якщо в перукарні буде сейф на 70 кг, то його можна буде винести. Але сейфа там не виявилось. У касі ми знайшли всього 12 гривень. Взяли і білі штани, які там лежали. Все це віддали дяді Віті. Гроші дядя Вітя поділив порівну між нами, а штани забрав собі. Під час крадіжки дядя Вітя ще з одним *хлопцем* були на подвір'ї «на шухері»...»,

Якщо учень з певних причин став психологічно ізолюваний в класному колективі, він шукає нові сфери спілкування. Школа втрачає свою домінуючу роль у його вихованні і він опиняється в обіймах стихійного впливу вулиці. Процес спілкування тут складає суть його життя. За даними досліджень О.Тараса, основними видами взаємодії у позашкільному спілкуванні є навіювання, зараження, наслідування, конформізм, примус». [132]

Навіювання є характерною особливістю психіки дитини. Це обумовлено великою емоційністю, некритичністю мислення, недостатнім запасом знань і малим життєвим досвідом неповнолітніх. Підвищена навіюваність заважає учневі правильно оцінити якість групи, до якої потрапив, і окремого члена її зокрема. Проходить непомітне засвоєння групової ідеї, поглядів і норм поведінки.

Зараження — взаємний емоційний вплив, тобто посилення чи послаблення емоцій і почуттів одних підлітків під впливом інших. У такій групі проходить «ланцюгова реакція» негативних вчинків, яких поодиночі члени групи не припустилися б.

Дуже чітко вплив зараження видно з наведеної розповіді матері засудженого Сергія С., який брав участь у груповому злочині — вбивстві.

їздила я до нього в колонію. Запитую:

— Чому ж ти, Сергійку, не втік від них тоді, чому пішов з ними? А він:

— Не міг я, мамо, вчинити інакше. Всі пішли і я пішов.

— Сам ти вбив його?

— Не пам'ятаю. Нас же було троє, а це — група. І суд підійшов су* воро. Сам винен, що пішов. Не плач, мамо.

Наслідування — намагання неповнолітнього повторити вчинки популярного для нього ровесника, дорослого, героя кінофільму, для підвищення власного престижу серед товаришів.

Один з героїв «Трудной книги» Григорія Мединського так описує шлях свого падіння: «Все розпочалось з років п'ятнадцяти. Непомітно я відійшов від розваг своїх старих друзів і став їздити із свого приміського селища до міста. Колишні друзі стали шокувати мене, а нові викликали заздрість. Я заздрив, як вони вільно поведуться, як легко відкидають умовності поведінки, і саме їх я тільки помічав серед танцюючих. Я став їх наслідувати. Перед танцями треба обов'язково випити горілки, без цього не можна. Згодом слово «танці» стало об'єднувати такі поняття, як горілка, бійка, паскудне ставлення до дівчини. Щоб вперше публічно побитися, треба бути нетверезим, інакше нічого не вийде. Щоб заслужити авторитет у «друзів», треба дати їм зрозуміти, що он та дівчина, яку я вчора проводив, я з нею... і т. п... Пам'ятаю, після першої бійки у мене від страху тряслись руки і ноги, але вже наступного дня я в фарбах розмальовував цю пригоду».

Конформізм — зміна особистістю своєї думки під впливом групи. Чим триваліше перебування у складі такого об'єднання, тим більшою мірою учень бачить реальність через призму поглядів, що наявні у групі, тим важче діяти наперекір друзям, думкою яких дорожить. Такий конформізм дуже небезпечний, бо передбачає можливість узгодження групових дій підлітків, різних за інтелектуальним і моральним розвитком.

Один з вихованців виховно-трудової колонії пригадує, як у шостому класі, відчувши себе досить дорослим, самовпевненим, потягнувся до хлопців, які «знали життя»... Чоловік підкупив мене простотою стосунків, умінням пожартувати, а інколи й вжити гостре слівце. Спочатку він нас пригощав, а згодом... ми тягли з будівельних майданчиків те, що він міг продати набагато дорожче, як слюсар домоуправління. Мене це пригнічувало, але вплив нових друзів, особливо «старшого друга», примушував затамувати в собі докори сумління. Коли вся група була заарештована, я відчув полегшення. На дізнанні розказав про історію свого падіння...».

Примус — фізичне насилля, залякування, обман, досить поширені засоби, що об'єднують важковиховуваних учнів у позашкільних групах.

У педагогічній літературі описано цікавий випадок.

Геннадій М. нудився від неробства. Йти працювати на завод після колонії бажання особливого не було.

— Дуже погано, коли молоді хлопці не знають цікавих ігор, — сказав Геннадій молодшому братові і трьом його товаришам. — Скажіть спасибі долі, що у мене є час і можу навчити вас грати в карти.

На думку «вчителя», учні виявились дуже здібними. Спочатку їм щастило, але потім фортуна від хлопців відвернулась, і закінчилося тим, що Вітя програв «учителю» 57 гривень.

— Мені ніде взяти, підросту, піду працювати, тоді віддам, — пролепетав хлопчина.

Картярський борг — це обов'язок честі, — пробасив Геннадій і, нагородивши ляпасом боржника, додав: — Ніде взяти — вкради, але віддай.

Згодом Геннадій побив Віктора.

Послухавшись настанов Геннадія і побоюючись фізичної розправи, Вітя пробрався до приміщення школи і викрав куртку одного з її працівників. Куртку Геннадій продав і вимагав, щоб хлопчик приніс йому ще дві речі.

Віктор «перевиконав» завдання. У школах містечка пропало ще чотири куртки і кілька пальт.

Геннадій заклав злодійську «здобич» учня в ломбард. Частину грошей пропив, пригощаючи і Вітю. Видав «субсидію» і напарнику, але з допомогою чергового карточного виграшу отримав її знову.

Небезпечне Вітіне знайомство перервали слідчі органи,...

Взаємний вплив неповнолітніх один на одного шляхом описаних механізмів призводить до розвитку відповідних моральних цінностей. Внаслідок цього вплив стихійної групи на особистість, яка входить до неї, стає визначальним. Тому важливо в роботі з важковиховуваними учнями враховувати всі механізми впливу ровесників і дорослих один на одного в педагогічних цілях.

Шкідливо впливає на школярів читання художніх творів та перегляд кінофільмів чи телепередач, де смакуються моменти, в яких учень ще не в змозі правильно розібратися. Найбільше цим грішить пригодницька література: є твори, які ідеалізують злочинний світ, його мораль, пияцькі традиції, чим фактично, хоч і супроти бажання автора, культивують у незрілій свідомості школяра «романтику» куріння, пияцтва, наркоманії та правопорушень. Бажаючи реалістично показати життя злочинців, деякі автори так детально описують їх «життя і діяльність», що мимохіть навчають цього ж дітей та підлітків. Це стосується і впливу на неповнолітніх подібних кіно- та телефільмів.

Особливий вплив на формування моральності людини, зокрема на формування агресивної поведінки неповнолітніх, мають засоби масової інформації, зокрема кіно- і телебачення. Мається на увазі не якісь злочинні особливості самих засобів масової інформації, а певний не^агативний зміст, який за їх допомогою пропагується, і його можливий негативний вплив на слухачів, глядачів. Йдеться головним чином про демонстрування жорстокості, непристойності, садизму, бійок, сексуального насильства і т.п., які можуть

спонукати неповнолітніх до здійснення злочину, сприяти формуванню в них небажаної системи норм і цінностей. Крім того, такі сцени містять у собі інформацію про способи здійснення злочину, про те, що треба робити, щоб уникнути відповідальності.

У кіно, телефільмах, книгах злочинці часто представлені таким чином, що глядач чи читач відчуває до них симпатію, співчуває їх становищу й інколи щиро бажає, щоб їм вдалося обдурити поліцію. Усвідомлення того, що персонажу кіно чи книги злочинна діяльність принесла користь, може спонукати до подібної діяльності. Навіть тоді, коли в кіно чи книгах про злочинців переважають історії, які завершуються перемогою правоохоронних органів, злочинець встигає отримати багато вигод, доки потрапить на лаву підсудних.

Особливо небезпечний другий бік криміногенності засобів масової інформації — поширення відомостей про методи здійснення злочинів. Винахідливість у цьому плані сценаристів нерідко набагато переважає винахідливість професійних злочинців і професіонал і в-правоохоронців. Придумані у фільмах чи книгах нові способи вбивства, крадіжок, афер швидко входять до репертуару злочинців. Негативний вплив персонажів кіно чи книг на формування моральних установок і цінностей неповнолітніх особливо сильний через те, що їх особистість ще не сформована і надто податлива. Вихованці бурхливо реагують вже під час демонстрування таких кінофільмів, оцінюючи вчинки героїв. Оскільки оцінки можуть бути неадекватні морально-правовим нормам, доцільно організовувати обговорення таких фільмів, поведінку їх героїв. Це дозволяє скорегувати помилкові судження окремих вихованців, сформувати правильні погляди на побачені вчинки.

Проявляючи зацікавленість у вихованні школярів, педагоги і батьки мають знати, яким книгам, кіно- чи телефільмам діти надають перевагу, що вони з них беруть для себе, що відкидають і засуджують, особливо, коли йдеться про епізоди, пов'язані з вживанням тютюну, алкоголю чи наркотиків, проявом насильства, агресивності героями фільмів. Для цього варто обговорювати з дітьми побачене чи прочитане ними, вчити їх відокремлювати зерно від половини. і Коло засобів масової інформації розширюється за рахунок комп'ютера. Не можна недооцінювати вплив на особистість дітей змісту комп'ютерних ігор. У таких іграх, як «Зоряні війни», «Бомбардування», «Морський бій» руйнування, загибель людей, ракетно-ядерні і лазерні удари сприймаються гравцями як певна нереальна умовність у погоні за очками. Звичайно, стереотип бездумної жорстокості тільки із електронних ігор навряд чи виникне. Але свій вклад в його формування вони легко можуть внести, з дня на день спонукуючи до повторення, звільняючи від емоцій і коливань певні психічні реакції. Таким чином нова проблема сімейного виховання, пов'язана із збереженням душевного здоров'я і формуванням гуманістичної позиції дітей, визначається виразно. Особливо якщо врахувати, що у молодшому

шкільному віці гра для дітей — провідна діяльність і основний шлях пізнання світу. Беззаперечно, що сім'ї доведеться спрямовувати спілкування дітей з комп'ютером, при необхідності дозуючи обсяг спілкування, пропонуючи певні ігри й обговорюючи з дітьми їх зміст і причини, за якими вони здаються доцільнішими (саме обговорювати, а не забороняти).

Справі виховання багато шкодить байдужість до дітей з боку дорослих, коли діти порушують правила поведінки на вулиці. Іноді проходять мимо таких порушень тільки тому, що це не їхні діти, не вважають за потрібне втрутитися, сказати своє авторитетне слово дорослої людини. В особовій справі Володимира С. з м. Харків, вихованця однієї із спецшкіл України, є таке прохання громадянки П, до начальника відділу міліції: «Прошу звернути увагу на хуліганів, які кожного вечора збираються біля 88-ї школи під керівництвом Володимира С, Коли дівчата виходять зі школи, вони хапають їх і примушують цілуватися. Допоможіть дітям спокійно відвідувати школу, тому що вони вже бояться туди ходити». Викликає подив, що в Харкові о шостій годині вечора немає *нікого* на вулиці, хто зміг би привести до порядку цих 14~15-річних хуліганів. Причина тільки в байдужості, в небажанні зв'язуватися з ними, поки вони не зачіпають твоїх інтересів, в помилкових поглядах, що це справа міліції.

Зрозуміло, що роботу з попередження важковиховуваності учнів на вулиці не можна вести одними закликами та загальними гаслами. Необхідно спільними зусиллями громадськості створити таку обстановку в дворі, на вулиці, в селі і в місті, щоб злочинні елементи та моральні виродки відчули і побачили, що ґрунт під їх ногами вибито і залишається один шлях — жити чесно.

15. Система профілактики відхилень у поведінці неповнолітніх

У виховній роботі з неповнолітніми важливе значення має її спрямування на попередження появи відхилень у поведінці, тобто профілактика цього небажаного явища. Залежно від завдань і змісту, які вирішуються у процесі профілактичної роботи, профілактика може бути первинною, вторинною і третинною.

До заходів *первинної профілактики* належать засоби захисту, які можуть знешкодити несприятливий вплив батьків або підвищити стійкість людини до несприятливих факторів.

Завданням (ранньої) *вторинної профілактики* є якомога раніше виявлення негативних змін у поведінці дитини, що дає можливість також попередити їх подальший розвиток. Ця профілактика базується на результатах масової діагностики різноманітних аспектів життєдіяльності учнів і є індивідуальною в плані корекції системи життєдіяльності і життєзабезпечення організму.

Третинна або *цілеспрямована профілактика* відхилень у поведінці неповнолітніх — це сукупність заходів, спрямованих на попередження переходу відхилень у поведінці в більш важку стадію. Вона також індивідуальна і містить заходи по виявленню і усуненню конкретних недоліків сімейного, шкільного і суспільного виховання, а також цілеспрямовану роботу з неповнолітніми, які мають відхилення в поведінці від моральних і правових норм, з окремими групами, колективами по уникненню несприятливих наслідків їх поведінки [89, с. 62-63].

Рання профілактика тісно пов'язана із загальною системою виховання неповнолітніх. Разом з там загальновиховна робота адресована всьому колективу даного віку, що навчаються в школі, у той час як діяльність із ранньої профілактики має спеціальних адресатів. До них підносяться: а) неповнолітні із відхиленнями в поведінці; б) джерела формування таких відхилень; в) недоліки в діяльності різних ланок виховання, які сприяють впливу названих джерел.

Рання профілактика передбачає сукупність заходів, здійснюваних сім'єю, школою, позашкільними установами, правоохоронними органами спільно з

громадськістю з метою:

- оздоровлення умов життя і виховання неповнолітніх у випадках, коли ситуація загрожує їх нормальному розвитку;
- припинення і усунення дії джерел антисуспільного впливу на неповнолітніх;
- виховний вплив на неповнолітніх, які допускають відхилення у поведінці, з тим, щоб не дати зміцнитися антисуспільним поглядам і звичкам.

У ранній профілактиці участь сім'ї і школи дуже велика, тому що вони здатні призупинити розвиток небажаних змін в особистості неповнолітнього, поки ці зміни ще відносно слабкі, не встигли розвинутися в стійку антисуспільну орієнтацію. За своїм змістом рання профілактика у більшості випадків включена в різні напрямки загально-виховної діяльності. Тому її завдання вирішуються в рамках шкільного і сімейного виховання. Зрозуміло, що в необхідних випадках органи у справах неповнолітніх дають своєрідний сигнал до початку цієї діяльності, а в окремих випадках і сприяють їй. Але центр ваги тут у звичайних, хоча й інтенсивних заходах виховання в сім'ї і школі, які дозволили б відновити інтерес до навчання, усунути відчуження від навчального колективу та інші симптоми небажаного розвитку особистості неповнолітнього [48, с. 333).

Одна з типових помилок школи полягає у застосуванні недостатніх засобів «звичайного» педагогічного впливу стосовно неповнолітніх, які скоїли правопорушення, формуючи тим самим упевненість в їх безкарності.

Тому стосовно до профілактичної діяльності шкіл і постає завдання однакового вирішення питання про контингент, з яким вони працюють. А це, у свою чергу, вимагає вироблення однакової класифікації «важких» учнів і їх сімей, розробки диференційованої методики роботи з ними засобами, наявними в розпорядженні школи, а також взаємодія школи з іншими органами, що причетні до профілактичної роботи.

Значна роль в ранній профілактиці належить кримінальній міліції у справах неповнолітніх, на яку, зокрема, покладено виявлення і взяття на облік неблагополучних сімей і неповнолітніх, які допускають

відхилення у поведінці. Варто зазначити, що органи міліції враховують контингент, дуже різномірний за ступенем і характером деформації особистості. Вони охоплюють неповнолітніх, які кинули школу і не працюють, втекли з дому або дитячих установ, тих, хто вживає алкоголь чи наркотики та ін., тобто контингент, який потребує виховно-профілактичної роботи для попередження можливого переходу на шлях злочинності. Кримінальна міліція враховує і неповнолітніх, які повернулися з виховних колоній, умовно засуджених, які вже допустили злочини і потребують контролю за поведінкою для попередження рецидиву.

Важливою ланкою ранньої профілактики є служба у справах неповнолітніх. Це спеціалізований орган системи ранньої профілактики, який має достатню законодавчу базу, що окреслює зміст і методику її

діяльності. В обов'язки цього органу входить не тільки організація профілактичної роботи, а й координування зусиль різних установ та організацій на певній території.

Таким чином, рання профілактика дозволяє попередити саму можливість серйозних деформацій особистості неповнолітніх, небезпека яких реальна через несприятливі умови життя і виховання. Вона орієнтована на те, щоб своєчасно виявити ситуації, які можуть сприяти неправильному вихованню і поведінці; усунути або нейтралізувати джерела негативного впливу до того, як вони суттєво позначаться на формуванні особистості і поведінки неповнолітніх. [46, с. 35]

Заходи *безпосередньої профілактики* застосовуються, якщо рання профілактика не дала позитивних наслідків, або через якісь причини не застосовувалась. На цьому етапі істотну роль відіграють вже правові міри, які реалізуються кримінальною міліцією і службою у справах неповнолітніх. Ці заходи спрямовані на виявлення й усунення обставинки, під впливом якої неповнолітні, помічені уже у правопорушеннях, хоча й не дуже значних, допускають порушення громадського порядку, дрібні крадіжки, беруть участь у випивках, вживанні наркотиків, азартних іграх, ухиляються від навчання і роботи. Безпосереднє завдання тут — відновити позитивні зв'язки, інтерес до навчання і праці, залучити до корисних форм проведення дозвілля.

Безпосередня профілактика не повинна зводитися до залучення неповнолітніх до занять у разових заходах, щоб заповнити вільний час. У неповнолітніх правопорушників уже значною мірою втрачений інтерес до пропонувананих форм культурного дозвілля. Тому на цьому етапі профілактики перевагу треба віддавати тривалим заходам, які сприяли б зміні самої системи інтересів і звичок. Такі заходи повинні поєднуватися із досить інтенсивним контролем за режимом дня, зв'язками, проведенням часу. Для цього використовуються шефство, призначення громадського вихователя, відповідна орієнтація сім'ї і педагогів.

Закон України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні підліткові установи», який ґрунтується на Конституції України, законодавстві України та Конвенції ООН про права дитини, визначає правові основи діяльності органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних підліткових установ щодо забезпечення прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, профілактики правопорушень. У законі чітко визначена структура служб для неповнолітніх, зокрема:

Спеціальні підліткові установи — навчально-виховні та лікувально-виховні заклади для неповнолітніх правопорушників, які потребують особливих умов виховання, лікування та соціальної реабілітації.

Комітет (служба) у справах неповнолітніх — орган державної виконавчої влади, на який покладається розробка і здійснення безпо-

середньо та через відповідні державні органи, суспільні інститути, громадські організації заходів соціального захисту дітей, запобігання правопорушень серед неповнолітніх та контроль за виконанням цих заходів.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх — складова частина кримінальної міліції — забезпечує організацію роботи щодо боротьби із правопорушеннями серед неповнолітніх, проводить оперативно-пошукові та профілактичні заходи.

Слідчі підрозділи прокуратури у справах неповнолітніх — складова частина органів попереднього слідства органів прокуратури — забезпечують розслідування кримінальних справ про злочини, які скоїли неповнолітні.

Суди у справах неповнолітніх — складова частина державної судової системи, органи, що захищають права неповнолітніх, розглядають справи про вчинені ними злочини та інші правопорушення. Застосовують передбачені законом кримінальні покарання, заходи адміністративного стягнення, виховні заходи примусового характеру-

Приймальники-розподільники — установи органів внутрішніх справ, які забезпечують тимчасове утримання підлітків, що вчинили суспільно небезпечні дії та правопорушення у віці від 11 до 19 років.

Притулки — дитячі та підліткові установи служб у справах неповнолітніх для надання термінової допомоги та тимчасового розташування в них неповнолітніх віком від 3 до 13 років, що заблукали чи

були підкинуті, залишилися без батьківської опіки, залишили сім'ю чи навчально-виховні та інші заклади, або для тих, що безпосередньо звернулися за допомогою до адміністрації притулку.

Центра медико-соціальної реабілітації неповнолітніх — лікувальні навчально-виховні заклади охорони здоров'я» до яких направляються підлітки для лікування і психічної корекції від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, а також підлітки, що потребують особливих умов виховання, які за станом здоров'я не можуть бути направлені у навчально-виховні заклади соціальної реабілітації органів освіти. л

Загальноосвітні школи соціальної реабілітації — спеціальні навчально-виховні заклади органів освіти для підлітків, що потребують особливих умов виховання, до яких направляються за рішенням суду у справах неповнолітніх підлітки віком від і I до 14 років, що вчинили суспільно-небезпечні дії, передбачені Кримінальним кодексом України, а також порушують чинне законодавство України.

Професійні училища соціальної реабілітації — спеціальні навчально-виховні заклади Міністерства освіти для підлітків, що потребують особливих умов виховання, до яких направляються за рішенням суду неповнолітні віком від 14 років, що вчинили умисні суспільно-небезпечні дії, передбачені Кримінальним кодексом України до виповнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, або злочини, з приводу яких кримінальну справу закрито в зв'язку із застосуванням примусових заходів виховного характеру; а також порушують чинне законодавство України.

Виховно-трудова колонія — установа Міністерства внутрішніх справ, яка виконує вироки судів щодо неповнолітніх, позбавлення або обмеження волі за вчинені злочини.

За своєю спрямованістю, послідовністю і змістом її заходів можна виділити в системі профілактики правопорушень неповнолітніх такі:

1. Усунення обставин, які можуть стати джерелами негативного впливу на неповнолітніх або сприяти дії цих впливів у сім'ї і ближньому оточенні до того, як їх вплив суттєво позначиться на поведінці неповнолітніх. Сюди повинно бути включено і надання соціальної допомоги (трудовлаштування, шефство і т.п.) неповнолітнім, що потрапили в несприятливі умови життя і виховання. Цю групу заходів можна назвати першою ланкою ранньої профілактики.

2. Оздоровлення середовища і місць проведення часу, корегуючий вплив на особистість неповнолітніх, у яких відзначаються систематичні порушення

навчальної чи трудової дисципліни, прагнення ухилитися від контролю сім'ї, школи, контакти з правопорушниками, випадки вживання алкоголю, психотропних речовин; участь в азартних іграх, потяг до безцільного проведення часу і т.п. Цю групу заходів можна найменувати другим етапом ранньої профілактики.

3. Попередження переходу на злочинний шлях неповнолітніх, що допускають систематичні правопорушення і тому взяті на облік кримінальної міліції у справах неповнолітніх. Цю групу заходів можна іменувати першим етапом безпосередньої профілактики.

4. Аналогічні заходи стосовно неповнолітніх, які систематично скоюють серйозні правопорушення, що дозволяє прогнозувати реальну можливість скоєння у ближчий час злочину. Це — другий етап безпосередньої профілактики або, якщо дотримуватись уже використаного терміну, профілактика стосовно осіб зі злочинною поведінкою.

5. Аналогічні заходи стосовно неповнолітніх, що скоїли злочини, включаючи тих, до яких застосовано покарання, не пов'язане з позбавленням волі, або заходи, що замінюють кримінальне покарання з тим, щоб залишити винуватого неповнолітнього в сім'ї, навчальному чи трудовому колективі. Ця група заходів спрямовується на попередження рецидиву.

У кожному конкретному випадку вплив на особистість повинен поєднуватися з впливом на її середовище й індивідуалізуватись у відповідності з причинами і характером помилковості моральної позиції неповнолітнього, особливостями ситуації, умовами його життя і виховання.

Заходи спеціальної профілактики можуть мати педагогічний (бесіди), організаційний (влаштування в навчальний чи трудовий колектив з міцними виховними традиціями), матеріальний (побутове влаштування), правовий характер.

Історично склалися кілька моделей профілактики негативних явищ.

Моделі профілактики на основі певних наукових чи побутових уявлень щодо

природи проблеми (негативного явища) визначають мету, зміст, методи профілактики. В. Лютий розглядає наступні моделі профілактики негативних явищ у дитячому і молодіжному середовищі [70].

I. Модель стримування (репресивна модель). Вона базується на уявленні про схильність дітей, підлітків та молоді до всього поганого. Профілактика зводиться до заборони певних дій і видів поведінки неповнолітніх, обмеження їх особистої свободи (заборона відвідувати певні місця, займатися «шкідливою» діяльністю, читати певні книги чи дивитися телепрограми тощо). Основні методи — вимоги, розпорядження, вказівки, контроль і покарання. Ефективність стримування

обмежена: неможливо досягнути повного контролю. Починаючи з підліткового віку, заборони можуть спровокувати певну частину неповнолітніх до їх порушення.

2. Модель залякування. Як і попередня, базується на уявленні про схильність дітей та молодих людей до негативної, ризикованої поведінки, яка викликає особливе задоволення. Зупинити їх прагнуть, викликавши страх перед прямими і непрямими негативними наслідками ризикованих дій (можливістю потрапити у наркотичну залежність, захворіти, опинитись у стані соціальної ізоляції, навіть втратити життя). Інформація про наслідки подається в емоційно-забарвленому вигляді, небезпека перебільшується. Робота проводиться у формі лекцій, бесід, кіно- і відеолекторіїв, демонстрування документальних і художніх фільмів, соціальної реклами. Модель ефективна в роботі з дітьми молодшого шкільного віку. Підлітки і молодь, особливо ті, хто вже має досвід негативної поведінки, таку інформацію часто сприймають як тенденційну і не довіряють їй. До того ж в емоційно чутливих осіб залякування може викликати невротичний розлад,

3. Модель утвердження моральних принципів. Причини негативних явищ прибічники моделі вбачають у розбещеності певної частини молодих людей, їх орієнтації на негативні цінності. Профілактика **за** цією моделлю будується на спробі переконати молодь в аморальності, гріховності певних видів поведінки (вживання алкоголю чи наркотиків, насилля тощо) та повернути їх на інші, альтернативні цінності (релігійні, ідеологічні). При цьому використовуються прийоми наведення прикладів (свідчень), переконання, навіювання, груповий психологічний вплив. Профілактика проводиться у формі масових акцій, зібрань, компаній у ЗМІ (серії статей, теле- і радіопрограми). Модель ефективна стосовно молодих людей, орієнтованих на цінності **добра**, а також тих, хто **легко** піддається навіюванню. Але у надмірно чутливих може спровокувати внутрішньоособистісні конфлікти, невротик ні розлади.-

4. Модель поширення фактичних знань Побудована на уявленні про те, що поширенню негативних явищ сприяє відсутність у підлітків і молоді повної адекватної інформації. Профілактична робота полягає в наданні підліткам і молодим *людям* об'єктивної, коректної, емоційно нейтральної інформації щодо ризикованої поведінки для забезпечення можливості вільного, свідомого вибору свого способу життя. Профілактика проводиться за допомогою лекцій, бесід, дискусій, ігор, конкурсів, розповсюдження друкованих матеріалів (буклети, брошури), розміщення матеріалів у ЗМІ, навчання на рівних. Модель ефективна при роботі з молоддю і підлітками, проте в останніх може провокувати інтерес до негативних явищ і бажання до експериментування,

5. Модель навчання позитивній поведінці («афективного» навчання). Основні причини поширення негативних явищ у дитячому і молодіжному середовищі вбачаються у невмінні молодшої людини задовольняти потреби без шкоди здоров'ю, протидіяти обставинам, зовнішньому тиску, вирішувати особистісні проблеми. Профілактична робота спрямована на розвиток у людини вмінь задовольняти свої потреби і вирішувати проблеми (за будь-яких обставин) позитивним чином» Профілактика проводиться за допомогою ігор, тренінгів, індивідуальних і групових консультацій, психотерапії, розповсюдження профілактичної літератури, створення теле- і радіопрограм, навчання на рівних.

б» Модель формування здорового способу життя. Причина поширення негативних явищ — несформованість у молодих людей цінності власного здоров'я, орієнтація на задоволення потреб (самоствердження, трудова діяльність, особисті стосунки) за рахунок фізичного і психічного здоров'я. Профілактична робота за цією моделлю спрямована на формування у дітей і молоді цінностей повноцінного життя і здоров'я, розвиток вмінь і навичок, на створення умов для ведення здорового способу життя. Основними методами профілактики виступають соціальна реклама, тренінги, робота спортивних, туристичних клубів та секцій, творчих гуртків.

7, Модель контрольованого впливу, Вона виходить з уявлення про. те, що є певні межі, залишаючись в яких будь-яка поведінка людини не призведе до шкідливих наслідків. Отже, необхідно визначити норми допустимої поведінки (наприклад, кількості випитого спиртного чи вжитого наркотику, що не зашкодить здоров'ю), пропагувати, їх, навчити людей контролювати себе. Профілактика передбачає лібералізацію законодавства та інформування населення щодо безпечних норм, навчання самоконтролю. Проте далеко не всі негативні явища можна допустити навіть в обмеженому вигляді, тим більше у середовищі неповнолітніх.

8. Модель зменшення шкоди. У межах цієї моделі негативне явище; ще (вживання алкоголю чи наркотиків) сприймається як неминуче,) принаймні для певної кількості молодих людей. Метою профілактики виступає зниження ризику негативних наслідків від небезпечного.

способу життя як для самих молодих людей, яким він властивий, так і для оточуючих, без спроби змінити сам спосіб життя. Основними засобами зменшення шкоди є навчання більш безпечній поведінці, психологічна допомога і підтримка. Робота проводиться за допомогою інформування, консультування, навчання на рівних, створення груп самопомоги. Модель зменшення шкоди ефективна лише для вторинної профілактики у середовищі осіб, які вже ведуть стійкий небезпечний спосіб життя.

Отже, переважна більшість моделей ефективні для роботи з окремими категоріями дітей та молоді і для вирішення окремих завдань профілактики. Вони доповнюють одна одну, і тому можливе використання їх елементів у межах комплексної профілактичної програми.

Запитання для роздумів та самоконтролю

1. У чому суть поняття «відхилення від норми поведінки школяра»? Дайте характеристику різним за змістом відхиленням від норм поведінки.
2. Охарактеризуйте помилки та недоліки виховання дітей у сім'ї, які спричиняють важковиховуваність дітей.
3. Проаналізуйте помилки та недоліки навчально-виховного процесу школи, що сприяють появі важких учнів.
4. Охарактеризуйте фактори побутового оточення, що негативно впливають на виховання підростаючого покоління.
5. Розкрийте структуру системи профілактики відхилень у поведінці неповнолітніх.

1

Практичні завдання

1. Складіть список психолого-педагогічної та юридичної літератури, присвяченої попередженню та подоланню важковиховуваності неповнолітніх.
2. Проаналізуйте кілька праць відомих учених-педагогів з проблем важковиховуваності, дайте оцінку їх поглядам з питання попередження і подолання цього явища.
3. Ознайомтеся з сімейно-побутовими умовами двох-трьох важких учнів, визначте основні причини недоліків сімейного виховання. Продумайте систему заходів з усунення цих недоліків.
4. На основі власних спостережень, бесід з учителями та учнями визначте можливі напрямки діяльності школи з попередження та подолання важковиховуваності учнів.

5. Проаналізуйте зміст двох-трьох художніх телефільмів, що демонструються у доступний для школярів час, які можуть негативно позначитись на їх моральному розвитку.

6. Шляхом вивчення читацьких формулярів поцікавтесь читацькими інтересами кількох важковиховуваних учнів. Виявіть, яке місце серед прочитаних книжок посідає детективна література, а в бесідах з читачами виявіть, який вплив на них вона справляє.

7. Підготуйте зміст бесіди з важким учнем на предмет виявлення його побутового оточення, обговоріть це в групі і проведіть бесіду з кількома підлітками.

ПРОЦЕС ПЕРЕВИХОВАННЯ:
СУТЬ, ЕТАПИ, ПРИНЦИПИ,
ЗАВДАННЯ І ЗМІСТ
ПЕРЕВИХОВАННЯ

2.1. Суть процесу перевиховання

2.2. Етапи процесу перевиховання

2.3. Критерії виправлення

2.4. Принципи перевиховання

2.5. Завдання основних напрямків змісту процесу перевиховання

Процес перевиховання: суть, етапи принципи, зміст і завдання _____ 61

2.1 Суть процесу перевиховання

У складному процесі виховання підростаючого покоління через різноманітні причини не завжди досягаються поставлені педагогічні цілі, у окремих вихованців виявляються суттєві відхилення в поведінці, поглядах, переконаннях і характері в цілому. Тому, разом з вихованням

усієї маси дітей, підлітків, молоді, доводиться в сім'ї, в школі, в спеціальних виховних закладах займатися і перевихованням окремих осіб або груп.

Звертаючись до проблеми роботи з важковиховуваними учнями, педагоги і психологи намагалися розкрити суть понять «перевиховання» і «виправлення». Так, відомий психолог М. Левітов під *перевихованням* розуміє подолання внутрішніх суперечностей, *виправлення* психічного розвитку особистості. Суть перевиховання ним в основному зводиться до усунення недоліків особистості, не чітко виражена позиція автора щодо формування позитивних сторін особистості у процесі перевиховання [67, с. 5].

Педагог В. Куфаєв під *виправленням* розуміє часткову зміну поглядів, переконань, звичок *людини*, а під *перевихованням* — докорінні зміни свідомості і поведінки людини. Виходячи з цього, виправлення ніби являє собою перший ступінь перевиховання, воно менш об'ємне за змістом і обсягом, ніж перевиховання [63, с. 8]. Не можна погодитися з думкою стосовно часткової зміни поглядів, переконань і звичок у процесі виправлення. Адже психологічна наука характеризує людину як єдине ціле, що складається з окремих частин, тому зміна однієї з рис особистості змінює все її обличчя.

Педагог Л. Висотіна розглядає поняття *виправлення* як подолання ситуативних недоліків і помилок у поведінці людини, моральна позиція якої в основі своїй соціально адекватна і не потребує якісних змін, а перевиховання — передусім якісна зміна моральної позиції людини, її свідомості, приведення на цій основі її поведінки у відповідність із соціальною нормою [22, с. 751 •

Ми бачимо, що тут також автор розглядає виправлення як першу стадію перевиховання. Крім того, автор весь процес перевиховання вбачає тільки в моральному вдосконаленні особистості. Але ж відхилення від норми в свідомості і поведінці *людини* стосуються не тільки її моральної свідомості. Залишаються поза виховним впливом її правова, естетична й інші сторони.

На нашу думку, поняття виправлення і перевиховання слід трактувати таким чином. **Виправлення** — це складний психічний процес перебудови особистості, що здійснюється під впливом спеціально організованих зовнішніх впливів і самостійної роботи особистості над усуненням відхилень у своїй свідомості і поведінці та приведення їх до соціальної норми. **Перевиховання** — це спеціальний вид педагогічної діяльності педагогів, батьків і учнів, спрямований на подолання недоліків у особистості, розвиток наявних у неї позитивних якостей і формування на цій основі нових, суспільно значимих корисних рис і властивостей.

Пронеси виправлення і перевиховання можуть співпадати або не співпадати у часі. Перевиховання учня розпочинається з початку ре-

алізації програми перевиховання. Одночасно може розпочатися і процес виправлення. Якщо ж вихованець себе вважає невинуватим, не кається в своїй негативній поведінці, то виникає розрив між процесом перевиховання і виправлення. Учня перевиховують, а він не виправляється.

Процеси виправлення, перевиховання, виховання і розвиток тісно взаємопов'язані, оскільки у процесі перевиховання відбувається постійне виправлення окремих негативних рис особистості вихованця і водночас формуються нові, позитивні якості, тобто здійснюються виховання і розвиток.

Поняття виправлення стоїть ближче до поняття розвитку і самовдосконалення, бо залежать вони не тільки від зовнішніх впливів, а й від власних, внутрішніх зусиль людини. Поняття перевиховання ближче до розуміння виховання, бо в ньому відображається зовнішній вплив на людину і реагування людини на цей вплив, одним з яких може бути і виправлення.

Такий підхід до трактування понять виправлення і перевиховання найбільше підходить, тому що правильно відображає зміст цих понять, відповідає досягненням теорії педагогічної науки і практики роботи.

Перевиховання — нелегкий і часто тривалий процес. Перевиховувати значно важче, ніж виховувати, оскільки педагогу доводиться змінювати вже сформовані у певній мірі стереотипи — звички, погляди, риси характеру — і формувати нові, різко відмінні від попередніх. Ступінь труднощі залежить від того, наскільки далеко зайшов неправильний розвиток і якою мірою він охопив особистість вихованця.' У щоденній виховній роботі педагог нерідко зустрічається з випадками, коли в поведінці окремих учнів виявляються помітні відхилення. Проте, зазвичай, вони ще не мають стійкого характеру, не зміцнились у звичку, не виражають певних рис особистості. Тому вони легше піддаються гальмуванню, виправленню, і корегуючі впливи педагога в таких випадках виступають як звичайні необхідні елементи звичайної виховної роботи. Інша справа, коли внаслідок загальної педагогічної занедбаності дитини, підлітка, несвоєчасного здійснення спеціальних виховних заходів негативні відхилення в його поведінці отримують сприятливий ґрунт для свого розвитку, перетворюються у стійку звичку, у сформовану рису особистості. У таких випадках перевиховання виступає вже як самостійне завдання, яке вимагає особливих мір, особливої організації, а інколи й умов спеціального виховного закладу.

Аналізуючи суть процесу перевиховання, О. Кочетов виділяє у ньому і такі чотири функції; *відновну, компенсуючу, стимулюючу і виправну* [58, с. 64]. *Відновна функція* має на увазі створення умов, у яких учень зміг би знову проявити себе з позитивного боку, тобто відновити свої позитивні

властивості, які у нього були до появи відхилень у поведінці. Реалізація цієї функції перевиховання вимагає детального вивчення особистості дитини, особливо виявлення тих її позитивних якостей, які були їй притаманні раніше і які вона втратила у процесі поганої поведінки. Глибоке знання цих позитивних якостей допоможе педагогам створити такі умови, які сприятимуть їх відновленню і закріпленню.

Компенсуюча функція перевиховання передбачає створення таких умов, за яких вихованець зміг би перекрити свої недоліки у тій чи іншій діяльності досягненням успіхів у інших видах діяльності. З цією метою у нього виявляють якості, які проявляються досить чітко, і залучають його до такого виду діяльності, де б він міг проявити себе позитивно, утвердитись в очах ровесників.

Так було з Ігорем С. У молодших класах він учився добре. Згодом через несприятливі домашні умови (батько став пиячити) хлопець почав погано вчитися і поводитись на уроках. Мати собі ради з ним вже дати не могла. Ігор знайшов друзів за межами школи, з якими почав здійснювати дрібне хуліганство, а згодом і крадіжки. Школа була закинута остаточно.

Задумався хлопець над своїми вчинками лише тоді, коли потрапив до кримінальної міліції в справах неповнолітніх. Колектив школи взяв його на поруки, він почав відвідувати школу Колектив учнів від нього не відцурався, тому було неважко відлучити вихованця від колишніх друзів. Помітивши, що він цікавиться футболом, його було включено до футбольної команди. Успіхи команди на змаганнях змінили хлопця на краще. А коли почав дорожити своєю участю в команді, йому поставили умову: хочеш грати в команді — поправляй свої справи в школі. Любов до футболу допомогла йому справитись

з цим завданням. Хлопець став успішно вчитися в школі, залишившись одним з кращих гравців футбольної команди.

Стимулююча функція перевиховання допомагає активізувати дії вихованця у тій галузі, де проявляються його позитивні якості, засудити негативні вчинки. Здійснюється функція за допомогою методів стимулювання.

Письменник М Носов у своєму оповіданні «Вітя Малеев у школі і вдома» описує цікаву в цьому плані ситуацію: «Я взяв свої книжки і пішов додому, В коридорі мене зустріла Ольга Миколаївна.

— Ну, Вітя, як ти думаєш учитися в цьому році? — запитала вона. — Пора тобі, друже, братися за справу як належить. Тобі потрібно приналягти на арифметику, вона в тебе з минулого року шкутильгає. А табличку множення соромно не знати. Адже її в другому класі проходять.

— Та я ж знаю, Ольго Миколаївно. Я тільки з кінця трішки забув!

— Таблицю всю від початку до кінця треба добре знати. Без цього не можна в четвертому класі вчитися. До завтрашнього дня вивчи, я перевірю...

Я вирішив з самого початку взятися за навчання так, як треба, і відразу сів повторювати таблицю множення. Звичайно, я повторив її про себе, щоб Ліка не чула, але вона скоро закінчила свої уроки і побігла гратися до подруг. Тоді я взявся вчити таблицю як годиться, вголос, ? вивчив і\ так, що мене хоч розбудиш вночі і запитуй, скільки буде сім на сім чи вісім на дев'ять, я без затримки відповім.

На другий день Ольга Миколаївна викликала мене і перевірила, як я вивчив таблицю множення.

— Ось бачиш, — сказала вона, — коли ти захочеш, то можеш учитися так, як треба! Я ж знаю, що в тебе здібності є».

Виправна функція перевиховання допомагає вихованцю звільнитися від негативних якостей. Розуміння педагогами суті функцій пере* виховання дозволяє їм більш кваліфіковано будувати цей процес, домагатися позитивних результатів у навчально-виховній роботі.

На жаль, недосвідчені педагоги в процесі перевиховання нерідко зловживають виправною функцією, перетворюючи її в боротьбу за подолання недоліків особистості вихованця. У такому разі вони на-штовхуються на опір неповнолітніх виховним впливам, прагнуть зламати цей опір. Це може призвести до виховання людини, яка нездатна протистояти будь-якому впливу, в тому числі і негативному.

Об'єктом перевиховання можуть бути учні різного ступеня педагогічної і соціальної занедбаності, для яких характерні помилкові погляди і переконання, негативні звички, значні відхилення від норм - поведінки тощо. Зрозуміло, що в роботі з такими учнями доводиться розв'язувати різні за обсягом і складністю завдання.

Розглянемо для прикладу два випадки.

Василь Г'є ріс кволою, хворобливою дитиною, і хоч здоров'я в хлопця з роками поліпшилося, почуття фізичної неповноцінності залишилося. В школі був тихим, мовчки зносив глузування однокласників і дедалі більше замикався у собі. Вчився непогано, дисципліни не порушував, тому ніхто не помітив, як у душі дитини визрівав протест. Василь примушував дітей нишком красти, знищувати зошити і підручники однокласників, ламати їхні авторучки, виливати в портфелі чорнило, клей... Боягузливий, він виявляв хитрість і обережність, а безкарність розпалювала азарт. Коли вчинки Василя викрили, характер уже був сформований. Школа, в якій навчався хлопець, вже не могла справитися з ним і довелося відправити Василя до спеціального закладу.

П'ятикласник Микола І. вчився погано, пропускав уроки, курив. Виявилося, що батьки розлучились і він залишився у бабусі. Довідавшись,

що Микола любить футбол, класний керівник порадив дітям обрати його фізоргом класу. Зросла громадська активність хлопця. Його стали цікавити друзі, цікаві справи. Микола став одним із найактивніших учнів, добре вчився, не порушував дисципліну.

Різні за складністю завдання потребують різних виховних зусиль педагогічного колективу. Так, коли йдеться про глибоко занедбаних неповнолітніх, постає питання про докорінну перебудову їх особистості в цілому та формування у них нових якостей, які відповідали б вимогам моралі. Якщо ж у вихованця тільки окремі риси суперечать нормам моралі, то потрібна часткова зміна його характеру. Таким чином, залежно від ступеня педагогічної занедбаності може превалювати процес виховання або коригуюча діяльність, яка, проте, немислима без виховної роботи, спрямованої на формування позитивних рис характеру. Подолання негативних і формування позитивних рис особистості здійснюється паралельно і становить дві сторони єдиного процесу перевиховання.

Процес перевиховання покликаний змінити морально-психологічне обличчя учня. Досвід передових педагогів, зокрема А. Макаренка, — яскраве свідчення того, що завдяки правильній організації навчально-виховної роботи зданою категорією учнів можна досягти результатів: змінити характер, виховати морально повноцінних громадян.

Важливе теоретичне і практичне значення для процесу перевиховання має питання про можливості зміни морально-психологічних якостей особистості. виправлення особистості у психологічному

сенсі ґрунтується на її пластичності і податливості виховним впливам. З цього приводу І. Павлов писав, що головні, сильні і постійні враження від вивчення вищої нервової діяльності — це надзвичайна пластичність цієї діяльності, її великі можливості: ніщо не залишається нерухливим, неподатливим. ^ф

В. М'ясищев говорить про використання податливості зміни тих чи інших простих та складних якостей людини як важливого педагогічного завдання. «На цей бік особливо треба звернути увагу, — писав він, — тому що в педагогіці ми, розвиваючи, змінюємо, перевиховуємо, переробляємо» [78, а 13).

Правда, з цього не варто робити висновок, що перевиховання відбувається легко й швидко. Психіка людини відносно стійка проти зовнішніх впливів, і намагання швидко змінити погляди, переконання й звички викликає внутрішній опір особистості, який залежить від глибини її педагогічної занедбаності.

Пояснюючи складність перебудови особистості з погляду фізіоло-; гії вищої нервової діяльності, психологи зазначають, що оскільки становлення

динамічного стереотипу проходить у напруженій боротьбі, воно викликає нервові напруження, може супроводжуватися нервовими зривами, бо старий стереотип не відразу поступається місцем новому.

Можливості виховання важковиховуваного учня залежать від того, скільки він перебував у несприятливих умовах, від стійкості його помилкових поглядів і переконань, негативних звичок. Якщо ці якості не закріпилися, не стали звичними в поведінці, їх порівняно легко усунути засобами виховного впливу. Якщо ж негативні якості особистості стабілізувалися, перевиховання проходить болісніше й триваліший час.

Перевиховання як складовий елемент виховання найбільш рельєфно виступає у зв'язку з приходом дитини до школи. Досвід виховання засвідчує, що в дошкільному віці нерідко доводиться мати справу з перевихованням. Певна частина дітей навіть до дитячого садочку вже йде з небажаними нахилами і звичками, які з'явилися як результат неправильного сімейного виховання, негативного прикладу дорослих і конфліктних стосунків між батьками. Стосовно таких дітей вже у дитячому садочку вимагається певна робота з перевиховання. Варто зазначити, що не завжди вона завершується успішно, і частина дітей, які пішли до школи, вимагають з перших днів шкільного життя зусиль педагогів щодо усунення їх негативних якостей.

На жаль, не завжди перевиховання дітей семирічного віку стає предметом спеціальної уваги батьків і вчителів. У перші місяці і навіть роки шкільного життя основна увага педагогів спрямовується на навчальний процес, на прищеплення дітям нових навичок поведінки в школі і поза нею, на виховання дисциплінованості. Небажані в моральному відношенні сформовані звички, нахили, навіть риси характеру молодших школярів часто залишаються для вчителів непоміченими до тих пір, поки вони не проявляться в якихось порушеннях дисципліни, антисуспільних вчинках, неправильних діях, правопорушеннях.

І тільки окремі учні майже з перших кроків свого шкільного життя привертають до себе увагу вчителів, тому що є явно «важкими» учнями, перевихованням яких починають займатися зазвичай з перших днів у школі.

Для перевиховання вирішальне значення має створення такої обстановки, яка виключала б можливість впливу на такого учня негативних факторів, запобігала б взаємній деморалізації цих учнів. Крім того, важливо створити такі умови, щоб учень сам не мав можливості порушувати норми поведінки й вимоги шкільного режиму, щоб не вправлявся в негативній поведінці.

В організації процесу перевиховання важливо змінити обставини, в яких живе або вчиться вихованець, усунути умови, які негативно впливають на нього. В одних випадках необхідно рішуче змінити атмосферу в сім'ї або зовсім ізолювати учня від домашньої обстановки, направивши його до школи-інтернату. В інших випадках корисно перевести дитину до паралельного класу або до іншої школи, допомогти їй знайти нових товаришів, залучити до нової діяльності, яка відвертає її від попередніх інтересів і нахилів.

Розвиток особистості проходить у діяльності. Тому генеральним принципом для всієї системи перевиховання є організація позитивно спрямованої діяльності важкого учня. Доцільно залучати таких учнів до участі в роботі гуртків, спортивних секцій, органів самоврядування тощо, щоб у них не залишилося часу на пусті розваги.

На успіх перевиховання впливає і тип нервової системи. Так, учні рухливі, вразливі порівняно безболісно піддаються перевихованню. В інертних, невразливих перебудова динамічного стереотипу проходить повільно. У вихованців зі слабкою нервовою системою перебудова динамічного стереотипу ускладнюється і може навіть призводити до нервових зривів.

Ефективність перевиховання залежить від індивідуальних особливостей особистості. Одні вихованці легко піддаються навіюванню, інші — неподатливі. Це залежить від ступеня їх переконаності, установки, рис характеру, звичок аморальної поведінки.

Психолог А. Ковальов справедливо вважає, що важковиховуваний учень, який без труднощів виправляється, дуже легко повертається до попередньої

поведінки, особливо, якщо потрапляє в старе оточення. Ті, хто важко піддавався перевихованню, можуть давати більший ефект міцності. Можуть бути й такі випадки, коли в одних учнів стереотип легко переробляється і новоутворення довго зберігаються, в інших — важко й довго переробляються і при цьому легко змивається те, що з великим трудом сформовано [52, с. 86].

У процесі перевиховання легше засвоюються і піддаються зміні знання. Набагато важче перебудувати систему поглядів і переконань вихованця. Ще важче змінити навички й звички поведінки. Нерідко важкий учень уже змінив свої погляди та переконання, але в його поведінці мають місце негативні вчинки. Цим і пояснюються невдачі у перевихованні, коли обмежуються зміною поглядів, а не створюють умов для подолання поганих звичок поведінки.

Під впливом навчально-виховного процесу особистість неповнолітнього зазнає змін, що потребує і зміни ставлення до нього педагогів, членів колективу, батьків. Якщо, наприклад, не підвищувати вимог до такого учня, в поведінці якого вже є позитивні зміни, він зупиниться на досягнутому, перестане працювати над собою. Неадекватне ставлення до нього може призвести до конфліктів, сповільните процес перевиховання.

У перевихованні неповнолітніх можна досягти бажаних результатів тільки за умови, що вони самі беруть участь у цьому процесі, активізують і сприяють йому, працюючи над власним вдосконаленням, стають союзниками педагога, йдуть на зустріч його вимогам, коли у них появляється незадоволеність собою і прагнення стати кращим. Формування такої готовності до самовиховання є важливою ланкою в роботі з виправлення і перевиховання неповнолітнього.

У книзі «Вірте в людину» В.Сухомлинський відзначає, що причину безсилля вихователя і навіть колективу перед важкою дитиною криється не в тому, що ця дитина *неправильна*, а в тому, що сам процес виховання йде помилковим шляхом. Помилка в тому, що вихователь прагне тільки виправляти вади. Реагування на негожі вчинки вихованців, переконливий їх осуд — все це на перший погляд передбачає позитивну мету. Але якщо обмежуються тільки нею, то не досягають мети, тому що у школяра складається переконання, що він поганий, не виправний.

У перевихованні дуже важливо застосовувати конкретні дійові заходи, які повністю захопили б усі сфери інтелекту дитини, залучили

її в суспільно корисну діяльність, спиралися б на позитивні нахили дитини. В. Сухомлинський у зв'язку з цим висловлює цінні думки про те, що в кожній людині є її «золота жилка». Якою б занедбаною, безталанною, нездатною до оволодіння знаннями не вважалась дитина, все ж талант десь у неї є за заурядністю, відсталістю. Завдання вихователя полягає в тому, щоб знайти це золоте зерно, поставити людину на життєвий шлях, де вона знайде себе. [129, с. 73]

Сутність концепції В. Сухомлинського стосовно особистості важкого школяра і шляхів його перевиховання полягає в тому, що: по-перше, він вважає, що у *кожного* вихованця є прагнення до доброго; погане його самого обтяжує і викликає переживання. Але дитина не може самостійно зосередити свої сили на виправленні помилок. Вона потребує допомоги доброго і вдумливого вихователя. По-друге, у свідомості вихованця проходить неперервна боротьба позитивних і негативних тенденцій. Залучення вихованця до здійснення морально цінних вчинків сприяє посиленню позитивних тенденцій і витісненню негативних. Така концепція проникнута любов'ю до дітей, зацікавленістю їх долею.

Отже, для виправлення особистості необхідно передусім організувати правильну поведінку самого вихованця, різними шляхами залучати його до здійснення морально цінних вчинків, заохочувати їх. Тактику, яка базується на такій концепції, можна назвати тактикою проектування позитивних якостей особистості і організації досвіду її правильної поведінки. [81, с. 5-6]

Ефективність перевиховання залежить від здатності педагога увійти в контакт з учнем. Основа контакту — довіра і повага учня до педагога. З боку педагога довір'я до учня поєднується із систематичною вимогливістю, що виражається як в організації контролю за навчанням і поведінкою учня, так і в наданні йому допомоги у засвоєнні моральних вимог суспільства.

2.2. Етапи процесу перевиховання

Педагогічна наука розробила поетапну систему виховної роботи з важковиховуваними учнями в умовах загальноосвітньої школи (О. Кочетов, Г. Медведєв, І. Невський та інші). У відповідності з цією системою розглянемо такі етапи процесу перевиховання.

На першому, підготовчому> етапі детально вивчаються й аналізуються позитивні й негативні якості вихованця, умови та обставини, що сприяли їхній появі та формуванню, визначаються шляхи нейтралізації негативних і посилення позитивних сторін особистості, конкретні завдання й зміст роботи з урахуванням його індивідуальних особливостей і педагогічної обстановки. Складається характеристика учня і відповідно — перспективний план його перевиховання. Наступне вивчення особистості дає змогу коригувати план роботи та індивідуальну роботу з учнем. На цьому етапі визначається методика індивідуального підходу до підлітка, потенційні можливості учнівського колективу, батьків, представників громадськості у виховній роботі з ним.

На підготовчому етапі важковиховуваний учень емоційно переживає сам факт свого становища в колективі. Ці переживання можуть посилюватися новими умовами життя: переведення до іншого класу, розмовою з педагогом, що примушує його замислитися над своєю поведінкою, відчуті свою провину.

Внаслідок самоаналізу і самооцінки своєї поведінки у таких учнів з'являється бажання змінитися на краще, але вони ще чітко не уявляють собі зміст і шляхи виправлення. Мотиви такої зміни поки що виступають у примітивному вигляді — швидше змінити своє становище в колективі, але ще не усвідомлюють недоліки і не відчують потреби у самовиправленні. Спостерігається боротьба мотивів поведінки: нові мотиви зустрічають опір старої системи мотивації. Позитивні мотиви не завжди перемагають, але з часом вони змінюються і долають негативні мотиви. Своєчасне заохочення навіть невеликої перемоги вихованця над собою допомагає йому долати внутрішні конфлікти, зміцнює позитивну мотивацію поведінки.

Окремі вихованці на цьому етапі після емоційних переживань починають заспокоюватись, у них з'являється прагнення виправдати себе, перенести вину на інших. Самовиправдання проявляються в різних формах: звалювання ними вини на інших, висловлювання думки про те, що й інші поведуться таким же чином, посилення на умови, які підштовхнули їх до негативного вчинку. Такі учні порушують порядок і дисципліну, погано ставляться до навчання. їм допомагають розібратися у помилках, спонукають їх до правильної оцінки своєї поведінки, до роздумів про майбутнє, про необхідність змінитися на краще.

На другому, початковому, етапі перевиховання починається реалізація наміченої програми роботи з учнем. В ході її виконання долаються негативні погляди і переконання вихованця, навички і звички його поведінки, зміцнюються позитивні, формуються нові риси характеру. Дуже важливо використати наявний позитивний досвід такого учня.

Другий етап перевиховання проходить спочатку повільно, учень не виявляє особливої активності. Це пояснюється настороженістю й недовірою

деяких учнів до педагогів, до виховних заходів. Часто такі учні не вбачають у своїх негативних діях нічого поганого і не вважають, що їх треба перевиховувати. Тому робота насамперед має спрямуватися на подолання цього психологічного бар'єру, перебудову самосвідомості й самооцінки учнів, формування в них готовності до виправлення.

На цьому етапі підліток глибше усвідомлює мотиви перевиховання. Він розуміє, що йому треба позбутися поганих звичок, негативних рис характеру, помилкових поглядів і переконань, що шкільна дисципліна, навчання, праця й виховна робота допоможуть йому у цьому.

На цьому етапі перевиховання важливо зосередити увагу колективу, в якому здійснюється життєдіяльність учня, на ознаках позитивних змін в його особистості. Ставлення неповнолітнього до колективу, раніше, як правило, негативне, змінюється у кращий бік відповідно до зростання авторитету колективу в його очах, міцності їх взаємних контактів. Педагог на цьому етапі перевиховання учня повинен допомогти йому розібратися в самому собі, зрозуміти й усвідомити негативне в минулій поведінці, допомогти зробити перші зусилля для виправлення його і пережити задоволення від цього.

Звичайно, не все проходить гладко, дається взнаки сформований стереотип попередньої поведінки, який конфліктує з вимогами шкільної дисципліни та учнівського колективу. Під впливом порушників дисципліни важковиховуваний учень інколи починає сумніватися в правильності обраного шляху. Тут важливо вміти розібратися у вчинках учня, не карати його суворо, щоб не зірвати перших спроб виправитися.

На третьому, переломному, етапі перевиховання триває реалізація програми виховної роботи, але вже в умовах, коли учень прийняв її, добровільно й сумлінно виконує свої обов'язки, виявляючи самостійність і активність.

На цьому етапі важливо не тільки формувати правильні уявлення, поняття, погляди і переконання, а й нагромаджувати позитивний досвід учня на основі залучення його до виконання різноманітних доручень, участі в житті колективу, відносини в якому ґрунтуються на взаємній вимогливості, довір'ї і допомозі. У цей період вихованець твердо перекоується, що він на правильному шляху, діє відповідно до нових переконань.

У ході перевиховання такі учні стикаються з труднощами і докладають зусиль, щоб їх подолати, вчаться стримувати себе, протистояти негативним впливам, виступають проти порушників шкільного режиму й дисципліни. Мотиви правильної поведінки вже набувають високого морального змісту. Учень дістає моральне задоволення від перемоги над собою, у нього з'являється впевненість у своїх силах, бажання діяти таким чином і надалі.

Змістом цього етапу перевиховання є планомірне управління формуванням моральних переконань неповнолітнього на основі досвіду позитивної поведінки. Завданням педагога на даному етапі стає розвиток активності й ініціативи учня, допомога в накопиченні досвіду взаємодії із однокласниками, що базується на взаємній вимогливості, довірі і взаємодопомозі. На цьому етапі інтенсивно розвивається морально-вольова стійкість учня під впливом вихователя і громадської думки колективу. Під цим впливом в процесі навчальної і позакласної виховної роботи неповнолітній включається в життя колективу, причому покращується навчання і поведінка учня. На цьому етапі продовжується вправлення в правильній моральній поведінці, накопичується досвід такої поведінки, зміцнюються дружні взаєностосунки з колективом класу, повністю ліквідуються конфлікти з педагогами. Зародження нових і відродження втрачених позитивних якостей проходить в гострій боротьбі з ще наявними негативними якостями учня. Ця боротьба позначається в його поведінці — вона непослідовна, мають місце зриви. Ці «неочікувані» зриви можуть створити видимість повернення до старого і безуспішності зусиль педагогів, до не обгрунтованого висновку про невинуватість неповнолітнього.

У результаті цілеспрямованого педагогічного впливу негативні якості неповнолітнього втрачають підґрунтя в його моральній сфері. Зриви усуваються легше, бо комплекс аморальності вже зруйнований; вони лише є рецидивом не усуненого ще остаточно досвіду негативної поведінки.

Період боротьби аморальних особистісних установок з набутими чи відродженими в процесі перевиховання позитивними змінами завдяки накопиченню учнем досвіду та навичок позитивної поведінки і його вольовим зусиллям завершується закріпленням моральних переконань, що визначають взаєностосунки учня з оточуючими.

На останньому, заключному етапі перевиховання створюються умови для залучення вихованця до активної участі в усіх видах шкільної діяльності, нормалізуються його відносини з батьками, учнівським колективом. На цьому етапі поглиблюється сформований світогляд, закріплюються нові звички поведінки, розширюється сфера самовиховання, яке стає вже потребою учня, складається єдність моральної свідомості особистості та її поведінки, нагромаджується позитивний досвід.

Контроль класного колективу і педагогів в період організації позитивної діяльності неповнолітнього потрібен, тому що на нього ще впливає досвід неправильної поведінки. Відродженню особистості сприяє і довіра, яка породжує почуття гордості і відповідальності в учня, мобілізує його зусилля на виконання поставлених педагогом завдань. Прагнучи досягти позитивних цілей, неповнолітній вправляється у правильних вчинках, набуває досвіду моральної поведінки. Осуд і покарання як фактори, що гальмують негативні прояви в поведінці учня, повинні бути на даному етапі більш м'якими (натяк,

іронія, докір, догана та ін.), бо інакше педагог може втратити контакт з учнем. Осуд і покарання будуть дієвими, якщо вихованець оволодів почуттям власної гідності, якщо його авторитет в колективі піднявся і самолюбство перестало бути пригніченим. Тому важливо організувати успіх учня в навчанні шляхом систематичної допомоги йому аж до досягнення позитивних результатів, що стали основою самостійної роботи учня над собою. Із участі в суспільно корисній діяльності учень виносить позитивний досвід, причому його досягнення необхідно систематично фіксувати.

Заключний етап перевиховання — закріплення у неповнолітнього міцного прагнення до самовиправлення. У процесі перевиховання цей етап настає при досягненні учнем такого рівня розвитку, коли він починає самостійно уявляти себе в сьогоdnішній і майбутній соціальній ролі, проявляти позитивну самостійність в практиці життя.

Зрозуміло, що час переходу до того чи іншого етапу перевиховання для різних важковиховуваних учнів неоднаковий. Він залежить від рівня важковиховуваності учня, його ставлення до процесу перевиховання, ефективності навчально-виховної роботи школи тощо.

Розглянуті етапи процесу перевиховання характерні для всіх важких учнів. Проте для вихованців, які негативно ставляться до свого перевиховання, не усвідомлюють помилковості своїх поглядів, початкова стадія триваліша.

Особливої уваги потребує період, коли вдалося зруйнувати систему помилкових поглядів і переконань у вихованця. Тоді в його свідомості створюється «порожнеча», яку слід заповнити позитивними уявленнями та поняттями.

Усі етапи процесу перевиховання учнів органічно пов'язані між собою. Майстерність педагога полягає в тому, щоб своєчасно помітити зрушення у розвитку вихованця, відкоригувати програму виховної роботи, поставити нові завдання й вимоги, зміцнити методику виховного впливу й не допускати «тупцювання на місці».

Простежимо етапність процесу перевиховання на такому конкретному прикладі. До VI класу середньої школи м. Кременець Тернопільської області прийшов учитися Василь В. Його однолітки вже навчалися у VII класі. Тримався хлопець незалежно, грубіянив, кутив, порушував дисципліну на уроках.

Класний керівник вирішив насамперед вивчити домашні умови учня. Виявилось, що батьки працьовиті люди, але мало цікавляться успіхами сина в школі. Батько часто випивав і не міг бути прикладом для сина, мати не володіла методикою виховання вже педагогічно занедбаного підлітка, часто конфліктувала з ним.

Вивчення підлітка показало, що в нього є і позитивні якості: працьовитість, любов до тварин, інтерес до спорту.

У класі було проведено певну виховну роботу серед учнів, щоб вони правильно поставилися до поведінки Василя. Однокласники стали менше звертати увагу на витівки хлопця, але водночас не протиставляли себе йому.

На цьому етапі багато довелося попрацювати і з самим підлітком, щоб він правильно зрозумів зміну в ставленні до його поведінки класного колективу. Бесіди класного керівника з Василем про те, що він — учень ніколи і повинен виконувати всі вказівки й доручення вчителів, правила поведінки, дали позитивні наслідки. Він став спокійнішим, розсудливішим, стриманішим, прагнув стати кращим, посісти належне місце в колективі.

Проводилася робота і з батьками Василя. Переконали матір відвідувати заняття батьківського всеобучу при школі, доводилося багато говорити з батьком про його відповідальність за долю хлопця, про те, що він подає поганий приклад синові. Внаслідок копіткої роботи вчителів батьки змінили своє ставлення на краще до школи, почали цікавитись поведінкою та успіхами у навчанні сина, радилися, як діяти в тому чи іншому випадку. Змінилося ставлення Василя до батьків, хлопець почав виявляти до них більше поваги.

Коли педагоги переконалися, що у хлопця з'явилося бажання виправитися, разом з ним намітили програму виправлення. Так, насамперед треба було позбутися таких негативних звичок, як куріння, вживання нецензурних слів, грубіяництва. Василеві треба було також виробити в собі силу волі, навчитися самокритично оцінювати свої дії і вчинки, поважати старших і товаришів, прислухатися до їхніх критичних зауважень тощо.

Щоб зміцнити прагнення підлітка стати кращим, учителі використали і зустріч учня з представником кримінальної міліції у справах неповнолітніх, де Василь був на обліку з п'ятого класу. Було домовлено, що при належній поведінці протягом навчання в шостому класі його знімуть з обліку (що й було зроблено наприкінці року). Великий вплив на Василя справила й бесіда на тему «Закон і підліток», яку провів у класі представник прокуратури.

На третьому етапі перевиховання підлітка залучали до різних видів діяльності, щоб зробити процес перевиховання дієвішим, сформувати у нього потрібні навички позитивної поведінки.

Хлопець вступив до гуртка «Умілі руки», де захопився випилюванням. Батькові порадили, щоб у вільний час запрошував сина до себе на роботу. Це певною мірою допомогло відірвати хлопця від вулиці.

Василеві доручили також організувати в класі футбольну команду, залучили його до спортивної секції дитячої спортивної школи. Беручи до уваги захоплення хлопця спортом, поставили умову: заняття в секції можливі тільки тоді, коли не буде порушень дисципліни в школі й поліпшиться успішність.

Хлопець любив собак, тому вчитель біології порадив йому, які книжки можна прочитати про життя тварин, а бібліотекар — про подвиги наших прикордонників.

Учень захопився справами й змінювався на очах. Процес перевиховання активізували шляхом залучення Василя до самовиховання. Розповіли йому про характер, волю, увагу, почуття, уяву та інші психічні якості особистості, проаналізували в цьому плані його особистість, намітили той ідеал, до якого йому слід прагнути (офіцер- прикордонник), ознайомили з окремими прийомами самовиховання. Хлопець з інтересом взявся за справу, почав працювати над собою.

На останньому етапі перевиховання основну увагу зосередили на закріпленні досягнутих успіхів. Під особливим контролем тримали сім'ю. Надзвичайне захоплення хлопця гуртковою роботою і заняттями в секціях, громадською роботою цілком відірвало його від колишніх приятелів.

Наступний етап виховної роботи полягав у тому, щоб разом з Василем коригувати план його самовиховання, допомагати йому долати труднощі в його виконанні, заохочувати, підбадьорювати, навчати самоконтролю й самоаналізу.

Зусилля школи не були марними. За два роки хлопець став невпізнаним.

Як бачимо, зміст і методика роботи на кожному етапі процесу перевиховання визначаються змінами, які відбуваються в особистості вихованця. Важко, звичайно, перелічити ті якості, які підлягають зміні, але основні з них слід назвати й охарактеризувати. Це дасть педагогу можливість керуватися ними при визначенні рівня перевиховання «важкого» підлітка.

Перевиховання завершується з визначенням стійкої моральної поведінки, коли учень за стилем зовнішньої поведінки і за своїми переконаннями не вирізняється від ровесників, коли він широко впевнений, що все негативне — в минулому, що викликає неприємні спогади. До подій, що характеризуються аморальною спрямованістю, в даний період учень ставиться критично. До ознак виправлення відносяться усвідомлення учнем свого минулого і можливого майбутнього, осуд минулого в свідомості і в реальних діях, осуд своїх негативних сторін і розуміння необхідності самовдосконалення.

2.3. Критерії виправлення

Зрозуміло: коли вихованець різко змінив погляди, переконання, поведінку, можна гарантувати, що він піде шляхом виправлення. Важливо при цьому, щоб у вихованця з'явилась активна цілеспрямованість, для якої характерні соціально здорові прагнення, стійка суспільно значуща перспектива.

Про рівень вихованості людини варто судити не за тим, що вона говорить, а за її поведінкою. Щодо процесу перевиховання це означає: *тільки поведінка вихованця може бути справжнім всебічним критерієм його виправлення.*

Зразкова поведінка визначається наявністю в учня такої моральної риси, як дисциплінованість у процесі навчання. Однак просто недопущення вихованцем тих чи інших негативних вчинків ще не може бути показником справжнього виправлення.

Істотними критеріями виправлення є зміни в ставленні до різних видів діяльності та оточення. Так, ураховується, наскільки змінилося ставлення учня до навчання. Адже загальновідомо, що основна маса важких учнів негативно ставиться до цього виду діяльності. Із зміною інтелектуального розвитку учня змінюються помилкові погляди, інтереси і духовні запити.

Перевиховання важкого учня спрямоване на *підготовку його до трудового життя*, формування у нього відповідних моральних якостей. Сумлінне ставлення до праці проявляється в усвідомленні суспільного значення праці, прагненні підвищити її продуктивність, дотриманні трудової дисципліни, вмінні колективно працювати, бути готовим допомогти товаришеві. Важливим показником щодо цього є бережливе ставлення до обладнання, інструменту, результатів праці інших людей.

Для людини характерна *соціальна активність*, яка визначає її громадське обличчя. Ступінь активності значною мірою залежить від світогляду особистості, від її морально-вольових якостей. Активність неможлива без ініціативи, самостійності, творчого підходу до справи. Виконання громадських функцій ставить до такого підлітка ряд вимог: принциповість, відповідальність, справедливість, особиста відповідальність. Тому сам факт участі такого учня у громадській роботі — один з критеріїв його виправлення.

Перевиховання учня здійснюється у колективі, де він навчається і працює. Про ступінь виправлення можна судити й за *ставленням до колективу, товаришів, людей* взагалі. Інтерес до життя й діяльності колективу, вміння рахуватися з його думкою, виконувати вимоги, узгоджувати свої інтереси з інтересами колективу, не протиставляти себе колективу, встановлювати контакти з членами колективу, виявляти до них увагу і водночас принциповість та вимогливість в оцінці, негативне ставлення до кругової поруки, фальшивої дружби — все це свідчить про те, що вихованець зможе правильно знайти собі місце в колективі, серед людей.

Про виправлення важкого учня говорить і те, *наскільки змінилися його інтереси, потреби, захоплення*. Якщо він у вільний час почав читати книжки, бере участь у роботі гуртків художньої самодіяльності, спортивних секціях, предметних гуртках, то можна сподіватися: він зуміє розумно організувати вільний час, підвищуватиме загальний рівень розвитку.

Розглянуті критерії виправлення важковиховуваних учнів можна вважати основними. Залежно від особливостей кожного вихованця визначається система конкретних індивідуальних критеріїв.

Пропоновані нами критерії ступеня виправлення характеризують вихованість учня взагалі, а не на конкретному етапі перевиховання. Тому в кожному випадку треба користуватися цими загальними критеріями.

Виходячи із загальних критеріїв виправлення й наведених зразків їхньої оцінки, на кожного учня на будь-якому етапі його перевиховання можна скласти конкретну характеристику рівня його вихованості, з якої буде видно, на що треба звернути особливу увагу, які риси треба розвинути, які — закріпити.

Висновок про якісні зміни вихованця слід робити на основі його поведінки, спостережень за ним протягом тривалого часу. При цьому враховують, якими мотивами керується учень у своїй поведінці, як змінилися ці мотиви у ході виховної роботи з ним.

Таким чином, конкретними ознаками позитивних змін в особистості неповнолітнього з відхиленнями в поведінці є наступне: довіра і повага до вихователя; відкритість і дружелюбність; «мажорність» на-строю, оптимізм; стійка добра дисципліна, мінімум 11 порушень; сумлінне і систематичне

навчання; зміцнення соціально цінних моральних ідеалів; позитивні інтереси в колективі класу, школи; активна участь у суспільно корисній праці; сумлінне виконання громадських доручень; правильна поведінка в стосунках з дорослими,.

2А Принципи перевиховання

На всіх етапах процесу перевиховання додержують певних вихідних положень, принципів, які визначають основні вимоги до змісту, форм і методів виховної роботи. Знання принципів перевиховання допомагає педагогам правильно спрямовувати діяльність, творчо підходити до організації виховного процесу, підвищити його ефективність і здійснювати його на наукових засадах.

Коротко охарактеризуємо дотримання у процесі перевиховання загальних принципів виховання та основні шляхи їхньої реалізації.

Цілеспрямованість перевиховання. Кінцева мета перевиховання важковиховуваного учня — формування всебічно розвинутої особистості. Досягнення мети перевиховання здійснюється через конкретизацію, індивідуалізацію і проектування в майбутньому кожної окремої особи, тобто складання й реалізацію програми виховної роботи з нею.

Мета перевиховання повинна бути розкладена на ряд поступових, щоденно здійснюваних вихованцем конкретних цілей. Досягнення кожної такої цілі повинно бути відразу ж заохочено і має підбадьорювати вихованця. Якщо поставити перед учнем ціль виправлення як одну велику ціль, досягнення якої необхідне для його майбутнього, то така ціль не викличе з його боку достатніх зусиль для її досягнення. Якщо ж поділити її на ряд невеликих цілей, кожна з яких вимагатиме порівняно невеликих зусиль, досягнення цих цілей буде само по собі вести вихованця по шляху виправлення. Треба, щоб кожного дня перед учнем стояла відома, поліпшуюча його ціль, яка може бути швидко досягнута і щиро нагороджена.

Зв'язок перевиховання з працею, життям. У процесі перевиховання важливо формувати сумлінне ставлення учнів до праці й поваги до людей праці, бережне ставлення до *народного* добра, виробляти необхідні трудові навички і вміння тощо.

Виховна робота буде ефективнішою, якщо важковиховуваному учневі показати суспільну значущість праці, розкрити її економічний ефект

Особливе значення має залучення учнів до колективної праці, в процесі якої виробляється правильне ставлення до інших осіб, формується досвід колективних дій, взаємного контролю, трудової залежності.

Духовне багатство особистості залежить від різноманітності її стосунків з навколишнім середовищем. Такий учень здебільшого має обмежені стосунки з позитивним оточенням, нерідко зв'язаний з негативним мікросередовищем.

У зв'язку з цим постає завдання формувати правильне розуміння життя, долати *неправильне* ставлення до нього, Якщо важкі учні правильно розуміють сенс життя, це спонукає їх до засудження своєї негативної поведінки, викликає прагнення до активної участі в реальному житті. Виховний процес стане дієвим засобом засвоєння учнями життєвого досвіду оточуючих їх людей.

Зміст, форми і методи виховної роботи треба оновлювати залежно від конкретних завдань, які розв'язуються в Україні, Вихованців слід систематично знайомити із громадсько-політичними подіями в нашій країні та за рубежом, намагатися подолати властиву їм незацікавленість політичними подіями, а в окремих випадках й аполітичність, виробити в них певну реакцію на життєві явища.

Перевиховання в колективі і через колектив. Перевиховання важко-виховуваного учня неможливе поза колективом. У колективі легше, швидше, всебічніше можна вивчити його особистість.

Дієвим засобом впливу на такого учня є громадська думка колективу. Вона допомагає йому виробити правильну лінію поведінки, критично поставитися до своїх недоліків, *впливає* на його розум, почуття, волю.

Великої шкоди зміцненню колективу завдає хибне розуміння товаришування і дружби, коли порушення дисципліни не знаходять осуду. У таких випадках педагог повинен терпляче роз'яснювати, що чесність потребує принциповості, сміливого й прямого осуду порушників дисципліни.

Використання виховної сили колективу в справі перевиховання не повинно знижувати особисту відповідальність самого учня. Інколи основна відповідальність за вчинок окремого учня покладається на колектив («ви його погано виховували»), а порушник дисципліни ставиться в позицію невинного («мене погано виховували»). Відомо, що А. Макаренко, не знижуючи ролі колективу, наголошував на високій відповідальності особистості перед колективом, необхідності врахування інтересів колективу в установленні його взаємовідносин з особистістю [71, с. 354).

Спирання на позитивні якості й позитивний досвід учнів у перевихованні. Мистецтво педагога полягає в тому, щоб зміцнити й розвинути позитивні якості учня, допомогти йому подолати недоліки.

У процесі виховання важковиховуваних учнів педагоги часто всю свою роботу спрямовують на боротьбу з їхніми недоліками і, не домігшись відразу результатів, твердять, що вони не піддаються виправленню. Такий настрій передається самому вихованцеві, він втрачає віру в свої сили, не прагне працювати над собою. Окрім того, розуміння виховної роботи як боротьби з вихованцем не робить його союзником педагога, а перетворює на «ворога», який намагається хитрувати, маскуватися тощо.

Умовами реалізації цього принципу є: стимулювання самопізнання учнем своїх позитивних рис; формування моральних якостей при самооцінці своєї поведінки; постійна увага до позитивних вчинків учня; прояв довір'я до учня; формування у нього віри в свої сили і в можливість досягнення поставлених цілей; оптимістична стратегія у визначенні виховних і корегуючих завдань; врахування інтересів учнів, їх індивідуальних особливостей, смаків, на основі цього спонукання нових інтересів.

У практичній психолого-педагогічній діяльності цей принцип відображається в наступних правилах: переважання позитивних оцінок в аналізі поведінки учня; вияв у спілкуванні з учнем поваги до нього; прилучення учня до добра і доброти; захист педагогом інтересів учня і надання йому допомоги у вирішенні його актуальних проблем; постійний пошук педагогом варіантів розв'язку виховних і корекцій них завдань, які принесуть користь кожному учневі; формування педагогами в класі, школі гуманістичних стосунків, не допускати приниження учнів [130, с. 116—119).

Спирання на позитивне передбачає і подолання недоліків. Для гальмування негативних проявів у поведінці учня створюються певні перешкоди.

од.

У житті кожної людини, в тому числі й важкого учня, бувають світлі й приємні події. Спирання на ці моменти в процесі перевиховання має особливе значення. Приємні спогади викликають бажання швидше виправитися, позбутися неприємного становища в колективі; неприємні — збуджують почуття провини перед сім'єю, педагогами, товаришами. Позитивний приклад захоплює вихованця, викликає бажання стати кращим, показує практичні шляхи досягнення бажаних результатів.

Поєднання високої вимогливості з повагою до учнів у процесі перевиховання. Повага до людини — основна вимога в стосунках між людьми. У діяльності педагога повага до вихованця набуває особливого сенсу: викликає у нього довіру, щирість, сприйнятливість до порад і пропозицій старшого. Грубість, неповага до особистості вихованця породжують у відповідь образ, озлоблення і навіть прагнення зробити щось наперекір. Вихованець перестає рахуватися навіть зі справедливими вимогами вихователя. Систему перевиховання має пронизувати розумне поєднання високої вимогливості до вихованця з повагою до його людської гідності. А. Макаренко так сформулював цей принцип: «Якомога більше вимоги до людини, але разом з тим і якомога більше поваги до неї» [7], с. 210]. вимогливості всіх педагогів. Розумна вимогливість не допускає захоплення покараннями, але їй чужий і надмірний лібералізм.

У процесі перевиховання в міру виправлення вихованця доцільно підвищувати вимогливість до нього. Це забезпечує правильний розвиток особистості учня, створює умови й додаткові стимули в його становленні. На жаль, педагоги інколи вибачають такому учневі промахи в поведінці,

надмірно захвалюють за незначні позитивні зміни, що шкодить процесу перевиховання.

Єдність, систематичність і послідовність педагогічних впливів у перевихованні. Процес перевиховання потребує систематичної і тривалої діяльності педагогічного колективу, сім'ї та громадськості, позашкільних закладів. Щоб реалізувати принцип систематичності в перевихованні, слід створити єдину систему виховних впливів. Навчання в школі, виховання в сім'ї — все спрямовується на вироблення позитивних поглядів та переконань, навичок поведінки, на подолання негативних якостей особистості.

Послідовність у перевихованні полягає в тому, що педагог намагається насамперед установити рівень вихованості, ступінь сформованості тих чи інших якостей вихованця. Це дуже важливо й потрібно для того, щоб не повторюватися, щоб знати, з чого почати, на чому зосередити свої виховні зусилля, що підтримати, продовжити, розвинути. У забезпеченні єдності, систематичності, неперервності й послідовності у перевихованні важлива роль належить класному керівникові, який координує виховні впливи на учня інших учителів, батьків, шефів, членів учнівського колективу.

Індивідуальний підхід до важкого учня в процесі перевиховання.

К. Ушинський писав, що вихователь повинен знати людину, якою вона є насправді, з усіма її слабкостями і в *уст* и величі, розуміти *а* індивідуальні особливості і на основі цього визначити близькі й далекі завдання її перевиховання, вибрати правильну методику впливу на неї.

Цей принцип передбачає визначення індивідуального підходу у соціальному розвитку кожного учня, спеціальних завдань, які б відповідали його індивідуальним особливостям, надання можливостей кожному учневі для самореалізації, саморозкриття. Умови реалізації цього принципу такі: оцінка змін індивідуальних якостей учня; вибір спеціальних засобів педагогічного впливу на кожного учня; врахування індивідуальних особливостей дитини при виборі виховно-корекційних засобів, спрямованих на його соціальний розвиток; можливість самостійного вибору учнями способів участі в позаурочній діяльності.

У практичній виховній діяльності цей принцип реалізується за такими правилами: робота з важковиховуваними учнями повинна орієнтуватися на розвиток кожного з них; пошук способів корекції поведінки важковиховуваного учня треба вести на основі взаємодії з ним; постійне відслідковування ефективності виховного впливу на кожного учня.

Індивідуальний підхід потребує правильного вибору засобів, методів і прийомів впливу на підлітка. Для одного досить натяку або просто зауваження, щоб він змінив поведінку, а іншому треба обґрунтовано пояснити, в чому його помилки.

Індивідуальний підхід передбачає і вплив колективу на підлітка. Навіть більше: індивідуальний підхід можливий тільки за умови добре згуртованого колективу учнів. А.Макаренко стверджував, що, виховуючи окрему особу, ми повинні думати про виховання всього колективу. Впливаючи на особистість, ми разом з тим впливаємо на весь учнівський колектив, і, навпаки, наш вплив на колектив певним чином позначається на вихованні кожного *Його* члена.

Окремі педагоги під індивідуальним впливом розуміють проведення бесід з вихованцем наодинці, хоча, зрозуміло, що така бесіда не дасть бажаного ефекту, коли не будуть ураховані індивідуальні особливості особистості.

Охарактеризуємо суто специфічні для процесу перевиховання принципи.

Поєднання переконання з примусом у перевихованні. У цьому принципі виражається ідея про поєднання переконання з примусом у виховній роботі з людьми, у поведінці яких є відхилення від норм.

Зміст методу переконання дуже багатий, він включає виховну, організаційну, агітаційну роботу школи, сім'ї та громадськості, критику аморальних вчинків, поширення *позитивного* досвіду і т.п.

Застосування різноманітних форм переконання має вирішальне значення у боротьбі з антигромадською поведінкою людини. Переконання тут підвищує рівень правосвідомості, виховує повагу до законів і правил співжиття та нетерпимість до їх порушень.

Поєднання переконання з примусом у діяльності педагогічного колективу стосовно до важковиховуваних учнів залежить від ступеня їх педагогічної занедбаності, рівня розумового розвитку. З виправленням учнів до них дедалі рідше застосовуються методи примусу.

Соціальна адекватність виховно-корекційних мір. Цей принцип вимагає відповідності змісту та засобів виховання і корекції соціальній ситуації, в якій знаходиться важкий учень. Умовами реалізації цього принципу є: врахування особливостей соціального оточення учня при вирішенні виховних і корекційних завдань; координування взаємодії виховних інститутів, які впливають на особистість учня; забезпечення комплексу соціально-психолого-педагогічної допомоги вихованцю; врахування різних факторів оточуючого соціального середовища (національних, релігійних та ін.); корекція різноманітної інформації, яку сприймає учень, у тому числі і від засобів масової інформації.

У практичній діяльності педагога цей принцип відображається в таких правилах: виховна і корекційна робота будується з урахуванням особливостей соціальних відносин учня; виховно-корекційна робота повинна проводитися не тільки в школі, необхідно широко використовувати і враховувати реальні фактори соціуму; необхідно корегувати негативні впливи оточуючого середовища учня; всі учасники виховно-корекційного процесу повинні взаємодіяти.

Гуманне ставлення до учнів у процесі перевиховання. Сам процес перевиховання є гуманним актом стосовно до важковиховуваного учня. Жорстокість глибоко суперечить процесу перевиховання, оскільки вона не виправляє людину, а оздоблює її, викликає зневіру в справедливість. Вихованець при цьому не засуджує своєї поганої поведінки, а переймається почуттям жалю до себе й собі подібних.

Важковиховувані учні не зможуть пізнати моралі гуманізму, якщо не відчують гуманного ставлення до себе з боку дорослих і ровесників. Допомогти у навчанні, залучити до громадського життя, налагодити зв'язок з батьками, своєчасно помітити позитивні зміни в поведінці, реагувати на прохання — в таких та інших формах має виявлятися піклування про важковиховуваних з боку вчителів та колективу,

- На жаль, педагогам не завжди вистачає такої гуманності стосовно цієї категорії учнів, «У нашому класі, — згадує студентка педуніверситету Лілія С., — починаючи з шостого, вчився Гена К. До нас він був переведений з іншої школи. Ніхто спочатку не знав справжньої причини цього переведення. Потім виявилось, що батька його було засуджено за тяжкий злочин. Спочатку

хлопець вчився добре, але коли правда про його батька дійшла до школи, діти і педагоги не давали йому проходу і тикали батьком в очі. Душевний стан Гени відповідав тому знущанню, яке він зазнавав. Тому його шкільні успіхи підупали, а він обізлився на весь білий світ.

Ми, учні класу, ніколи не зачіпали цієї болючої теми. А ось педагоги... Якщо хлопець щось не вивчив або розмовляв на уроці, йому робили зауваження: «Яблуко від яблуні далеко не падає», «Який батько, такий і син», «Будеш так поводитись, потрапиш туди, куди потрапив твій батько». Було помітно, що це завдавало йому болю. І він ставав ще озлобленішим.

Але найбільшим ударом для хлопця була спеціальна класна година на тему «Правопорушення», яку вирішила провести класний керівник Тамара Харитонівна. Після вступної бесіди вчителька звернулась до Гени, щоб він розповів, як «його батько дійшов до такого і як це вплинуло на його сина». Гена мовчав... Класний керівник сама розповіла про все таким тоном, що нам ставало недобре. Хлопець зі сльозами на очах просив педагога припинити все це і не «лізти йому в душу». Але до вчительки це прохання не дійшло, він схопив свої книжки і хотів вийти з класу. Але наставниця зупинила його словами: «Що, правда очі коле?». Хлопець відштовхнув її і з вигуком «Геть з дороги!» вибіг з класу. В класі запанувала тиша. Вчителька завершила класну годину тирадою: «Він цей випадок запам'ятає на все життя!». Справді, було що запам'ятати! Тому вже кілька років свердлить мою пам'ять ота педагогічна бідність, ота відсутність гуманізму».

Реалізація цього принципу потребує встановлення особливого мікроклімату в учнівському колективі. Важко сформувати у підлітка гуманні якості, коли він перебуває в середовищі грубих, недобррозичливих ровесників.

Взаєморозуміння між вихованцем і педагогом виникає тільки в тому разі, коли учень бачить, що ставлення до нього доброзичливе, що його гідність поважають.

Педагогічний оптимізм. Можливості вдосконалення особистості великі: І. Павлов вважав, що завдяки виключній пластичності вищої нервової діяльності людини ніщо не залишається незмінним, неподатливим, а все завжди може бути досягнуто, змінитися на краще, тільки були б здійснені відповідні умови.

Педагогічний оптимізм вчителя, який вірить у безмежні можливості особистості вихованця, повинен особливо виразно проявлятися стосовно до важкого вихованця. Він має бути переконаний, що учень може змінитися на краще, і повинен створити відповідні умови для його виправлення, вселити віру учня в себе для того, щоб він став активно боротися за свою людську гідність, повинен поважати вихованця.

Розуміння душевного стану вихованця. Випадки порушень дисципліни, вчинки вихованця зрозуміти важко, Для правильного вибору прийомів педагогічного впливу необхідно розібратися в причинах, які обумовили порушення, зрозуміти душевний стан вихованця, а для цього вчитель повинен знати особливості його особистості, умови життя, конкретні причини правопорушень, проступків і вдумливо їх аналізувати.

Розкриття мотивів і зовнішніх умов скоєння проступків. Вчинки вихованця оцінюються вихователями, колективом, оточуючими людьми. Від характеру вчинку залежить підхід вихователя до вихованця. Для правильної оцінки вчинку необхідно пояснити мотиви, тобто внутрішні причини, які спонукали до нього. Нерідко мотиви приховані від зовнішнього погляду. Велику допомогу для їх розкриття може надати сам вихованець, розповівши відверто вихователю про скоєне.

Від мотивів поведінки слід відрізнити зовнішні обставини, тобто конкретні об'єктивні життєві умови, ситуації, які визначають вчинок при відсутності відповідного мотиву. Наприклад, в учня не було бажання пропустити уроки, але мати попросила його залишитися вдома з хворою молодшою сестричкою...

Прагнучи позитивно вплинути на вихованця, учитель може багато зробити для усунення несприятливих обставин. Розуміння зовнішніх обставин проступку попереджує несправедливі покарання, виникнення конфліктів [81, с. 41].

Зацікавленість в долі вихованця. Така зацікавленість розвивається у вихователя із любові до дітей і відповідальності за їх долю. Вникаючи у сімейні умови життя вихованців, легше зрозуміти важких.

Піклування, доброзичливе ставлення володіє дивною силою: воно розтоплює лід відчуження і недовіри. У вихованця, як правило, пробуджує у відповідь тепле почуття, бажання порадувати вихователя, не причиняти більше неприємностей. Ці почуття зміцнюють волю, допомагають перебудувати поведінку відповідно до завдань і вимог колективу.

Об'єктивне ставлення до учня в процесі перевиховання. Важливо організувати виховну роботу таким чином, щоб такі учні не відчували себе спеціально відокремленими від загальної маси школярів, А.Макаренко слушно підкреслював необхідність приховання позиції вихователя від учня, тому що останньому не хочеться бути в ролі виховуваного [71, с. 85]. Оскільки таким учням недосвідчені педагоги постійно читають нотації, нагадують, що вони «невиправні», ганьблять школу, останні від цього оздоблюються, замикаються в собі, виникає так званий «смісловий бар'єр» між учнями і педагогами.

У класі не потрібно підкреслювати, що важковиховуваний учень неповноцінний член колективу, бо це протиставляє його товаришам, він навмисне продовжуватиме поводитись погано. Неправильно також часто «проробляти» учня на зборах і засіданнях, Це тільки травмує психіку учня, робить його

байдужим до таких виховних заходів, викликає протест і бажання мститися. Вихованець швидше виправиться, відчувши доброзичливість і теплоту у ставленні до себе колективу.

Педагогічний вплив на учня в неафектному стані. У роботі з учнями вчителі і батьки намагаються впливати на них негайно, « по гарячих слідах». Як правило, учень у стані збудження чи конфліктної ситуації психологічно неготовий позитивно сприймати виховні сентенції. Не випадково А. Макаренко в подібних випадках використовував так звані «відстрочені» бесіди, коли вихованець вже «охолонув», обдумав свій вчинок.

Одна із студенток, яка проходила педагогічну практику в одній із бережанських шкіл, описала випадок розумного підходу до педагогічно занедбаних учнів класного керівника Галини Степанівни З. «... В суботу перед уроками я зібрала в учнів щоденники, перевірила їх і виставила оцінки за тиждень. Ми з Галиною Степанівною наприкінці шостого уроку принесли їх учням. У класі застали картину: вчителька хімії кричала на Ігоря і Володю, а вони зухвало усміхалися у відповідь. Вона почала записувати у щоденники зауваження. Учні мовчали. Ігор сказав: «Яке маєте право без мого дозволу брати мого щоденника? З вашого боку — це велика нетактовність!». Конфлікт розпалювався. Не знаю, чим це закінчилось би, якби Галина Степанівна тихо не сказала: «Ігорю, ти можеш йти, а в понеділок ми про все поговоримо».

У понеділок у класі провели бесіду «Розкажіть мені про мене», під час якої учні відверто висловили свою думку про Ігоря. Потім Галина Степанівна поговорила з хлопцем наодинці. Все це примусило його переглянути свою поведінку, він став стриманішим. Коли я запитала класного керівника, чому вона не з'ясовувала причину конфлікту відразу, вона відповіла: «Коли б я тут же почала з'ясовувати причину непорозуміння, Ігор зопалу наговорив би багато зайвого. Йому потрібно було заспокоїтись, подумати про все на самоті. Тому я й відпустила його, а в понеділок ми все з'ясували в спокійній обстановці. Не завжди варто йти «по гарячих слідах...»

Випереджаюче виховання позитивних якостей у вихованця. На базі позитивних якостей ефективніше долаються негативні риси характеру. Тому в перевихованні важливо формувати в учня позитивні **якості**, а не боротися з недоліками. Сформовані позитивні якості самі «витісняють» недоліки.

У перевихованні педагогічно занедбаного учня, на думку В. Сухомлинського, педагоги допускаються прикрої помилки, намагаючись зосередити свої зусилля на недоліках особистості, критиці цих недоліків, що дратує, нервує учня, віддаляє його від вчителя. Він вважає, що завдання виховання полягає не у викоріненні недоліків особистості, а в культивуванні, розвитку, закріпленні в дитині всього найкращого, що в ній є.

В індивідуальному плані роботи класного керівника з перевиховання учня на перше місце повинні ставитися виховні заходи, спрямовані на формування позитивних сторін особистості вихованця.

Провідна роль наставника у перевихованні. Досвід роботи з учнями переконує, що процес їх виправлення здійснюється успішніше, коли в них є старші товариші, друзі, наставники. Адже **такі учні, як правило**, самостійно, без допомоги збоку дорослих не знаходять прямої дороги в житті. І чим цікавішу для себе людину вони зустрінуть на своєму шляху, тим сприятливіше складається процес їхнього перевиховання.

Однак наставник не повинен надокучати вихованцеві своїми моралізаторськими повчаннями. Нехай вихованець при цьому залишається самим собою, звіряючи свої дії і вчинки зі вчинками і діями старшого друга.

Соціальне загартування важковиховуваного учня. Щоб діти не підпадали під негативний вплив, на думку В. Сухомлинського, у них слід виховувати свідому протидію всьому поганому, виховувати «імунітет до зла». Отже, завдання педагога полягає в тому, щоб учень не був беззахисним перед поганим впливом. Досягти цього можна лише за допомогою залучення таких учнів до громадської діяльності. **Цей** принцип передбачає включення учнів в ситуації, які вимагають від них вольових зусиль для подолання негативного впливу оточуючого середовища, вироблення соціального імунітету, рефлексивної позиції. **Цей** принцип на практиці реалізується в наступних правилах: вклю-

88 Розділ 2

чення дітей до розв'язку різних проблем соціальних відношень в реальній та імітованій ситуаціях; виявлення вольової готовності до вирішення проблем соціальних відносин; стимулювання самопізнання учнів в різних соціальних ситуаціях, визначення своєї позиції і способу адекватної поведінки в різних ситуаціях; надання допомоги важковиховуваним учням в аналізі проблем соціальних відносин і в проектуванні своєї поведінки в складних життєвих ситуаціях.

У практичній діяльності цей принцип реалізується такими правилами: проблеми відносин важковиховуваних учнів треба вирішувати з ними, а не за них; учень не завжди повинен легко домагатися успіху в своїх стосунках з людьми; важкий шлях до успіху — запорука успішного життя і діяльності; не тільки радість, але й страждання, переживання виховують людину: вольових зусиль для подолання труднощів у людини не буде завтра, якщо їх не виховати сьогодні; не можна передбачити всі труднощі життя, але треба бути готовим до їх подолання [130, с. 116].

2.5. Завдання основних напрямків змісту процесу перевиховання

Вивчення виховної роботи з важковиховуваними учнями дає можливість виділити головні напрямки змісту перевиховання і конкретні завдання цих напрямків.

Моральне виховання. У процесі перевиховання важковиховуваних учнів особлива увага повинна бути зосереджена на їх моральному вихованні, тому що їх моральна чи антисуспільна поведінка передусім пов'язана з відсутністю або послабленням у них моральних основ. Своюючи негативний вчинок чи правопорушення, неповнолітні **не** тільки порушують норми права, але й норми моралі, правила людського співжиття. Тому у процесі їх перевиховання долаються помилкові моральні уявлення, погляди і переконання, негативні навички поведінки, формуються нові, позитивні, які відповідають нормам моралі.

В. Сухомлинський вважав, що корені падіння людини — в її моральній невихованості, у крайній примітивності потреб, бажань, прагнень, інтересів. «Той, хто грабує або вбиває, — писав він, — прекрасно знає, що це погано, що суспільна мораль та закони зневажають і суворо карають злочинців. Моральна невихованість, примітивність буття полягає в тому, що в людини нема активного прагнення до морально прекрасного і активної нетерпимості, непримиренності, ненависті до всього мерзенного. Падіння людини відбувається тому, що вона і не піднялася до рівня благородних людських почуттів, думок, прагнень. За гляньте в душу людини, що впала морально, — переконаєтеся, що її духовний розвиток пішов по лінії переважання інстинктів [129, с. 53].

Моральне виховання важковиховуваних учнів передбачає вирішення специфічних завдань: засвоєння такими учнями правил людського спілкування і норм моралі, подолання помилкового розуміння ними моральних норм, виховання прагнення дотримуватись правил поведінки; формування важливих для цієї категорії учнів моральних почуттів: честі, обов'язку, відповідальності, гуманізму, совісті, сорому, доброти — і подолання індивідуалізму, егоїзму, грубості, жорстокості та інших негативних якостей; вироблення умінь і навичок поведінки у відповідності з нормами загальнолюдської моралі, подолання негативних звичок поведінки; виховання активного неприйняття всього того, що суперечить етичним нормам.

Зміст морального виховання цієї категорії неповнолітніх визначається тим, які моральні якості потрібні громадянину нашого суспільства і які в цих учнів не сформовані належним чином або були послаблені внаслідок помилок сімейного чи шкільного виховання. У процесі перевиховання необхідно не тільки подолати у неповнолітніх ті моральні якості, почуття,

звички, які спонукають їх до скоєння аморальних вчинків, але зміцнити наявні у них позитивні якості у відповідності з вимогами норм моралі.

У процесі морального виховання важковиховуваних учнів необхідно показувати їм, що за кожним аморальним проступком приховуються якісь негативні якості особистості, які призводять її до аморальної поведінки. У них потрібно формувати нетерпимість стосовно цих негативних якостей і переконувати в необхідності подолання негативних рис характеру і поведінки.

У процесі перевиховання особливо важливо розкривати зміст таких моральних понять:

\ **Добро і зло.** Що таке добро? Що таке зло? Добро і зло як моральні антиподи. Чи можна допускати «маленьке» зло заради «великого добра»? Боротьба зі злом — моральний обов'язок кожної людини. Поняття «добра» і «зла» в учнівському середовищі.

Справедливість і несправедливість. Поняття справедливості і несправедливості як найбільш загальні оцінки моральності. Справедливість і несправедливість у покаранні порушників правил поведінки. Справедливість і несправедливість у шкільному житті: у стосунках між учнями, у ставленні до вихованців колективу, органів його самоврядування, педагогів та інших працівників школи. Як боротися з несправедливістю?

Обов'язок. Поняття обов'язку як усвідомлення людиною системи моральних і громадських вимог суспільства, що диктуються соціальними потребами і конкретними цілями та завданнями певного історичного етапу розвитку суспільства. Моральний обов'язок як вираження єдності суспільних і особистих інтересів *людини*. Обов'язок і бажання.

Відповідальність. Поняття відповідальності як якості особистості, яка характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку з точки зору користі або шкоди для суспільства, порівнювати свої вчинки з панівними у суспільстві вимогами, нормами, законами» Єдність морального обов'язку і відповідальності. Відповідальне ставлення до навчання і праці як показника сумлінного виконання свого обов'язку.

Совість. Поняття совісті як внутрішнього судді людини. Совість як усвідомлення моральної відповідальності людини перед суспільством. Совість і самооцінка своєї поведінки. Совість і самоконтроль за своєю поведінкою. Совість і громадська думка. Совість і виконання школярами своїх обов'язків у навчанні і праці. Докори совісті за вчинене порушення правил поведінки.

Сором. Поняття сорому. Сором і покаєння як прояв совісті. Єдність совісті, обов'язку і справедливості у поведінці школярів.

Честь і гідність. Поняття честі і гідності людини. Честь як позитивна оцінка діяльності людини, її моральних якостей іншими людьми. Гідність як усвідомлення цінності людської особистості. Самоприниження як втрата

честі і гідності. Спотворення цих моральних понять в асоціальних групах неповнолітніх.

Товаришування, дружба, любов. Поняття товаришування. Характерні риси справжнього товаришування. Основні форми міжособист* тісних стосунків.

Поняття дружби як прояву близьких стосунків між людьми, які ґрунтуються на взаємній повазі, спільності інтересів. Кругова порука як прояв неправильного розуміння дружби. Дружба між хлопцями і дівчатами.

Враховуючи особливості особистості важковиховуваних школярів у моральному плані, варто таким же чином розкрити й інші моральні якості людини з її антиподами: щирість — лукавство, милосердя — байдужість, прощення — злопам'ятність, краса — потворність, непримиримість до зла — пристосовництво, великодушність — бездушність, благородство — підлість та ін,

У перевихованні важливо доводити до свідомості дітей істину, що в світі є речі мерзенні і гидкі. Ставитись з огидою, обуренням до цих речей — моральна доблесть; бути якоюсь мірою причетними до них — підлість і підступництво, зрада, продажність. В.Сухомлинський пропонує засуджувати серед школярів кодекс людської непорядності, який вважає мерзотним і гидким: наодинці зі собою робити не так, як ти би робив на очах у людей; лінуватися, бути ледарем, неробою, дармоїдом; вимагати від батька те, чого ти не заслужив працею; бути жадібним, корисливим, негостинним, гребувати простою працею твоїх батьків; глумитися зі старості; лицемірити, говорити не те, що думаєш; запобігати перед тим, хто сильніший від тебе; давати порожні обіцянки, не додержувати слова; нашіптувати, доносити на товариша; бути легкодухим, уникати відповідальності за свій вчинок; байдуже проходити повз людську біду, горе, відчай, посилаючись на свою слабкість; використовувати свою силу, фізичну перевагу на зло; мовчати, коли треба говорити, і говорити, коли треба мовчати; відступати перед небезпекою, щоб зберегти спокій, благополуччя; добиватися для себе полегшення за рахунок товариша; кривдити дівчинку, дівчину, жінку; не слухати батьків, обманювати їх; базікати; глузувати з калік; не любити й кривдити тварин.

У моральному перевихованні важких учнів дуже важливо джерело моральності відшукувати у них самих. Адже серед усіх живих істот тільки в людини від природи існує почуття моральності, прагнення до ідеалу Добра. «На честь людській природі, — писав К.Ушинський, — слід сказати, що немає такого серця, в якому не було б безкорисливо добрих поривань...».

Відомий педагог-письменник С. Соловейчик припускає, що людині властиве вроджене прагнення до добра, правди, краси. «Саме від цього люди переважно помірковано добрі, правдиві і гарні, — пише він, — що в душі людини, на «кухні бажань» постійно горить світло — живе дух, живе бажання добра, правди і краси...»

^ Як зауважує О. Вишневський, «феномен тяжіння до добра помітив ще Арістотель. Віра у схильність людини до «невигідного» їй добра є точкою, у якій християнсько-демократичне виховання відділяється від виховання авторитарного: *не у пригніченні бажань чинити зло, а в розвитку бажань творити добро — такою є його стратегія*♦ Людина не повинна керуватися страхом і тому поводитись морально, вона керується тільки власним бажанням, яке провадить її до добра».

Сила моральних законів настільки велика, що навіть працівники сталінських концтаборів не могли абсолютно звільнитися від неї. «Вся безбожна система в найчорніші дні агонії зовні дотримувалася Божих понять, — писав Євген Сверстюк, — лише намагалися наповнити їх іншим змістом. Яка моральна сила панує над людьми, якщо їй підлягають також ті запеклі, які відвернулися від моралі в ім'я абсолютної влади,..».

За визначенням Г. Ващенка, мораль — «це є, перш за все, голос совісті, свідомість свого морального обов'язку і пов'язана з нею оцінка своїх і чужих вчинків. Моральна оцінка часто не співпадає і навіть у багатьох випадках розходиться з оцінкою утилітарною. Шахрайство може бути корисним за своїми наслідками, але совість засуджує його. Голос совісті може бути заглушений і навіть перекручений, але це не означає, що його нема. Він може навіть прокинутись, як це нерідко буває зі злочинцями, що під впливом тих чи інших причин усвідомлюють злочинність своєї поведінки».

На думку Г. Ващенка, моральність людини тримається на інтелектуальних, вольових і чуттєвих чинниках. Інтелект забезпечує усвідомлення своїх обов'язків, воля допомагає людині дотримуватись моральних засад, а чуттєвість забезпечує оцінку і переживання (за-) доволень — незадоволень з приводу своїх і чужих вчинків. «Чуттєве» тут зближується з поняттям «сумління», яке забезпечує людині здатність контролювати свою поведінку.

Правове виховання. Цей напрямок змісту у перевихованні важковиховуваних учнів займає особливе місце, оскільки однією з основних причин допущення ними аморальних вчинків і навіть скоєння правопорушень та злочинів є неправильне розуміння ними своїх прав і обов'язків, незнання наслідків своїх вчинків, відсутність морального обов'язку перед суспільством, незнання норм поведінки і українських законів, відсутність відповідних навичок правової поведінки. Окрім того, неповнолітнім притаманна імпульсивність, яка нерідко визначає їх поведінку в складних ситуаціях, а відсутність певних «регуляторів» поведінки і звички рахуватися з оточуючими призводить їх до правопорушень.

Завдання правового виховання: ознайомлення важковиховуваних учнів з правами і обов'язками учня, правилами і обов'язками громадянина за Конституцією України, подолання помилкових уявлень про правові норми; формування розуміння своєї провини за негативну поведінку перед сім'єю, школою і суспільством, необхідності виправитись; формування правової свідомості і подолання помилко-, вих правових поглядів і переконань; вироблення умінь і навичок правомірної поведінки і подолання негативних звичок і навичок; виховання прагнення боротися з порушниками вимог шкільного режиму і правил поведінки за межами школи; підготовка до життя в умовах демократії, що вимагає безумовної поваги до закону і несумісна з безвідповідальністю і розпустою.

Для організації правового виховання передовсім важливо знати рівень правової поінформованості неповнолітніх, тобто наявність у них правових знань, поглядів і переконань. Це дасть можливість вести конкретну розмову під час уроку чи виховного заходу, корегувати правову свідомість і поведінку окремих учнів, спираючись на відомі учням факти, «прив'язувати» до них матеріал, допомагати їм переносити цей матеріал на конкретну життєву ситуацію.

Окремі неповнолітні не привчені співвідносити свої дії з правом, і, коли доводиться вирішувати питання про правомірність конкретного вчинку, вони, внаслідок незнання правової норми, виходять за рамки законопослушної поведінки. Тому у процесі правового виховання важливо приділяти особливу увагу розкриттю зв'язку між правовими і моральними нормами поведінки.

У процесі правового виховання важко виховуваних учнів необхідно домагатися, щоб правові знання переходили у правові погляди і переконання учнів, якими б вони керувалися у щоденному житті. У процесі формування правових поглядів і переконань важливо, щоб в їх основі були правильні знання і уявлення, котрі правильно відображають певні правові норми, інакше правові погляди і переконання будуть помилковими. Перехід правових знань і уявлень у погляди і переконання проходить успішно, якщо вони стали для вихованця особисто значущими, коли у нього виробилось позитивне ставлення до них.

Формування у неповнолітніх поваги до українських законів і правопорядку здійснюється через виховання поваги до правоохоронних органів, до працівників міліції, суду, прокуратури. Досвід переконує, що неповнолітні нерідко побоюються представників цих органів і не проявляють до них особливої поваги. Окрім того, педагоги і батьки у своїй виховній практиці ще нерідко страшать дітей міліцією, тому багато з них не усвідомлюють того, що українські закони не є «караючим мечем», а стоять на сторожі інтересів усього суспільства, кожного його члена. Значить, їх потрібно виконувати не тому, що будеш мати справу з міліцією, а тому що їх невиконання шкодить нашому суспільству.

З метою формування у школярів переконаності в необхідності виконання вимог українських законів необхідно домагатися того, щоб вони усвідомили таку важливу істину: чим краще громадяни будуть виконувати свої обов'язки, користуватися своїми правами, тим кращі умови будуть створюватися для реалізації конституційних прав і обов'язків для всіх громадян.

Формування правосвідомості в *учнів* здійснюється успішніше, якщо сприйняття правової інформації супроводжується певними емоційними переживаннями, почуттями. Тому теоретичні положення конкретизують прикладами, взятими з життя школи, мікрорайону.

Правове виховання вимагає використання великого фактичного матеріалу, аналізу негативних прикладів. Якщо дуже детально розповідати

учням про способи скоєння злочину і методи його розкриття, то це може тільки викликати нездоровий інтерес до «методики» злочину, сприяти «вдосконаленню» злочинного досвіду окремих вихованців, відвертати від основного правового матеріалу і замінювати його відомостями, які не мають істотного виховного і освітнього значення. Окрім того, недоцільним є захоплення вихователя наведенням негативних прикладів для ілюстрування тих чи інших теоретичних правових положень, що також не дає користі, бо мова йде не про те, як «не можна» вести себе, а про те, як «треба» вести себе в тій чи іншій ситуації.

У правовому вихованні цієї категорії неповнолітніх особливе місце повинно займати формування у них навичок і звичок правової поведінки. Цьому сприяє передовсім виконання ними вимог режиму і правил поведінки в навчальному закладі. Якщо в школі вихованець звикає виконувати ці вимоги, можна певною мірою бути впевненим, що він буде виконувати правила внутрішнього розпорядку того підприємства чи установи, де він у майбутньому буде працювати.

Сприяє формуванню поведінки важковиховуваних учнів постійна оцінка їхніх вчинків і дій, співставлення їх з правовими нормами. Разом з правовою оцінкою правових фактів і *яши* важливе значення має їх моральна і політична оцінка. Це переконує учня у соціальній цінності права, його гуманності. Політична і моральна оцінки більш доступні для розуміння школярів. Сприйняття тих чи інших норм поведінки сприяє виробленню у них правових оціночних суджень, які стають регуляторами їхньої поведінки.

У правовому вихованні цієї категорії неповнолітніх дуже важливо створити в навчальному закладі атмосферу поваги до вимог режиму, до правил поведінки. Порушники морально-правових норм повинні суворо засуджуватись колективом учнів. У цьому відношенні працівники навчального закладу повинні слугувати прикладом для своїх вихованців, не допускати порушень законів, аморальних вчинків, інакше школярі матимуть привід до виправдання своєї поганої поведінки, порушень морально-правових норм. ••мь

Розумове виховання. Завданням розумового виховання важковиховуваних учнів є: формування уявлення про користь знань, розуміння їх значення для вдосконалення своєї особистості і прагнення оволодіти ними; виховання інтересу до навчальних предметів, вироблення умінь і навичок самостійної навчальної роботи; виховання прагнення самостійно здобувати знання з різноманітних джерел, постійно займатися самоосвітою; формування нетерпимого ставлення до проявів порушення навчальної дисципліни, лінощів, несумлінного ставлення до навчання.

Приступаючи до розробки змісту процесу перевиховання цієї категорії учнів, передусім виходять з *психологічної закономірності, що розвиток особистості зумовлюється сформованістю її вищих психічних функцій* (логічне мислення, усвідомленість, цілеспрямованість пізнавальних і

практичних дій, критична самооцінка та самокорекція тощо). Тільки на основі розвитку вказаних функцій можна вважати, що вони здатні будуть керувати своєю поведінкою відповідно до соціальних норм.

З огляду на це, у процесі перевиховання учнів важливим є постійне звернення до їх самосвідомості, повага до їхніх інтелектуальних потенцій і апеляція до їхнього розуму в ситуаціях вибору того чи іншого способу поведінки, стимулювання самопізнання, самооцінки, самовиховання, доведення до їхньої свідомості і прийняття ними тієї істини, що кожен з них має бути активним суб'єктом власної життєдіяльності, відповідальним перед самим собою і людьми за наслідки своїх дій і вчинків,

У міру розвитку свідомості людина все більше виступає в якості суб'єкта не тільки пізнання, а й самопізнання і на цій основі — в якості суб'єкта ставлень до зовнішнього світу і до самого себе.

Процес і результат пізнання самого себе, своїх фізичних, психічних і моральних якостей, сил і здібностей, думок і почуттів, вчинків і їх мотивів, свого ставлення до предметів і явищ зовнішнього світу і до самого себе являє собою специфічну форму свідомості — самосвідомість особистості. Як і свідомість у цілому, самосвідомість являє собою єдність знань (про себе), і ставлень (до себе), які формуються на основі пізнання зовнішнього світу, передусім інших людей, у процесі діяльності і спілкування. **В** основі самосвідомості знаходиться усвідомлення людиною себе як члена суспільства і колективу, свого місця в житті, життєвого шляху, власного становлення і розвитку **як** особистості, **У** зв'язку з цим важливим компонентом самосвідомості

є усвідомлення свого суспільного обов'язку, своїх прав і обов'язків, відповідальності за їх дотримання і виконання. На основі самосвідомості формуються самооцінка, самокритичність і вимогливість до себе, психологічна готовність і здатність людини до саморегулювання своєї поведінки, самоуправління і самовиховання.

Негативні якості, що сформувалися і закріпилися в індивідуальному досвіді особистості під впливом несприятливих умов життя і виховання, можуть долатися зовнішніми вимогами і виховним впливом тільки у взаємодії їх із зусиллями самого неповнолітнього, яка ґрунтується на самопізнанні і об'єктивній самооцінці, самоконтролі і вимогливості до себе.

Статеве виховання. Завдання статевого виховання: виховання у важких учнів поваги до протилежної статі, формування почуттів совісті, сорому, гідності і відповідальності у статевій сфері як «гальм»* які регулюють поведінку молоді у міжособистісних стосунках між* статями; формування вміння «розчинити» статевий потяг у ці кави* видах діяльності; виховання непримиренності до статевої розпусти, лихослів'я, непристойних анекдотів, порнографії, що принижують людську гідність.

Спеціальні дослідження переконують, що ставлення багатьох педагогічно занедбаних підлітків до питань статевої моралі, їх статеві поведінка часто не відповідають їх знанням про проблеми статі і між-* статеві стосунки. У них знання про моральну чистоту, шкідливість ранніх статевих контактів, повага до представників протилежної статі уживаються з поганими манерами, брутальністю,

З огляду на це, розкриваючи зміст статевого виховання, важливо зосередити увагу вихованців на розумінні ними суті морального» поняття мужності як інтегральної риси справжнього чоловіка. Вона охоплює сміливість, витримку, силу волі, володіння собою, вірність слову, обов'язковість; честь, гідність, благородство; інтелігентність: запобігливе, уважне, бережливе ставлення до жінки (лицарство); галантність, ввічливість; уміння взяти на свої плечі найважчу роботу;* здатність помічати і бачити фізичну та духовну красу жінки, вмін~* ня приймати рішення; тактовність, делікатність; життєрадісність^ енергійність, діловитість, розсудливість, надійність, наявність почуття гумору, філософське ставлення до дивностей жіночого характеру, кмітливості, цілеспрямованості; відповідальність; елегантність, відчуття моди, охайність, увага до свого зовнішнього вигляду; захист честі жінки, здатність до заступництва; вміння кохати; готовність визнати свою вину; поблажливості. З метою корегування хибних поглядів на протилежну стать учні мають усвідомити поняття жіночності, яке охоплює комплекс специфічних жіночих рис, якостей, властивостей . Жіночність передбачає чутливість емоційного сприймання, психологічну пластичність жіночої натури, специфічну привабливість для чоловічої статі. Жіночність — це: м'якість у поведінці і чуйність, ніжність; тонке розуміння іншого, вміння розділити його турботи і допомогти; вміння проявляти своє тепло і увагу до

інших; довічна потреба в душевних контактах і вміння їх встановлювати; розумна соромливість; інтимність; уміння чекати; єдність внутрішньої і зовнішньої людської краси, духовність; стриманість, недоступність; уміння добитися глибокої поваги до себе; уміння із смаком одягатися, тримати себе у формі; вірність, гідність, внутрішня краса, душевне багатство, материнство.

Особливої уваги вимагає розкриття питання сексуальної вихованості важковиховуваних учнів. У процесі виховної роботи важливо поповнити наявний багаж знань про інтимний бік життя людини, відповідальність за стосунки з протилежною статтю. До свідомості вихованців слід доводити істину, що любити — це, в першу чергу, відповідати за іншу людину, оберігати її від біди. Вони мають знати, що сексуальна вихованість передбачає наявність таких моральних якостей, як скромність, чоловіча гідність, взаємоповага, прагнення оберігати здоров'я, честь і гідність, гордість, вірність і відданість своєму коханню, своїй сім'ї.

Серед специфічних завдань статевої просвіти слід виділити: ознайомлення неповнолітніх з небажаними наслідками ранніх статевих контактів, венеричними захворюваннями та СНІДом, генетичними хворобами, шляхами їх профілактики; розвінчування сексуальних міфів, що побутують у молодіжному середовищі, а також проституції як явища та розвиток поміркованого інтересу до еротичної літератури; формування чоловічих рис поведінки та відповідного ставлення до протилежної статі; формування чоловічої гідності, честі, вірності; подолання негативізму по відношенню до протилежної статі. Розвиток потреби до спілкування з дівчатами; вироблення вміння оцінювати свій стан, свої сексуальні прояви, здійснювати контроль над ними; подолання шкідливих звичок, статевих збочень, ексцесів.

Виховання несприятливості до нікотину, алкоголю, наркотиків. Завданнями цього напрямку перевиховання є: ознайомлення учнів з негативним впливом на людський організм нікотину, алкоголю, наркотиків, їх вплив на діяльність і поведінку людини; подолання помилкових уявлень у вихованців про нібито позитивні якості цих наркотичних речовин; формування морально-психологічних «гальм», які б стримували учня від вживання цих речовин у ситуаціях, коли складаються для цього сприятливі умови; залучення учнів до боротьби з любителями паління, спиртного і наркотиків.

Вирішити ці специфічні завдання можна за умови конкретного змісту антинаркотичного виховання, спрямованого на озброєння неповнолітніх певним обсягом знань про шкідливий вплив тютюну, алкоголю і наркотиків на людський організм і діяльність людини, формування у них відповідних навичок. Цей зміст передбачає розкриття певного кола питань.

Розкриття несумісності пияцтва і наркоманії з принципами моралі, нормами людського співжиття — важливе питання змісту цього виховання.

Вихованці мають усвідомити, що паління, пияцтво і наркоманія найчастіше вражають людей, які мають слабку волю, не вміють протистояти спокусі.

Вживання наркотичних речовин найбільше спустошує моральність людини, сферу її духовного життя. На яскравих прикладах треба показати, як під їх впливом позитивні моральні якості перетворюються на свої антиподи. Так, любов до Батьківщини, відданість ідеалам переходять у безідейність і зраду; працелюбство — в неробство і дармоїдство; піклування про збереження і примноження суспільного добра — в його розкрадання; висока свідомість громадського обов'язку — в невиконання елементарних обов'язків; колективізм, і товариська взаємодопомога — в пияцьке розуміння дружби; гуманізм — у жорстокість по відношенню до людей; чесність і правдивість — в облудність і брехливість; простота і скромність у громадському й особистому житті — у порушення громадського порядку; взаємна повага в сім'ї, піклування про виховання дітей — в сімейну трагедію, дитяче сирітство при живих батьках; непримиренність до не-, справедливості, нечесності, кар'єризму, користолюбства — перетворюються у свої антиподи.

У процесі антинаркотичної виховної роботи педагоги мають домагатися, щоб вихованці усвідомили таку важливу істину: пияцтво* і наркоманія є фактором, який обумовлює здійснення у нетверезому, стані злочинів через необачність, при раптово виниклому душевному хвилюванні, перевищенні меж необхідної оборони, а також злочинів, які скоюються з метою здобути засоби на спиртні напої чи наркотики.

Неповнолітнім слід пояснити, що скоєння злочинів у нетверезо-му стані розглядається судом як умова, яка обтяжує відповідальність. У такому разі суд враховує не тільки характер і ступінь суспільної небезпеки злочину, а й особистість правопорушника. За скоєні в нетверезому стані правопорушення людина несе повну міру відповідальності.

Окрім того, школярі мають знати, що суд, незалежно від призначення кримінального покарання, може направити на примусове лікування особу, засуджену за злочин, скоєний на ґрунті алкоголізму чи наркоманії. Таке лікування може здійснюватися в місцях позбавлення волі або у спеціальних медичних закладах.

Одним з напрямів змісту антинаркотичної виховної роботи є розкриття негативного впливу нікотину, алкоголю і наркотиків на організм людини взагалі, на молодий зокрема. Передусім вихованці мають усвідомити, що ці речовини за своїм хімічним складом відносяться до сильнодіючих отрут.

Неповнолітнім слід роз'яснювати, що після вживання тютюну, алкоголю і наркотиків їх складові тривалий час зберігаються в організмі людини і згубно впливають на нервову систему, мозок, кров, органи дихання, кишечник, печінку, шлунок та інші частини людського ор-

ганізму Особливий наголос має в цьому плані робитися на те, що ці наркотичні речовини виснажують організм, його імунну систему.

Оскільки неповнолітні учні у майбутньому будуть залучені до різних сфер трудової діяльності, вони повинні мати уявлення про негативний вплив вживання тютюну, алкоголю і наркотиків на трудову діяльність людини, її продуктивність праці, на виробничі стосунки, про те, що це є причиною простоїв машин, браку продукції, невиходів на роботу, зривів виконання виробничих завдань тощо.

Розкриваючи ці питання, слід наголошувати, що у зв'язку з науково-технічним прогресом характер виробництва постійно ускладнюється і вимагає від людини великих зусиль, чіткості й уважності в роботі. Продукція, яку виробляють заводи, фабрики, нерідко складається із сотень деталей, і недбале виконання будь-якої з них зумовлює непридатність усього виробу. Особливо дається взнаки такий брак на різних потокових і автоматизованих лініях, коли від працездатності однієї людини залежить продуктивність праці і кінцевий результат десятків і сотень інших людей. За таких умов допущений п'яницею чи наркоманом брак на десять гривень перетворюється у збитки на тисячі гривень.

Важливим напрямком діяльності школярів є їх навчальна праця. У процесі виховної роботи вони мають усвідомити, що вживання тютюну, алкоголю і наркотиків дуже негативно впливає на розумові здібності молодих людей, на їх навчання і навчальну дисципліну.

Оскільки одним із аспектів процесу виховання школярів є їх підготовка до сімейного життя, варто наголошувати на тому, що вживання наркотичних речовин завдає великої шкоди сім'ї, бо знецінює любов, позбавляє її вибірковості, стає ворогом кохання. Вживання цих речовин робить членів сім'ї грубими, цинічними, а ці якості мимоволі передаються дітям. У таких сімейних умовах губляться спільність інтересів, взаємна повага, що призводить до розриву. Кількість розлучених у групі алкоголіків утрое вища аналогічних показників для в міру питущих чоловіків. Окрім того, вживання алкоголю чи наркотиків одним з членів сім'ї впливає на її економічне становище, знижує її матеріальний рівень, призводить до матеріальних нестатків.

Значна частина школярів має помилкові уявлення про те, що нібито алкоголь чи наркотики мають позитивні властивості. Тому в процесі виховної роботи слід долати ці неправильні уявлення про користь цих речовин. Так, часто вважають, що спиртні напої можна використовувати для лікування деяких захворювань (виразки шлунку, грипу). Насправді ж, систематичне вживання спиртного затримує загоювання поверхні виразки. А щоб знищити мікроби грипу в організмі людини, їй треба було б випити не менше 10 літрів

спирту, а ця доза у 20 разів перевищує смертельну навіть для призвичаєної до алкоголю людини. Ось чому ще жодна людина не вилікувалася від грипу, випивши *пляшку* горілки з перцем.

У народі побутує думка, що нікотин, алкоголь чи наркотики знімають втоми. Втома настає через нагромадження в клітинах м'язів продуктів розкладу, які негативно впливають на нервові закінчення, що з'єднують м'язові волокна з нервовими центрами. Відновлення хімічних процесів можливе тільки після видалення з м'язових клітин продуктів розкладу, що досягається перебуванням організму в стані спокою. Вживання цих речовин не знімає втоми, а тільки під їх впливом вона не так гостро сприймається свідомістю. А звикання до «знімання» втоми наркотичними речовинами призводить до зниження працездатності і погіршення якості роботи через зростання розсіяної уваги.

Не виправдовує себе і помилкова думка про те, що алкоголь сприяє поліпшенню апетиту. Якщо здорова людина вживає напої з невеликою кількістю алкоголю (5—10 відсотків), то стінки шлунка одержують легке подразнення, у відповідь на яке більш інтенсивно виділяється шлунковий сік. Виділення шлункового соку і створює відчуття голоду. При вищих концентраціях алкоголю дія його вже буде хворобливою, соковиділення знижується. Регулярне ж вживання навіть легкого спиртного напою для підвищення апетиту з часом перестає бути ефективним, тому, що шлунок виробляє стійкість до постійного подразника. Для одержання бажаного результату доводиться збільшувати міцність спиртного або його дозу, а згодом сік виділяється тільки під дією спиртного.

Що стосується зігрівальної дії алкоголю. Коли людина дуже змерзла, їй справді дають випити спиртного, а шкіру розтирають спиртом. При охолодженні кровоносні судини кінцівок і відкритих поверхонь тіла звужуються, порушується теплообмін, настає омертвіння тканин. Спирт має властивість розширювати судини, тому його і застосовують у таких випадках. Але коли спиртне вживають під час впливу низьких температур, то розширені алкоголем судини інтенсивно виділяють тепло. Відчуття тепла в організмі не дає людині відчути охолодження тіла. Тому такі часті випадки замерзання п'яниць навіть при не дуже низькій температурі.

Враховуючи невисоку ефективність традиційних методів антинаркотичного виховання, В. Оржеховською розроблена методика позбавлення наркотичної залежності із широким застосуванням незвичних для педагогів і психологів методик: педагогічної психотерапії, педагогічного аутотренінгу, рефлексотерапії, фітотерапії, методів саморегуляції. В основі методики лежать розробки М. Бурно, М. Буянова, Г. Шичка, Г. Ситіна та інших. Дана методика оформлена в методичний посібник «Методика позбавлення неповнолітніх негативних звичок» і є першим досвідом допомоги підліткам і

молоді у викоріненні шкідливих звичок, у відмові від уживання нікотину, алкоголю, різних токсичних речовин [88].

Змістовна частина даної методики розроблена втрьох напрямках: зняття у школярів програми на вживання наркогенів; закладка нової протинаркогенної програми; зміцнення морального і фізичного здоров'я особистості. Посібник містить розділи: «Думки, слова, вчинки», «Дорога вжиття», «Шлях до вершини», «Шкідливі звички, працездатність і економіка». Заняття по вивченню змісту цих проблем проводяться в групах важковиховуваних учнів. Посібник цікавий підбором антинаркогенної інформації, прийомів її доведення до свідомості учнів, спонуканням до самооцінки своєї особистості, до самовдосконалення.

З 2000 року Програма розвитку ООН в Україні спільно з Міністерством освіти і науки України та Академією педагогічних наук України здійснює соціально-просвітницьку діяльність щодо здорового способу життя серед молоді. Основним завданням програми є формування навичок здорового способу життя та лідерства, профілактика негативних явищ, забезпечення молоді інформацією, що допомагає приймати правильні рішення стосовно свого життя та здоров'я. Методика «рівний - рівному» відводить основну роль молодим лідерам, уповноважує їх проводити просвітницьку роботу серед своїх однолітків, впливати на їх поведінку і ставлення до власного здоров'я та оточуючого світу. Програма включає підготовку вчителів-інструкторів, які проводять тренінги серед школярів двох вікових груп (12-14 та 15-18 років). Найбільш активні учні стають інструкторами і здійснюють надалі інформаційно-просвітницьку роботу серед своїх однолітків. Кількість учнів-інструкторів невідомо зростає: у 2001 році в Україні було їх 50 чоловік, у 2002 році — близько тисячі, у 2003 році — понад 2500 чоловік.

Молодь пропагує здоровий спосіб життя серед своїх однолітків, власним прикладом стверджує активну життєву позицію щодо свого майбутнього, хоче і вміє брати відповідальність за завтрашній день своєї країни.

Підготовка педагогів-тренерів і навчання учнів-лідерів проходить за такими навчальними модулями: «Метод навчання», «Спілкуємось та діємо», «Як стати лідером», «Знаємо та реалізуємо свої права», «Твоє життя — твій вибір», «Прояви турботу та обачливість». Зміст кожного з цих модулів спрямований на неповнолітніх двох вікових категорій: 12-14 і 15-18 років.

Підготовка педагогів-тренерів і навчання підлітків-лідерів відбувається за такими навчальними модулями:

1. Модуль «Метод навчання «рівний — рівному» передбачає здобуття методологічних знань щодо реалізації програми і досягнення ефективного результату.

2. Модуль «Спілкуємось та діємо» — оволодіння знаннями та вміннями з психології особистісного розвитку, культури спілкування, психологічної

сумісності, практичних вмінь контактувати з різними віковими і соціальними групами.

3. Модуль «Як стати лідером» — розвиток особистісних якостей лідерів, набуття ними *навичок* та вмінь проводити просвітницьку роботу з однолітками.

4. Модуль «Знаємо та реалізуємо свої права» — здобуття правових* знань із захисту прав дитини на збереження і розвиток здоров'я, відповідно до міжнародного та вітчизняного законодавства.

5. Модуль «Твоє життя — твій вибір» — формування знань з питань профілактики куріння, алкоголізму та вживання наркотичних речовин; набуття навичок запобігання наркоманії.

6. Модуль «Прояви турботу та обачливість» — формування знань про соціально-небезпечні хвороби, моделі ризикованої поведінки, шляхи інфікування та запобігання йому.

Зміст кожного з цих модулів адаптований для неповнолітніх двох вікових категорій: 12—14 і 15—18 років.

У цілому, в основі методики навчання «рівний — рівному» лежить така особливість неповнолітніх як орієнтація на лідера. Тому дуже важливо, щоб лідером була особистість з позитивним спрямуванням. Саме з цією метою для проведення просвітницької роботи і обираються дівчата та юнаки — лідери, які зможуть виступити позитивним прикладом для своїх однолітків, формувати в них здоровий погляд на життя.

Отже, методика навчання «рівний — рівному» є одним із ефективних засобів первинної профілактики негативних звичок серед школярів, оскільки враховує всі психологічні особливості цього віку і відповідно до них будує організацію профілактичної діяльності. Вона передбачає формування впевненої, самостійної, відповідальної особистості, з чіткими життєвими принципами і переконаннями, яка ніколи не стане на шлях наркогенної залежності.

У процесі перевиховання важковиховуваних учнів важливо враховувати специфіку змісту і завдань та інших напрямків виховання: політичного, трудового, естетичного, фізичного.

Політичне виховання вирішує такі завдання: своєчасно інформувати учнів про події в Україні і за рубежом; формувати у них інтерес до читання періодичної преси, слухання радіо, перегляду телепередач; вчити правильно оцінювати суспільно-політичні події; привчати їх діяти так, щоб вчинки не розходились з політичними переконаннями; виховати у них уміння і звичку узгоджувати власні інтереси з інтересами суспільства; розвивати їх патріотичні почуття; вчити правильної оцінки «романтики» злочинної субкультури чи «другого життя»; формувати розуміння того, що побудова

Української держави вимагає боротьби з тими, хто став на шлях злочинства, хуліганства, пияцтва та інших аморальних вчинків.

Трудове виховання передбачає вирішення таких завдань: формувати розуміння ролі праці в житті людини і необхідності працювати; виховувати глибоку повагу до людей праці і готовність сумлінно працювати; формувати прагнення якісно виконувати роботу і бережно ставитись до результатів чужої праці, своєї і чужої власності; виховувати здорові матеріальні потреби, уміння розпоряджатися грішми, зарплатою у майбутньому; формувати прагнення оволодіти професією; виховувати непримиренність до порушників трудової дисципліни, техніки безпеки, дармоїдства тощо.

У процесі естетичного виховання важковиховуваних учнів вирішуються наступні завдання: долати у неповнолітніх помилкові поняття про прекрасне й формувати у них правильні естетичні *погляди*, переконання, судження і смаки; пробуджувати естетичні інтереси неповнолітніх, розвивати почуття прекрасного у праці, навчанні, мистецтві; вчити відрізняти прекрасне від потворного, приємне від неприємного; виховувати любов до всього прекрасного, людей праці; розвивати творчі здібності учнів, вчити їх боротися з красою «злочинських законів», злочинної «романтики», злочинної субкультури та ін.

Естетичне виховання цієї категорії неповнолітніх повинно враховувати той факт, що у них бідні, нерозвинуті, часто перекручені естетичні смаки й ідеали.

Фізичне виховання; виховувати прагнення піклуватися про своє здоров'я і долати зневажливе ставлення до нього; формувати санітарно-гігієнічні навички, долати неакуратність, неохайність; привчати до щоденних занять фізкультурою і спортом як засобу відвертання від нездорових інтересів і потреб.

Використання релігії у перевихованні педагогічно занедбаних учнів, Сьогодні релігія розглядається як основа моральності українського суспільства. Вона стає невід'ємною частиною нашого суспільства, що було притаманне населенню України протягом тисячоліть. Необхідність формування особистості на культурологічних засадах, загальнолюдських духовних цінностей стало потребою дня. Така тенденція не може обминути і процес перевиховання неповнолітніх з відхиленнями у поведінці.

Аналіз програми курсу «Християнської етики» (Львів, 1997) дає можливість зосередити увагу у процесі роботи з перевиховання важковиховуваних учнів на таких морально-етичних проблемах, які мають особливе відношення до процесу їх перевиховання.

Передусім, зважаючи на те, що у перевихованні *важливо мати певний моральний ідеал, релігія дає такий ідеал Людини-Легенди, безсмертної, мужньої, вольової, морально стійкої.* Вона любить народ і народ любить її. Вона приймає

смерть в ім'я життя цих людей, в ім'я їх спасіння. Ідеал цієї Боголюдини пережив віки й тисячоліття. Бог послав Ісуса в світ для того, щоб показати людям найкращий спосіб життя, щоб відкрити їм шлях до вічного життя з Богом,

К. Ушинський підкреслював, що є тільки один ідеал довершеності, перед яким схиляються всі народи, це ідеал, що дає християнство. Усе, чим людина може і повинна бути, виражене цілком у божественному вченні і вихованні. Залишається тільки, раніше всього і в основу всього, вкоренити вічні істини християнства.

На основі Закону Божого впродовж історії значною мірою формувалась суспільна свідомість, кримінальне і цивільне право, вся система морального виховання. Заповіді «Не убий», «Не кради» «Не забагай добра ближнього свого» та інші були надійними моральними регуляторами у суспільстві України, несли серед людей добро, розум, гуманні стосунки між людьми.

На прикладі життя Ісуса треба показати, як *треба любити і піклуватися про тих, хто потрапив у біду, хто страждає від хвороб, хто переживає трагедію смерті*. Особливо варто підкреслити, що Він навчає нас турбуватися про тих, чиє життя зламалося внаслідок неправильного вибору, зробленого ними або іншими людьми. Ці ідеї однаково стосуються і педагогів, які покликані любити і піклуватися про вихованців, і самих важковиховуваних, чиє життя зламалося.

Важливою моральною рисою з погляду релігійної етики є *ідея прощення*♦

Ісус прощає нам тому, що він помер, прийнявши на Себе покарання за все, що люди зробили чи подумали всепереч Божій волі. Люди мають прощати іншим, коли у них просять прощення. *Неповнолітнім порушникам також буде прощено людьми, якщо вони спокутують свою вину і більше не повертатимуться до минулого*♦

Християнська мораль закликає неповнолітніх *формувати в себе почуття власної гідності*, якої, як відомо, в багатьох з них недостає, З позиції релігії кожна людина сама по собі є цінністю, тому що вона створена Богом, який любить усіх.

Християнська етика закликає до *виконання людиною «законів праведного життя» і застерігає, що за «гидотне життя» настає кара*♦ Людина покликана до співпраці з Богом у творенні доброго, прекрасного, святого. І коли вона цього не робить, то не відповідає своєму людському покликанню.

Зміст християнської моралі передбачає розгляд такого питання як *необхідність формування в себе почуття відповідальності за свої вчинки*, Таке почуття допомагає людині правильно орієнтуватися в життєвих ситуаціях, вибирати між добром і злом, між правдою і неправдою. Це робиться нею на основі власного бачення стану речей, своїх поглядів і переконань. Ми можемо не погоджуватися з чужими поглядами, але не можемо зневажати їх.

До свідомості важковиховуваних учнів слід доводити, що за скоєне зло неминуче наступить кара, бо його від Бога приховати не можна. У них вселяють віру в те, що добро неминуче перемагає зло. Тому не треба ніколи зневірюватись у житті і не втрачати надії на краще. Актуальною для морального виховання неповнолітніх є ідея християнської моралі про те, що *«блудний син» може повернутися із свого грішного життя на дорогу праведну*. Важливо після обрання нового шляху не повторювати старих помилок і з Божою допомогою вести новий спосіб життя.

У практичній діяльності з перевиховання важких учнів ми переконалися, що релігійна освіта доцільна і потрібна, оскільки вносить у систему морального виховання гуманний зміст. Ознайомлення учнів з релігійною спадщиною необхідне, якщо ми хочемо реально і об'єктивно відтворити свою національну історію і культуру, а тим більше виховати конкретну людину. Релігійна освіта пронизує і узагальнює різноманітні явища історії та культури нашого народу, надає їм глибокого морального сенсу.

Засобами впливу, поряд з обстановкою в церкві, Богослужінням і обрядами, використовуються віками перевірені методи виховного впливу такі, як *Причастя, проповідь, сповідь, відпущення гріхів, благословення, заповіді*. Застосовуються і міри покарання — *спокутування гріха, позбавлення благословення, прокляття* тощо. Методами релігійного самовпливу й самовиховання є *молитва, дотримання посту> обітниці> покаяння*, Велике виховне значення має загальна організація релігійного життя і діяльності: *обов'язкове регулярне відвідування церкви, розподіл в часі обов'язкових молитов, суворе дотримання постів, церковних та інших свят*♦ Вся ця система засобів, методів і умов спрямована на організацію життя і діяльності дітей у відповідності з нормами релігійної моралі. Вона послуговує обмеженню змісту духовного життя людини релігійними догмами і морально-етичними релігійними переживаннями. Вимагає послуху і підкорення. Система релігійного виховання дає стійкий педагогічний результат у вигляді навіювання дитині віри в Бога. Її сила обумовлена опорою на всі сфери особистості дитини в цілому: підсвідому, емоційну, а також на свідомість, волю, навички поведінки.

Стосовно релігії педагогам сучасної школи варто прислухатися до висловлених П. Щербанем таких порад:

1. Поважаючи релігійні почуття віруючих учнів та їхніх батьків, поважно ставлячись до релігії, школа і вчитель повинні формувати у своїх вихованців науковий світогляд,

2. Учитель має бути людиною високої культури, знати історію, світову літературу, мистецтво, Біблію.

3. Визначаючи форми і методи формування світогляду, враховувати вікові та індивідуальні особливості учнів, а також сімейні умови виховання.

4. Учитель повинен зробити все, щоб запобігти виникненню конфлікту, образи чи приниження гідності й почуттів віруючих учнів.

5. Учитель має спиратися на принцип релігійного плюралізму і віротерпимості, який ґрунтується на тому, що всі люди віруючі: тільки одні вірять у те, що Бог є, а *інші* — що його немає. Головне — прищепити дитині доброту і чесність, здатність на благородний вчинок, уміння мислити і обстоювати свої переконання. А віра чи невір'я — цей вибір має бути самоусвідомленим.

Даний зміст і завдання головних його напрямків реалізуються у процесі навчання та у позаурочній виховній роботі з важковиховуваними учнями.

Запитання для роздумів і самоконтролю

1. У чому психолого-педагогічна суть процесів перевиховання і виправлення важковиховуваних учнів? Покажіть їх єдність і взаємообумовленість,

2. Охарактеризуйте етапи процесу перевиховання важковиховуваних учнів.

3. Розкрийте зміст критеріїв виправлення особистості учня.

4. Охарактеризуйте специфіку принципів процесу перевиховання.

5. Розкрийте суть завдань основних напрямків змісту процесу перевиховання.

6. Покажіть важливість морального і правового виховання у попередженні і подоланні важковиховуваності учнів.

7. Розкрийте зв'язок важковиховуваності з явищем вживання наркотичних речовин неповнолітніми.

Практичні завдання

1. На основі вивчення важковиховуваного учня, його становища в колективі класу, взаємовідносин з батьками та ровесниками складіть план його перевиховання, чітко визначте зміст виховної роботи з ним на кожному етапі процесу перевиховання.

2. Вивчіть досвід роботи одного з класних керівників з перевиховання важковиховуваного учня, проаналізуйте його і дайте йому оцінку з точки зору відомих положень методики перевиховання.

3. Шляхом спостереження, бесід з учителями з'ясуйте, наскільки у виховній роботі з важкими учнями педагоги дотримуються специфічних принципів перевиховання.

4. З педагогічної періодичної преси підберіть цікаві приклади, які розкривають методику роботи вчителів з важкими учнями, проаналізуйте цей досвід з точки зору загальних положень педагогіки та психології.

5. Використавши запропоновану Д. Колесовим схему розкриття соціальної небезпеки і шкідливості наркоманії, продумайте алгоритм розкриття соціальної небезпеки і шкідливості куріння, вживання алкоголю, підготуйте відповідну бесіду і проведіть її з учнями загальноосвітньої школи.

1) Наркомани — об'єктивно погані працівники, оскільки їх фізичний стан незадовільний, а періодично появлювана абстиненція взагалі виводить їх із робочого стану.

2) Наркомани — суб'єктивно погані працівники, оскільки всі їх думки пов'язані з наркотиком і головним змістом думок є способи його здобування.

3) Наркомани приносять суспільству велику матеріальну шкоду, являючись джерелом нещасних випадків у транспорті, в суспільному виробництві, викликаючи аварії і т.п.

4) Наркомани приносять суспільству моральну шкоду, скоюючи правопорушення, мотивовані необхідністю пошуків засобів для придбання наркотиків, будучи готовими заради них на будь-які вчинки (крадіжки, грабежі, проституцію, підробку документів і т.п.).

5) Наркомани створюють складні умови для своєї сім'ї, не даючи близьким можливостей для нормального життя, отруюючи їх своєю присутністю, позбавляючи сім'ю засобів для існування.

6) Наркомани скоюють важкі злочини щодо потомства, оскільки деякі обмінні порушення, пов'язані з вживанням наркотиків батьками, передаються дітям. Окрім того, вживання наркотиків в стані вагітності безпосередньо отруює дитину.

7) Наркомани деградують фізично та морально і передчасно гинуть, не виправдавши очікувань, які завжди пов'язані у батьків з народженням дитини, в суспільства — з появою нового громадяни-^ на. При цьому вони вспівають долучити в цю заразу й інших людей, в першу чергу молодь, проявляючи вже описаний раніше прозелітизм. Окрім того, при використанні з наркотичною метою деяких засобів побутової хімії відбувається особливо швидко руйнування психіки, і деякий час (до смерті) наркоман, токсикоман веде майже тваринне існування, стаючи обузою для суспільства.

8) Вживання наркотичних засобів аморальне само собою; для наркомана поняття добра і справедливості втрачають свою значимість. Прагнучи до чергового прийому наркотичної речовини, наркоман готовий на брехню і обман, поведінка його в ході поглиблення наркотичної залежності спрямовується наркотичними інтересами, все менше — моральними критеріями.

ОБ'ЄКТ ПЕРЕВИХОВАННЯ
І ЙОГО ВИВЧЕННЯ

3.1. Психолого-педагогічні особливості
неповнолітнього з відхиленнями
у поведінці

3.2. Психічний стан важковиховуваного учня

3.3. Проблема класифікації неповнолітніх з
відхиленнями у поведінці

3.4. Методика вивчення важковиховуваного учня

3.1 Психолого-педагогічні особливості неповнолітнього з відхиленнями в поведінці

Щоб ефективно організувати процес перевиховання важко виховуваного, важливо знати психолого-педагогічні особливості вихованця. У кожного з них свій темперамент, свій особливий духовний світ. Але водночас є і спільні риси, що характеризують цю категорію неповнолітніх.

Індивідуальні особливості важковиховуваних учнів повніше виражаються й виявляються в специфіці спрямованості їх потреб, інтересів,

ідеалів, світогляду та інших якостей. Спрямованість особистості слід визначати як результат сформованості в умовах соціального середовища системи потреб, переконань, ідеалів, інтересів, захоплень, схильностей, світогляду, які визначають вибіркоче ставлення індивіда до зовнішнього світу, життєві плани, перспективи, цілі діяльності, мотивацію і активність особистості.

Спрямованість, будучи центральною і самостійною якістю людської психіки, спонукає і регулює діяльність особистості. Її вивчення дає можливість вихователю, по-перше, прогнозувати поведінку вихованців, по-друге, науково організувати педагогічний процес в цілому.

Від того, наскільки точно виявлена спрямованість потреб, інтересів, ідеалів особистості, залежать методика і зміст виховного впливу і зрештою наслідки перевиховання. виправити людину — означає сформувати в неї суспільно корисні мотиви поведінки, виробити перспективу в житті, розвинути позитивні інтереси, виховати здорові потреби, сформувати настанову на виправлення. Тому вивчення спрямованості такого вихованця повинно стати одним з основних завдань у процесі його перевиховання-

Найбільш вираженим відхиленням від норми в психології важкого учня є його *потреби*♦ Матеріальні потреби у таких неповнолітніх переважають над духовними. Більшість матеріальних і духовних потреб мають аморальний характер. Для задоволення їх здебільшого використовуються засоби, які не завжди відповідають нормам моралі. Внаслідок ослабленого контролю вихованець потрапляє під владу своїх негативних потреб (куріння, потяг до вживання алкоголю, крадіжки), що зрештою призводить до деградації особистості.

Аналізуючи потреби таких учнів за змістом, можна твердити, що в окремих з них нерозвинуті *політичні потреби*. Таке становище пояснюється певною мірою умовами сімейного виховання. Кожній людині властива *потреба в спілкуванні*♦ У важковиховуваних учнів вона має специфічний характер: майже всі вони швидко встановлюють зв'язки з подібними до себе однолітками. Більшість з них перебуває поза здоровими стосунками учнівських колективів класу, школи.

Спостереження переконують, що такі учні не володіють належним рівнем навичок колективного життя, вони не вміють по-справжньому поважати товариша, цінувати в ньому моральні якості, підкоряти свої особисті інтереси суспільним. Всі стосунки в таких учнів будуються на ґрунті симпатій і антипатій, часто випадкових. На запитання, хто в класі користується найбільшим авторитетом, вони нерідко відповідають: «хто сильніший», «хто краще б'ється» і т.п.

Процес перевиховання покликаний розвинути у таких дітей правильне розуміння дружби й товаришування, повагу до громадської думки, вміння подолати егоїзм, замкнутість. Головний шлях формування потреби в спілкуванні — залучення неповнолітніх до громадської роботи в колективі.

У цієї категорії учнів недостатньо розвинута *потреба в пізнанні навколишнього світу*» Більшість з них відстає у навчанні.

Причинами неуспішності цих учнів можуть бути: погана підготовленість до школи, неорганізованість, лінощі, відсутність необхідного контролю за виконанням домашніх завдань і інші. Запущеність у навчанні призводить до нерозуміння нового матеріалу, а все це разом позначається на ставленні до школи. Варто зазначити, що коли навчання стає потребою людини, задоволення і позитивні емоції, які викликаються навчальною діяльністю, формують і підтримують інтереси та позитивне ставлення до неї.

Невдачі у навчанні пригнічують позитивні емоції і викликають негативне ставлення до цього виду діяльності. У результаті учень прагне піти зі школи. Цьому може також сприяти наявність у нього конфліктних стосунків з окремими вчителями.

7

Важковиховуваних учнів характеризує спотворена, сильна і перекручена *потреба до свободи і самостійності*. Тому обов'язок педагога вберегти учня від того, щоб він не потрапив до бездоглядної ситуації, коли він прагне вийти з-під впливу сім'ї і школи і ввійти в контакт з тим, хто зможе задовольнити його в тому, чого немає ні в сім'ї, ні в школі. За межами сім'ї і школи таке задоволення він одержує, бо тут- з ним рахуються, його поважають.

У виховній роботі дуже важливо знати *мотиви Негативної поведінки* неповнолітніх. Дослідження переконують, що найчастіше негативні вчинки допускаються такими вихованцями через бажання завоювати авторитет (21,5%) серед ровесників, наслідування більш «досвідчених» важких учнів (25,4%), озлобленість і бажання зробити комусь прикрість (10,1%), пошук пригод (9,6%), спонукання їх до такої поведінки старшими (5,4%), інші мотиви (5,6%), немає чітких мотивів (22,4%).

На основі аналізу матеріалів, які характеризують поведінку важковиховуваних неповнолітніх у певних ситуаціях, мотиви такої поведінки можна звести до таких груп (Р. Бриль):

1. Пристосовницькі мотиви з чітко вираженою негативною спрямованістю, що суперечать нормам моралі: удаваність, лицемірство, скритність, брехливість, боягузтво, вигода, необхідність і т.п.

2. Честолюбні інтереси з нестійкою спрямованістю: негативне самоствердження, самолюбство, впертість, азарт і т.п.,

3. Мотиви, пов'язані з байдужістю: недбалість, безініціативність, невпевненість, безвілля і т.п.

4. Мотиви з позитивною спрямованістю: інтерес, самоствердження, солідарність, взаємодопомога, дружба, товаришування і т.п. ;^Л

5. Чітко виражені позитивні мотиви: совість, сором, осуд негативного, переконаність, високий рівень самосвідомості і т.п.

Звичайно, такий поділ мотивів на групи дуже умовний, однак сприяє знаходженню більш глибокого індивідуального підходу.

Знання справжніх мотивів поведінки вихованця допомагає запобігти негативним вчинкам навіть у тому разі, коли він з якоюсь метою маскується, спеціально не порушує вимог шкільного режиму, намагається вдавати, старанність у навчанні. Такі пристосуванці знають, що можуть приспати пильність педагогів, якщо певний час не порушуватимуть дисципліни. Знання мотивів поведінки дає змогу вихователю передбачати поведінку учня в різних ситуаціях і правильно організовувати педагогічний вплив на нього.

В окремих важких учнів світогляд за своїм змістом правильний, але вони ним не керуються у своїй поведінці, він не пов'язаний з їх вчинками, у них слова розходяться зі справами. У процесі перевиховання домагаються єдності слова і діла, переконання і поведінки.

Основу світоглядницьких поглядів і переконань особистості складають знання про оточуючу дійсність, норми права і моралі, тобто її інтелектуальний багаж. Для більшості цієї категорії неповнолітніх характерна розумова пасивність, а в окремих випадках і нерозвинутість. Відставання в розумовому розвитку проявляється не тільки у засвоєнні основ наук, а й у поведінці. Нестача розумового розвитку

перешкоджає аналізу власної поведінки і прогнозування її наслідків. Відсутність необхідних умінь самостійного мислення, як справедливо зазначає Л. Зюбін, призводить до значного навіювання, податливості до різних випадкових впливів [47, с. 12],

Моральність як світоглядницький компонент у важковиховуваного учня базується в основному на системі норм, оцінок і суджень, вироблених і винесених ним, головним чином, з неформальних об'єднань^ тому ці норми і погляди часто аморальні, суперечать моральним підвалинам суспільства. Такий учень, як правило, володіє меншим обсягом моральних уявлень і понять, не може розкрити зміст багатьох з них (сміливість, боягузтво, зрада, дружба і інші). Він нерідко бере участь у бійках, крадіжках через помилкове розуміння дружби і товаришування, Фальшива дружба примушує його брати на себе чужу провину, вигороджувати більш досвідчених співучасників негативних вчинків.

У багатьох учнів відсутні чіткі уявлення про *правові норми поведінки*. Закон для них — щось таке, що необхідно виконувати, бо інакше матимеш справу з міліцією. А чому не можна порушувати закони, для чого вони існують — ці питання вони не розуміють.

Окремі важкі учні не впевнені в тому, що за негативний вчинок чи правопорушення доведеться відповідати. З опитаних нами 334 вихованців однієї з спецшкіл 166 заявили: якби знали, що їх направлять до спецшколи за погану поведінку, вони поводитися б краще, 42 сподівались, що ніхто не дізнається про вчинене ними правопорушення, 40 думали, що тільки лякають спецшколою і т.п. У правовій поведінці такого учня вирішальну роль відіграють його моральні погляди й переконання, а не тільки саме незнання закону. Загальновідомо, що переважна більшість людей не порушує законів тому, що їхні моральні погляди не розходяться з правилами суспільного життя. Рівень правової поведінки людини залежить від її моральної стійкості та загальної культури, а справжня культура несумісна з байдужістю до громадського обов'язку, з неповагою до правил поведінки в суспільстві. Тільки висока моральна свідомість дає змогу неповнолітньому виробити в собі глибоку повагу до законів, впевненість у їх справедливості і необхідності виконання, розуміння того, яку шкоду суспільству і окремим громадянам завдає порушення законів.

Відповідно до помилкових переконань і поглядів важкі учні оці-¹нюють дії і вчинки інших людей, причому їх цікавить здебільшого зовнішній бік поведінки, а не її мотив.

"
с

¹ Глибоко педагогічно занедбані неповнолітні намагаються навіть виробити своєрідну аргументацію своїх помилкових поглядів і переконань. Тій **К** і **Х** вихованців важче переконати, робота з ними потребує від вихователя високої ерудиції, майстерності, вміння розбити неправильні аргументи учня, відстояти правильні погляди і переконання.

Перебудова особистості важкого учня означає зміну його поведінки, характеру, звичок, нахилів. Процес формування світогляду в цієї категорії учнів має ту особливість, що паралельно виробляються і зміцнюються правильні погляди та переконання і долаються помилкові. Складність процесу в тому, що на певному етапі перевиховання наступає «душевна криза», коли руйнуються стійкі неправильні погляди й переконання, ідеали, втрачається мета. Жити як раніше учень уже не може, а по-новому ще не вміє.

Перед педагогом постає складне завдання — розібратися в суті змін, які відбуваються з кожним вихованцем. Одному слід допомогти вийти з моральної кризи, в іншому випадку, навпаки, треба вкрай загострити внутрішні суперечності, щоб учень пережив емоційне потрясіння, яке

допоможе порвати з минулим. Отже, ніяких готових рецептів. До кожного — індивідуальний підхід.

На основі світогляду, морально-політичних поглядів формується ідеал людини, який служить основним мотивом і планом самовиховання. Результати досліджень переконують, що ідеали переважної більшості важковиховуваних учнів позитивні і за змістом такі ж самі, як в їхніх ровесників. Але навіть позитивний ідеал не сприяє духовному розвитку таких учнів, оскільки має споглядацький характер; їм бракує сили волі примусити себе бути схожими на обраний ідеал. В окремих вихованців явно виражений негативний ідеал.

Від ідеалу залежить зміст і методика індивідуальної виховної роботи з учнем. В одному випадку в перевихованні спираються на його позитивний ідеал, у іншому — розвінчують негативний, у третьому — допомагають сформувати ідеал, радять прочитати відповідну книжку, переглянути кінофільм і т.п. Корируючи чи формуючи ідеал вихованця, за основу завжди беруть ідеал виховання людини вільної України.

Специфічними особливостями характеризуються *інтереси* цих учнів. Дослідження показало, що інтереси залежать від багатства і бідності їхнього особистого досвіду, своєрідності духовного складу, який відображає історію їхнього життя і діяльності. Спостерігається підвищений інтерес до грошей як засобу задоволення бажань, до азартних ігор, спиртного, цигарок тощо.

У переважної більшості цих учнів різко знижені читацькі інтереси, переважає інтерес до детективної літератури. Слабо виражений інтерес до театру, живопису, проте підвищений інтерес до видовищ, кіно. У кінофільмах, спектаклях їх передусім захоплює зовнішній бік, що викликає бурхливі емоції, і але не вловлюється зміст. Крім того) багато з важких учнів у кіно не завжди відрізняють правду від вигадки *письменника* і тому часто героїв фільму сприймають *цілком* серйозно. Фільми, які відображають негативні сторони людських стосунків, сприймаються ними емоційно і некритично та сприяють розвитку уявлень про допустимість між людьми грубості, жорстокості, насильства [132, с. 24]. Варто відмітити й інтерес цієї категорії учнів до антисуспільних явищ. Часто цей інтерес набирає якоїсь романтичності і в той же час цинічного забарвлення, викликаного уявленням про «красиве життя».

Утилітарні інтереси позбавляють учнів перспективи розвитку, духовного зростання, інтелектуального і морального вдосконалення. Перевиховання потребує ґрунтовної перебудови співвідношення між моральними і духовними інтересами. Однак не варто думати, що у таких учнів тільки негативні інтереси. Виявлення позитивних інтересів і опора на них у процесі перевиховання має винятково важливе значення. Водночас проводиться робота з формування нових і розвитку наявних позитивних інтересів.

У процесі перевиховання важких учнів важливо виявити наявні у них інтереси, здібності для того, щоб допомогти кожному з них чітко усвідомити свої можливості. Спостережливий педагог повинен помітити хоч би скромну здатність, прояв хоч і слабкого, але особистого інтересу цього учня до якоїсь позанавчальної діяльності. Не знаючи міри трудових зусиль, будучи недостатньо грамотними і нерозвинутими у культурному *відношенні*, ці діти не знають своїх здібностей (недооцінюють їх або, як правило, переоцінюють). Перші успіхи в спорті чи художній самодіяльності викликають у них сильне враження, але для розвитку і закріплення цих успіхів бракує стійкості інтересів і трудових зусиль [56, с. 56],

Риси характеру важкого учня проявляються в його ставленні до людей, фактів, подій тощо. Для більшості з них характерними є прояви індивідуалізму, егоїзму, грубості тощо. Наявність цих негативних, рис характеру утруднює життя учня в колективі, його стосунки з товаришами інколи призводять до повної ізоляції в колективі. Серед негативних рис

характеру таких учнів необхідно назвати й такі, як нечесність, слабо розвинене почуття совісті.

Ефективність зовнішнього впливу на учня значною мірою залежить від змісту і стійкості його негативних рис. Чим стійкіші за своїм змістом сформовані раніше в особистості риси, тим більше вона сприйнятливіша до зовнішніх впливів. Тут діє закономірність, притаманна будь-якій особистості при ставленні до зовнішніх впливів. Людина «відбирає» від оточуючої дійсності передусім те, що найбільше відповідає наявним у неї уявленням, поглядам, переконанням, цінностям. Саме тому одні й ті ж факти, явища, впливи сприймаються по-різному різними людьми.

Найсприятливіші психологічні умови для позитивного впливу створюються такими рисами характеру, як принциповість, ініціатива, усвідомлення життєвих цілей. Учень, для якого характерні такі риси, як правило, несхильний до сприйняття негативних впливів, і навпаки, легко піддається позитивним впливам. Несприятливі риси характеру: неврівноваженість, легка навіюваність, прагнення до пригод. Учні з такими рисами легко піддаються негативним впливам. До характеру особистості входять і *вольові якості*. Вони більше пов'язані з діями і вчинками. Для важковиховуваних учнів характерні: відсутність самоконтролю, витримки, наявність наслідування, впертості, негативізму. Всі ці якості не тільки ускладнюють процес перевиховання, а й створюють умови для засвоєння негативних поглядів і переконань.

Ослаблення вольових властивостей спостерігається тільки в 15— 25% важковиховуваних учнів. Значить, причина аморальної поведінки чи правопорушень з їх боку — не в слабкій волі, а в негативній вольовій спрямованості. На цій основі можна виділити три групи таких учнів. По-перше, неповнолітні *із сильною волею*, здібні організатори. У ряді випадків вони навіть здійснюють правопорушення самі або стають ватажками негативних неформальних груп. По-друге, учні з *негативною спрямованістю вольових якостей*. Вони виступають активними учасниками підготовки і скоєння аморальних вчинків чи правопорушень. По-третє, *слабовільні учні*, яких втягують до здійснення негативних вчинків чи правопорушень більш рішучі організатори.

Процес перевиховання ставить завдання внести, відповідні корективи у формування характеру неповнолітнього. Робота має спрямовуватися на усвідомлення учнем своєї ролі в суспільстві, особистої відповідальності за власні вчинки, розуміння, що нечесність, відсутність почуття обов'язку не до лиця громадянину України, що наявність таких негативних рис робить людину слабкою, нездатною витримати важкі випробування.

Нерідко процес перевиховання учнів виявляється малоефективним тому, що одні з них не бачать *перспективи* у своєму житті, байдужі до майбутнього, живуть сьогоднішнім днем, інші, навпаки, дуже гостро переживають своє становище, шукають вихід з нього, потребують при цьому допомоги дорослих.

Знання індивідуальних *особливостей темпераменту* важких учнів дає можливість установити довірливі стосунки між педагогом і вихованцем. Учень-сангвінік — урівноважений, рухливий, товариський. Почуття в нього виникають швидко і швидко змінюються. Він легко переключається з одного виду діяльності на інший, швидко налагоджує контакти з незнайомими людьми. Зважаючи на це, педагогу порівняно легше завоювати довіру вихованця й позитивно на нього впливати. Учень-флегматик — спокійний, урівноважений, важко переключається з одного виду діяльності на інший, залежно від моральної занедбаності може бути працелюбом або лінивим. У цієї категорії вихованців треба долати інертність. Це можна зробити дозуванням завдань, вимогою систематично звітувати про виконану роботу, вихованням почуття відповідальності. Учень-холерик — легко збудливий, нестримний, рухливий. У роботі з такими вихованцями треба проявити витримку, уникати ситуацій, які дратують його, давати можливість заспокоїтися. Учень-меланхолік часто нерішучий, невпевнений у своїх здібностях, терплячий, замкнутий, виконавець чужої волі. Такі вихованці не люблять змін у житті, важко їх переносять, повільно звикають до нових людей. Зближення з ними потребує часу й зусиль. Вихователь повинен допомогти йому розібратися в його глибоких переживаннях, утвердити віру в своїй силі, залучити до колективної діяльності.

Має свої особливості і *емоційно-почуттєва сфера* цієї категорії учнів. Для багатьох з них характерне послаблення вищих людських почуттів (інтелектуальних, моральних, правових). У своїй поведінці вони керуються почуттями страху, гніву, заздрості. Внаслідок цього, їх поведінка набирає характеру імпульсивних реакцій на конфліктні умови, стає ситуативною. Більшість таких учнів характеризується підвищеною емоційністю, збудливістю, що позначається на їхніх судженнях і вчинках. Вони із зайвою запальністю реагують на несправедливість, зауваження, що негативно позначається на їх виправленні.

[?] Студентка Людмила К. описала випадок, який довелось їй спостерігати під час педагогічної практики в одній із шкіл м. Тернополя. Їй доручили перевірити контрольну роботу з геометрії, на якій не довелось бути. Ось перед нею зошит Володі У. «Як завжди, майже нічого. З п'яти прикладів розв'язано два, але обидва з помилками. Ставлю «2». Потім перевіряю контрольну відмінниці Олени К., яка сидить перед Володею. Виявилось, що в них один і той же варіант, хоч варіантів було дано чотири, Я запитую в

учительки, яка проводила контрольну роботу, у чому справа. Вона відповіла, що робота переписана, взяла в мене зошит і написала: «Списано в причому з помилками».

Наступного дня я зробила аналіз контрольної роботи і роздала зошити. Володя, побачивши напис, обурено вигукнув: «Я не списував, доведіть мені, що я списав. Тільки й знаєте, що двійки ставити!». Учителька також не стрималася й відповіла йому таким же тоном... Володя знітився, на очах з'явилися сльози. З'ясувалось, що цей байдужий хлопчина може плакати. Він схопив книжки і вибіг з класу...

Згодом Олена розповіла, що перед написанням контрольної роботи вчителька пересадила Володю на першу парту, щоб він не списав у неї контрольної роботи. Ось чому у них один і той же варіант... Згодом у розмові з Володею з'ясувалось, що його не стільки схвилювала сама оцінка, як несправедливість учителя. Він взагалі потребує справедливого ставлення, уваги, чого не відчуває ні з боку вчителів, ні з боку батьків».

Особливо бракує важким учням таких почуттів, як *сором* > *совість*, *відповідальність*. Допускаючи аморальні вчинки, вони часто керуються прагненням задовольнити свої примітивні бажання і потреби, не задумуючись про моральні принципи і навіть не відчуваючи сорому, докору сумління за свою негативну поведінку. Почуття сорому у них взагалі не є регулятором поведінки, хоч відомо, що сором як гальмо аморальних вчинків проявляється у дитини у дуже ранньому віці.

Такі учні часто не соромляться за свою поведінку ні перед собою, ні перед іншими людьми. З опитаних нами вихованців 43% відповіли, що, допускаючи негативні вчинки, не відчували сорому ні перед ким, а решта 57%, хоч і стверджують, що їм було соромно за вчинене, але сором був через те, що «забрали в міліцію», розглядали в службі у справах неповнолітніх. Все це є соромом покарання, а не сором як загальнолюдська моральна якість.

Розглянуті нами *відхилення* від норми в моральному розвитку у важких учнів не вичерпують усіх можливих варіантів. Так, негативні якості однієї особистості мають тимчасовий, а іншої — стійкий характер. За обсягом і широтою ураження особистості спостерігається відхилення часткове, що зачіпає тільки деякі сторони її особистості, і глибоке, коли свідомість вихованця являє собою комплекс поглядів і переконань, а в поведінці можуть проявитися негативні навички. Відхилення в свідомості і поведінці можуть проявлятися чітко, коли учень виражає їх явно, і нечітко, коли він їх приховує. Виявити ступінь стійкості, обсяг і широту ураження особистості негативними якостями можна шляхом глибокого і всебічного її вивчення.

Конкретних учнів було б несправедливо характеризувати тільки як людей, повністю позбавлених позитивних якостей. Вивчення значної

кількості цих дітей переконує, що їм властиві і позитивні якості: любов до батьків (76%), любов до праці (40%), інтерес до спорту (38%), інтерес до художньої самодіяльності (20%), інтерес до літератури (25%), чесність (6,5%), справедливість (4,5%), наявність позитивного ідеалу (48%), почуття гідності (3,5%) та ін. Багато-хто з таких учнів афішує, виставляє на показ свої негативні якості, а все позитивне в них приховано. Програма перевиховання кожного вихованця здійсниться ефективніше, коли базується на виявлених у ньому позитивних якостях.

«У загальноосвітній школі, — пише Л. Зюбін, — давно помічено, що важкі, погано встигаючі і недисципліновані підлітки частіш за все добре працюють у навчальних майстернях. Більшість з них охоче займається фізичною працею, частина намагається поєднати фізичну працю з розумовою, вирішуючи навчально-виробниче завдання. Чому так виходить? Головним чином тому, що діти усвідомлюють суть своєї діяльності, бачать її результати і тому почувають себе корисними в колективі. Адже їх так часто сварять, а інколи й карають за погану успішність! А в майстерні вони досить швидко і з меншими труднощами оволодівають необхідними вміннями і навичками...» [47, с. 24] >

Для того, щоб читач зміг уявити собі важковиховуваного учня, як у ньому можуть поєднуватися розкриті негативні якості, наведемо характеристику на одного з вихованців спецшколи, колишнього учня школи-інтернату м. Костянтинівка. «Учень п'ятого класу Володимир К. має хороші здібності і може вчитися на «4» і «5», але вчиться на «3» і «4», часто отримує «2». Причиною цього його недисциплінованість/

На уроках і на самопідготовці працює непродуктивно, а останнім часом нерідко зовсім не працює і заважає нормальній роботі класу.

Мають місце прогули окремих уроків. Систематично спізнюється на уроки. На зауваження вчителів, вихователів і товаришів завжди відповідає грубістю. Часто б'є учнів, штовхає їх, дає їм образливі прізвиська, у присутності учнів вживає нецензурні слова. З товаришами дружити не вміє, тому що намагається впливати на них силою. Товаришів, які хотіли йому допомогти, вказуючи на його недоліки, намагався побити і налякав їх настільки, що вони бояться щось сказати проти нього.

Володимир нищить парти, класні дошки, меблі. Безсоромно заглядає до столу учителя і парти учнів, забирає їх речі без всякого дозволу. Його давно підозрюють учні в крадіжках: знаходили в нього дорогі речі, на які йому ніхто грошей не міг дати. В нього завжди водяться гроші. У дітей постійно пропадають дрібні гроші. Однокласники неодноразово спостерігали, як він нишпорив у сумках учнів.

За межами школи-інтернату в підвалі одного з будинків у нього обладнаний курінь, де він зберігає свої «цінності». Про це місце знають тільки деякі вихованці інтернату. З ким підтримує стосунки Володимир за межами інтернату — невідомо. Але зрозуміло одне: ця дружба йому на користь не йде.

Батьків у Володимира немає, він сирота. Родичі, яких він відвідує у вихідні і святкові дні, на нього впливають негативно своїм аморальним стилем життя: постійні пияцтво, сварки, бійки.

З Володимиром вихователі й інші педагоги інтернату проводили індивідуальні бесіди, він давав чесне слово, що виправиться, але на другий день знову допускав негативні вчинки. І вихователі, і вихованці намагались допомогти йому матеріально, але він відмовився від допомоги. Ні ласкаві дружні бесіди, ні вимогливість, ні захоплення випалюванням не допомогли. Маючи великий вплив на слабохарактерних учнів, він збиває їх з правильної дороги...» :

3.2. Психічний стан важковиховуваного учня

Ефективність виховного впливу, його результати залежать не тільки від урахування особливостей учня, а й від урахування психічного стану, в якому він перебуває під впливом оточення. Якщо в учня позитивний психічний настрій, його діяльність продуктивніша, він краще сприймає виховні впливи. Так, у *стані надії* вихованець оптиміст- 122 Розділ 3

тичніше дивиться на своє становище й життя, в *стані відчаю* — все сприймає в темних барвах.

Глибина психічного впливу на свідомість, волю, емоції вихованця, зміст його психічного стану залежать від багатьох об'єктивних (ставлення до нього педагога, батьків, членів колективу) і суб'єктивних (темпераменту, характеру) факторів.

Знаючи психічний стан вихованця, педагог визначає зміст і методи виховного впливу на нього, передбачає його реагування на ці. впливи, запобігає різним конфліктам, створює сприятливі умови для виникнення бажаного психічного стану,

Наші дослідження переконують, що майже в усіх важких учнів (96%) спостерігається негативний психічний стан. Не спостерігається такого стану тільки у найбільш педагогічно занедбаних, які вже зви- *клася із* своїм становищем у класі.

Важковиховувані учні здебільшого байдуже ставляться до товаришів, шкільного життя. Вихід з такого психічного стану — в залученні учня до цікавої діяльності.

Багато вихованців перебувають у стані *страху й тривоги* що зумовлюється в основному незнанням того, яке покарання чекає на них за скоєний ними негативний вчинок. Іноді страх і тривога посилюються тим, що їх лякають відправленням до спеціального виховного закладу, перекрученою інформацією про життя і діяльність у ньому. У неповнолітніх з'являється бажання більше дізнатися про ці заклади. Вони шукають знайомств серед ровесників, які вже побували у спеціальних виховних закладах.

З приводу переживання важкими учнями почуття страху і тривоги варто навести фрагмент повісті Стріндберга «Син наймички», в якому описується самопочуття школяра Йогана: «Він вважав перші роки навчання у школі не школою життя, а школою пекла. Вчителі, здавалось, тільки для того й існували, щоб мучити учнів, а не виховувати їх; взагалі все життя, здавалось, давило на людину, як тяжке страшне страхіття, бо вчи не вчи уроки, результат однаково був один... Часом життя здавалось йому місцем ув'язнення, де люди відбували термін покарання за злочини, здійснені ще до їх народження. Ось чому він завжди відчував, що совість у нього нечиста. Через постійний страх школа стала для Йогана постійною мукою».

Вважаємо, що не один важкий учень сьогодні відчуває себе подібним чином...

Страх і тривога змінюються *сподіваннями на краще*, В такому разі корисні індивідуальні бесіди про те, як краще взяти себе в руки, змінити свою поведінку. В більш педагогічно занедбаних учнів, які втратили віру в свої сили, страх і тривога переходять у стан безнадійності, що ускладнює виховну роботу з ними. Необхідно переконувати їх у тому, що вони можуть стати справжніми людьми, створювати ситуації, в яких вони могли б долати труднощі, бачити для себе перспективу.

Окремих учнів мучить *почуття сорому* перед батьками, вчителями і товаришами за свої негативні вчинки. Вони шукають виходу із свого складного становища, вони потребують допомоги порадою, дією. Якщо вони дістануть таку допомогу з боку педагога, з'явиться прагнення до корисних справ, якщо ж у таку хвилину порадиниками будуть погані ровесник або дорослий, вихованці оздоблюються, стають агресивними. У компанії подібних до себе переживання почуття сорому знижується, учень заспокоюється, тому що всі навколо виправдовують його поведінку. Педагог повинен так організувати роботу з даною категорією вихованців, щоб вони

завжди відчували свою провину перед сім'єю, школою і суспільством, щоб у них не згасало почуття сорому.

Важковиховувані учні здебільшого намагаються *виправдати свої негативні вчинки, перекласти провину на інших, вважають себе жертвою несправедливості педагогів, батьків і всіх, хто їх оточує*. Таким чином, вони заступають собі шлях до виправлення. Школа повинна проводити постійну роботу з формування у вихованців правильного ставлення до реагування педагогів на допущені ними вчинки. При цьому важливо знати, як оцінюють вихованці свою поведінку, вимоги педагога.

Нерідко окремі учні виявляють *агресивність*, спрямовану проти себе або інших учнів чи дорослих. Причиною такого стану може бути незадоволення існуючими в школі порядками, необхідністю дотримувати дисципліни. Такі вихованці не можуть змиритися з вимогами шкільного режиму, незвичними обмеженнями і знаходять вихід у протидії, погрозах, образах, бійках тощо. Щоб зняти агресивність окремих вихованців, треба передусім виявити її причини.

Ось що написано в шкільній характеристиці колишнього учня шостого класу однієї з шкіл Запоріжжя Леоніда Ц., який був вихованцем Бережанського спецпрофтехучилища. «...Леонід став відбирати у дітей гроші біля шкільного буфету, а також біля хлібної та інших крамниць, біля кінотеатру. Відбирав гроші в дітей, яких батьки послали за покупками. Боячись розправи, діти вдома не признавались, куди насправді дівались гроші, а заявляли, що загубили їх... Мати одного з учнів, який признався їй, що гроші в нього забрав Леонід, намагалася відібрати гроші, то він так розгнівався, що в присутності вчителів, директора і матері став бити хлопчика. Його не змогли втримати кілька старшокласників. Він бив усіх підряд ногами, кулаками, головою. Після цього тривалий час батьки приводили до школи і зустрічали хлопчика, якого всюди переслідував Леонід... На уроках робив те, що йому заманеться. Міг ходити по класі і бити учнів, вихоплювати ручки, зошити, міг стріляти по дошці з гумки, спочатку кульками з паперу, а потім принесеними камінцями. Міг виготовляти «заряди» (магній з марганцем) і стріляти в класі або на подвір'ї школи, міг свистіти в класі або в коридорі... Часто влаштовував бійки в класі..., обізвав «падлом» і з кулаками кинувся на директора школи.,, кидав совком у заступника директора школи... вибив вікно в учительській...» Ось неповний перелік агресивних дій Леоніда.

Психічні стани людини різко проявляються у чистому вигляді, частіше спостерігається певна їх сукупність. На кожному етапі життя й діяльності індивіда може переважати один із них. Психічний стан може змінюватися залежно від навколишніх умов. Вихованці не залишаються байдужими до бесіди педагога, до оцінки на уроці тощо. Добре знаючи учня, можна

завбачати, який психічний стан викличе той чи інший фактор. Виходячи з цього і добирають засоби впливу, які викликали б потрібний позитивний стан і запобігали небажаному.

Щоб перебудувати внутрішній світ особистості важкого учня, треба чітко уявляти, які якості потребують зміцнення, які треба сформувати, що варто усунути, в чому причини моральних недоліків даної особистості, як вони проявляються. При цьому важливо знати те позитивне, що є в учня, на що можна орієнтуватися в роботі з ним.

3.3. Проблема класифікації неповнолітніх з відхиленнями у поведінці

Об'єктом процесу перевиховання можуть бути різні категорії учнів. За ступенем педагогічної або соціальної занедбаності вирізняють такі чотири групи дітей, підлітків і юнаків [3, с. 21-22).

і. Важковиховувані діти, які байдуже ставляться до навчання, періодично порушують правила поведінки, дисципліну. Для них характерні такі негативні моральні якості особистості, як грубість, брехливість, нечесність тощо. ш

2. Педагогічно занедбані неповнолітні, які негативно ставляться до навчання й суспільно корисної діяльності. Вони систематично порушують дисципліну й норми моралі, постійно проявляють негативні моральні риси особистості.

3. Підлітки-правопорушники, які стоять на обліку в службі у справах неповнолітніх або направлені до спецшкіл і спецпрофтехучилищ.

4. Неповнолітні злочинці — педагогічно занедбані підлітки і юнаки, які скоїли кримінальні злочини, порушили правові норми і направлені судом до виправно-трудових колоній.

При поділі важковиховуваних учнів на групи одні вчені виходять з мотивів поведінки вихованців, другі — із ступеня педагогічної занедбаності, треті — із ставлення вихованців до своїх негативних вчинків тощо. Окремі автори в основу класифікації кладуть не одну, а кілька ознак.

1. На основі систематизації досліджень В. Оржеховська виділяє такі типи важковиховуваних: пасивно-позитивний, або ж конфліктно-ситуативний з переважною позитивною спрямованістю; байдуже-нестійкий, або ж невірноважено-ситуативний з незначною негативною спрямованістю; пасивно-негативний, або ж нестійкий з переважною

негативною спрямованістю; активно-негативний, або стійкий з негативною спрямованістю.

Перший тип важковиховуваних неповнолітніх — *конфліктно-ситуативний з переважно позитивною спрямованістю* формувався у позитивному середовищі. Особливості духовного світу важковиховуваних (відхилення у галузі потреб, інтересів, звичок) не викликає побоювань. У них переважають позитивні потреби в соціальному спілкуванні, потреба в праці, але незначно спотворені матеріальні потреби. Переважають соціально корисні інтереси, хоч обмежені правомірні шляхи їх задоволення. Слабо виражені звички до безцільного проведення вільного часу. Має місце середній рівень розумової діяльності і самоорганізації. Ставлення до навчання позитивне, працездатність відносно висока. Переважно вони прийняті колективом класу, ізольована незначна частина таких учнів. Правопорушення для них — ви-, падкове явище. Такі учні гірко каються у скоєному. Для них достатньо довірливих бесід, допомоги у виборі пізнавальних, трудових видів діяльності. Такі діти вимагають ненав'язливого, незримого, але постійного контролю.

Другий тип важковиховуваних підлітків — *ситуативний з незначною негативною спрямованістю* — характеризується тим, що вони формувалися в середовищі з незначними відхиленнями, У галузі матеріальних потреб — бажання йти в ногу з життям. Вирізняються звичкою до безцільного проведення вільного часу, бродяжництва. Інколи служать мішенню для шкільних рекетирів-здирників. Незначно виражені аморальні елементи свідомості і поведінки. У них середня працездатність, знижений інтерес до навчання. Вони важко уживаються в класі, їх недооцінюють, принижують, вони терплять образи і, як правило, ізольовані в колективі. Нестійкість і безвілля приводять їх в компанію з негативною спрямованістю, де виконують роль виконавців. Схильні до вживання наркогенних речовин. Переважно виправдовують мотиви своїх негативних вчинків. Легко залучаються до трудової діяльності, яка для них є засобом матеріальної зацікавленості, самоствердження, можливістю розвинути професійні навички.

Таких неповнолітніх (як і першого типу) відносять до групи ризику Вони потребують постійного контролю і допомоги у виборі діяльності, особливо трудової, нагляду — де, коли і з ким проводить час вихованець. Щодо них слід тактовно корегувати взаємостосунки з класом на користь такого учня. Допомогати батькам у вихованні.

Неповнолітні третього типу (*нестійкий з переважajúчою негативною спрямованістю*) формуються у несприятливому середовищі У них примітивними є матеріальні потреби, вони схильні до вживання тютюну й спиртних напоїв. Виражене прагнення до самостійності, вони агресивні, люблять бійки, наслідують негативні вчинки дорослих. Відзначаються значною моральною деформацією: брехливі, недобррозичливі, заздрісні. Низька загальна працездатність. Характеризуються конфліктністю з позитивним середовищем. Легко пристосовуються до умов, не здійснюючи своїх установок і ціннісних орієнтацій. Рідко витупають в ролі лідерів, проте часто є ініціаторами різноманітних правопорушень. Дотримуються принципу «постою сам за себе». Ці неповнолітні, як правило, стоять на обліку. Водночас вони виявляють високу трудову активність. У трудовій діяльності вбачають шлях до самоствердження, можливості заробляти гроші. З них бувають добрі керівники учнівських трудових підрозділів. У процесі перевиховання таких учнів в першу чергу доцільно залучати до госпрозрахункової трудової діяльності. Потрібна постійна робота з батьками, які переважно негативно впливають на учня. Неповнолітні вимагають чуйності і уваги від вихователів. Доцільно залучати їх до занять з

позбавлення від наркогенних звичок, аутотренінгу, навчати прийомів самовдосконалення, проводити духовні бесіди.

Неповнолітні четвертого типу (*стійкі з негативною спрямованістю*) формуються переважно у вкрай несприятливому середовищі. У них переважають примітивні, негативні потреби. Ведуть споживацький спосіб життя. Характеризуються аморальними установками і переконаннями. Як правило, вони — невстигаючі другорічники. Негативно і цілеспрямовано впливають на колектив. Крадіжки — їхні переважаючі правопорушення. Як правило, це лідери груп, навколо яких формуються неповнолітні протиправного спрямування. Стоять на обліку в органах та службах у справах неповнолітніх. Деякі з них перебували у спецшколах. Такі учні потребують жорсткого контролю з боку всього педагогічного колективу. При першій нагоді їх необхідно працевлаштовувати. При потребі — направляти в школи і училища соціальної реабілітації.

Звичайно, такий поділ дещо умовний. У «чистому» вигляді типи зустрічаються рідко. Частіше присутні характеристики кількох з них [89, с. 47-50].

2. В основі **педагогічної занедбаності**, на думку М. Молчанова, лежать три види факторів, що обумовлюють її: 1) прогалина в навчально-практичних і соціально-етичних знаннях, наявність помилкових знань і негативний життєвий досвід; 2) недоліки, ненормальності або дефекти в розвитку рис і якостей особистості; 3) недоліки і ненормальності у взаємостосунках особистості з оточуючими. Внаслідок цього порушуються зв'язки особистості зі середовищем, стосунки з оточуючими набувають конфліктного характеру, поведінка починає все більше відхилятися від загальноприйнятих норм. Дитина стає «важкою».

Першу групу педагогічно занедбаних дітей складають *розбещені діти* [20, с. 115-121]. Такими стають інколи єдині, останні в сім'ї. Для їх моральної позиції характерна надмірна претензійність, агресивність, непоступливість. Це стає можливим через те, що порушується розумне співвідношення між піклуванням про дитину і вимогливістю до неї, коли міра уваги виявляється надмірною, і дитина заражається егоцентризмом, починає нехтувати інтересами і гідністю оточуючих її людей, не усвідомлюючи спочатку, що діє аморально із суспільної точки зору. Оберігаючи свою дитину від усіх обов'язків

і клопотів, батьки прирікають її на бездіяльність, не прищеплюють

навичок і звичок піклування про себе і оточуючих, привчають до безвідповідального ставлення до життя.

Звикаючи з дитинства до особливого становища в сім'ї, подібні діти домагаються відповідного становища і в тих колективах, куди вони потрапляють у результаті життєвих обставин. Розбещених дітей можна віднести до типу педагогічно занедбаних тоді, коли їхні претензії до оточуючих переходять межу допустимого у їхньому віці.

Другою групою педагогічно занедбаних дітей є *затуркані, знедолені діти*♦ Вони виростають у сім'ях, де батькам властивий «крутий» характер, вони суворо контролюють кожен крок дитини, не вміють прощати незначні дитячі помилки. Є сім'ї, в яких діти постійно чують окрики: «не лізь», «не чіпай», «не твоє діло». Дитина своїми неправильними діями викликає роздратування у батьків, останні, замість того, щоб допомогти дитині, починають обмежувати її самостійність, аж до застосування фізичних покарань. Виховуючись в таких умовах, вона боїться діяти рішуче, стає понурою і похмурою, до дорослих ставиться з недовірою. У дітей, які виростають в умовах надмірної вимогливості і примусу, втрачається віра в свої сили, нерідко відсутня життєва перспектива. У ще важче становище дитина потрапляє тоді, коли вона починає усвідомлювати своє небажане перебування в сім'ї. Подібні факти мають місце в неповних сім'ях, де батько і мати знаходять нового супутника життя, для якого виявляється зайвою «чужа» дитина, яка стає предметом постійних сімейних драм і скандалів.

Третю групу педагогічно занедбаних дітей складають *бездоглядні*. Вони стають такими через зайнятість батьків роботою або громадськими справами, неувагою їх до своїх батьківських обов'язків або фактичною неможливістю достатньою мірою займатися вихованням дітей (неповні сім'ї, виїзд на заробітки). Отримавши дуже рано велику самостійність і не вміючи нею розумно користуватися, з часом окремі з дітей стають цілком некерованими. Вони не звикають до систематичної праці (особливо навчальної та з самообслуговування), шкільна дисципліна є для них тягарем, і вони виступають першими її порушниками, багато часу проводять у бездіяльності, привчаються до паління, вживання спиртного, до хуліганства, злочинства і т.п. Бездоглядні діти легко піддаються у процесі неорганізованого життя випадковим антисуспільним впливам, звикають до анархічного способу життя.

Четверта група педагогічно занедбаних дітей — *розбещені аморальною поведінкою*. Такі діти довгий час були свідками нечесного способу життя, брехні, розпусти; це залишило глибокий слід в їх свідомості, штовхнуло їх через незначний життєвий досвід на помилкові узагальнення, підірвало віру

у світлі людські ідеали, заразило нігілізмом, цинізмом. Сприймавши надто багато поганого, ці діти починають з недовірою ставитись до всього хорошого.

Вияснення типологічних особливостей цієї категорії неповнолітніх дає можливість більш раціонально здійснювати виховну роботу не тільки з різними групами, але й з окремими педагогічно занедбаними дітьми.

У виховній роботі з розбещеними дітьми необхідно долати їх не-обгрунтовані претензії до оточуючих людей; зводити їх надзвичайно розвинуті від надмірного задоволення потреби у відповідність із суспільно обгрунтованими доцільними нормами; задовольняти тільки ті запити й інтереси, які обгрунтовані і можуть бути виконані вданому колективі; ставити їх в становище рівного задоволення матеріальних і духовних потреб з усіма членами колективу.

Під час виховного впливу на знедолених дітей слід вселяти в них упевненість у власні сили, допомогти побачити життєву перспективу; створити в колективі ситуації, які давали б можливість для прояву їх позитивних якостей і самоутвердження; забезпечити в школі і в сім'ї обстановку довір'я, доброзичливості та уваги до них.

У перевихованні бездоглядних необхідно усувати їх анархічне ставлення до вимог колективу, привчати до дисциплінованості, долати погані схильності і звички шляхом включення їх до різних видів діяльності, переключення їх енергії на виконання суспільно корисних справ, встановлення контрольованого розпорядку дня.

Під час перевиховання розбещених дітей ставити їх в такі життєві ситуації, які б розкривали перед ними всю непривабливість їх моральної позиції, розвінчували наявні в них антисуспільні установки, показували доцільність і красу виконання загальноприйнятих соціальних норм.

3. За властивостями своєї особистості неповнолітніх правопорушники не являють собою однорідного явища. На думку учених Г. Миньковського і А. Сахарова, слід говорити про чотири типи не- повнолітніх правопорушників,

До першого типу відносяться неповнолітні, *особистості яких притаманна антисуспільна установка*, тобто внутрішня психологічна готовність скоювати проступки і навіть злочини. Вони постійно готові хуліганити, зачіпати оточуючих і т.п., і в цьому полягає їх небезпека.

Цьому типу найчастіше притаманні стійкі негативні погляди, шкідливі звички і антисуспільна поведінка. Потреби та інтереси його обмежені прагненням до випивок, до азартних ігор, до жаргону. Такий неповнолітній часто цинік, егоїст, бурхливо реагує на свої неприємності і в той же час байдужий до чужих переживань. Зазвичай вони не вчаться, і якщо працюють, то несумлінно. Нерідко вони — ватажки або активні члени груп негативної

спрямованості. Мотиви злочинів у них не випадкові, а є результатом попереднього морального розвитку.

Як і усякий неповнолітній правопорушник, такий неповнолітній піддається вихованню і виправленню, але дуже важко. Зазвичай на перших етапах він грубо протидіє позитивному виховному впливу, створюючи між собою і вихователем психологічний бар'єр недовіри і навіть ворожості. Подолати цей бар'єр — значить створити хороші передумови для подальшого виховання. Вихователь повинен особливо детально, продумано і без поспіхів будувати свої стосунки з підопічним.

Неповнолітні *правопорушники другого типу за рисами свого характеру і установками подібні до неповнолітніх першого типу> але у той же час відрізняються від них.* Зовні вони також можуть характеризуватися негативно: не вчаться, порушують трудову дисципліну, полюбляють випивки, азартні ігри. Загальний розвиток однобічний.

Однак в моральному відношенні такі неповнолітні ще не повністю зіпсовані, що стає помітним, якщо ґрунтовно проаналізувати, за яких умов і чому вони скоїли злочин. Постійної готовності (установки) скоювати злочини у них немає. Мотив і ціль злочину часто виникають випадково під впливом конкретної ситуації або приводу. Злочин може бути скоєний від впливом інших більш досвідчених і активних членів групи або навіть дорослих злочинців. Характерні для них групові бійки, випадкові крадіжки, викликані тим, що добро не охороняється, пограбування п'яниць і т.п.

Третій тип неповнолітнього правопорушника — це *неповнолітні з нестійкими рисами характеру.* У них багато позитивного в поглядах, відносинах та Інтересах. Можна навіть сказати про деяку позитивну моральну стійкість в їхній поведінці; досить часто вони позитивно характеризуються оточуючими, хоча не завжди ініціативні в громадському житті. Здорові основи в їх психології призводять до щирого каяття після притягнення до кримінальної відповідальності. Причини скоєння злочину чи співучасті в ньому полягають в тому, що окремі потреби та інтереси цих неповнолітніх мають антисуспільний характер. До інших факторів, що породжують формування злочинного мотиву, відносяться вплив злочинної романтики, некритичне наслідування, помилковий престиж, слабка воля, що проявляється в нездатності утриматися проти «спокуси».

Четвертий тип — це неповнолітні, *які скоїли злочин випадково, наперекір загальному позитивному моральному розвитку.* Формування злочинних мотивів, очевидно, обумовлене в них віковими рисами особистості — легковажністю або бешкетництвом при неправильній, імпульсивній оцінці у раптово виниклій конкретній життєвій ситуації.

4. Дослідження К. Ігошевата Г. Миньковського дозволили виділити в залежності від основних мотивів злочинної поведінки і їх стійкості, ступеня розвитку деформації такі типи неповнолітніх, які скоїли злочини:

а) *З відносно стійкою злочинною спрямованістю.* Їх 10—15% в контингенті неповнолітніх злочинців, але саме на них припадає більша частина важких злочинців і рецидиву. Ці неповнолітні характеризуються превалюванням в структурі особистості примітивних потреб, агресивності, жорстокості, стійкої позиції відносно «переваг» і «престижності» злочинної діяльності в поєднанні зі значним ступенем відчуження від нормальної системи ціннісних орієнтацій, спілкування, соціальної діяльності. Вони зберігачі і переносники звичаїв злочинного середовища, включаючи жаргон, фольклор, татування і т.п.

б) *З переважно негативною орієнтацією особистості.* В контингенті злочинців вони складають 30-40%. Таким неповнолітнім притаманна звичка до безцільного проведення часу, до випивок, для них престижна приналежність до груп з негативною спрямованістю, у складі яких вони найчастіше скоюють злочини, ніби плывучи за течією, мовляв «буде що буде».

в) *З нестійкою особистісною спрямованістю.* Їх доля в контингенті неповнолітніх, що скоїли злочини, біля 30-35%. Характер поведінки тут дуже суперечливий: з хорошими вони хороші, з поганими — погані. Скоєння злочинів такими неповнолітніми зазвичай має престижну або наслідувальну мотивацію, в ряді випадків стимульовану станом алкогольного (може й наркотичного) сп'яніння і відчуття безпеки в силу групової підтримки.

г) *З переважно позитивною характеристикою особистості, що скоїли злочини під впливом випадкових обставин у поєднанні з легковажною або неправильною оцінкою своїх дій і їх можливих наслідків:* їх біля 25—30%.

Знаючи проведену класифікацію, можна диференційовано вирішувати питання боротьби з правопорушницькою поведінкою неповнолітніх, не допускаючи ні надмірної інтенсивності і суворості застосовуваних засобів, ні їх недостатності в силу одного лиш фактора неповноліття. Що зроблено, які наслідки, як характеризується особистість, які мотиви і причини лежали в основі механізму конкретного вчинку — ось питання, які необхідно вирішувати стосовно до кожного випадку злочину неповнолітнього, а не тільки питання про вік [48, с. 288-289].

Складність проблеми типології неповнолітніх з відхиленнями у поведінці призводить до різноманітності класифікаційних ознак. Очевидно, шукати критерії для єдиної універсальної класифікації немає потреби. Цілком обґрунтованим є, на наш погляд, складання характеристик, кожна з яких без претензій на універсальність розглядає характери під певним кутом зору.

Так, таких неповнолітніх стосовно їх ставлення до своїх аморальних вчинків можна поділити на такі групи;

- вихованці, що визнають аморальність своєї негідної поведінки, бачать зв'язок між своїми негативними моральними рисами і негативною поведінкою. Пояснюють свою поведінку слабохарактерністю, відсутністю витримки. Подібна самооцінка є важливою передумовою їх виправлення;
- вихованці, котрі визнають формально аморальність своєї негідної поведінки, але не пов'язують її з недоліками в моральній сфері. Вони виправдовують себе тим, що їх «не зрозуміли», що вони «постраждали». Вони не бачать потреби самовдосконалення;
- вихованці, які формально визнають себе винними, оскільки їм довели це, але внутрішньо себе не осудили, не відчували докору сумління, не бачать необхідності самовиховання, оскільки не бачать у себе негативних якостей;
- вихованці, які визнають, що допустили негативний вчинок, але, назвавши одну чи кілька негативних рис, вимогу їх усунення сприймають негативно, у них намічається тенденція до самовиховання;
- вихованці, що не визнають себе винними і не ставлять до себе вимог по усуненню негативних якостей. Всі звинувачення відкидають, прагнуть їх оскаржити, звинувачують у негативних вчинках інших.

3.4. Методика вивчення важковиховуваного учня

Вивчення важкого учня потрібне для:

- виявлення негативних сторін його особистості з метою їх усунення;
- виявлення позитивних сторін його особистості, на які можна буде вчитися спиратися у процесі перевиховання; .
- виявлення умов, за яких сформувалася особистість важкого учня, з метою усунення негативних і використання позитивних обставин у подальшій роботі з ним;
- виявлення результатів процесу перевиховання;
- виявлення готовності до виправлення;
- вирішення практичних завдань у виховній роботі з учнем.

Програма вивчення особистості школяра

Для вивчення особистості важковиховуваного учня можна використати підготовлену З. Зайцевою програму, яка передбачає виявлення таких питань [42, с. 71—73]:

Л *Загальні дані про учня та умови сімейного виховання*; Вік учня, в якому класі навчається, місце проживання; фізичний розвиток і стан здоров'я; склад сім'ї, матеріальні, житлово-побутові умови; причини сімейних конфліктів, якщо вони існують; особливості сімейного мікроклімату, сімейні традиції;

спосіб життя дитини в сім'ї та система її виховання; чи допомагає батькам по господарству, чи має постійні домашні доручення; освіта батьків; місце їхньої роботи і посада, громадські доручення за місцем роботи; активність у наданні допомоги школі, ставлення до поведінки та успішності учня, контакт з класним керівником; характер взаємин між батьками, батьками та дітьми; ставлення батьків до інших людей; хто для учня є найбільшим авторитетом, прикладом для наслідування.

2♦ *Навчальна діяльність.* Успішність у загальноосвітній школі; ставлення до навчальної діяльності, окремих навчальних предметів; які навчальні предмети любить і чому; найулюбленіший навчальний предмет; причини неуспішності, як відвідує навчальні заняття, причини прогулів; на яких уроках найкраща організованість, найменша кількість зауважень, пропусків; загальний рівень розумового розвитку (широта світогляду, міра начитаності), особливості розвитку мислення, мовлення, сприймання, уваги, пам'яті; чи виявляє інтерес до знань, навчання; чи вміє навчатися; свідомо сприймає навчальний матеріал, намагається зрозуміти його або механічно заучує; як виконує домашні завдання і як ставиться до одержаних оцінок.

3. *Трудова діяльність.* Ставлення до трудової діяльності: як виявляє себе у різних видах праці, чи любить трудитися, якому виду праці надає перевагу; що саме приваблює в праці: сам процес, набуття певних умінь і навичок, кінцевий результат праці (виготовлення речі), оцінка результатів праці; чи може працювати тривалий час; самостійність, організованість, дисциплінованість під час виконання трудових завдань; ставлення до праці інших людей, до людей праці; яку професію збирається обрати, мотиви її вибору, стійкість професійних інтересів, підготовка до майбутньої професії.

4. *Громадсько-корисна діяльність.* Особливості спілкування, розвитку окремих якостей особистості. Громадська активність: які громадські доручення виконує і як ставиться до їх виконання; у яких гуртках, спортивних секціях бере участь, ступінь активності; статус у класному колективі; особливості спілкування з товаришами класу (ізолюваний, неформальний лідер, дружить з певними учнями за межами класу, школи тощо); на чому базується дружба; особливості спілкування з учителями, дорослими; особливості поведінки в школі і вдома, як виконує Правила для учнів, чи має навички культури поведінки; найхарактерніші порушення дисципліни, їхні причини; які засоби впливу застосовувались до учня і котрі з них виявилися найефективнішими; особливості розвитку моральних якостей (доброта, милосердя, чесність, правдивість, принциповість, колективізм, товариськість, самокритичність, критичність тощо), вольових якостей (цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, ініціативність, уміння володіти собою та ін.).

5. *Організація вільного часу.* Способи проведення вільного часу; з ким проводить, чим займається; чи відвідує кіно, театри, музеї і як часто; які телепередачі переглядає, скільки часу на день витрачає на перегляд телепередач; чи любить читати, характер читацьких інтересів; чи займається конструюванням, моделюванням, колекціонуванням; що колекціонує і з якою метою.

6. *Характер і темперамент.* Сукупність сталих психічних особливостей особистості учня, що виявляються в діяльності, спілкуванні, обумовлюючи типові способи поведінки; особливості перебігу психічних процесів; характеристика процесів збудження та гальмування; тип вищої нервової діяльності; наявність акцентуації характеру.

- 7. *Якості особистості*♦ Найяскравіше виражені позитивні та негативні якості особистості. Проективні напрями розвитку позитивних якостей учня й необхідні для цього умови сімейного, шкільного, громадського виховання. Конкретні рекомендації батькам, педагогам.

Методи Вивчення особистості

Вивчення важковиховуваного учня ускладнюється певними несприятливими умовами: одні з них намагаються маскувати справжні, мотиви своєї поведінки, інтереси й потреби, у інших важко помітити позитивні якості за яскраво вираженими негативними тощо. Тому педагог повинен уміти якомога об'єктивніше виявити індивідуальні особливості своїх вихованців.

Один з поширених і ефективних методів вивчення особистості учня є **педагогічне спостереження**. Правильна організація спостереження потребує постановки певної мети спостереження. Така вибірковість дає змогу педагогові обмежити себе певним завданням, зосередити увагу на розв'язанні завдання, глибше й повніше розкрити рису, що його цікавить.

Спостереження має бути систематичним. Якщо педагог тільки реєструє поодинокі факти, то поза його увагою лишаються вихованці, які відкрито не порушують дисципліни. За зовнішньою поведінкою треба вміти знайти справжні причини, а за словом — справжні мотиви.

Так, у школу-інтернат прибув Володя П. З перших днів спостереження за ним у всіх вчителів і вихователів склалося враження про нього як про хорошого учня. Він вважався слухняним, тихим, скромним і навіть авторитетним серед певної групи школярів. Але згодом, коли вихователь взяв цього вихованця під уважніше спостереження, виявилось, що Володя, вміло маскуючись, бив менших дітей і забирав у них гроші та особисті речі. Він будь-що намагався підкорити інших своєму впливу. Спробували використати цю рису на користь справі. Після кількох бесід хлопцеві

запропонували очолити групу вихованців, яким доручили догляд за квітками. Володимир з азартом взявся за справу і скоро навів там порядок.

Нерідко важкий учень в однакових умовах поводить по-різному: на одному уроці він активний і уважний, на іншому — пасивний і неуважний. У таких випадках важливо порівняти дані спостережень, з'ясувати причини розходжень, які нерідко пояснюються різним ставленням до учня педагогів.

Для виявлення біографічних даних, спрямованості інтересів, ставлення до шкільного режиму, до колективу, планів на майбутнє використовується індивідуальна бесіда. До неї треба попередньо підготуватися: продумати головне п спрямування, запитання и можливі відступи від наміченого плану

Результативність бесіди залежить від такту вихователя, його вміння підтримувати правильні взаємовідносини з учнем, взаємного розуміння і довіри. Такий психологічний контакт можливий за умови, що бесіда має не офіційний характер, не перетворюється в допит.

Починають її з таких запитань, які не викликають настороженості (про прочитану книжку, переглянутий фільм, домашні справи), потім переходять до основної мети. Якщо вихованець був відвертим на початку бесіди, можна сподіватися, що він буде таким до кінця.

У ході бесіди педагог повинен уміло ставити запитання. Запитання, поставлене «рубом», не викликає бажаної реакції. Не можна не враховувати й психічного стану вихованця. Важливо своєчасно помітити його настрій і скористатися з цього. У відвертій бесіді, коли підліток «виливає свою душу», він стає особливо чутливим до виховних впливів.

Іноді навіть за умови великої обережності педагогу не вдається викликати вихованця на відвертість, він говорить неправду, особливо, коли йдеться про його погану поведінку, поводить насторожено, боїться нашкодити собі зайвим словом, намагається виправдатися, применшити власну провину. Коли вихованець говорить неправду, не варто відразу викривати його, бо він може замкнутися, відмовитися від розмови. Краще це зробити наприкінці бесіди.

Враховуючи особливості цієї категорії учнів, потрібно використовувати в бесіді спеціальні прийоми. Одним з них є «припущення легенди», коли вихованцю дають можливість будувати свою версію про той чи інший випадок, подію, тобто створювати «легенду». Вихователь знає, що учень говорить неправду, але не перебиває його розповіді, терпляче вислуховує і фіксує почуте. Часто, коли вихованець бачить, що педагог його уважно слухає, починає особливо старанно доводити свою невинність. У такому разі педагог вважає, що вихованець все- таки подасть йому якусь *інформацію*. З

«легенди» учня можна, наприклад, вияснити, що він особливо уникає, на що хоче звернути особливу увагу, що хоче підкреслити. З цього можна зробити висновок, яку вигоду хоче мати вихованець, у чому хоче переконати педагога.

- Важкий учень завжди насторожено слідкує за ходом бесіди з тою метою, щоб вияснити, що для вихователя важливе, а що другорядне. У зв'язку з цим він намагається зосередити свою увагу на чомусь одному, на його думку найважливішому. Враховуючи це, вихователь навмисне «відвертає увагу» учня на ті моменти, які не мають головного значення і тим самим відвертають його від більш важливих питань. Усе не робиться з розрахунком, щоб підліток з меншою обережністю ставився до тих умов, про які вихователю бажано було б отримати детальну інформацію.

Вихователі нерідко помічають, що такі учні часом, говорячи про стороннє, проговорюються по «інерції» про те, чого не хотіли б говорити. Майстерність педагога у використанні цього прийому полягає в тому, щоб уміло й непомітно переводити тему бесіди із сфери по- сторонньої розмови у сферу розмови про суть справи. Такі переходи в розмовах з підлітками потрібно робити частіше. При цьому важливо визначити момент, коли треба зачепити основне питання.

Одним із прийомів проведення бесіди є «повторення питань», коли педагог розраховує на те, що через певний проміжок часу підліток забуде деталі неправдивих відповідей. Якщо він говорив неправду, то зберігатиме схему «легенди». Завдяки цьому педагог визнає ті місця, де учень найбільше обманує і взагалі про його облудність.

Для отримання необхідної інформації певне значення має «раптовість» бесіди, коли учневі ставлять запитання, якого він не очікував. Це можуть бути і аргументи, які його викривають, але він не підозрює, що вихователю вони відомі. Такий прийом руйнує систему відповідей, яку міг підготувати вихованець, він не в змозі швидко і правильно знайти відповідь, губиться. Навіть з його реагування можна зробити висновок про значення цього аргументу чи запитання.

Іноколи вихователі спеціально «створюють напругу», «перевантажуючи» свідомість вихованця багатьма доказами, спеціально не пов'язуючи їх між собою. У такому випадку створюється напруга, і думка учня внаслідок перевантаження не може справитись з пред'явленим матеріалом і «зв'язати» між собою всі докази. Вихованець у даному випадку не може «плести брехню». Йому вже байдуже. Адже про нього все знають. Він починає розповідати правду.

Під час бесіди нерідко можна помітити, що учень почувається скуто, надмірно напружено. Бесіда не вийде. Відповіді бувають короткими, нічого

не значущими. У такому разі педагоги намагаються «зняти цю напругу» доброзичливим тоном. Зняття напруги призво-

дять до відвертості. Учень у такі моменти відчуває потребу поговорити відверто, «вилити своє горе».

Прийом «очікування» полягає в тому, що між окремими бесідами робляться тривалі перерви. При цьому маєтсья на увазі, що під час такої перерви у свідомості підлітка повинні відбутися певні зміни.

Важкий учень поводитьсь стримано й частіше говорить правду, коли знає, що має справу з педагогом, якого обманути не можна. Має значення і те, яка орієнтація вихованця на особистість педагога.

Метод природного експерименту передбачає вивчення підлітка в спеціально створених умовах, які не порушують загального ходу навчально-виховного процесу. Для здійснення експерименту учня залучають до певної діяльності і за її характером і результатами виявляють наявність тих чи інших якостей. Вихованець не підозрює, що він є об'єктом уваги, це усуває шкідливе хвилювання і можливість маскування своїх недоліків.

Відповідно до того, які властивості особистості цікавлять педагога, створюються й відповідні умови.

Цей метод дає змогу скласти уявлення про рівень виправлення учня не за його словами, а за конкретними справами, поведінкою в певних життєвих ситуаціях. Крім того, в ході експерименту вихованців залучають до діяльності, яка певним чином впливає на них. Результативність експерименту залежить від того, наскільки вдало вибрано час і місце його проведення, як здійснюється спостереження,

Для вивчення інтересів, ставлення до людей і самого себе, морального обличчя важкого учня використовується метод анкетування. Питання анкети обмірковують так, щоб відповіді на них давали максимально достовірну інформацію. Якщо треба з'ясувати ставлення вихованця до певного факту, події, явища, бажано добирати непрямі запитання. Не варто, наприклад, ставити запитання «Яке твоє ставлення до виховних годин?». Краще звернутися так: «Назви виховні заходи, які тобі найбільше подобаються».

Аналіз відповідей на запитання анкети дає можливість визначити, як розуміють вихованці ті чи інші моральні категорії, загальний рівень їхнього морального розвитку. На основі здобутих даних можна прогнозувати наступну індивідуальну виховну роботу.

У процесі виховання учня **залучають до різних видів діяльності**. Аналіз її результатів дає можливість скласти об'єктивну оцінку учня на основі фактів, а не словесних заяв. Найпоказовіш і результати діяльності підлітка — його

успішність, виконання громадських доручень, участь у конкурсах тощо. Наприклад, виріб, виготовлений учнем у майстерні, свідчить про такі його риси, як акуратність, старанність у роботі. Модель, зроблена на заняттях технічного гуртка, дає підставу для висновку про спрямованість інтересів і нахилів вихованця. З відповідей на уроках можна судити про його пам'ять, мислення, уявлення, погляди, переконання і т.п. Колекції поштових марок, малюнки і вірші в альбомі — яскравий зразок спрямованості уваги, спостережливості, творчої уяви, естетичних почуттів і художніх здібностей учня.

Цікаві відомості про учнів можна дістати **від їх товаришів**. Їхні виступи на зборах, диспутах, де обговорюються питання дисципліни й життя колективу, відкривають педагогові багато нових рис учнів, про яких йдеться. Різко критикують тих, хто постійно намагається виділитися, не рахується з думкою товаришів і т.д.

Досвідчені педагоги прислуховуються і до зауважень учнів про окремих членів колективу, висловлених ними в повсякденному спілкуванні. Такі зауваження нерідко дуже влучно характеризують учня. З цією метою проводяться і спеціальні невимушені розмови, але вони потребують великого педагогічного такту.

Необхідні відомості про вихованця можна здобути під час особистих бесід з **його батьками** або з близькими йому людьми. Не можна зрозуміти до кінця учня, не знаючи умов його життя в сім'ї.

Для всебічного вивчення вихованця батьків просять розповісти про дитину. Такі розмови допомагають знайти найефективніші виховні засоби, організувати перевиховання з активною участю сім'ї. Проте окремі батьки часом дають неправильні відомості про своїх дітей, намагаються зняти з них провину за поганий вчинок, перекласти її на інших, указують на позитивні риси, яких у їхньої дитини немає. Отже, повідомлення батьків потребують перевірки.

Відомості про вихованця, здобуті від різних людей, які мають справу з перевихованням конкретного підлітка (вчителів, батьків, учнів, шефів), систематизуються за допомогою **методу узагальнення незалежних характеристик**.

Таке узагальнення означає аналіз, зіставлення, порівняння, відокремлення головного від другорядного, випадкового і т.д.

Особи, які складають характеристики і вивчають вихованця в різних умовах життя, характерні риси його особистості, повинні подолати суб'єктивізм в оцінці вихованця, правильно спланувати шляхи дальшої роботи з ним.

В одній школі-інтернаті був Володя М., учень VI класу. Мати-оди-ічка покинула хлопчика, коли йому було 3 роки. До цього вихову-вся в дитячих будинках. Мати ним не цікавилася й це морально авмувало підлітка* Себе Володя охарактеризував так: «Хотів би ста- [ввічливим». Вихователь групи дає йому таку оцінку: «Володя на-инні — ппекпясня люлиня. а и колективі НІ КУТІ и не голиться, його

Багато відомостей про загальний розвиток, культуру мови, мислення, інтереси учня дає письмовий твір. Учням пропонують таку тематику, яка дає можливість виявити необхідні педагогові відомості («Мое улюблене заняття», «Недоліки мого характеру», «Мої плани на майбутнє»), У творах на такі теми підлітки виявляють своє ставлення до негативних рис свого характеру і поганих звичок, навколишнього середовища тощо.

Відомості, здобуті за допомогою творів, потребують перевірки іншими методами, оскільки такі учні в творах часто відображають не власні погляди і переконання, а намагаються підвести їх під загальноприйняті норми. Перед написанням твору доцільно провести відверту бесіду, диспут, поставити питання, які потім треба буде розкрити в творі. Така психологічна підготовка викликає учнів на відвертість>

За допомогою **соціометричного дослідження** можна виявити взаємини в колективі, ставлення членів колективу до важкого учня тощо. *

Методика опитування таких учнів має свої особливості. Більшість з них не завжди відверта у розкритті своїх взаємин з іншими. Прямі запитання «З ким ти дружиш? Хто тобі більше подобається?», за допомогою яких визначаються товариші й друзі, симпатії чи антипатії, викликають настороженість, замкнутість. У таких випадках учні часто вказують на учнів, які подобаються педагогам. Тому краще запитання формулювати так: «З ким ти хотів би бути разом у гуртку?».

Вміле застосування соціометричного методу дає добрі результати. Складена на основі опитування схема взаємозв'язків між членами колективу показує характер цих зв'язків, дає можливість визначити рівень згуртованості колективу. Здобуті дані допомагають визначити шляхи впливу колективу на учня, організувати індивідуальне шефство над ним.

Метод соціометрії використовується разом з іншими методами, тому що він сам по собі не дає можливості дізнатися про мотиви взаємовідносин у колективі, а дає тільки загальну картину цих відносин. Який би метод не використовувався для вивчення особистості важковиховуваного учня, вихователь повинен чітко уявити, для чого йому потрібні певні відомості про вихованця. Тут потрібна конкретна програма вивчення особистості підлітка.

Особистість формується й проявляється в різних видах діяльності. Чим свідомішою, активнішою та цілеспрямованішою буде діяльність підлітка, тим повніше й достовірніше виявлятимуться його якості.

Педагог побачить, як ставиться учень до навчання, до праці, до громадських справ. *

Це важливо тоді, коли вихованця вивчає не тільки класний керівник, а весь педагогічний колектив: учителі — на уроках, вихователі — під час самопідготовки і т.д. Вияв певних рис у різних видах діяльності підвищує достовірність висновків про учня.

Вивчення учня здійснюється у взаємозв'язку з колективом, у системі колективних відносин. Поведінка вихованця залежить не тільки від особистих його якостей, а й від характеру його відносин з членами колективу, від громадської думки колективу, рівня вимог колективу до своїх членів, змісту життя колективу. Педагог повинен знати специфіку впливу колективу на підлітка та його реакцію на цей вплив.

Особистість вихованця не є чимось застиглим і незмінним, її якості не є постійними, вона проходить складний процес формування і розвитку. Дослідження змін у характері учня має практичне значення для його перевиховання. Вивчення учня в процесі його розвитку дає можливість виявити основні тенденції формування його особистості й правильно прогнозувати зміст і методи педагогічного впливу на нього.

д

За час навчання учень може побувати в різних класах та школах, але процес його вивчення має продовжуватися всюди. Важливо додержуватись принципу наступності. Кожний новий вихователь, перш ніж розпочати вивчення й перевиховання підлітка, встановлює, що було зроблено до нього, щоб продовжити розпочате.

Відомості про особистість вихованця, здобуті одним методом, потребують перевірки іншими методами, щоб гарантувати достовірність і об'єктивність відомостей.

Хід перевірки даних про особистість вихованця схематично можна уявити собі так: у педагога виникає питання про особистість підлітка і виникає певна про нього думка; вчитель перевіряє її різними методами, якщо вона підтверджується, приймається конкретне рішення.

Вивчення й перевиховання здійснюються одночасно, взаємно доповнюючи одне одного. Прийоми (чи методи) вивчення особистості є водночас і методами її перевиховання. Аналіз реагування особистості на

той чи інший виховний захід допомагає вибрати найдоцільніші прийоми та способи впливу в наступній роботі з вихованцем.

Дані, здобуті в результаті вивчення учня, слід негайно використовувати у виховній роботі з ним. Цьому сприяє швидка оперативна інформація всіх учасників виховного процесу про здобуті в ході вивчення найважливіші дані.

Яскравим прикладом такої оперативності може бути випадок, описаний вчителькою середньої школи м. Шевченкове Івано-Франківської області: «Я стала, — пише вона, — класним керівником у четвертому класі. В сім'ю класу влився новий учень Геннадій Ц. Майже півроку тягнув цей хлопець клас назад з успішності, не брав участі у громадському житті класу, часто пропускав уроки, був якийсь відчужений, замкнутий, нетовариський. У школу приходив неохайним. Клас був незадоволений, поведінка Геннадія обговорювалася на зборах класу, але безрезультатно.

Після кількох відвідин сім'ї я почала дивитися на хлопця іншими очима. У сім'ї троє дітей, батько покинув їх, мати працює позмінно. Геннадій у сім'ї найстарший.

Порадившись, товариші вирішили допомогти йому. Сильніші учні допомогли хлопцеві ліквідувати прогалини в навчанні. Учні взяли на себе турботи по домашньому господарству. Матері допомогли влаштувати малят у дитячий садок. Хлопець успішно закінчив п'ятий клас, став активним у громадському житті класу, в нього появились друзі».

Оперативне використання здобутих у процесі вивчення важкого учня відомостей можливе за умови, що педагоги, батьки або представники громадськості володіють методами процесу перевиховання, прийомами індивідуальної виховної роботи, методикою організації самовиховання учнів.

Запитання для роздумів і самоконтролю

1. Які специфічні особливості притаманні особистості важковихованого учня?
2. Охарактеризуйте психічні стани важких учнів.
3. Доведіть доцільність класифікації важких учнів для реалізації диференційованого підходу при їх перевихованні.
4. Розкрийте специфіку методики вивчення важкого учня. Назвіть основні напрямки програми вивчення такого учня,

Практичні завдання

1. Складіть програму вивчення важковихованого учня.
2. На підставі спостереження за важкими учнями та розмов з учителями з'ясувати, яким чином здійснюється врахування їх індивідуальних особливостей та психічний стан у навчально-виховній роботі з ними.
3. Вивчіть різні підходи вчених-педагогів до проблеми класифікації важких учнів, дайте власну оцінку кожній класифікації з позиції придатності в практичній діяльності вчителя.
4. Підготуйте фрагмент бесіди з важким учнем на предмет виявлення його інтересів, потреб, нахилів, життєвих планів і т.п.
5. Використовуючи різноманітні методи, вивчіть одного з важких учнів і складіть на нього психолого-педагогічну характеристику.
6. Прочитайте педагогічну літературу про творчо працюючих учителів, які змогли знайти прогресивні шляхи вивчення особистості важковихованого учня. Підготуйте на дві-три сторінки стислу інформацію про такий досвід, розкрийте його у виступі на заняттях.
7. Опрацюйте з учнями ці «десять заповідей», що ведуть до задоволення життям (Іржі Томан):
  - а) Добре ставлення до людей... Пообіцяймо собі, що зробимо все, аби наше ставлення до людей було якнайкращим.
  - б) Ставлення до партнера... Щасливе подружнє життя створюється спільними зусиллями обох сторін.
  - в) Сім'я... Відчувати опору в родині — значить бути спроможним протистояти багатьом ударам долі.
  - г) Професія... Зацікавленість власною спеціальністю має для нашого задоволення життям надзвичайне значення.
  - г) Культура і мистецтво... Цікавитися мистецтвом і культурою — значить збагачувати своє життя духовно й емоційно.
  - д) Пізнання... Прагнення до знань тісно пов'язане з інтересом до культури й мистецтва, оскільки своїм тяжінням до універсальності забезпечує йому органічний тил.
  - е) Фізичний розвиток... Людина, далека від спорту, втрачає багато радісного і приємного.
  - є) Любов до природи... Адже любов до природи може виявлятися набагато різноманітніше: це і туризм, і різні види спорту, і садівництво та городництво, розведення тварин, полювання та багато ін.
  - ж) Захоплення й особисті інтереси... Краще мати кілька інтересів (звичайно, їх кількість не повинна бути неосяжною).

3) Жити для інших... Самотня людина не може бути задоволена життям.

МЕТОДИКА І ПРИЙОМИ ПЕРЕВИХОВАННЯ ТА САМОВИХОВАННЯ

4.1. Особливості використання загальних
методів виховання у перевихованні

4.2. Місце індивідуальної виховної роботи
у перевихованні

4.3. Організація самовиховання важковиховуваних учнів

4.1. Особливості використання загальних методів виховання у перевихованні

Перевиховання неповнолітнього здійснюється в загальному процесі навчально-виховної роботи школи, із залученням до неї учнівського колективу, батьків, громадськості, Це дає можливість забезпечити виховний

вплив на учня у всіх сферах його життя, надати процесу перевиховання системного характеру

У роботі з важковиховуваними учнями використовуються загальні методи виховання, які поділяються на три групи: методи формування суспільної свідомості, методи формування досвіду суспільної поведінки, методи заохочення і покарання. В особливих випадках звертаються до спеціальних методів і прийомів перевиховання.

Методи формування суспільної свідомості

До цієї групи методів відносять бесіду, лекцію, диспут і приклад. Основне завдання, що вирішується цими методами у вихованні, — формування уявлень, поглядів і переконань особистості, тобто її свідомості. У практиці ці методи ще називають методами переконання. У процесі перевиховання доводиться переконувати вихованця, щоб він відмовився від своїх помилкових поглядів, формувати у нього систему уявлень, понять, поглядів і переконань, якими б він керувався у своїй поведінці.

Дослідження показують, що такий учень неохоче розлучається із своїми переконаннями. Коли ламається система помилкових поглядів, йому треба запропонувати нову систему, яка б задовольняла його потреби, стала б орієнтиром у житті.

Формування правильних переконань потребує переоцінки моральних цінностей, самооцінки, на що вихованці не завжди здатні. Адже їхні переконання базуються на навичках суджень, які вони некритично сприйняли від інших осіб. Учень слід самому продумати та проаналізувати свою поведінку й зробити правильні висновки. Якщо вихованець зрозуміє мету свого життя, усвідомить недоцільність поганої поведінки, йому легше буде запропонувати життєву програму на майбутнє. Якщо ця програма конкретна й зрозуміла, вона викликає бажання виконати її, активізується діяльність учня. Спостереження показують, що значна частина педагогів (60%) у процесі переконування обмежується метою — довести учневі, що він неправий. Але в такому разі висловлюється лише їхній погляд та особисті переконання і не береться до уваги думка вихованця. При переконуванні визначальною має бути точка зору учня. Якщо в нього не виникло бажання критично поставитися до себе й до своїх поглядів, то наші старання не завжди досягнуть позитивних наслідків.

Переконування неповнолітнього потребує чіткої системи аргументації. Аргументами є факти, логіка, авторитет, емоції. Вибір аргументу залежить від умов, психічних особливостей учня. Особливе місце в аргументації належить правдивості й достовірності матеріалу,

Важковиховуваний учень живе в певному оточенні, нерідко в неофіційній малій групі негативного спрямування. Однією з умов причетності до групи є додержання її членами певних поглядів і переконань. Примусити члена групи змінити свої погляди і переконання важко, тому що він намагається поводитися так, щоб це не вимагало ревізії його поглядів.

¹⁴⁸ Психологи довели, що засвоєння конкретної інформації особистістю залежить від того, як вона ставиться до її змісту, які почуття у неї викликає ця інформація. Тому в процесі формування у таких учнів позитивних уявлень, поглядів і переконань та подолання помилкових важливо домагатися позитивних емоцій, переживань особистості. При цьому враховують настрій вихованця і колективу. Створенню емоційного настрою сприяє звертання до приємних подій минулого, дорогих для них людей. Уявлення про минулі приємні події і їх порівняння із теперішньою неприємною ситуацією викликає у них бажання змінити свої поведінку, погляди, переконання. У такі хвилини вихованцю допомагають зрозуміти, що все залежить від нього, що наявні у нього недоліки можна подолати, якщо виконати запропоновану йому програму поведінки.

У процесі формування і корекції світоглядних понять, уявлень, поглядів і переконань слід дотримуватись певної етапності цього процесу:

— період виявлення та аналізу розуміння учнями світоглядних понять, уявлень, поглядів і переконань;

— період розкриття педагогом помилковості поглядів і переконань вихованця з метою спонукання його до роздумів над їх аморальністю і пропонування йому нової позитивної системи світоглядних поглядів і переконань;

— період повного несприйняття настанов педагога, відверте чи приховане їх відкидання;

— період часткового сприйняття пропонованих педагогом моральних сентенцій, часом з проявом скептицизму; ^Λ

— період появи сумнівів у правоті своїх уявлень, поглядів і переконань, рівноваги між позитивними і негативними уявленнями у сві- домості учня; ¹

— період превалювання *ПОЗИТИВНИХ* моральних якостей над нега- тивними у моральному «багажу» вихованця;

— період повного сприйняття виховних впливів, спрямованих на перевиховання важковиховуваних учнів.

Найпоширенішими методами формування правильних переконань і подолання помилкових понять, уявлень є фронтальна та індивідуальна бесіди.

Особливу трудність для педагога становлять підготовка та проведення фронтальної бесіди, мета якої — переконати учнів у помилковості їх поглядів, неправильності поведінки. У такому разі використовують спеціальні прийоми для підвищення її ефективності, зокрема розгляд допущеного учнем вчинку і оцінка його на фоні вже відомого їм випадку, який раніше дістав правильну оцінку в колективі.

Оскільки поведінку такого учня часто критикують, у нього формується занадто критичне ставлення до дій і вчинків інших людей.

Проведені в процесі бесіди аналогія і зіставлення вчинку вихованця з подібним до нього впливають на учня позитивно. Правда, у ході бесіди не

завжди є потреба встановлювати прямий зв'язок між цими вчинками, іноді доситьтільки натякнути учневі.

Так, у IV класі пропадали гроші, речі. Після таких випадків учителька проводила бесіди, стежила, як реагують на це учні. Через деякий час вона здогадалася, що це робота Дмитра Г. Вчителька запропонувала прочитати оповідання з газети «Червона вода», де йшлося про хлопчика, який вкрав вудочки. Цілий день мучило його сумління і полегшення настало тільки тоді, коли він зізнався в цьому.

Усі учні класу активно обговорювали це оповідання. А Дмитро підійшов до вчительки на другий день і сказав, що крадіжки в класі — його справа і він ніколи більше не буде так робити.

Ефективність фронтальної бесіди зростає, коли у випадку чи факті, який розглядається, розкриваються невідомі вихованцям нові сторони. Так, їм можна пояснити, що зневажливе ставлення до дівчаток з боку окремих вихованців має свої коріння в минулому, коли жінка не вважалася повноцінною людиною.

Іноді вході фронтальної бесіди учні намагаються захистити свої помилкові погляди й переконання. В таких випадках доцільно «погодитися» з їхніми поглядами, «прийняти» їх. Встановивши суперечливі місця в поглядах вихованців, учитель говорить: «Я з вами погоджусь, але як пояснити...?», «Можливо, ви праві, тоді що означає...?». Продуманими запитаннями вчитель викликає у вихованця бажання знайти відповідь. Під час бесіди добирають такі аргументи, щоб «скомпрометувати» помилкові погляди й переконання учня перед колективом.

На такі бесіди доцільно запрошувати відомих людей, які висловлюють свої думки з приводу теми бесіди. Під впливом авторитету такої людини учень починає сумніватись у своїй правоті, в нього з'являються суперечливі почуття. Розмова при цьому має проходити в широкому тоні, недопустимі нав'язування своїх поглядів, моралізування.

Крім фронтальної, часто проводиться індивідуальна бесіда з вихованцем. Ефективність індивідуальної бесіди з учнем залежить передусім від відносин, які склалися між ним і педагогом. Нічого не дає бесіда, якщо вихованець не довіряє вихователеві, підозріло ставиться до нього, якщо між ними виник психологічний бар'єр.

Індивідуальна бесіда потребує великого такту педагога, врахування настрою вихованця. Якщо учень у чомусь непевний, його підбадьорюють, якщо дивиться на допущений вчинок байдуже, спонукають його до відповідальності і т.п.

В індивідуальній бесіді важливо, щоб учень не тільки розумів своє становище, а й переживав за нього. Для цього доцільно використовувати моменти з його життя, які викликають приємні переживання. Створюються ніби два полюси; на одному з них теперішній стан вихованця, на другому — приємні події з його минулого. Таке порівняння викликає бажання змінити

150
свою поведінку Вихованцеві дають зрозуміти, що все залежить від нього, що наявні в нього недоліки можна усунути.

Індивідуальні бесіди будуються так, щоб вихованець усвідомив, що всі виховні впливи здійснюються в його інтересах; педагог знає, як йому можна допомогти, і має для цього всі можливості.

Дуже часто педагоги індивідуальні й фронтальні бесіди спрямовують на те, щоб розкрити суть негідного вчинку вихованця. Тим часом спостереження показують, що бесіда дає більше користі, коли розпочинається з аргументованого розкриття суті вчинку і на цьому фоні показати: допущений вихованцем негативний вчинок суперечить нормам моралі. Очевидно, не випадково А.С. Макаренко виступав проти зловживання спеціальними бесідами, моралізуванням, які набридають і майже завжди викликають певний опір у вихованця [71, с. 85],

Так, вихователь помітив: Петро В. на роботі з озеленення території байдикував. Після закінчення роботи педагог попросив учня перевірити, чи всі здали лопати, й доповісти йому. Коли Петро прийшов до учительської, класний керівник запитав:

~~ Ну як, сьогодні добре попрацювали, багато дерев посадили?

— Добре, — відповів Петро, — посадили 30 дерев і дві клумби зробили.

— Хто ж у нас виявився героєм дня? Хто найбільше посадив дерев?

— Левченко посадив чотири дерева й раніше від усіх скопав відведену йому смугу, а потім ще хлопцям допомагав, — говорить Петро.

— Ну, а ти, сподіваюсь, посадив не менше, ніж Левченко, тільки занадто скромний?

— Та ні, — мнеться Петро і опускає очі.

— Ну, дерева три посадив?

Вихованець червоніє і тихо говорить:

— Ні, я жодного дерева не посадив.

— Не може бути! А що ж ти робив?

Так вихователь переходить до розмови про поведінку учня в сім'ї, в школі.

Для розкриття суті морального поняття у процесі індивідуальної бесіди важливо продумати систему запитань до вихованців. Так, бесіду про совість доцільно провести за допомогою такої системи запитань:

— Чи може людина жити без совісті? Якщо так, то чому?

— Чи не вважаєш, що однією з причин аморальних вчинків є відсутність або недостатній розвиток почуття совісті? Якщо так, то чому?

— Розкажи про відомий тобі безсовісний вчинок, а також про випадок, коли людина діяла по совісті.

— Розкажи про відомі тобі з кіно, книг вчинки, в яких особливо чітко проявлялась совість людини.

— Як можна виховати совісну людину?

•'•> — Як це почуття пов'язане з іншими моральними почуттями: честю, соромом, обов'язком?

Такі бесіди допомагають глибше пізнати вихованця, його внутрішній світ, визначити ступінь його педагогічної занедбаності, уточнити план індивідуальної виховної роботи з ним. -«а

Лекція як метод переконування читається для спеціально підібраної в школі групи важковиховуваних учнів, Вона може мати епізодичний характер, входити до циклу лекцій, тематичного лекторію чи кінолекторію. Тематика таких лекцій найчастіше буває правового або морального спрямування («Підліток і закон», «Бережи честь змолodu», «Відповідальність неповнолітніх за законом», «Про трудові права підлітків», «Конституція України про права і обов'язки громадян»).

Важливо, щоб теоретичні положення лекції розкривались у тісному зв'язку з життям учнів. Розкриваючи питання кримінального законодавства, необхідно уникати зайвої деталізації в описі конкретних правопорушень. Наведеним фактам треба давати моральну і правову оцінку.

Один з найскладніших моментів лекції — відповіді на запитання учнів, особливо на так звані «гострі» питання полемічного характеру. До відповідей на такі запитання доцільно залучати самих вихованців. Відмова лектора відповісти на запитання дає привід для нездорових розмов серед підлітків, небажаного тлумачення тих чи інших фактів і подій.

У цілому успіх лекції залежить від її підготовки, врахування вікових та індивідуальних особливостей підлітків, їхнього рівня розвитку, методики викладу матеріалу, педагогічної майстерності лектора, його ерудиції.

Одним зважливих методів переконування є диспут. Виступаючи на ньому, учні вчаться логічно мислити, відстоювати свої *погляди*, аргументувати їх. Крім того, диспут допомагає виявляти настрої вихованців, їх внутрішній світ, формувати громадську думку колективу.

Зрозуміло, що спеціально для важковиховуваних учнів влаштовувати диспут недоречно. Але, визначаючи теми, дбають про те, щоб вийшла цікава розмова, яка спонукала б цю категорію учнів до роздумів про зміст життя, про обов'язок людини перед суспільством. У багатьох школах успішно проходять диспути на теми: «Не шукай легких шляхів у житті», «Про обов'язок, честь і совість», «Праця і щастя людини» та інші.

Під час диспуту можна обговорити літературний твір, газетну чи журнальну статтю, кінофільм, факт із життя класу чи школи.

Якою не була б тема диспуту, треба пам'ятати про присутність у колективі важковиховуваних учнів, які мають свої погляди при цьому, свій життєвий досвід. Тому слід продумати, як викликати їх на обмін думками, залучити до розмови, вміло керувати полемікою, спрямовувати її так, щоб вона не перетворилася в порожню розмову, підвести вихованців до правильних висновків.

Приклад як метод перевиховання ґрунтується на природній схильності дітей до наслідування.

Для підліткового віку характерне не сліпе наслідування, а критичне ставлення до оточення. Своєрідний життєвий досвід важковихованого учня призводить до того, що він часто критикує не те, що треба відкидати, а те, що, навпаки, треба було б засвоїти.

Один з недоліків перевиховання на позитивному прикладі — поверховість. Деякі вчителі просто перелічують позитивних героїв перчитаних книжок, кращих учнів класу, передових людей. А тут доцільніше навести один приклад, але глибоко й всебічно розкрити його.

і- Велике виховне значення має використання прикладу, який не викликає сумніву у неповнолітніх. Такими зразками передусім є життя та діяльність видатних людей. Важливо при цьому звертати увагу на такі риси їх особистості, як відданість справі, чесність, гуманізм, принциповість, простота, скромність, працелюбність, непримиренність до недоліків, порядність тощо.

У виховній роботі використовують і приклади з життя школи. Але не всякий з них однаково впливає на важкого учня. Окремі позитивні приклади з життя колективу замість глибокого емоційного відгуку й бажання наслідувати нерідко викликають у такого учня негативну реакцію, скептичні репліки. Так трапляється тому, що часом не все те, що здається позитивним, насправді є таким, що всі зараховані до кращих учні користуються авторитетом у колективі. Отже, слід добирати перевірений приклад, здатний викликати глибокі емоційні переживання й прагнення наслідувати його.

Доцільно використовувати приклади з життя колишніх важковиховуваних учнів, які добре вчаться або працюють на виробництві, беруть активну участь у громадському житті. Вони можуть виступати на зборах, проводити індивідуальні бесіди з теперішніми важковиховуваними учнями, разом з педагогами брати участь і в інших виховних заходах. З цією метою використовують листи від колишніх учнів школи, їх зачитують та обговорюють у класі, вміщують на спеціальному стенді «Пишуть наші вихованці».

У роботі з важкими учнями доцільно звертатися й до негативного прикладу, щоб показати недоцільність наслідування певних конкретних явищ. Прийоми виховання на негативному такі: громадський осуд негативних проявів у житті класу чи школи; розвінчання негативного, коли не всі розуміють його суть; розкриття перед учнями аморальності, шкідливості окремих звичок і вчинків; протиставлення аморальним вчинкам кращих зразків високоморальної поведінки; розкриття на конкретних і відомих учням прикладах наслідків аморальної й асоціальної поведінки; організація школярів на боротьбу з проявами морального зла.

Така орієнтація дає можливість формувати в школярів «імунітет» проти зла.

Особливе місце у перевихованні належить прикладу педагогів і батьків. Перевиховання учня залежить від того, хто в нього вихователь, яка його

поведінка, ставлення до вихованців, світогляд, авторитет та інші якості. При цьому треба мати на увазі, що важковиховуванн й учень критично ставиться до особистості педагога, для нього не залишаються непомітними жоден штрих, жодна деталь його поведінки. Вони помічають, як педагог ставиться до роботи, як він розмовляє з вихованцями, чим цікавиться, К. Ушинський писав, що у вихованні найціннішою є особистість вихователя. Вихованці можуть вибачити педагогові помилку, але вони ніколи не вибачать йому зневажливого ставлення до них, душевної фальші.

Використовуючи методи формування суспільної свідомості в роботі з важковиховуваними учнями, слід пам'ятати, що їхня ефективність зростає при додержанні певних умов:

- перебудова переконань передусім залежить від рівня розумового розвитку вихованця; якщо він не може зрозуміти суті суджень педагога, його важко переконати;
- швидкість та ефективність зміни помилкових поглядів і переконань залежать від їхньої стійкості; тому треба так організувати життя й діяльність вихованця в школі й вдома, щоб помилкова орієнтація не зміцнювалася, а зникала;
- знання педагогом помилкових поглядів вихованця дає змогу добре аргументувати свої докази, переконувати важкого учня та його однодумців;
- переконуючи вихованця, треба домагатися, щоб він не тільки зрозумів педагога, а й погодився з ним, прийняв його докази як свої;
- пропонуючи вихованцеві нову програму життя й діяльності, треба вказати йому шляхи її досягнення, зміцнювати інтерес до неї;
- ^ у процесі переконування вихованця важливо впливати не тільки' на розум, а й на емоційну сферу, викликаючи позитивні переживання, примушуючи замислитись над своєю поведінкою;
- у процесі переконування педагог повинен ураховувати настрій вихованця, колективу, не пропускати таких психологічних моментів, коли учень відвертий і схильний до сприйняття його настанов;
- успіх у переконуванні залежить від упевненості самого педагога в можливості перевиховати того чи іншого учня, коли він вірить у корисність своєї праці, виявляє витримку, терплячість, такт, уміння слухати докази, розбиратися в них, знаходити правильні рішення.

Методи формування досвіду суспільної поведінки

Для життя в колективі та суспільстві не досить мати позитивні погляди й переконання, треба відповідним чином і поводитися. Тому мало переконати в чомусь педагогічно занедбаного учня, треба, щоб він поводився відповідним чином, виробив навички правильної поведінки. А. Макаренко вважав, що виробити такі звички в людини важче, ніж виховати свідомість.

У перевихованні й формуванні навичок поведінки особливе місце належить залученню об'єкта виховання до діяльності. Адже в колективній діяльності його краще вчити. Діяльність допомагає об'єктивно оцінити свої дії та усвідомити недоліки, в ній учень тренує свої позитивні якості, може поєднати слово і діло, розвинути самостійність та ініціативу, переключити увагу на корисні справи, вчитися жити для людей.

Формування навичок правильної поведінки потребує індивідуального підходу. Одному вихованцеві досить пояснити, що і з якою метою від нього вимагають, і він виконуватиме поставлені йому вимоги і поводитиметься належним чином. Другий розуміє необхідність змінити свою поведінку, але відсутність волі стає йому на заваді. Третій свідомо ухиляється від виконання поставлених йому вимог щодо поведінки. Треба створити спеціальні умови, використати відповідну методiku, щоб вихованці поводитися так, як цього вимагають правила поведінки.

До групи методів, які сприяють організації позитивної діяльності, слід віднести вправи, привчання, вимогу, громадську думку, доручення. Розглянемо специфіку їх використання в роботі з важковиховуваними учнями.

Вправа як метод перевиховання полягає в планомірній організації таких умов, за яких учень виконує певні дії з метою вироблення необхідних моральних якостей, формування позитивних умінь і навичок поведінки.

У школі вихованці поставлені в умови, коли їм систематично доводиться вправлятися у виконанні розпорядку дня й вимог шкільного режиму, у навчальній і трудовій діяльності. Якщо до вихованця повсякчасно ставити чіткі вимоги, що примушують його чітко виконувати свої обов'язки, він постійно вправляється в позитивній поведінці, в нього виробляються позитивні навички і звички. Зрозуміло, що не можна створити універсальної системи вправ для всіх і на всі випадки життя. Досвідчені педагоги продумують їх у кожному конкретному випадку. Наприклад, учень відчинив двері в учительську, зазирнув, шукаючи очима когось, сказав сам собі «немає» і пішов. У цьому разі, очевидно, варто було б зупинити його й запитати, чи знає він, як культурні люди заходять до кімнати. Зрозуміло, що учень знатиме «теоретичний» бік питання. Тоді слід сказати йому, що все це треба робити і на практиці.

Ефективність методу вправ у процесі перевиховання вимагає: знання учнем правил виконання дій, врахування умов, за яких вона виконується; систематичність виконання вправ; розуміння причин допущених помилок і шляхів їх подолання; оптимальні кількості вправ для формування умінь і навичок; постійного ускладнення вправ; переживання задоволення, радості від успіхів у виконанні вправ і закріплення вмінь; вправи мають бути не надумані, в їх основі має бути реальна життєва ситуація; заохочення за успіх у формуванні позитивних і подоланні негативних навичок.

¹⁵⁵ Використовуючи метод вправ у формуванні позитивних навичок поведінки і подоланні негативних, ми дійшли висновку, що така діяльність буде успішною за певних умов:

—доцільно одночасно зосереджувати увагу на формуванні однієї чи двох навичок (чи усуненні), не розпорошувати зусиль на придбання чи усунення кількох, що дасть можливість довести справу до кінця;

—вправи для вироблення корисних навичок чи усунення негативних можуть бути успішними за умови, що вихованець усвідомлює їх необхідність для цього;

—на основі сформованої навички слід продумати систему по виробленню споріднених з нею навичок;

—для усунення негативної звички потрібно виявити причину її появи та усунути її;

—ефективність формування позитивних навичок та усунення негативних підвищується шляхом стимулювання, яке викликає позитивні емоції.

Привчання як метод у перевихованні ґрунтується на вимозі до важкого учня виконати певні дії. Інколи учень не усвідомлює важливості й значення пропонованого йому виду поведінки. Тоді його примушують поводитися правильно, керують ним у процесі діяльності, ускладнюючи методи роботи з ним. Наприклад, учня неважко за допомогою вправляння привчити читати, бути ввічливим, дисциплінованим тощо. Якщо сьогодні, завтра, післязавтра домагатися від нього бажаного, з часом з'являються відповідні навички поведінки. Він усвідомить правильність, слушність вимог, поставлених до нього, почне виконувати їх охочіше, не чинячи опору. Так він і привчиться поводитися правильно в конкретних ситуаціях.

Важливим методом педагогічного впливу на свідомість педагогічно занедбаного підлітка з метою спонукання його до певної діяльності або гальмування негативних проявів є вимога- Вона сприяє активізації вольових якостей учня, перебудові мотиваційності і почуттєвої сфери діяльності в позитивному напрямі, виробленню позитивних навичок поведінки.

У роботі з такими учнями доцільно виражати вимогу опосередкованим шляхом, коли стимулом до дії вихованця стає не стільки сама вимога, скільки викликані нею переживання, інтереси, прагнення. Така вимога може ставитися в різних формах (поради, прохання, схвалення, натяку, умови, недовір'я, погрози тощо).

Знання педагогом різноманітних форм вимог дає змогу враховувати індивідуальні особливості вихованців. До тих, хто свідомо порушує правила поведінки, вимога ставиться в категоричній формі, до тих, хто випадково порушив їх, — у спокійному й доброзичливому тоні.

У практиці роботи з вихованцями доводиться використовувати й складні види вимог, коли різні її форми застосовуються паралельно або послідовно. Бажана дія вихованця в такому разі ніби виконується частинами.

¹⁵⁶ Вимога дає позитивні результати, коли вона доцільна, зрозуміла, посиљна, поставлена тоді, коли учень підготовлений до її сприйняття, Важливо пояснити вихованцю суть вимоги, переконати у необхідності її виконання. Крім того, важливо домогтися позитивної реакції колективу на вихованця, якщо він не хоче виконувати вимоги старших.

З розвитком неповнолітнього вимоги до нього повинні зростати. Це стимулює роботу учня над собою, не дає заспокоїтися на досягнутому. Вимога має бути слушною. Тоді вона зрозуміла вихованцеві і йому легше її виконати. Якщо ж вимога дріб'язкова, формальна або є особистою примхою педагога, вона втрачає виховне значення, сприймається як несправедливість.

Ефективність вимоги залежить і від того, наскільки чітко визначена її постановка: де, коли, якими засобами й що треба робити. Це покладає на учнів персональну відповідальність, дисциплінує їх.

Виконання вимоги вихованцями має перебувати під постійним контролем. Коли такого контролю немає, вони з часом перестають виконувати вимогу. Відсутність контролю свідчить про байдужість самих педагогів, що розхолоджує учнів.

У педагогічній практиці нерідкі випадки, коли учень чинить спротив вимогам педагога, внутрішньо не сприймає їх. Таке явище умовно називають «смісловим бар'єром». Учень, добре розуміючи і вміючи виконувати те, що вимагає від нього вчитель, не приймає цю вимогу і вперто не виконує. У таких випадках ті чи інші педагогичні міри на нього не впливають, хоча він добре розуміє, на що вони спрямовані і як йому потрібно на них реагувати. Г. Тагірова виділяє такі причини, які сприяють виникненню смислового бар'єра:

1. Нерозуміння дорослими справжніх мотивів поведінки учня, реагування лише на результати його діяльності або приписування дитині мотивів, які не відповідають дійсності. За таких умов вчитель неадекватно реагує надії учня, що викликає протест і незадоволення останнього.

2. Надто одноманітне і тривале застосування одних і тих же виховних прийомів та засобів. У таких випадках вони стають для школярів звичними і надоїдливими, позбавленими якого-небудь сенсу. Особливо часто це буває під час словесних впливів: нотації, догани, навію-взння.

3. У зв'язку з негативним емоційним реагуванням учня на неправильну, на його думку, поведінку вчителя стосовно до нього: занижену оцінку його результатів навчання, незаслужене покарання, а тим більше образа і приниження його гідності,

4. У зв'язку з сформованою у ровесників негативною думкою про вчителя. [130, с. 311 >г

Подолання смислового бар'єру вимагає вияснення справжніх причин негативного явища, всіх умов його виникнення, створення необхідної громадської думки у класі, тобто потрібен індивідуальний підхід. Учитель має бути достатньо самокритичним, оскільки смисловий бар'єр виникає через недостатнє розуміння вихователем учня і непродумані педагогічні впливи. Це вимагає зміни поведінки вчителя по відношенню до даного учня, зміни методів і прийомів навчально-виховної роботи.

Застосування методу вимоги має і суб'єктивний характер. Вихователь повинен бути вимогливим до себе, тоді він має *моральне* право вимагати від учнів. Конфліктні ситуації між педагогами і вихованцями здебільшого виникають внаслідок нетактовності, нестриманості вихователів при застосуванні ними вимог. За даними нашого дослідження, саме на цьому ґрунті виникає 72% конфліктів.

Викликаний вимогою педагога конфлікт може набувати різних форм. Це може бути *простий опір*, коли вимога, яка має намір змінити поведінку вихованця, залишається без наслідків. Конфлікт у *вигляді наступу*, коли вихованець реагує на вимогу педагога так, щоб викликати у нього бажання відмовитись від неї. Опір може проявлятися пасивно або активно. *Пасивне реагування* полягає в тому, що вихованець просто не виконує доручення, хоч знає його слушність, може і починає його виконувати, але не доводить справу до *кінця*. *Активний опір* полягає в тому, що вихованець докладає спеціальних зусиль, щоб не виконати завдання, робить спробу домогтись, щоб педагог відмовився від пропонованого доручення, намагається трактувати його недоцільність і неможливість виконання, а часом намагається викликати у педагога жаль до себе. Опір може набрати форми *саботажу*. У цьому випадку вихованець чинить потаємні зусилля, щоб не виконати завдання. Робить вигляд, що намагається виконати завдання, а насправді зволікає з його виконанням. Часом для того, щоб не виконувати завдання, вихованець створює об'єктивні причини. *Агресивна форма опору*

полягає у тому, що вимога педагога дає протилежні очікуваним наслідки. Вихованець перестає виконувати розпорядження, які до того часу добровільно виконував, або виконує гірше, щоб педагог зрозумів, що виконувати їх не бажає.

Розглянуті форми конфліктних ситуацій можуть бути спрямовані або на педагога, або на якусь норму поведінки. Якщо така поведінка спрямована на педагога, то таким чином йому натякають, що його не поважають, оцінюють його негативно, Що стосується норми поведінки, то протидія їй викликається ставленням до неї вихованця (наприклад, до навчання),

Особливе значення має додержання всіма педагогами школи єдиних вимог до учнів, що сприяє виробленню у вихованців правильних навичок і звичок поведінки, підвищує ефективність усього навчально-виховного процесу.

Одним з методів колективної вимоги є громадська думка. Обговорюючи вчинок учня, колектив прагне, щоб той усвідомив свою провину. Критикувати та обговорювати доцільно не особистість вихованця, а вчинок, його шкідливість для колективу, суспільства й самого порушника. Розмову слід вести таким чином, щоб винуватець сам указав на причину порушень дисципліни. Обов'язково треба показати шляхи подолання недоліків.

У важковиховуваних учнів підвищена реакція на оцінку їхніх дій і поведінки, вони чутливі до несправедливості. Отже, під час колективної розмови об'єктивність, принциповість і справедливість набувають першорядного значення. Форма осуду залежить від індивідуальних особливостей, його вразливості, мотивів поведінки.

За допомогою громадської думки легше переконати учня, ніж проводячи індивідуальну бесіду. Учень бачить, як реагують товариші на поради вихователя та членів колективу, переконується в тому, що його помилкові погляди ніхто не підтримує, починає з більшою увагою ставитися до порад товаришів.

Організуючи обговорення поведінки учня, досвідчені педагоги уникають надмірного втручання в хід розмови. Коли колектив сам дає оцінку та приймає відповідне рішення, учень сприймає це серйозніше, оскільки бачить: вихователь не спрямовував проти нього членів колективу, вони мають самостійну думку.

До методів обговорення та осуду не слід вдаватися надто часто, тому і до учня притупляється реакція на критичні зауваження.

Трапляється, що учні на зборах роблять вигляд, що усвідомили свої недоліки, клянуться, що більше їх не допускать, але насправді й не думають виправлятися. До них треба застосовувати інші заходи виховного впливу. Осуд впливає за умови, що критичні зауваження аргументовані й виходять від авторитетних для підлітка педагогів чи учнів.

Не всі вчинки учня слід виносити на осуд колективу. В. Сухом-линський вважав, що не треба робити предметом обговорення в колективі:

- 161 - поведінку дитини (підлітка, юнака), причиною якої є явні або приховані ненормальності в сім'ї, зокрема антигромадські вчинки батьків, сварки, скандали, незгода між батьком і матір'ю; діти розуміють взаємозв'язок між своєю поведінкою і життям сім'ї, тому оголення тіньових сторін цього життя їх пригнічує;
- поведінку або окремі вчинки, що об'єктивно є протестом проти грубості, свавілля старших, тому що підліток в такому разі вважає осуд несправедливістю щодо себе;
    - вчинки підлітків, які є результатом допущеної педагогом помилки;
    - вчинок, зумовлений тим, що вчитель допустив необ'єктивність в оцінюванні знань учня;
  - неправильний вчинок, пояснення якого вимагає розповіді про глибоко особисті, дружні стосунки учня із своїми ровесниками чи із старшим або молодшим другом, тому що наштотхування на відвертість у такому разі учень переживає як спонування до зради, виказування друга;
    - поганий вчинок, мотиви якого пов'язані з особливостями відносин у сім'ї, про які дітям рано знати і які не можна їм роз'яснювати.
- Доручення у перевихованні сприяє вправлянню учня в позитивних діях та вчинках. Доручення можуть дати вихователь, колектив або органи самоврядування.
- Цікаве доручення захоплює учня, він не має часу на негативні вчинки, в нього зароджуються хороші прагнення, розвиваються позитивні інтереси.
- Для підліткового віку взагалі характерне прагнення знайти вихід своїй енергії. Важливо створити такі умови, щоб діяльність мала позитивний характер.

Даючи доручення, слід урахувувати індивідуальні особливості вихованця. Передусім доручення має сприяти появі таких якостей, які у вихованця недостатньо розвинуті. Наприклад, неорганізованим пропонують підготувати й провести захід, який потребує самостійності, ініціативи, зібраності. При цьому враховуються інтереси й нахили важковиховуваних. Захоплення улюбленою справою, задоволення від результатів праці породжують у вихованця віру в свої можливості, формують почуття відповідальності, власної гідності.

Діставши доручення, вихованець повинен усвідомити його значення для себе й колективу. Це сприяє серйозному ставленню до справи, успішному формуванню корисних навичок і звичок.

Доручення має бути цікавим і посильним. Нескладне доручення виховує самовпевненість, надто важке підриває віру в свої сили. Важливо не тільки дати завдання, а й допомогти учневі довести справу до кінця. З часом доручення стають складнішими.

Виховна ефективність доручення значною мірою залежить від того, наскільки добре поставлено контроль за його виконанням. Відсутність контролю призводить до безвідповідальності. Виконане завдання відповідно оцінюється.

Методи стимулювання і оцінки поведінки

До групи методів стимулювання діяльності і поведінки відносять заохочення, покарання і змагання. Розглянемо насамперед метод заохочення. Суть його як методу педагогічного впливу полягає в тому, що діяльність учня позитивно оцінюється і це спонукає його до дальших успіхів, пробуджує віру в свої сили, допомагає мобілізувати в собі сили на боротьбу з негативними рисами характеру й поведінки.

Проте не всяке заохочення активізує процес перевиховання, воно має виховну силу тільки тоді, коли дотримуються певних умов.

Насамперед важливо своєчасно помітити перелом в особистості вихованця, в його ставленні до навчання, праці, людей. Часто доцільно похвалити такого учня «авансом», коли він ще не досяг серйозних успіхів у поведінці, але прагне до цього. Відзначення хоч би незначних зрушень на краще, невеликої перемоги над собою пробуджує у підлітка енергію, викликає бажання діяти так і в майбутньому.

Особливість виховної сили заохочення «авансом» полягає в тому, що ми маємо справу з учнями, які взагалі рідко заохочувалися, не переживали радості від похвали. Правда, цей вид заохочення не можна використовувати часто. У цілому слід керуватися правилом, що похвала має бути заслуженою. При цьому враховуються не тільки результати діяльності, а й те, наскільки вихованець сумлінно її виконав, скільки вклав праці, тобто затрачені зусилля. Адже у вихованців різні досвід і рівень знань.

У роботі з важковиховуваними учнями доцільно створювати спеціальні умови, в яких вони могли б проявити себе з кращого боку, виконуючи цікаве для них доручення.

Грубої помилки припускаються педагоги, які за однакові досягнення важкого учня заохочують менше, ніж інших. Ще гірше, коли при цьому ще й підкреслюють виключність випадку нагородження такого учня.

Заохочення має допомагати вихованцю зрозуміти свої позитивні якості, викликати в нього бажання стати кращим.

Застосування заохочень потребує обережності, всебічного врахування індивідуальних особливостей вихованців та наявних умов. На заохочення вихованця педагог повинен дивитися не як на своє право, а як на можливість допомагати йому у справі перевиховання.

Покарання як метод перевиховання полягає в негативній оцінці небажаних дій і вчинків важких учнів з метою їх припинення або запобігання їм у майбутньому й супроводжується накладанням стягнень за порушення норм і правил поведінки. Воно сприяє виробленню вміння долати в собі шкідливі звички, привчає до дисципліни й порядку.

Кращі педагоги не зловживають покараннями. Іноді жарт, іронія, осудливий погляд зроблять більше, ніж найсуворіші заходи. Але це не означає, що без покарань можна обійтися взагалі. Безкарність веде до непослуху, розладу дисципліни. Отже, розумна система покарання необхідна, вона допомагає формувати людський характер, виховувати почуття відповідальності, вміння долати труднощі.

Покарання важких учнів має ґрунтуватися на принципі гуманізму і поваги до їхньої особистості. Воно має примусити вихованця пережити почуття провини, викликати неспокій совісті й бажання змінити поведінку, підвищити почуття відповідальності, виробити здатність протидіяти негативним прагненням. Воно не сприймається як кара за вчинене, бо це призведе до озлоблення, викличе страх перед дорослими, розвиватиме хитрість і лицемірство.

Застосування покарань потребує великої обережності. Допустивши негативний вчинок, учні готуються до самозахисту, намагаються виправитися. Тому слід всебічно перевірити факти, довести провину. Незаслужене покарання викликає бажання помститися, зробити щось «на зло» вихователеві, зеде до нових конфліктів.

' Аналіз причин і мотивів вчинку допоможе визначити ступінь провини вихованця та міру покарання. Сам учень не завжди може оцінити свій вчинок і потребує в цьому допомоги. Якщо він усвідомив своє *становите*, переживає його і обіцяє більше не допускати подібного, міру стягнення доцільно знизити.

Застосовуючи покарання, спочатку використовують легкі міри, якщо учень не виправився, — суворіші. Занадто суворі покарання втрачають свою виховну силу.

Важливо, щоб при визначенні покарання враховувалася громадська думка колективу. Якщо колектив карає, то педагог повинен допомогти учневі зрозуміти справедливість цього заходу.

4.2. Місце індивідуальної виховної роботи у перевихованні

Загальні засади організації індивідуальної виховної роботи з важковиховуваними учнями. У процесі перевиховання важковиховувано-го учня індивідуальна виховна робота посідає особливе місце. Для її організації передусім важливо вивчити його особистість, виявити індивідуальні особливості, позитивні і негативні якості, достоїнства і недоліки. Особливо педагога мають цікавити ті риси учня, які є причиною негативних вчинків і повинні бути усунені, їх знання дає можливість спрямувати і зосередити виховні впливи на тих властивостях особистості, які можуть зашкодити їй у майбутньому. Виявляють і те хороше, що властиве учневі, на що можна спертися у виховній роботі з ним. Хто хоче виправити недоліки людини, зауважував Л. Рубінштейн, повинен шукати і її достоїнства, хоч би потенційні, ті властивості, які можуть бути перетворені у достоїнства при належній спрямованості закладених в ній сил. На них слід спиратися у боротьбі з недоліками *людини* [112, с. 139].

Для організації індивідуальної виховної роботи важливо знати: які позитивні якості, властивості, звички характерні даному учневі, якими негативними якостями, властивостями, звичками він обтяжений; в чому суть і причини моральної занедбаності даного учня, в чому індивідуальні особливості їх прояву; який рівень готовності його до зміни себе, своїх поглядів і переконань, життєвої позиції, тобто до виправлення і самовиховання; яка самооцінка і особисте ставлення до своїх негативних вчинків як показник ставлення до самого себе; наскільки осмислює свою провину в допущених негативних вчинках, як переживає з цього приводу; чи бажає стати кращим і в чому бачить свої власні завдання; яка конкретна допомога і з чийого боку вона потрібна підлітку.

В цілому одні учні розуміють необхідність виправлення і активно працюють у цьому плані. Інші — розуміють необхідність виправлення, але проявляють пасивність у своєму виправленні. Треті ~ роблять вигляд, що згодні з необхідністю виправлення, але внутрішньо не сприймають такої потреби. Четверті — вважають, що виправляться їм нічого, і не приховують своєї думки від вихователів.

Для ефективної організації індивідуальної виховної роботи виявляють місце виховання серед учнів класу, стиль взаємин з ними, його ставлення до вимог шкільного режиму, педагогів і батьків. При цьому визначають конкретних людей і події у житті вихованця, спираючись на які викликає певні

спогади, активізує його почуття, примушує хвилюватися, шукати вихід з наявного становища.

В індивідуальній виховній роботі треба знати: чи позитивно впливають на вихованця ті заходи, які проводять педагоги, як вони позначаються, на його свідомості і поведінці. Виявляють ті факти, які свідчать про зміни на краще вихованця. Важливо не тільки виявити те, які зміни відбулися з особистістю і в якій мірі, а й яка діяльність їх спричинила, чи є ті зміни наслідком виховного впливу і чи відповідають вони поставленим цілям. Аналіз реакції особистості на той чи інший виховний захід дозволяє обрати найдоцільніші прийоми і засоби впливу надалі.

Плануючи індивідуальну виховну роботу, крім одержаних про вихованця відомостей, які характеризують його особистість на даний момент, враховують і ту сукупність властивостей, які необхідно сформувати у нього у процесі перевиховання. Таким чином, в індивідуальній виховній роботі мають місце елементи проектування, що спираються на наявний фундамент властивостей особистості, передбачення результатів виховного впливу. Проект за своєю суттю виходить з потреб і потенційних можливостей процесу перевиховання і самої особистості. Такий підхід до процесу перевиховання дозволяє управляти ним, координувати всі педагогічні впливи, поглиблювати і розширювати цілі та завдання виховної роботи.

А. Макаренко вважав, що педагог має мати програму людської особистості, до реалізації якої необхідно прагнути. Враховуючи особливості особистості кожного вихованця, до «стандартної» програми вносять «індивідуальний коректив». Наявність проекту на кожного підлітка робить індивідуальну роботу педагогічно доцільною, осмисленою, систематичною, що виключає хаос. Адже нерідко індивідуаль-

на виховна робота проводиться як безсистемні реагування у відповідь на окремі прояви вихованця: допустив негативний вчинок вихованець — педагог відповідним чином реагує на нього. Таким чином, учня не ведуть до кінцевої мети виховання, а вся виховна робота зводиться до реагування на його вчинки. Систематичність і цілеспрямованість не тільки і не стільки проведення «випадкових» бесід з конкретного приводу, а й навмисні профілактичні бесіди та інші виховні заходи з вихованцями, постійні внесення коректив до змісту і методики цієї роботи.

До процесу проектування залучаються і самі вихованці. При цьому враховують, що вони не завжди усвідомлюють необхідність проектування своєї особистості, тобто потребу подивитись на себе у майбутньому. У них переважає близька перспектива, а соціально цінна і середня, і далека перспективи часто відсутні, що утруднює роботу з проектування їх особистості. Вихованці ще не завжди вміють аналізувати й пов'язувати своє минуле, сучасне і майбутнє та на цій основі будувати перспективу свого життя. Якщо окремі з них і здійснюють проектування свого майбутнього, то виходять із своїх егоїстичних спонукань, не рахуються з інтересами

оточуючих, не бачать у них умов для свого вдосконалення. Педагоги мають допомогти вихованцям уявити перспективу їх подальшого життя, виробити вміння керуватися не тільки захоплюючою близькою, а й далекою перспективою, щоб вона стала мотивом їх поведінки.

В індивідуальній виховній роботі важливо встановити доцільні взаємини між педагогом і вихованцем. Спостереження переконують, що налагодження доброзичливих контактів, ширих взаємовідносин, взаємного довір'я ускладнюється тим, що важкі учні нерідко підозріло ставляться до педагогів, для багатьох з них характерна замкнутість. Велике значення при цьому має авторитет вихователя, знання ним вихованця, вміння швидко орієнтуватися у ситуації, передбачати наслідки своїх дій.

В індивідуальній виховній роботі продумують і визначають тривалість педагогічного впливу: буде він розрахований на одержання очікуваного результату негайно чи шляхом тривалого впливу на особистість. В одних випадках реагують на допущений вчинок відразу, в інших — досконало обдумують випадок і тільки тоді вирішують, які засоби виховного впливу застосовувати. Відстрочений вплив дає можливість розібратися у поведінці вихованця, зважити міру шкідливості негативного вчинку.

Індивідуальний вплив здійснюється шляхом безпосереднього впливу педагога на особистість або через колектив. Ці два способи взаємопов'язані між собою. Безпосередній виховний вплив на особистість вихованця здійснюється один на один або в присутності свідків (вихованці, педагоги, батьки). Присутність свідків додатково впливає на вихованця, посилює виховний ефект безпосереднього впливу. Але зловживати створюваннями таких умов не слід, бо вони зачіпають почуття власної гідності учня, оскільки сам факт його поведінки стає відомим іншим людям. У більшості випадків відсутність сторонніх людей створює сприятливі умови для встановлення довір'я між педагогом і вихованцем, останній стає відвертішим і піддатливішим до виховних впливів.

Хочеться навести приклад вдалого використання колективу класу вчителем однієї зі шкіл в індивідуальній виховній роботі з ученицею Лесею К. З цього приводу вчителька пише: «Я знала Лесею ще з шостого класу, коли почала викладати в цьому класі фізику. В сім'ї К. дітей було двоє. Леся і молодша на три роки сестра Наталка. Але більше дозволялось вдома Лесі. Батьки пояснювали це тим, що вона часто хворіє. Любов батьків, особливо матері, була сліпою. А Леся піростала... Вже в сьомому класі вона владно вимагала то те, то інше. Вчитись стала гірше, її почали бачити в компанії старших за неї хлопців. Вчителі звертали на це увагу батьків, розмовляли з дівчиною. А в Лесі продовжував рости маленький егоїст: не мирилася вдома з мамою, з маленькою Наталкою, надмірну увагу почала приділяти своїй зовнішності. У восьмому класі в сім'ї К. сталося лихо — трагічно загинув батько. Здавалось би, що це могло зробити Лесею інакшою...

На той час я вже була класним керівником і частим гостем у Лесі вдома. Мати часто скаржилась на нестерпний характер доньки, яка може їй

нагрубити, побити меншу сестричку. В школі вона була, можна сказати, слухняною. При розмові погоджувалась з усім, обіцяла, що виправиться, а вдома продовжувала поводитись деспотично. Колектив класу був дружній, і я вирішила діяти саме через нього. Дівчата і хлопці, а це вже був дев'ятий клас, бували в неї вдома, відверто говорили їй про її негідну поведінку, про те, що вона не допомагає матері по господарству. На деякий час цього вистачало, а потім матір продовжувала скаржитися на неї.

Згодом нова трагедія — улітку помирає матір у лікарні м. Львова, Леся була присутня. Постало питання про відправлення Лесі і Наталки до школи-інтернату. Увесь десятий клас вирішив залишити Лесю і її сестричку в колективі нашої школи, попросивши семидесятичотири річ ну бабусю бути їх опікуном. Весь клас потім допоміг цій сім'ї викопати картоплю, а хлопці велосипедами повозили її. І здається, все це почало розтоплювати лід байдужості в душі дівчини. А клас слідував за навчанням Лесі. Правда, нелегко було їй перебороти в собі всі вади, які були їй притаманні.

Прийшли якось дівчата і кажуть: на могилі Лесиних батьків квіти позаростали бур'янами. Питаю Лесю, чи давно була на цвинтарі. Вона мене обдурила: сказала, що недавно. Як же навчити цю вже дорослу тепер дівчину хоч би берегти пам'ять про батьків?

Допоміг мені В. Сухомлинський. Матеріали з його книги «Як виховати справжню людину» я використала на класній годині. Коли я розповідала, в класі було тихо... «Бережи і шануй пам'ять про померлих. У кого немає в душі минулого, в того не може бути й майбутнього, Кладовище — людська святиня. Умій оберігати цю святиню. Могила дорогої для тебе людини — дзеркало твоєї душі. Забута могила — твоя байдужість і бездушність.

Мати, батько, Олег і Наталя щосуботи ідуть на кладовище на дідусеву могилу. Поливають траву, квіти. Поряд з могилою дідуся — чиясь занедбана, забута, заросла бур'яном могила. Сторож говорить, що тут поховано безруку бабусю, не було в неї ні родичів, ні близьких. Батько сказав:

— Повириваємо бур'ян на могилі.

Бур'ян вирвали, наступної суботи мати принесла горщечок із саджанцем троянди. Троянду посадили й стали поливати кожного разу, коли приходили на могилу дідуся.

— Чому ми поливаємо квіти на чужій могилі? — запитав син.

— Чужих могил немає, — відповів батько. — Всі могили людські.

Смерть матері, батька — невтішне горе, незамінна втрата. Це горе вимагає від тебе не тільки вічно берегти в серці пам'ять про померлих, а й бути мужнім.

Людина не закопує свого батька й свою матір у землю, а ховає їх. У цьому слові — глибокий моральний смисл. Ховає — значить зберігає, дорожить. Справжній людині доступна велика мудрість благородної людської скорботи».

У класі було тихо, лише було чути тихе схлипування. Це плакала Леся. Можливо, за інших обставин це було б непристойно, але учні потихеньку вийшли з класу. Не було і в мене на цей момент слів втіхи для неї. Це було німим осудом всього колективу її поведінки. І звідси, напевне, почався і крутий поворот в житті Лесі. Закінчила вона одинадцять класів, допомогла я їй влаштуватися вчитись на перукаря, цікавилась її навчанням у технікумі. Леся закінчила навчання, вийшла заміж, народила сина. Ми часто зустрічаємось, розмовляємо. Бачу, якою теплотою світяться її очі, коли вона дивиться на свою дитину.

А мені хочеться сказати, що мудрість колективу ровесників допомогла їй стати такою...»

В опосередкованому індивідуальному впливі на особистість між педагогом і нею появляється нова ланка-колектив, Вплив колективу може мати відкритий характер, коли педагог відкрито ставить завдання перед ним про вплив на конкретного учня, або прихований, коли завдання ставиться з таким розрахунком, що його виконання колективом само собою буде впливати на нього. У першому випадку учень знає, що педагогічний вплив спрямовується на нього. В другому випадку і він, і колектив можуть тільки здогадуватися про це.

Відкрито виражений виховний вплив колективу на учня використовується у тому випадку, коли він поводить з викликом, грубо, але ще рахується з думкою колективу. Такий вплив виражається у формі обговорення чи осуду поведінки учня або бойкоту. Якщо є надія, що вихованець зробить для себе правильний висновок без натиску, то організують вплив на нього таким чином, щоб він не поєднував впливу колективу з особистістю педагога. Такий вплив здійснюється шляхом аналізу аналогічного вчинку діючої особи з художньої літератури, кіно тощо.

Прийоми педагогічного впливу

В індивідуальній виховній роботі, окрім розглянутих нами методів перевиховання, використовуються і спеціальні прийоми педагогічного впливу. Ці прийоми базуються на організації певної педагогічної ситуації, завдяки якій на основі відповідних психологічних закономірностей у педагогічно занедбаних учнів виникають нові думки і почуття, що спонукають їх до позитивних вчинків, до подолання своїх недоліків [81].

Основним у новій педагогічній ситуації є те, що вона відрізняється від звичної: змінюється ставлення до вихованця з боку педагога чи колективу, в нього від раптовості такої зміни появляються нові по-^{*}чуття і думки, він не може залишатися байдужим до даної ситуації, замислюється над своїми поглядами і поведінкою і прагне змінити їх на краще.

Прийоми педагогічного впливу не виділяються як окремі заходи, а використовуються в індивідуальному підході до учня. При цьому[^] в корегуванні його поведінки поєднують різноманітні прийоми педагогічного впливу, а інколи й одночасно використовують кілька їх.

Розглянемо методику використання окремих прийомів педагогічного впливу, які використовуються педагогами в індивідуальній роботі з важковиховуваними учнями.

Творчі прийоми педагогічного впливу

Переконання — це пояснення і доведення правильності чи необхідності певної поведінки, або недопустимості якогось вчинку. У процесі переконання у школяра формуються етичні погляди, які стають критерієм

оцінки вчинків оточуючих людей і власної поведінки. Переконавання може слугувати і прийомом, якими корегують поведінку учня,

Переконати можна і словом, і ділом. Переконуючи ділом, педагог створює певні умови, за яких доводжуване положення впливає із життєвого досвіду самого вихованця, із ситуації, створеної з його ж допомогою, Переконуючи словом, дітям пояснюють характер допущеного порушення з точки зору норм моралі або ж їх знайомлять з певними подіями, вчинками інших людей, що дозволяє учневі по іншому глянути на свою власну поведінку.

Розмовляючи про життя кращих людей минулого і сьогодення, вихователі допомагають учневі обрати розумний шлях подальшої поведінки. Наведені факти повинні зачепити їх думки і почуття, викликати прагнення до хороших вчинків.

Використання цього прийому вимагає відповідної переконаності вихователя в правильності пропагованих ним ідей, положень, норм, сентенцій. Як стверджував К. Ушинський, на переконання можна впливати тільки переконаннями.

Навіювання. Суть прийому навіювання полягає в тому, що вихователь під час бесіди з учнем у ненав'язливій формі висловлює свою думку про правильність чи помилковість його вчинку. Навіюванням вселяються віра, впевненість вихованця в тому, що він може і повинен бути кращим, що досягти поставленої мети не так вже й важко, що він змінився на краще.

Ефективність цього прийому посилюється при створенні таких умов, коли вихованець наочно бачить результати своїх, зусиль. Тому важливо мобілізувати наявні в учня здібності, активізувати його творчі сили, створити таку ситуацію, щоб він міг себе в чомусь проявити, сам переконатися в тому, що він на щось здатний. Прояв можливостей вихованця бажано організувати на очах ровесників, щоб усі помітили його успіхи, стали після цього ставитися до нього з повагою.

Результативність прийому навіювання залежить від оптимізму педагога, його впевненості у можливість перевиховання вихованця^ Якщо учень бачить з боку педагога доброзичливе ставлення до себе, поважає його, то й повірить в його слова. Вихованець має повірити, що педагог ставиться до нього виключно, інакше, ніж до інших. Тоді у вихованця виникає зворотне почуття, особливе ставлення до нього посилює ефективність цього прийому. На жаль, в практиці роботи зустрічається зворотнє. Такому учневі часто твердять, що він «невиправний». Тому він і байдужий до зауважень педагогів, відчуває себе неповноцінним.

Прояв доброти і уваги* В роботі з важковиховуваними учнями цей прийом має особливе значення. Адже багато з них за своє недовге життя рідко зустрічалися з проявом до них з боку старших і ровесників доброти, уваги, піклування. Прояв цих якостей по відношенню до них викликає почуття вдячності, створює атмосферу взаємної поваги і довір'я. Теплі

почуття, які виникають по відношенню до вихователя чи товаришів, потім поширюються і на інших людей.

Важковиховуваний учень нерідко погано ставиться до батьків чи інших осіб, з якими перебуває в певних стосунках, бачить в них недоброзичливих людей, які є причиною його неспокійного життя. Тому іноді корисно організувати прояв доброти, уваги і піклування саме з боку цих осіб. Раптовість прояву таких почуттів з боку цих осіб часто викликає відповідну позитивну реакцію вихованця, він «розслаблюється», минає його злість тощо.

Ефективність цього прийому пояснюється тим, що окремі учні з свого життєвого досвіду переконані в тому, що кожна людина живе сама по собі, нікому до неї діла немає. І прояв до них доброти і уваги в певній життєвій ситуації доводить зворотнє, що людина може бути доброю, уважною, доброзичливою.

Вихователька однієї школи-інтернату розповідає про роботу з семикласницею Вірою К. Учениці були властиві такі негативні риси, як грубість, нестриманість, безсоромність, розв'язність, неправильне уявлення про дружбу, недоброзичливість.

Мати Вірою не цікавилась. Від бабусі дівчинка також не мала ласки; Віра відчувала себе самотньою, замкнутою, втратила віру в добро.

Вивчаючи дівчинку, вихователька переконалася, що до неї потрібне чуйне, доброзичливе ставлення. На день народження вона вирішила подарувати дівчинці носову хустинку і листівку з вітальними словами. Для неї це було так несподівано, що вона спочатку розгубилася, а потім пошепки сказала: «Мені ще ніхто нічого не дарував». Здавалося б, це дрібниця, хоч, звичайно, у вихованні немає дрібниць. Поступово Віра відчула повагу і довір'я до себе і почала відкривати свою душу...

Моральна підтримка і зміцнення віри у власні сили як педагогічний прийом особливо потрібний в підході до дітей несміливих, сором'язливих, замкнутих. Особливо він корисний в підході до важких учнів, які втратили авторитет в колективі, а вчителі почали ставитись до них упереджено, виявляючи в їхній поведінці тільки негативні сторони.[^]

Втративши віру у власні сили, учень стає байдужим до навчання, оцінок *шкільного* колективу, відчуває себе в школі зайвим, неповноцінним. За таких умов згасають його творчі сили, він стає пасивним, потрапляє до рядів невстигаючих і важковиховуваних.

Використовуючи прийом моральної підтримки і зміцнення віри у власні сили, вчитель ставиться до учня доброзичливо, терпляче, мобілізує і активізує його творчі сили. Суть прийому полягає в тому, що вчитель створює таку педагогічну ситуацію, в якій учень може проявити себе найкращим чином. Наприклад, якщо учень добре співає, його залучають до участі в художній самодіяльності. Ровесники, як правило, здивовані, раптово побачивши успіхи цього учня. Вони починають по-іншому, з

цікавістю і повагою до нього ставитись. Відчувши повагу товаришів, учень змінює ставлення до себе, в ньому пробуджується почуття власної гідності, зміцнюється віра у власні сили.

Прояв уміння і переваги педагогом. Висока ерудиція педагога у тій чи іншій галузі знань викликає у важковиховуваних дітей здивування, захоплення, сприяє підвищенню його авторитету. Окремі з них намагаються «перевірити» знання педагога з певного питання, спеціально вичитують якусь інформацію про явища, факти, події і ставлять йому відповідні запитання. Щоб не потрапити в становище, коли виникають труднощі з відповіддю на поставлене запитання, педагогу доцільно вивчити інтереси таких учнів, знати, чим вони цікавляться. Важковиховувані учні захоплюються педагогом, який раптово показав уміння грати на музичному інструменті, проявив силу і спритність у спортивній грі, виступив у концерті художньої самодіяльності.

Цікавий випадок у цьому плані описано з досвіду вчителя математики. Його призначили класним керівником дев'ятого класу, який був дуже недисциплінованим, а серед учнів особливо виділявся учень Микола В. Він був найкращим математиком і цим хизувався. Учитель підібрав цікаві задачі, важкі, але при належному метикуванні розв'язувалися просто. Він викликав до дошки Миколу. Хлопець хоробро застукав крейдою по дошці. Але чим більше ставало формул на дошці, тим повільніше бігала крейда... Клас з напругою слідкував за зусиллями свого математика, дехто почав підказувати йому.

— Можете, — сказав учитель, — свої таланти проявити публічно. — Вже четверо пихтіли біля дошки. Весь клас підказував, допомагав. Але задачі не розв'язав ніхто.

- Це з вузівського курсу, — говорять, — ми не проходили.

173 - Ні, помиляєтеся. Тепер я вам покажу, як треба знати математику —
Всі затихли,

— Друзі мої, — сказав учитель, — ви диваки!

І підкреслено ефектно і швидко почав розв'язувати задачу. Коли вже закінчив розв'язок, всі учні схвильовано і зацікавлено дивилися на нього. З того часу з Миколою на уроках клопотів не було.

Активізація почуттів, Важковиховувані учні не байдужі до свого становища в колективі, ставлення до них дорослих і ровесників. Кожен з них переживає це по-своєму. Глибоке проникнення у внутрішній світ вихованця, створення непомітно для нього таких умов, які викликають до життя особливі почуття, перетворення їх у превалюючі, провідні. Так, наприклад, заради любові до матері чи батька вихованець намагається краще вчитись, щоб прийняли до улюбленого гуртка, він бере себе в руки і перестає порушувати дисципліну.

Створена педагогом спеціальна ситуація активізує нерідко глибоко приховані почуття, робить їх провідними і вирішальними у перебудові свідомості і поведінки особистості такого вихованця.

Учителька однієї з шкіл-інтернатів розповіла про випадок, який допоміг їй у перевихованні підлітка Івана Р. Хлопчик прибув до інтернату після смерті батька і матері. Поводився спочатку спокійно, а через тиждень учні почали скаржитися на те, що він їх б'є. індивідуальна бесіда нічого не дала. В один із вихідних до інтернату приїхали батьки, попривозивши своїм дітям гостинці. На ранок ні в кого не виявилось ні цукерок, ні яблук, ні булочок... Пропажі знайдено не було. Всі здогадувалися, що це робота Івана, але не докоряли. Хоч діти після цього ставилися до нього добре, він продовжував битися, вчився погано. Бачили тільки одну хорошу рису в нього — хлопець любив допомагати старшим. Вирішили більше залучати його до різних видів роботи в біологічному кабінеті, бібліотеці, на кухні.

Одного разу Іван ремонтував ящики. До нього підійшла вчителька. У неї померла мати, і вона була дуже сумною. Хлопець помітив стан учительки, припинив роботу і запитав, чому вона така сумна. Вчителька розповіла, сльози виступили в неї на очах. Ваня теж заплакав... Він розповів, як померли його батько і мати. А потім і про те, як він крав і кидав у річку принесені дітям ласощі, тому що йому ніколи ніхто нічого не приносив. Сповідь стала переломним моментом у перевихованні хлопчика.

Організація успіху в діяльності. У переважної більшості важковиховуваних учнів кепські справи з навчанням, не завжди виходить у майстерні. Невдачі в діяльності засмучують їх, викликають байдужість і втрату інтересу до справи, небажання вчитися, працювати, зневіру у своїх силах. У такому разі важливо мобілізувати наявні в учня сили, здібності, нахили. Для цього створюють таку педагогічну ситуацію, щоб він у чомусь проявив себе, сам переконався у тому, що він на щось здатний. Копітка робота над собою згодом дає позитивні наслідки. Головне при цьому помітити найменші зрушення, підкреслити успіхи, заохочувати за досягнення. Прояв

можливостей вихованця бажано організувати на очах ровесників, щоб усі помітили його успіхи, стали після цього ставитися до нього з повагою. Успіхи в діяльності надихають учня, у нього проявляється інтерес до неї, він починає більше працювати у цьому напрямку, прагне подолати труднощі, які зустрічаються на його шляху.

Яскравим прикладом застосування цього прийому може бути вміла робота вчителя фізичної культури однієї із шкіл у процесі перевиховання підлітка Леоніда Н. Хлопець занедбав навчання, звик до двійок, до вчительських зауважень і батьківських докорів. На зауваження вчителів навмисне казав, що він «безнадійний».

Всеволод Петрович вирішив, що підлітка належить лікувати від розчарування у власних силах, повернути почуття гідності, дати йому можливість привабливо розкритися перед однокласниками, добитися їхнього визнання,

Розпочав учитель з того, що попросив хлопця бути «асистентом» у розучуванні нових вправ. Леонід вагався, але пропозиція йому сподобалася, Вони залишилися в школі після уроків, щоб підготувати досліди на наступний урок. Не все спочатку ладилося у семикласника. Вчитель терпляче пояснював, допомагав, підбадьорював... Леонід тренувався старанно, охоче і згодом на уроці лише один одразу виконав нове завдання.

Ровесники спершу не повірили, думали, що «повезло», Але коли й на наступних заняттях Леонід виявив неабияку вправність, його авторитет незрівняно зріс. Це окрило його. Повільно, але наполегливо він почав надолужувати прогаяне і з інших наук.

Залучення до цікавої діяльності. Цікава діяльність захоплює вихованця, в ній він «забувається», не має часу на свої негативні захоплення, в нього появляються позитивні прагнення, інтереси.

Микола П. часто тікав з школи-інтернату, крав, не хотів учитися. Його запрошували на заняття танцювального гуртка, вручали йому набір фарб, олівців і альбом для малювання, але ці речі його не цікавили.

і ось сидить він і директор інтернату. Обоє мовчать. Першою порушує тишу Агрипина Михайлівна:

— Я знаю, ти знову промовчиш. Але сьогодні я тобі скажу все. Ти розумний. Ми розгубилися, Миколо. Скажи, як нам бути? Ти не знай-

шов себе ще у нас в інтернаті, А ти щось таки любиш, чимось можеш захопитися.

- Кроликів би мені, — прошепотів Микола.

Дістали кроликів. А Микола вже стукав молотком, стругав дошки. Він будував для них хатинку. Потім, як справжній господар, довго роздумував, кого взяти собі в помічники, щоб і звірят любили, і не підвели його... З цих кроликів і почалося його перетворення.

Опосередкування як прийом передбачає досягнення педагогом бажаних змін у поведінці вихованця не прямою вказівкою, як поводитись, а через якусь проміжну ланку. Такою ланкою може бути поставлена учневі умова, виконавши яку він може задовільнити свої потреби, інтереси, бажання. У створеній ситуації в учня з'являється новий мотив дії, пов'язаний з його інтересами і одночасно спрямований на досягнення наміченої вчителем мети. Важкий шлях до мети, насичений вольовими зусиллями, послуговує вправлінням у правильній поведінці і вихованні волі.

Використовуючи опосередкування, необхідно: а) спиратися на найбільш сильні і стійкі інтереси, схильності і бажання учнів, які виявляються в їх поведінці; б) треба організувати таку педагогічну обстановку, за якої задоволення інтересів було б пов'язане з подоланням певних недоліків у їхній поведінці; в) педагогічний вплив має проходити без тиску.

А. Макаренко писав, що в окремих випадках він дозволив собі змінити фронтальну атаку колективу на обхідний рух [71, с. 171]. Суть такого виховного заходу полягає в захисті підлітка, який допустив негативний вчинок і дуже переживає за нього, від колективу, що має намір суворо покарати його. Педагог підтримує *вихованая* і впливає на колектив силою свого авторитету. Напруженість вихованця спадає, він вдячний вихователеві за підтримку і у відповідь прагне виправити свою поведінку. В такому стані він легше піддається педагогічному впливу.

Наприклад, до шостого класу повернувся учень Василь Б., який раніше навчався в цій школі й рік перебував у школі-інтернаті. Класний керівник зустрів цю звістку з незадоволенням. Так само були настроєні й учні класу: пригадалися його попередня поведінка, витівки.

Василь зайшов до класу на уроці фізики. Вчитель помітив реакцію класу. Він заспокоїв учнів і сказав, що не поділяє упередженого ставлення до Василя. Очевидно, це й визначило надалі відносини педагога та учня. Хлопець полюбив фізику і вчителя фізики, часто за

сиджував в кабінеті, хоч жив далеко від школи. Згодом Василь виправився зовсім.

У роботі з важковиховуваними учнями такий підхід ускладнюється тим, що, захищаючи відомого всім винуватця, вихователь ніби бере на себе роль «приховуючого». Ця роль небезпечна, оскільки кожний випадок порушення дисципліни й вимог шкільного режиму має підлягати суворому контролю. Вихователь, який приховує вчинки окремих учнів, може бути запідозрений членами колективу в нечесності та необ'єктивності.

Такий прийом допустимий тільки в тому разі, коли недисциплінований учень стає на шлях виправлення, але негативні риси характеру чи погані звички ще даються взнаки. Учень повинен усвідомити, що наставник виручає його в складних умовах, прагне допомогти йому, хоч і не схвалює поганий вчинок.

Прохання. Прохання, звернене до людини, як правило, викликає співчуття і готовність прийти на допомогу. Усвідомлення того, що ти допоміг людині, приносить моральне задоволення та сприяє зближенню між людьми.

Прохання з боку вчителя передбачає повагу до особистості учня, тому викликає готовність учня виконати його, мобілізує сили виховання на подолання труднощів, пробуджує радість і навіть гордість. Разом з тим прохання залучає учня до виконання тої чи іншої корисної справи, стає моральною вправою. Особливо важливим є те, що прохання допомагає зблизитись з учнем, створити більш дружлюбні стосунки між вихователем та вихованцем.

Прохання виражається в певних словах, інтонації. Воно передбачає добровільне надання допомоги, тому несумісне з натиском. Але для того, щоб залучити вихованця до допомоги, важливо переконати його в тому, що його участь необхідна і дуже важлива.

Прохання допомогти інколи послуговує приводом, щоб залишитися з вихованцем наодинці для відвертої розмови, сприяє зближенню з відлюдкуватим, недисциплінованим учнем. Велика перевага цього прийому — непомітність педагогічного задуму, завдяки чому його реалізація не викликає внутрішнього супротиву школяра.

Довір'я. Прийом довір'я базується на вірі в те, що у кожній людині є щось позитивне, на що можна спертися і досягти суттєвих успіхів у її перевихованні. Цей прийом передбачає доручення учневі певної відповідальної справи, в якій можна ці позитивні якості певним чином виправдати. Виконання доручення окрилює вихованця, спонукає до прояву ініціативи, самостійності, виховує почуття обов'язку і відповідальності.

177 Враховуючи особливості цієї категорії учнів, використання прийому довір'я ефективно за умови, якщо педагог користується повагою вихованців, добре знає тих, кому висловлює довір'я, враховує не тільки особливості учня, а й умови, в яких виявляється довір'я, поєднує довір'я з належним контролем за поведінкою учня.

Даний прийом позитивно впливає на тих вихованців, хто намагається змінити свою поведінку на краще, хоче заслужити повагу педагога і товаришів. Прояв довір'я до тих, хто байдужий до думки вихователя і товаришів, не тільки не допомагає виправитись, а й шкодить справі перевиховання.

Авансування особистості* Цей педагогічний прийом пов'язаний зі змістом слова «аванс», «авансувати» і означає надання вихованцеві певного блага, висловлення позитивної думки про його особистість, хоча він наданий час ще не заслуговує цього (А. Макаренко). Вихователь, авансуючи вихованця в такій ситуації, виражає упевненість у тому, що він зміниться на краще. У вихованця в такій ситуації виникає моральне задоволення, а головне, моральний обов'язок бути на висоті, що насправді максимально спонукає його змінитися на краще.

У прийомі «авансування особистості» виражається доброзичливе ставлення до вихованця, педагогічний оптимізм. Тому даний прийом сприяє поліпшенню взаємостосунків між вихователем і вихованцем.

Педагоги використовують цей прийом, щоб домогтися поліпшення дисципліни, підвищення успішності. Наприклад, заради наступної цікавої екскурсії учні в стані підтягтися, поводитись краще. Відстаючий учень може краще навчатися, якщо від цього залежить його участь у спортивній секції. Користуватися цим прийомом потрібно в міру, щоб не привчати неповнолітніх до виконання своїх прямих обов'язків заради задоволення якихось інтересів. Успіх вихователя залежить від його проникливості при виявленні інтересів і почуттів учнів, винахідливості в організації відповідної педагогічної обстановки.

Гальмуючі прийоми педагогічного впливу

Паралельний педагогічний вплив. А. Макаренко під паралельним педагогічним впливом або дією розумів опосередкований вплив на вихованця через колектив.

Тоді подолання негативної риси характеру чи поведінки здійснюється не шляхом безпосереднього звертання до учня, а шляхом організації впливу колективу.

Вихователь для цього ставить претензії всьому колективу і вимагає від нього відповідальності за поведінку його членів. У відповідь на вимогу педагога колектив приводить до порядку вихованця, засуджує його поведінку, а він відповідним чином реагує на дії колективу В лекції «Педагогіка індивідуальної дії» А. Макаренко так описує методику використання цього прийому:

«Петренко запізнився на завод. Вечором я одержую про це рапорт. Я викликаю командира цього загону, в якому знаходиться Петренко, і говорю:

— В тебе запізнення на заводі.

— Так. Петренко запізнився.

— Щоб цього більше не було.

— Єсть, більше не буде.

На другий раз Петренко знову запізнився. Я збираю загін.

— У вас Петренко вдруге запізнюється на завод. Я роблю зауваження всьому загону.

Вони обіцяють, що цього більше не буде.

— Можете йти.

Потім я слідкую, що робиться. Загін сам буде виховувати Петренка і говорить йому:

— Ти запізнюєшся на завод, значить, наш загін запізнюється.

— Загін буде ставити великі вимоги до Петренка, як до члена свого загону, як до члена свого колективу».

Цінність цього прийому полягає в тому, що учень має справу з вимогою колективу, а не педагога. Колектив виступає на захист своїх інтересів і тим самим на прикладі одного з своїх членів, який порушив загальні інтереси, вчить інших членів колективу, виховує їх і сам виховується. Використання цього прийому можливе за умови, що колектив учнів певною мірою згуртований, має здорову громадську думку, а сам вихованець, на якого спрямовується громадська думка, дорожить нею.

Іронія. Учителі використовують її в різних формах. Наприклад, у шкільній стінній газеті малюють порушника дисципліни. Нерідко такого порушника посилають вчитися правил поведінки до молодших школярів, що ставить його в незручне становище, він надовго запам'ятовує своє смішне становище в очах колективу

Вихованець допустив негативний вчинок, а вихователь замість осуду його поведінки заохочує його за це, надає йому пільги. Незаслужене заохочення викликає сміх та іронію у товаришів, він почуває себе незручно, відмовляється від цих пільг і в подальшому намагається уникати таких негативних дій.

В літературі описано цікавий випадок, як учитель фізики дав завдання кожному учневі виготовити висок. Принесли вони свої домашні роботи: хто гудзик на нитці, хто кульочок з піском на шпагаті, хто грузило. Яків же приніс величезну гирю на капроновому тросі.

— Чиє це? — запитав Іван Іванович, привітавшись з учнями. — Твоє? Чудово. Йди до дошки, потримай свій висок якомога вище, щоб усім було видно, коли я пояснюватиму суть справи.

Стоїть Яша перед класом, потом обливається, тримає гирю: ніхто не просив його пустувати, сам же поставив себе в таке становище.

Закінчивши пояснення, вчитель каже:

— Ну, от і все. Сідай, Яшо. Твій прилад нам справді згодився. — Учні класу зрозуміли й гідно оцінили дотепність учителя.

Під час перевиховання використовується такий специфічний прийом, як попередження* Вихованця повідомляють, якщо він не змінить своєї поведінки на краще, на нього чекатимуть неприємності або навіть покарання. Попередження має особливе значення для тих учнів, які ще недостатньо засвоїли вимоги режиму або несерйозно ставляться до своїх вчинків.

Іван С. був у сім'ї єдиною дитиною. Сліпа материнська любов, потурання всяким примхам породила в нього егоїзм. У п'ятому класі мати його ще взувала, натягувала шкарпетки.

Хлопець був лінивий, не хотів працювати ні розумово, ні фізично,

У школі з учнем проводилася велика робота. Але вирішальним моментом у ній була індивідуальна бесіда, під час якої класний керівник сказав:

— Я дізналася, що ти знущаєшся над своєю матір'ю. Як ти можеш бути таким жорстоким щодо неї? Адже вона в тебе одна, піклується про тебе. Я обурена твоєю поведінкою! Якщо ти від сьогодні не зміниш своєї поведінки, запросимо матір на збори класу й поговоримо там про це.

— Більше не буду. Тільки не треба зборів, — попросив хлопець. Другого дня Іван не був схожий на себе, зауважень не було, уроки знав краще, ніж завжди. Через два тижні на батьківських зборах мати сказала вчительці: «Не знаю, що з моїм Іванком сталося...»

Студентка Марія М. згадує випадок зі своєї педагогічної практики. Учень десятого класу Олег З. вкрай незадовільно поводився на уроках, перервах, вулиці. Грубив учителям, зривав уроки, курив, любив випити. Батько працював у міліції, мати — працівник органу освіти. За негативні вчинки не раз викликали до кабінету директора школи, обговорювали поведінку на зборах колективу класу... Олег далі ходив героєм, ображав не тільки однокласників, а й вчителів.

Учителі ніколи глибоко не займалися його поведінкою, напевне, боячись чи не бажаючи «зв'язуватись» з його батьками, Справа дійшла до виключення Олега зі школи. Студентка попередила його про це і про необхідність в зв'язку з цим викликати його батьків до школи. І тут юнак, як не дивно, розплакався: ^г — Що хочете, те й робіть зі мною, тільки не викликайте батьків, — попросив Олег»

Він обійшов усіх вчителів, які викладали в класі, і вибачився перед ними за скоєні образи, вибачився і перед однокласниками. Поведінка хлопця стала змінюватися на краще.

Сила попередження залежить від його змісту, від тону вихователя. Педагог при цьому повинен твердо знати, чим саме можна вплинути на підлітка. За тоном учителя вихованець часто здогадується, наскільки серйозне попередження і чи справді воно передувє покаранню. Якщо слова наставника не підкріплюються діями, вони втрачають силу, вихованці перестають на них реагувати. Попередження не повинні бути частими, передбачувані ними наслідки мають відповідати важливості вчинку.

Осуд, Сутність цього прийому виховного впливу полягає у висловлюваннях, що розкривають негативне ставлення до порушення певних

моральних норм. В. Сухомлинський підкреслює, що осуду підлягають передовсім вчинки, в яких проявляється неповага до людей, егоїзм, жорстокість. У виступах вихователів і товаришів присутній елемент переконання, що розкриває сутність вини і прояв ставлення до винуватця — незадоволення, обурення, яке виражається і змістом, й інтонацією мови. Слова виступаючих повинні викликати у вихованця усвідомлення своєї вини і на цій основі — сором, каяття, бажання виправитись, повернути довір'я колективу і вихователя.

Неприємні почуття, пережиті учнем під час осуду, сприяють гальмуванню певних сформованих у нього форм поведінки. У подальшому це допомагає втриматись від негативних вчинків, посилює відповідальність учня за свою поведінку.

Осуд має бути справедливим, тоді він сприймається учнем як належне. Сила осуду повинна базуватися в залежності від мотивів проступку й індивідуальних особливостей винуватця. Якщо учень грубий, самовпевнений, то осуд повинен бути суворим. Якщо ж учень скромний, то осуд має виражатися в делікатній формі.

Осудом треба користуватися обережно, щоб не спричинити озлоблення вихованця. Як пропонує В.Сухомлинський, робити це треба так, щоб людина предстала перед нами з відкритим серцем, не замкнулася, не наїжилася, не побачила в наших гірких словах упередженості, роздратування, озлобленості.

Пробудження тривоги через майбутнє покарання* Багато негативних вчинків неповнолітні скоюють в силу своєї імпульсивності або впевненості, що все пройде непомітно і безкарно. Щоб позитивно впливати на дітей, що скоїли той чи інший вчинок, важливо спонукати їх задуматись над своєю поведінкою з точки зору моральності, відчувти почуття тривоги від невідомості покарання. Для цього вихователь своєю дією чи словом дає зрозуміти вихованцю, що про скоєний вчинок він знає, але не проявляє негайного реагування, а хоче поговорити з винуватцем через деякий час. У такому разі у вихованця виникає тривога, хвилювання, тому що він із життєвого досвіду знає, що подібні вчинки караються. У нього виникають різні передбачення стосовно можливого покарання, виникає бажання швидше взнати міру покарання і заслужено отримати: адже невідомість неприємна і викликає тривогу. Ці неприємні почуття викликають нові роздуми, примушують оцінити допущений проступок. Вихованець, очікуючи розв'язки, кається, дає собі слово у подальшому не потрапляти у подібні ситуації. Тому під час зустрічі вихователю вже не доводиться засуджувати вихованця чи переконувати його в неправильності вчинку.

Ласкавий докір. Сутність такої педагогічної ситуації характеризується тим, що розмову з винуватцем проводять у дружньому тоні, підкреслюючи навіть якусь позитивну сторону його особистості♦ Такий підхід розкриває душу вихованця, напружу очікуваного суворого покарання, що робить його довірливим, більш сприйнятливим до слів педагога. У задушевній розмові учень швидше відчує, що він вчинив погано, що це помітили, що так чинити

не можна, У нього зароджується щире каяття щодо скоєного і намір поводитись добре.

Удавана байдужість. Характерна ситуація для цього прийому така: учень або група учнів затівають пустощі, які можуть розсердити педагога, зірвати урок. Учитель обурений поведінкою учнів, але завдяки своїй витримці робить вигляд, що нічого не помічає і залучає їх до поточної роботи, створює на уроці робочу обстановку. Така позиція учителя неочікувана і бешкетники розгублені; їм неприємно, що їх задум не вдався. Нова педагогічна обстановка створена з таким розрахунком, щоб винуватці самі відчували недоречність своєї поведінки і добровільно від неї відмовились. Це вимагає від вчителя винахідливості і рішучості. Витримка, винахідливість, рішучість вчителя замість очікуваної розгубленості і нервовості викликає повагу учнів, захоплення його поведінкою. Пустотливий вчинок, не досягши очікуваних результатів, втрачає свій сенс і ґрунт для повторення.

Специфічним прийомом перевиховання є вибух (термін введений у педагогічну літературу А. Макаренком). Суть його полягає у створенні такої педагогічної ситуації, при якій швидко, докорінно перебудовується особистість. Як зауважив К. Ушинський, «сильне душевне потрясіння, надзвичайний порив духу, високе піднесення — одним ударом знищують найшкідливіші складності і вкоренілі звички, немов би стираючи, спалюючи своїм полум'ям всю попередню історію людини, щоб почати нову, під новим прапором».

Такі зміни в особистості можуть відбутися, коли в учня виникають нові сильні почуття, що примушують його переконатися в необхідності змінитися. При цьому важливу роль відіграє раптовість моменту.

Використовуючи прийом вибуху, педагог повинен ураховувати внутрішній стан вихованця. Нерідко навіть при найсильніших виховних заходах учень лишається байдужим, чинить опір.

Для вибуху не обов'язково шукати «сильні» виховні засоби. Пригнічений складністю свого становища, вихованець може «вибухнути» від чужості, доброзичливості, уважності вихователя. Зміст і методика виховного впливу на учня в кожному конкретному випадку визначаються, виходячи з його психічного стану.

В одній школі трапився такий випадок. Підлітки Геннадій А. і Ярослав К. побили колишнього випускника школи. Справа була кримінальною, і їх можна було судити. Але школа вирішила ще раз вплинути на хлопців своїми силами. Відбувся товариський суд честі. Запросили членів служби у справах неповнолітніх, шефів, батьків, учнів. Шкільний зал був переповнений. Бажаючих виступити було багато. Всі гнівно засуджували негідний вчинок і взагалі всю поведінку Геннадія і Ярослава. Окремі виступаючі вимагали направлення хлопців до колонії... Ті сиділи, закривши обличчя руками, матері плакали. Потрясіння було сильним, винуватці глибоко переживали все почуте, вони зрозуміли, що треба змінити своє ставлення до життя. Треба було допомогти підліткам. Хлопців почали залучати до громадської

роботи, до участі в художній самодіяльності школи. Геннадій почав грати в оркестрі на ударних інструментах, а в Славка виявився непоганий голос. Товариші із задоволенням слухали пісні в його виконанні. Утвердження в колективі в новій ролі принесло хлопцям багато радості. З цього часу вони були незмінними учасниками шкільних концертів і шкільної агітбригади. У підлітків різко змінилося ставлення до громадського життя, вони відчували себе корисними в колективі.

Під час корекційної індивідуальної виховної роботи, на думку ПТагірової, слід дотримуватись таких психолого-педагогічних рекомендацій:

1. *Єдність вимог вихователів.* Для цього корекційну роботу бажано будувати з урахуванням думки кожного вихователя, щоб ставити до учнів єдині вимоги, Треба постійно прагнути до найбільшого зближення позицій вихователів і вихованців для недопущення втрати авторитету старших серед учнів.

2. *Адекватність вимог.* Відповідність вимог до можливостей учня. Надання учневі права самому визначати головні інтереси в житті. Необхідно враховувати, що нав'язування педагогами й батьками учневі власних високих стандартів і чужих йому інтересів викликає у школяра почуття невпевненості, неповноцінності, а інколи й агресії,

3. *Забезпечення учневі емоційного комфорту* Не бажано, щоб учень сприймав вчителя як чужу людину, настроєну проти нього. Тому можна побажати педагогові сприймати важких учнів такими, якими вони є, спокійно проявляти стриманість при кожному новому їх негативна-, му висловлюванні чи вчинку.

4. *Посилення контролю*♦ В ньому особлива потреба імпульсивних, нестриманих дітей. Пропонується всіма засобами викликати почуття каяття важкого учня за скоєне. Необхідно рідше використовувати покарання, а частіше використовувати такі засоби виховного впливу, як стимуляція зразкової поведінки, демонстрування почуття засмучення за проступок учня, відмова від схвалення.

5. *Заохочення активності.* Пропонується завантажувати гіперактивних і неорганізованих дітей корисними і захоплюючими справами, не залишаючи їм вільного часу на бездіяльність.

6. *Уникати наклеювання ярликів.* Перегляд вчителем своїх негативних суджень про важких учнів як про невинуватих, швидка позитивна реакція і заохочення їх зусиль по визначенню своїх недоліків у навчанні і спілкуванні.

7. *Використання похвали і заохочення.* Важких учнів хвалять за поліпшення навчальної діяльності, а не тільки за здібності, за підвищення рівня вихованості, а також за творчі зусилля.

8. *Застосування покарання* в обмежених, але необхідних випадках [130, с. 241.

Планування виховної роботи з важковиховуваним учнем

Докладне вивчення й аналіз позитивних та негативних властивостей важкого учня, умов, у яких вони сформувалися, дають змогу визначити шляхи усунення негативних і зміцнення позитивних сторін його особистості, використовуючи при цьому потенційні можливості педагогічного і учнівського колективів, сім'ї і громадськості, накреслити конкретні завдання і зміст роботи з учнем з урахуванням його індивідуальних особливостей і педагогічної обстановки.

Одержані відомості про особистість вихованця дають можливість скласти перспективний план його перевиховання, визначити методи- 183

ку індивідуального підходу до нього. План роботи з перевиховання важкого учня повинен відзначатися цілеспрямованістю, кожен виховний захід має передбачати досягнення позитивного результату. Бажано планувати різноманітні за змістом і формами заходи, тому що ця категорія учнів не виносить одноманітності, монотонності. Заплановані виховні заходи повинні становити певну систему взаємозв'язаних між собою різних видів виховної роботи. Планувати слід тільки такі виховні заходи, які можуть бути виконані. Оскільки процес перевиховання здійснюють педагоги, учнівський колектив, батьки, громадськість, план перевиховання повинен передбачати узгодженість і наступність у роботі цих ланок. У процесі перевиховання із зміною особистості учня корегують план його перевиховання. Цьому сприяє спостереження за його поведінкою, аналіз його вчинків, реакція на проведені з ним виховні заходи.

У ході перевиховання домагаються того, щоб вихованець усвідомив необхідність виправлення, прийняв запропоновану йому програму, добровільно і сумлінно став працювати над її здійсненням. Важливо також залучити його до різних видів діяльності, громадського життя колективу, нормалізувати його стосунки з навколишніми людьми, особливо з батьками, педагогами та учнями.

Плануючи роботу з перевиховання конкретного учня, важливо не «заорганізувати» його життя, навпаки, зробити цікавим, щоб міг реалізувати активну життєву позицію, відчувати повноту життя, гостре почуття товариськості.

Облік виховної роботи з важковиховуваних учнями

Види обліку таких учнів можуть бути різними. Передусім класний керівник у графі «Примітка» плану виховної роботи в класі відмічає виконання запланованих ним заходів з перевиховання того чи іншого учня. Якщо складено окремо план індивідуальної виховної роботи з конкретним важким учнем, в такій же графі робляться замітки про виконання тих чи інших заходів.

Розділ 4

Крім того, класний керівник веде спостереження за ходом зміни особистості такого учня під впливом проведених ним виховних заходів. Таке спостереження охоплює: а) зміни в поглядах і переконаннях вихованця; б) зміни в поведінці учня; в) зміни у ставленні вихованця до різних видів діяльності (навчання, праця, громадська робота та ін.); г) ставлення до колективів, товаришів, педагогів, батьків і дорослих взагалі; г) зміни інтересів, потреб, захоплень та ін.;д) ступінь громадської активності; е) зміни у ставленні вихованця до самого себе

184 ^{Розділ 3} Оскільки людська особистість багатогранна, то при оцінці рівня виправлення її розглядають не з точки зору окремих ознак, а в їх сукупності, яка характеризує учня в цілому. Всі ці відомості повинні знайти своє відображення в щоденнику вчителя.

Важливе місце в дисциплінуванні важких учнів в школі і сім'ї належить чіткому обліку їх негативних вчинків. З цією метою в школах вводяться спеціальні журнали поведінки, куди регулярно заносять всі випадки грубого порушення учнями порядку в школі, на вулиці, в громадських місцях, а також ті виховні заходи, що були застосовані до порушників, та їх результативність.

Збір і систематизація відомостей про всі негативні вчинки учнів школи допомагають педагогічному колективу своєчасно аналізувати стан дисципліни серед учнів, виявляти причини її порушення окремим учнями, намітити і здійснити заходи з її поліпшення, докладніше і повніше вивчати умови життя учнів, ближче знайомитися з їх сім'ями, глибоко вникати в психологію окремих учнів, виявляти недоліки виховної роботи школи.

Наявність журналу обліку поведінки учнів дає можливість кон- кретніше організувати індивідуальну виховну роботу з важкими учнями. Тут видно результативність застосовуваних до них виховних заходів і засобів. Допомагає журнал і в роботі з батьками цієї категорії учнів. В окремих школах практикують ведення спеціальної картотеки на учнів, які скоюють негативні вчинки і правопорушення. І журнали, і картотеки дають можливість у будь-який час об'єктивно оцінити стан дисципліни в школі і сприяють поліпшенню профілактики аморальної поведінки учнів.

Індивідуальна виховна робота результативна тоді, коли вона органічно вплітається в канву особистого спілкування, яке відбувається з вихованцем у всіх сферах його життя і діяльності в школі та за її межами. Специфічним призначенням особистого спілкування є;

- відшукування найефективніших шляхів встановлення особистих контактів і довірливих взаємовідносин з дітьми, їх збереження і розвиток;
- визначення і використання з метою перевиховання глибоко інтимних і особисто значимих моментів життя і характеру учня;
- створення сприятливих моральних впливів і емоційного настрою вихованця для роботи з ним в колективі, закріплення і розвиток результатів впливу колективу;
- спрямування педагогічних зусиль на спонування важкого учня до усвідомлення себе, власних помилок і недоліків і на цій основі — продумування і реалізацію власної програми самовиховання.

4.3. Організація самовиховання

важковиховуваних учнів

Загальні засади організації самовиховання. Виховний процес може бути повноцінним тільки за умови, що вихованці в його результативності будуть зацікавлені не менше, ніж їх наставники, що вони будуть позитивно

ставитись до спрямованих на них виховних впливів, працюватимуть над вдосконаленням своєї особистості, тобто будуть активно займатися самовихованням.

Досвід роботи з педагогічно занедбаними підлітками переконує, що зусилля педагогів не завжди дають бажані результати. За висловом А.Макаренка, дається взнаки «опір матеріалу». Виховний вплив дає очікувані результати тоді, коли вихованець виявляє щире бажання й прагнення змінити себе й сам сприяє цьому процесові. Не випадково В.Сухомлинський писав, що найкращі методи й прийоми лишаються пустими, коли вони не ведуть до того, щоб людина заглянула в себе, задумалася над власною долею.

Самовиховання учня тісно пов'язане з виховною роботою школи, спрямованою на перебудову його свідомості, почуттів і поведінки. Самовихованню передують виховання, і воно є його неодмінною умовою, надаючи самовихованню свідомого, цілеспрямованого та систематичного характеру.

Процес самовиховання потребує від особистості самопізнання, вміння оцінювати свої позитивні й негативні риси. Щоб сформувати у вихованців такі вміння, організують їхню психологічну освіту, проводячи цикл бесід, з яких учні отримують необхідний мінімум відомостей про суть психічної діяльності людини, про свідомість, волю, почуття, мотиви поведінки, характер, інтереси, здібності, темперамент тощо. Щоб усвідомити свої негативні вчинки, треба володіти самоаналізом, самокритикою, тобто вміти подивитися на себе з боку. Саме таких якостей багатьом таким неповнолітнім бракує.

Спостереження переконують, що вони не привчені аналізувати й оцінювати свою поведінку, свої почуття і судження із суспільних позицій, їх рідко спонукають до оцінки своїх дій з позиції інтересів колективу, а просто хвалять за добрий вчинок чи здебільшого сварять — за поганий. Тому учні часто не вміють дати собі об'єктивну оцінку. Інші, навпаки, переоцінюють свої можливості, не визнають своєї провини, звалюють вину на інших.

В обох випадках переконують «від протилежного», наводячи яскраві приклади, чітку аргументацію. Багато значить для вихованця критика товаришів, думка авторитетних людей. Учень «відкриває» в собі

186 ^{Розділ 3} Такі якості, про існування яких не підозрював або яким не надавав значення.

Самовиховання потребує від людини тривалих вольових зусиль, уміння керувати собою, добиватися поставленої мети, не падати духом у разі невдачі. Досвід переконує, що більшість важковиховуваних учнів зазнає великих труднощів через слабку волю і це часто гасить хороші бажання. Вольові зусилля у самовихованні прискорюють цей процес. Таким чином, зміцнення сили волі учнів — важливе завдання самовиховання, а вольові зусилля, в свою чергу, сприяють досягненню мети самовиховання.

Вихованцям слід розкривати причини слабовілля (лінощі, побоювання, нестриманість) і, стимулюючи вольовий розвиток, залучати їх до таких видів діяльності, які потребують зібраності, організованості, відповідальності. Долаючи труднощі, учні гартують волю, доводять почату справу до кінця, відчують радість перемоги над собою. у'

У самовихованні важливо вміти контролювати себе, постійно стежити за собою, щоб не «зірватися» й не допустити негативного вчинку. Самоконтроль допомагає підлітку запобігти помилковим діям і вчинкам.

Важливе значення у самовихованні мають стимули, які спонукають учня до роботи над собою. Цінний стимул у самовихованні — ідеал, до якого прагне людина. Його кожний учень обирає індивідуально, але важливо, щоб цей ідеал відповідав нормам загальнолюдської моралі. Вихователь повинен допомогти учням обрати позитивний ідеал, розвінчати негативний, випадковий.

*L

Процес самовиховання учня залежить від рівня розвитку класного колективу. В згуртованому колективі, де панує здорова громадська думка, розвинута взаємна вимогливість, заохочується самостійна робота над собою, вихованець не задовольняється досягнутим, систематично підвищує до себе вимоги, намагається бути таким, як усі.

Керівництво самовихованням неповнолітнього вирішує два завдання: а) керування формуванням правильних поглядів і подоланням неправильних; б) керівництво особистості з вироблення у себе здатності управляти собою (самоуправління). Керівництво формуванням правильних поглядів і самовиправленням неправильних передбачає допомогу особистості роздумувати, виправляти свої помилкові погляди, домагаючись глибокого продумування і розуміння таких понять, як хороше життя, романтика, сміливість, рішучість, самостійність, дружба, зрада, героїзм, сила волі, володіння собою і т.д. Керівництво виробленням особистістю здатності управління собою передбачає спрямування її на вироблення в себе витримки і самовладання, мужності у спротиві поганому, особливо рішучості і сміливості відмовитись від поганого, не дивлячись на тиск референтної групи. При цьому важливо формувати в себе стриманість, долати чи не допускати грубість, гнів та

інші негативні емоції. Важлива наявність звички продумувати можливі наслідки тої чи іншої дії, поведінки в конкретній ситуації.

Керівництво формуванням правильних поглядів і самовиправленням помилкових спричиняється тим, що глибоке коріння відхилень неповнолітніх від норм поведінки приховане в їхніх неправильних поглядах, переконаннях та ідеалах, породжених незрілістю думки, відсутністю життєвого досвіду, легкою навіюваністю, некритичним перейманням неправильних поглядів інших людей, втому числі ан-тисупільних елементів І т.д.

Процес самовиховання тривалий і проходить ряд етапів. Знання педагогами змісту й методики роботи на кожному з цих етапів сприяє підвищенню ефективності педагогічного керівництва самовиховання.

На першому етапі робота педагога спрямовується на формування спонукальних мотивів, свідомого ставлення учня до самовиховання. Передусім добиваються, щоб вихованець усвідомив, що його доля залежить не тільки від виховної роботи педагогів, а й від його самостійної роботи над собою. При цьому учень повинен зрозуміти: самовиховання — не тільки його особиста справа, а й суспільна.

Особливої уваги потребують учні, які не помічають своїх недоліків і вважають, що їм нічого виправляти. Таку «позицію» слід розхитати й подолати, добитися того, щоб важковиховувані самі замислювалися над своєю поведінкою, усвідомлювали необхідність відмовитися від помилкових поглядів і негативних звичок, які штовхають їх на порушення дисципліни.

Щоб збудити інтерес до самовиховання, проводять бесіди з використанням мемуарної літератури й художніх творів про людей, які навіть у крайніх умовах працювали над удосконаленням своєї особистості. Вивчення біографії великих людей дає благодатний матеріал для роботи над собою. Наприклад, Наталка З. пише: «Після таких бесід я залишаюся наодинці зі своїми думками. Коли ставлю запитання, чому я не краща, мені стає соромно. Так хочеться взнати більше! І я починаю читати й читати. Особливо мені хочеться дізнатися про великих людей, про їхні думки, мету, до чого вони прагнули, що їм заважало, як досягли наміченого. Прочитавши книжку, я наслідую їх. Я хочу бути такою ж сильною, сміливою, рішучою, справедливою, а головне — суворою і вимогливою до себе».

У бесідах з учнями підкреслюється думка, що для досягнення мети необхідна активна участь самої особистості у формуванні в себе позитивних рис характеру.

З появою у вихованця сумнівів у правильності своїх поглядів і переконань, готовності працювати над своїм вдосконаленням, починається *другий період* роботи із самовиховання. Така готовність визначається: наявністю у нього незадоволення собою; уявленням про ті конкретні недоліки, які необхідно подолати; усвідомленням тих позитивних якостей, які необхідно сформувати у себе; оволодінням прийомами самовиховання.

На цьому етапі учневі допомагають сформувати ідеал, до якого треба прагнути, виробляють у нього стійке бажання наслідувати обраному зразку-орієнтиру. Виявивши відмінність між своїм ідеалом і собою, вихованець бачить, які риси йому треба виробити для досягнення ідеалу, яких недоліків позбутися,

У процесі самовиховання учень постійно порівнює себе з ідеалом. Оскільки учень постійно змінюється на краще, його ідеал потребує вдосконалення, збагачення.

Зразок для наслідування дає змогу скласти програму самовиховання. Тут потрібна допомога педагога, тому що, по-перше, вихованці не завжди можуть уявити собі ідеал у всій сукупності його властивостей і якостей; по-друге, вони часто прагнуть позбутися відразу всіх негативних рис або виробити позитивні, що їм не завжди під силу; по- третє, відсутність самокритичності призводить до того, що учні не помічають своїх негативних рис.

Не варто вимагати від учня швидкого подолання недоліків: вихованець з таким завданням не справиться і втратить віру в себе.

Учня потрібно переконати, що постійна робота над собою обов'язково принесе бажані результати.

На третьому етапі вихованець починає активно працювати над собою, реалізувати програму самовиховання. Формування позитивних поглядів, подолання негативних рис особистості здійснюється в різноманітних видах діяльності. Для учня — це навчання, праця в майстернях, самообслуговування, участь у гуртках, індивідуальні доручення тощо.

На третьому етапі самовиховання робота учня над собою набуває систематичного характеру. Роль педагога зводиться до корегування обраного вихованцем ідеалу і методики самовиховання. Процес самовиховання стає самостійнішим, цілеспрямованішим. Функцію консультанта вихователь може відігравати за умови, що між ним і вихованцем установилися щирі й сердечні стосунки.

У процесі самовиховання здійснюється контроль за результатами реалізації намічених планів. З набуттям учнем досвіду роботи над со

Методика і прийоми перевиховання та самовиховання _____ **189**
бою зовнішній контроль з боку педагога чи колективу зменшується, підвищуються самостійність та ініціатива учня у самовихованні.

Крім залучення вихованця до різних видів діяльності, його озброюють умінням працювати над собою.

Прийоми самовиховання

Процес організації самовиховання передбачає опанування важкими учнями спеціальними прийомами роботи над собою. Педагог має навчити вихованця обрати найадекватніші для певної життєвої ситуації прийоми самовиховання. Охарактеризуємо найважливіші з них.

Самопереконання. Полягає в тому, що вихованцю пропонують у певній ситуації знайти аргументи і за їх допомогою переконати себе втому, що він учинив правильно (неправильно). Дуже важливо навчитись у конфліктній ситуації переключати свої думки на приємні, які відволікають від конфлікту, заспокоюють.

Самонавіювання. Прийом самонавіювання застосовують у тих випадках, коли учневі треба подолати в собі страх перед труднощами, невпевненість у своїх силах, нерішучість. Самонавіювання можливе при високому рівні розвитку особистості. Воно вимагає усвідомлення учнем недоліків свого характеру, бажання позбутися їх, сили волі тощо.

У процесі самонавіювання учень впливає на себе, повторюючи по-думки або вголос певні судження, накази, які добираються з урахуванням особливостей і висловлюються від першої особи, в теперішньому часі, у стверджувальній формі, навіюючи впевненість у можливості справитися з важкою справою, заспокоюючи, знімаючи неприємне почуття («Я впевнений у собі», «У мене досить сили на цю справу», «Я можу спокійно вислухати зауваження»).

Самонавіювання використовується для того, щоб сформувати у вихованця вміння володіти собою, своїми почуттями та поведінкою, прагненням до всебічного розвитку.

Самопідбадьорювання. У процесі самовиховання учні часто відчують розгубленість, втрачають владу над собою в складних ситуаціях, не вірять у свої сили, здібності й можливості. Так, багато з них вважають непосильним засвоєння програмного матеріалу з математики, фізики, хімії, тому пропускають ці уроки, не виконують завдання. Таких учнів переконують у необхідності здобути освіту, підбадьорюють їх нагадуванням прикладів успішного засвоєння ними того чи іншого навчального матеріалу з цих предметів, що, доклавши певних зусиль, вони можуть успішно закінчити школу. Самопідбадьорюван-

—

ня проводиться різноманітними способами залежно від індивідуальних особливостей вихованця, конкретної ситуації: один звертається до свого минулого досвіду, згадує випадок, коли він зумів подолати свою нерішучість; другий уявляє, як він докладе зусиль у майбутньому; третій

звертається до улюбленого героя з художньої літератури чи кінофільму, який завжди досягає мети, не боїться труднощів; четвертий допомагає собі самонавіюванням, переконуючи себе, що в нього все буде добре, що він знайде сили довести справу до кінця.

Самопереключення. Суть цього прийому полягає в тому, що при конфліктній ситуації вихованець свідомо переключає свої думки, щоб заспокоїтися, побороти гнів, бажання здійснити негативний вчинок. З цією метою згадуються приємні події, що впливають на почуття, попереджають конфлікти. *

Самопереключення здійснюється і діями, які викликають позитивні емоції. Вихованцеві пропонують у конфліктній ситуації зайнятися улюбленою для нього справою (читання книги, малювання, випилювання і т.д.), яка захоплює його, і цим відвертають його від негативних дій і вчинків.

Самопримус- Нерідко в силу внутрішньої неорганізованості і не-вихованості волі учні не можуть постійно здійснювати те, що ними заплановано. Тоді використовують прийом самопримусу, який виражається в добровільному виконанні наміченого. Використовуючи цей прийом, учень примушує себе приступити до роботи і не дозволяє собі займатися іншими справами до тих пір, поки не доведе до кінця заплановану справу, долаючи в собі лінощі, небажання вчитися чи працювати.

З метою підвищення дієвості самопримусу вихованцям рекомендують таку пам'ятку:

1. Не очікуй, коли тобі підкажуть, дадуть завдання, будь ініціативним, дій за власним почином.
2. Тільки той долає труднощі, хто сам собі командир.
3. Не забувай рішуче і твердо примушувати себе тоді, коли треба долати лінощі, втому, страх, поганий настрій.
4. Наполегливо долай усе, що заважає досягненню мети, і передусім недоліки свого характеру.
5. Сильний той, хто має владу над собою.

Самозаохочення. Застосовують у випадках, коли після подолання труднощів складне завдання виконано. До нього вдаються і якщо необхідно подолати власні негативні риси.

Самоаналіз. Включає критичні роздуми над своєю поведінкою^ окремими вчинками, уміння аналізувати й оцінювати їх. Він допомагає розкривати причини успіхів чи невдач, розкриває самосвідомість і сприяє самопізнанню.

Самоконтроль. Полягає у систематичному фіксуванні (подумки або письмово) свого стану і поведінки для того, щоб попередити небажані прояви. У процесі самовиховання самоконтроль відіграє роль внутрішнього регулятора поведінки і є свідченням становлення самостійної особистості.

Самооцінка. Суть її зводиться до зважування у думках своїх можливостей. Сприяє розвитку вміння дивитися на себе збоку, виробляє

Методика і прийоми перевиховання} та самовиховання _____ **191**
об'єктивні критерії оцінки власних вчинків, допомагає подолати недоліки поведінки. Цей прийом запобігає переоцінюванню своїх можливостей, підвищує вимогливість до себе.

Самоосуд. Особливість його полягає в незадоволенні своїми діями, вчинками, поведінкою. Докори сумління збуджують, викликають внутрішнє хвилювання і почуття вини перед оточуючими. Самоосуд породжує бажання якомога швидше виправити допущені промахи.

Самонаказ. Цей прийом втілює в собі яскраво виражені вольові аспекти. Полягає він у прийнятті особистістю твердого рішення ніколи не відступати від своїх принципів, завжди поводитися тільки належним чином. Дотримання власного наказу зміцнює вольову сферу особистості, викликає самоповагу, робить її морально стійкою у різних життєвих ситуаціях.

Самозаборона. Реалізується через свідоме позбавлення себе чогось приємного. Її застосовують у тих випадках, коли не дотримано слова, не виконано обіцянки. Інколи людина може навмисно поставити себе в несприятливі умови, щоб відчувати дискомфорт, відмовившись від того, що стало звичним. Самозаборона засвідчує наявність в особистості великої сили волі,

Не менш ефективними й цікавими для важковиховуваних учнів є такі **практичні прийоми самовиховання.**

Крок за кроком. Успіхи у самовихованні учня залежать від конкретності здійснюваної ним роботи над собою. З цією метою його привчають щодня планувати свою діяльність. Намічають заходи, виконання яких відіграє важливу роль у формуванні конкретних рис особистості.

Ефективність цього прийому підвищується, коли вихованець звітує про виконання особистого плану.

Чого я домігся за день. Важковиховуваного учня треба навчити самоаналізу, самооцінки своїх дій і вчинків. Самооцінка діяльності спонукає до її продовження і вдосконалення. Учням пропонують вести облік своєї діяльності и щодня оцінювати її результати, виставляючи відповідні оцінки.

Облік може вестися у формі спеціального табеля, в якому перелічуються основні види діяльності, що їх вихованець ставить під контроль. Щодня учень сам виставляє собі оцінки.

Доцільно, щоб вихованці не просто відмічали, що завдання виконано, а виставляли конкретні оцінки.

Виставлення оцінок у табелі вже само по собі виховує; учень змушений проаналізувати свій робочий день, пригадати допущені промахи, самокритично поставитися до себе. Така самооцінка допомагає йому сформувати вміння дивитися на себе збоку, виробляє об'єктивні критерії оцінки своїх вчинків, уміння правильно оцінити свої можливості.

Види діяльності, що піддаються оцінці, можуть бути різними, залежно від особистості вихованця, його позитивних і негативних рис. Ведення

такого табеля корисне й тим, що дає наочне уявлення, наскільки стабілізувалася сформована якість у вихованця.

Самозобов'язання. Суть цього прийому полягає в перспективному плануванні роботи вихованця над собою. Такий план-зобов'язання складається на місяць, чверть або півріччя, залежно від того, які якості особистості передбачається сформувати в який термін.

Аналіз самозобов'язань учнів свідчить про те, що вони правильно спрямовують свою діяльність на подолання окремих недоліків; «Я повинен позбутися грубості, навчитися правильно використовувати вільний час, не обманювати, сумлінно ставитися до громадських доручень», «Мені треба подолати в собі слабовілля, грубість, сумлінно ставитись до навчання».

- Самозобов'язання цілеспрямовує, дисциплінує учня. Узявши на себе зобов'язання перед колективом, педагогом чи батьками, вихованець не хоче втратити їхню повагу, тому доводить розпочату справу до кінця.

Правила моєї поведінки* Життя і діяльність учня регламентуються вимогами шкільного режиму, правилами поведінки його в колективі, в школі, майстерні, їдальні та в інших місцях. Вимоги шкільного режиму й правила поведінки мають загальний характер і стосуються всіх учнів. Проте існують недоліки, які не проявляються в порушенні дисципліни, наприклад, егоїзм, скупість та ін. Тому вони інколи виявляються за межами виховного впливу ззовні. Важливо допомогти вихованцю виробити свої «режимні» вимоги, свої правила поведінки, виконання яких допоможе подолати недоліки, сформувати позитивні якості.

Наведемо приклади таких правил поведінки залежно від того, на яку якість особистості звертає особливу увагу учень. Так, Роман С., переконавшись, що йому треба позбутися неорганізованості, записав такі вимоги до себе:

- виявляти активність, не чекати, поки залучать до якоїсь справи;
- не братись за багато справ одночасно;
- розпочату роботу доводити до кінця, продумувати весь хід її виконання;
- завжди виконувати свої обіцянки;
- суворо додержувати режиму дня;
- розумно розподіляти свій вільний час.

Щоб подолати в собі невміння володіти собою, Василь М. виробив такі правила:

- стримувати свою грубість щодо старших;
- не давати волю рукам щодо товаришів;
- не падати духом у разі невдачі;
- не ображатись через дрібниці;
- стримувати свої примхи;
- бути наполегливим, не відступати перед труднощами;
- суворо оцінювати свої дії та вчинки.

Про кого йде мова? Важковиховуваний учень не завжди бачить себе таким, який він є насправді. Тому доцільно дати йому об'єктивну характеристику, допомогти знайти недоліки, які слід усунути, те позитивне, що потрібно розвинути, і те, що необхідно сформувати.

До складання характеристики вихованця залучають всіх учнів, що добре знають один одного і можуть підказати кожному, над чим йому необхідно попрацювати. Вчитель розпочинає таку розмову з читання складеної ним неповної характеристики на учня, не вказуючи прізвища. У характеристиці відбиті риси, властиві конкретному вихованцеві. Зрозуміло, що кожний пізнає себе. Учні продовжують і уточнюють характеристику, доповнюють те, про що «забув» написати вихователь. У процесі обговорення учневі даються цінні поради. Вихователь отримує додаткові дані. На основі одержаних відомостей можна уточнити програму перевиховання даного учня.

Взаємохарактеристика* Суть цього прийому полягає в тому, що самі вихованці пишуть характеристики один на одного. Написані характеристики зачитують і обговорюють на зборах колективу. Як і в попередньому випадку, вихованці активно доповнюють зміст характеристики, що позитивно впливає на тих, про кого йдеться. Цікаві анкети-характеристики «Що я думаю про тебе». Викликають інтерес учнів бесіди на тему «Мої товариші про мене». Розмова спрямовується так, щоб йшлося про всіх членів колективу, а не тільки про важковиховуваного учня.

Самохарактеристика. Визначити слабкі й сильні сторони особистості учня допомагає написання самохарактеристик, в яких учні відмічають зміни у своїй поведінці, ставленні до людей тощо.

Досвід показує, що учні не завжди можуть виділити основні риси свого характеру, частіше відмічають другорядні негативні якості, не вміють проаналізувати свої вчинки, ототожнюють такі риси, як упертість і наполегливість, гордість та егоїзм. Вони рідко пишуть про такі якості, як недостатність знань, невміння організувати свій час, навчальну діяльність. Забувають вони й про свою нестриманість, яка часто призводить до порушення дисципліни.

Щоб розвинути у вихованців здатність до самоаналізу, їх орієнтують на те, щоб вони, складаючи самохарактеристики, розкривали позитивні й негативні сторони своєї особистості, а також називали ті якості, які бажано в собі виробити в процесі самовиховання.

Практикують написання учнями творів або заповнення анкет на теми: «Такий я насправді», «Мої позитивні і негативні якості», «Що в мені змінилося останнім часом», «Яким я уявляю себе в майбутньому». В школах проводять збори на тему «Поговоримо про кожного з нас», на яких кожний учень дає самохарактеристику.

У процесі самовиховання важливо виробити у вихованців звичку вести щоденник. На основі аналізу властивостей своєї особистості вони роблять у ньому короткі записи про здійснені ними корисні справи, про позитивне і

негативне у своїй поведінці, про усунення недоліків і сформовані нові позитивні риси. Тут же описуються відомі учневі прийоми самовиховання. Через певні проміжки часу вихованець дає собі характеристику, зазначаючи, чого він домогся, які зміни помітив у своїй поведінці, характері, ставленні до людей, над чим буде інтенсивно працювати найближчим часом. »

У процес самовиховання учнів залучаються на допомогу їхні батьки. Щоб цього домогтися, класний керівник повинен привернути увагу батьків до самовдосконалення їхніх дітей. Передусім слід подолати статичний погляд їх на власних дітей, тому що вони несвоечасно вловлюють зростання інтелектуальних і духовних можливостей дітей. Важливо при цьому переконати батьків систематично враховувати зростаючі можливості їхніх дітей і опиратися на них в інтересах нормального і всебічного розвитку самих же дітей. Такий підхід дорослих, як правило, імponує і дітям, розряджає дозрівання внутрісімейних конфліктів.

Для успішного здійснення самовиховання важких дітей у сім'ї важливе значення має встановлення, підтримання і зміцнення з ними сердечних, довірливих взаємовідносин. Провідна роль у цьому належить батькам. Класний керівник має навчити батьків, як домогтися в сім'ї таких стосунків з дітьми. Для цього знайомлять батьків зі структурою психічних явищ, процесів і якостей особистості, методикою їх вивчення та прийомами виховного впливу на них.

Важливим напрямком роботи батьків по активізації самовиховання дітей у сім'ї є організація їх щоденного життя і діяльності, що відповідають наміченим завданням самовиховання. Робота дітей над собою в домашніх умовах має стати продовженням організованого самовиховання в класі. Увага і підтримка батьків у цьому — необхідна умова успішного протікання самовиховання.

Класний керівник і батьки повинні регулярно обмінюватися взаємною інформацією про хід самовиховання дітей, що дозволить коригувати цей процес, виявляти адекватність самозвітів, самоаналізів і самооцінок школярів у класі.

В цілому успіху самовиховання учнів можна домогтися, якщо:

- Самовиховання — органічна частина виховного процесу.
- Робота учнів над собою — добровільна діяльність.
- Програма самовдосконалення конкретна і лаконічна.
- Прийняття нових зобов'язань — тільки після виконання попередніх.
- Робота над собою регулярно оцінюється громадськістю.

З відома вихованця вчитель, батьки, шефи періодично переглядають щоденник і аналізують записи, схвалюючи позитивні зрушення в поведінці підлітка, допомагаючи боротися з недоліками.

Ефективність самовиховання важких учнів значною мірою залежить від стимулювання результатів їхньої роботи. У цьому допомагають змагання між учнями. Наприклад, «парне» змагання у самовихованні, яке

Методика і прийоми перевиховання та самовиховання _____ 195
проводиться між підлітками, що дружать. Таке змагання набирає характеру взаємодопомоги і товариської критики.

У самовихованні важливо показати вихованцю, наскільки і в чому він змінився. Своєчасна і справедлива оцінка досягнень окрилює підлітка, в нього з'являється впевненість у собі і в своїх силах, він ще з більшим ентузіазмом продовжує роботу над собою.

Запитання для роздумів і самоперевірки

1. Розкрийте особливості використання у перевихованні загальних методів виховання.

2. Охарактеризуйте етапи і методику індивідуальної виховної роботи з важковиховуваним учнем. Покажіть зв'язок між індивідуальною виховною роботою з важкими учнями і масовими формами роботи.

3. Охарактеризуйте основні творчі прийоми педагогічного впливу на особистість важкого учня.

^Охарактеризуйте основні гальмуючі прийоми педагогічного впливу на важковиховуваного учня,

5. У чому специфіка організації самовиховання важковиховуваних учнів? ц18

6. Розкрийте зміст прийомів самовиховання психологічної групи.

7. Розкрийте зміст прийомів самовиховання практичної групи.

8. Охарактеризуйте особливості змісту і методики планування виховної роботи з важковиховуваними учнями.

Практичні завдання

1. Шляхом спостереження, бесід з учителями і учнями виявіть, у якій мірі педагоги враховують специфіку використання методів виховання у процесі перевиховання.

2. Прочитайте «Педагогічну поему» А. Макаренка, виділіть та проаналізуйте описані автором книги випадки, в яких застосовувались розглянуті нами методи перевиховання. Дайте оцінку педагогічній майстерності А. Макаренка.

3. Розробіть розгорнутий план етичної бсс'щи на одну з тем:

«Скромність прикрашає людину», «Витримка і наполегливість», «Проступок і правопорушення». Обговоріть його з однокурсниками і реалізуйте в класі.

4. Продумайте фрагмент бесіди з важковиховуваним учнем на предмет переконання його в необхідності виправитись. Продумайте, що порадите йому робити для усунення негативних рис характеру, поганих звичок.

5. Підберіть список популярної психолого-педагогічної літератури з питань самовиховання, яку можна запропонувати важковиховуваним учням для читання.

6. На основі психолого-педагогічного вивчення одного з важковиховуваних учнів продумайте систему індивідуальної виховної роботи з ним.

7. Складіть план бесіди з учнем з приводу того, що він допустив негативний вчинок (запалив цигарку, одержав незадовільну оцінку, втік з уроку, побився з однокласником і т.п.).

8. Прочитайте книгу Е. Натанзона «Трудный ученик и педагогический коллектив», особливу увагу зверніть на пропоновані прийоми виховання. Читаючи текст, продумайте характер вчинку учня, педагогічний задум вихователя і на які об'єктивні умови він спирається при цьому, особисті якості педагога, які сприяли результативності використаного прийому. Все

Методика і прийоми перевиховання та самовиховання _____ 197
це допоможе вам краще засвоїти пропонувані автором прийоми педагогічного впливу.

9, Для здійснення виховної роботи за розглянутими нами етапами самовиховання класний керівник чітко планує її. Орієнтовний план передбачає такі виховні заходи:

а) Провести бесіду про роль людини у суспільстві, про можливості її вдосконалення.

б) Розповісти вихованцям про темперамент, характер, волю, почуття, інтереси, здібності, потреби *людини*.

в) Провести анкету на тему «Мій улюблений герой».

г) Організувати тематичний вечір «Мій улюблений герой» (за матеріалами проведеної анкети).

г) Провести вечір цікавої психології на тему «Загадки людського «Я»*

д) Провести індивідуальні бесіди з учнями з метою виявлення бажаючих займатись самовихованням.

е) У групі самовиховання організувати написання твору на тему «Яким я хочу бути».

є) У групі самовиховання провести анкету на тему «Що я *думаю* і знаю про себе?». *

ж) Організувати зустріч учнів групи самовиховання з ученим-психологом з метою ознайомлення їх з психологічними питаннями самовиховання.

з) Організувати зустріч учнів групи самовиховання з людьми, які шляхом самовиховання домоглися значних успіхів у своєму розвитку.

и) Допомогти учням скласти програму самовиховання.

і) Організувати читання і обговорення книг, основним питанням яких поставити самовиховання героїв.

ї) Рекомендувати учням читати книги, в яких йдеться про самовиховання позитивних героїв,

й) Ознайомити учнів з прийомами самовиховання.

к) Систематично проводити підсумкові збори на тему «Які зміни я бачу в своєму характері і поведінці?».

л) Організувати написання твору на тему «Що дало мені самовиховання?».

Поради для учнів з різних питань самовиховання

У вольовому розвитку учням можна пропонувати дотримуватись таких порад;

- не відкладай на завтра те, що можеш зробити сьогодні;
- будь-яку працю виконуй обдуманно;
- працюй головою і руками;
- розпочату справу доводь до кінця;
- не кидай слів на вітер;
- пообіцяв — виконай;

- пам'ятай: навіть невелика перемога над собою робить тебе сильнішим

.

Для формування самовладання доцільно дотримуватись таких правил:

- ; * не грубити старшим;
  - не ображатися на дріб'язкові зауваження;
  - не давати волю рукам;
  - не впадати у відчай при невдачах.

Для формування громадської активності корисно запропонувати такий вибір способів:

- бути активним, не чекати доручень, брати добровільну участь у громадських справах;
  - виховувати в себе наполегливість: не відступати перед труднощами;
  - розподіляти свій час розумно: жодного дня пустого;
  - розпочинаючи будь-яку справу, добре продумай все її виконання;
  - доводити всяку справу до кінця;
  - давати оцінку своїй роботі і поведінці;
  - уміти організовувати колективну діяльність молодших і ровесників.

З метою формування в учнів бажання допомогти іншим пропонують такі правила:

- допомагай тому, хто працює сам;
- допомагай іншому і тоді, коли тобі самому доводиться важко;
- допомагай так, щоб товариш вчився самостійно долати труднощі;
- взявся допомагати — не підводь, доводь справу до кінця;
- допомагай не тільки другу, а й будь-кому, хто цього потребує;
- допомагаючи одному, думай про успіх всього класу;
- тобі допомагають, допомагай і ти іншим, чим можеш;
- допомагай по можливості непомітно.

Розділ

Щжтξт

...X₀ 1 0 1 *
щ

V

ЗАСОБИ
ПЕРЕВИХОВАНН
Я

5.1. Роль шкільного режиму в процесі
перевиховання

5.2. Навчальний процес і перевиховання

5.3. Учні́вський колектив і важковиховуваний
неповнолітній

5.4. Праця як засіб перевиховання

5.5. Роль позакласної виховної роботи в перевихованні

5.1. Роль шкільного режиму в процесі перевиховання

А. Макаренко вважав шкільний режим одним із важливих засобів перевиховання. Його виховна функція полягає в тому, що він забезпечує постійність, неперервність зусиль, економить енергію людини, привчає виконувати кожну роботу вчасно, відразу ж, безумовно, якою б непривабливою вона не здавалася; в тому, що він привчає до систематичного, невідступного дотримання встановлених вимог, попереджуючи спокусу хоч би раз відступити, ухилитися від вже прийнятих правил.

Неперервність його виховного впливу складає головний засіб для того, щоб зробити прищеплювану звичку міцною — «другою натурою».

Режим, за висловом А.Макаренка, допомагає вихованцям сформувати певні «гальма». Гальмувати себе, на його думку, — це дуже важка справа, особливо в дитинстві, вона не приходить від простої біології, її можна тільки виховати. І якщо вихователь не подбав про виховання гальмування, то його й не буде. Гальмувати себе треба на кожному кроці, і це повинно перетворитися на звичку. Людина без гальма — це зіпсована машина.

Дослідження переконують, що ставлення важковиховуваних учнів до шкільного режиму проходить певні стадії: сприймання режиму як пануючої сили, яка стоїть над ними, а звідси — намагання всіляко порушувати його вимоги; байдуже ставлення до окремих вимог режиму при негативному ставленні до нього в цілому; повне звикання до вимог режиму, коли елементарні норми перестають діяти на них; повністю або частково позитивне ставлення до вимог режиму, прагнення дотримуватися їх завжди і всюди, що базується на усвідомленні необхідності виправитись.

У процесі перевиховання важливо, щоб шкільний режим передбачав ущільнений розпорядок дня важкого учня, щоб він протягом дня був зайнятий корисними справами. Якщо ж є можливість для бездумного проведення вільного часу, це призводить до порушення дисципліни. Чітко регульований розпорядок — один із шляхів привчання учня до дисципліни й порядку. Водночас педагогічно доцільно на першому етапі перевиховання створювати можливості, щоб вихованець міг на свій розсуд розпорядитися вільним часом, а не проводив його тільки в організованих виховних заходах. Це привчатиме до самостійної організації дозвілля.

Правила поведінки учнів регламентують їх обов'язки в школі, майстерні, гуртожитку, їдальні, на вулиці. Виховні можливості правил поведінки зростають, якщо вони деталізовані, доведені до свідомості важких учнів, якщо на їхній основі педагогічний колесив виробив єдині педагогічні вимоги до вихованців.

Шкідливим з огляду перевиховання є поділ правил поведінки на основні і другорядні, коли за порушення одних доводиться відповідати, а за порушення інших — ні. В учнів може скластися думка про необов'язковість правил взагалі.

Роль режиму у перевихованні посилюється за умови, що всі вимоги деталізовані.

Тривале й систематичне дотримання встановленого порядку виробляє в учня звичку додержувати правил співжиття, виховує повагу до інтересів колективу і особистості, до законів.

Чітко впорядковане життя дитини спрямовує її поведінку в певному напрямку, а не за її особистим бажанням. Для вихованця, не привченого до дисципліни, розбещеного, ледачого, який не бажає вчитися і працювати,

така регламентація життя — важливий виховний засіб. Дисципліна, порядок, твердий режим відіграють для такого учня роль тимчасових протезів, які сприяють вправлянню органів.

А. Макаренко вважав, ідо режим виконує свою корисну функцію лише тоді, коли він точний, доцільний, загальний і визначений.

Точність шкільного режиму полягає в тому, що при його здійсненні не повинні допускатися відхилення за часом і місцем проведення запланованих заходів. Точність в усьому передовсім повинна дотримуватись працівниками школи, тоді вона буде передаватися учням. Дотримання точності шкільного режиму сприяє формуванню в колективі позитивних традицій. У таких умовах в учнів виробляється почуття відповідальності.

Доцільність шкільного режиму полягає в тому, що всі елементи життя і порядку в школі продумані і педагогічно доцільні. У доцільності **всіх** елементів шкільного режиму повинні бути впевнені і педагоги й учні. Вихованці повинні чітко уявляти собі, що потрібно **робити** в певній ситуації, як треба діяти в тому чи іншому випадку.

Загальність шкільного режиму виражається в загальнообов'язковості його вимог стосовно всіх учнів. Важливо створити такі умови, щоб жоден учень не вважав, що у нього більше прав, аніж в інших. У цьому відношенні вимагають особливої уваги з боку педагогів члени учнівського самоврядування, які нерідко не вважають для себе обов'язковим дотримуватись окремих правил поведінки.

Визначеність шкільного режиму тісно пов'язана із доцільністю і передбачає необхідність точного регламентування всіх елементів режиму. Кожен учень повинен чітко уявляти собі, що він повинен робити під час виконання тих чи інших обов'язків (наприклад, чергового по школі чи у класі).

Наші дослідження переконують, що режим тільки тоді сприяє формуванню в учня свідомості, дисциплінованості, коли внутрішнє ставлення до нього позитивне,

У процесі перевиховання важким учням треба роз'яснювати важливу роль вимог режиму. Кожний має усвідомити, що, виконуючи ці вимоги, він може перебудувати свій характер, усунути негативні риси власного характеру.

Не сприяє вихованню дисциплінованості намагання окремих педагогів приховувати випадки порушення учнями дисципліни. Це призводить до формування в учнів почуття безвідповідальності. Кожний випадок порушення правил поведінки повинен бути помічений, відповідно оцінений вихователем або учнівським колективом.

З метою виявлення причин порушення вимог шкільного режиму і правил поведінки нами опитано 50 важковиховуваних учнів, які часто допускали такі вчинки. Аналіз відповідей цих учнів показав, що причин такої

поведінки багато. Але серед них здебільшого виділяються такі, в основі яких лежать особисті якості вихованців: легковажність і непродуманість (36,0%), нестриманість і гарячковість (40,0%), розбещеність і недисциплінованість (58,0%), свідоме небажання виконувати вимоги (<28,0%), потяг до паління і. алкоголю (42,0%), вплив більш педагогічно занедбаних ровесників (12,0%).

Аналіз негативних вчинків, допущених учнями, свідчить про те, що вони часто намагаються звалити власну вину на інших. Інколи це виражається у примітивній, грубій формі, коли роблять спробу виправдати себе якимись діями своєї жертви. Наприклад, деякі можуть стверджувати, що потерпілий сам «поліз» першим у бійку, власноруч завдав собі пошкоджень.

Нерідко важкий учень свою провину не заперечує, але намагається зменшити її міркуванням про те, що так роблять усі або більшість. У службі в справах неповнолітніх часто можна почути: «Що від мене хочете? Хіба мало таких, як я?». У його перекрученій свідомості індивідуальна провина перетворюється на колективну. Йому здається, що він виходить не з своїх власних інтересів, а діяв так, як інші. Тому в його очах пом'якшується власна провина, причина якої, на його думку, криється не в ньому самому, а в інших, а він тільки підкорявся «загальному настрою». Йому здається, що і він, й інші люди думають та діють так само, як і він.

Часто учні пояснюють скоєні ними аморальні вчинки обставинами, які нібито штовхнули їх на негативний вчинок. Цим вони хочуть викликати у педагога поблажливість до себе (вкрав, бо погано лежало, бив, бо він боягуз).

Важковиховуваний учень інколи виправдовує свої негативні вчинки і неадекватною оцінкою аморальних дій як нібито проявом «героїзму», на який не кожен відважиться. Такий учень воліє бути яскраво вираженою негативною особистістю, ніж взагалі не мати свого обличчя, бути «сіротою». Окремі учні своїми негативними вчинками намагаються звернути на себе увагу, виділитися із загальної маси, допустити проступок і цим самим утвердити себе серед ровесників, піднятися над ними і в своїх власних очах, радіти від насолоди своєю «виключністю». Декому навіть приємно вкрати, битися, принижувати інших, протиставляти себе всім і кожному. У помилкових поглядах такого учня негативні нахили перетворюються у позитивні якості, він може навіть хвалитися ними.

Під час аналізу негативної поведінки учня необхідно допомогти йому розібратися у помилкових поглядах, показати шляхи, якими можна виділитися з маси ровесників, залишаючись моральною людиною: праця, навчання, захист слабших від сильніших тощо. При цьому слід пам'ятати, що для учня дуже нелегко зізнатися у своїх помилках, відмовитися від самообману. Адже тоді треба побачити у собі невігластво, боягузтво й інші негативні якості. Для цього вимагається певна мужність, щоб правильно мислити, не боячись істини, дивитись на себе відверто.

Вихованню таких учнів сприяє систематичний аналіз причин порушень ними *дисципліни* й вимог режиму. Порушення дисципліни й вимог шкільного режиму найчастіше стається там, де погано організовано контроль за діяльністю важковиховуваних учнів. Якщо вихованцеві нічого робити на уроці або в майстерні, в нього з'являється бажання заповнити вільний час, організовувати його по-своєму, не завжди розумно.

Неодмінна умова дисципліни і порядку в школі — профілактична робота, яка сприяє запобіганню негативних вчинків. У профілактичній роботі важливо попереджувати конфлікти між учнями. З цією метою велике значення має виявлення, де найчастіше виникають конфліктні ситуації (клас, майстерня, подвір'я), між якими учнями, в якій формі, які причини конфліктів. Фіксація, класифікація, осмислення конфліктів дозволяють прогнозувати час, місце і форму їх виникнення.

На жаль, педагоги всю свою роботу часто зводять до усунення недоліків, які викликали те чи інше порушення дисципліни, а не вникають глибоко в його причини, недостатньо проводять індивідуальну роботу з потенційними порушниками дисципліни. Глибоке знання вихованця допомагає прогнозувати його поведінку в тій чи іншій ситуації, своєчасно коригувати її.

Іноді причиною порушень дисципліни і шкільного режиму школярами є промахи, нетактовність окремих педагогів.

Підсумовуючи сказане, вважаємо, що умовами підвищення вихованої ролі режиму мають бути:

- психологічна підготовка вихованця до сприйняття вимог шкільного життя і порядку, розуміння їх доцільності і необхідності;

- втілення усіх вимог режиму і правил поведінки у шкільні традиції, у реалізації яких вже головна роль належить колективу, а не наказам, розпорядженням;

- введення до режиму елементів гри, яким властиві емоційні переживання;

- залучення самих вихованців до роботи по зміцненню шкільного режиму;

- категорична заборона аморальних вчинків і в той же час розумне мотивування такої заборони;

- недопущення прояву негативних звичок, неправомірної поведінки і одночасно створення сприятливих умов для прояву позитивних моральних звичок, здорового потягу до хороших вчинків.

5.2. Навчальний процес і перевиховання

Шляхи підвищення виховної ефективності процесу навчання

Враховуючи те, що основним видом діяльності школяра є навчання, дуже важливо, щоб маленька людина соромилася свого неробства, ненавиділа лінощі і недбалість у навчальній праці. «Найстрашніше горе, — писав В. Сухомлинський, — горе для сім'ї, горе для школи, горе для суспільства, — якщо молодій людині не хочеться знати! Небажання знати — це символічні залізні ґрати, з якими людина закриває від себе безмежне небо, замість символічних потім можуть з'явитися справжні».

Навчальний процес як засіб перевиховання посідає одне з перших місць серед засобів педагогічного впливу. Пробудити в учнів прагнення здобути знання, навчити їх критично мислити й аналізувати свої вчинки, формувати та закріплювати позитивні якості, розвивати потребу до навчання й праці — головна мета навчального процесу.

Розуміючи значення освіти в справі перевиховання, А.Макарен- ко вважав, що перековування характеру й перевиховання особистості можливе тільки на ґрунті повної середньої освіти. Адже навчання впливає на розширення горизонтів мислення людини, зміну її поглядів, формування моралі, зміцнює і розширює коло її інтересів, спрямовує їх у правильне русло.

Здобута в школі освіта психологічно зрівнює важковиховуваного учня з іншими ровесниками. Освіта дає перспективи майбутнього, допомагає знайти місце вжитті, стати до лав трудівників, а почуття рівності для важковиховуваного учня — це відновлене почуття людської гідності.

Робота з такими учнями передбачає: а) виховання у них інтересу до знань; б) формування необхідних для самоосвіти якостей: уміння зосередитись і бути уважним у роботі, контролювати себе, виробляти силу волі, розвивати пам'ять, уміння працювати з книжкою, додатковою літературою, вести відповідні записи тощо. ^

Труднощі й неефективність навчально-виховної роботи школи з важковиховуваними учнями зумовлюються тим, що в роботі з ними педагоги не враховують таких особливостей, як: а) деформована мотивація навчальних дій, вчинків; б) невміння планувати майбутні дії, передбачати їх найближчі і віддалені наслідки, проміжні і кінцеві результати; в) невміння самотійно і твердо користуватися раніше набутими знаннями, вміннями і навичками в нових або незвичних умовах; г) нерозвинуті вміння й навички самоконтролю за процесом виконання діяльності, самооцінки її результатів.

Одна з характерних особливостей таких учнів — відсутність у них інтересу до знань. Вони втратили віру в свої сили й здібності, не вірять учителям, бояться їх. Це заважає їм позитивно ставитися до навчання. Тому

на кожному уроці доводиться переборювати неповагу до вчителя й школи, пробуджувати віру в свої сили. *

Учитель математики ІТ Смирнова розповіла, як їй удалося виховати інтерес до свого предмета у семикласниці Наталки П. Дівчина часто отримувала двійки за усні відповіді, не справлялася з контрольними роботами. Глибоке вивчення учениці переконало вчительку, ще* у Наталки нормальні здібності до математики, але вона не вміє систематично працювати. Вчителька помітила, що дівчина добре розв'язує прості задачі на побудову. Це й стало «ключиком», за допомогою якого вдалося розкрити здібності учениці. Треба було, щоб Наталка повіри* ла у свої сили, випробувала свої можливості спочатку на додаткових заняттях. Самостійне розв'язання задач принесло дівчинці радість творчості. Перші успіхи спонукали її переглянути своє ставлення дог математики. Треба було зробити інтерес, що виник, стійким. З цією метою вчителька давала Наталці додаткові завдання на вивчення теоретичного матеріалу і на розв'язування задач, на кожному уроці тримала ученицю в полі зору. Внаслідок копіткої роботи Наталка почала краще вчитися, змінилося її становище у колективі, її ставлення до вчителів і товаришів.

Такі учні нічого не сприймають на віру, тому учитель повинен підтверджувати викладений матеріал думками авторитетів, прикладами з досвіду, унаочненнями, точним аргументуванням.

Цій категорії учнів важко дається навчання, вони потребують постійної допомоги, туюки навчаються самі долати труднощі. Зміст допомоги різноманітний: подолання небажання вчитися і ненависті до школи; подолання страху перед поганою оцінкою, висміюванням, компрометацією; відновлення місця в колективі класу і контактів з учителями; озброєння раціональними прийомами розумової праці, надолуження прогалин у знаннях; виконання домашніх завдань; виховання впевненості у можливості вчитися.

Допомога учням надається у вигляді порад і вказівок у доброзичливій формі, а не у формі зауважень, як не треба робити. Замість «не роби так, тому що це погано» краще сказати «спробуй зробити таким чином...». У разі невдачі не слід докоряти, краще підбадьорити учня: «Не вийшло сьогодні, вийде іншим разом».

Дуже важливо правильно організувати учнівську взаємодопомогу. На нашу думку, не слід обмежувати таку допомогу закріпленням за таким учнем сильнішого. Для того, щоб допомогти учневі з кількох предметів, необхідно витратити багато часу. Тому доцільніше створювати в класах групи навчальної взаємодопомоги з предметів, які формує сам учитель. Педагог держить під постійним контролем роботу всієї групи в кожному класі, допомагає учням, вчить їх, враховує найменші їх успіхи в заняттях з відстаючими. За таких умов відповідь слабшого учня є іспитом для всіх, він

бачить вболівання класу і намагається відповісти якомога краще. Це буде реальною відповідальністю не тільки перед учителем і батьками, а й перед колективом, перед самим собою.

Добираючи методи і прийоми навчання, слід пам'ятати, що такі учні характеризуються надмірною рухливістю й збудливістю, але водночас вони і апатичні при словесному викладі навчального матеріалу. Вивести їх з такого стану, зацікавити можна лише активізувавши їх дії, щоб вони самі відкривали щось нове, цікаве. Якщо вчитель зможе створити такі умови, коли дитина була б активною у позитивному напрямку, то з упевненістю можна сказати, що ця активність принесе користь,

Студентці-практикантці під час педагогічної практики вдалося таким чином виправити учня Петра Д. Ось що вона пише з цього приводу: «...Петро ходив по класу під час уроку, смикав дівчат за коси, голосно розмовляв і сміявся, почував себе «господарем». А деколи, навпаки, ставав тихим, замисленим і тоді в його очах світилася доброта. У такі хвилини намагалась викликати його на відверту розмову. Але з цього нічого не виходило. Він відразу ж ставав мовчазним. Ви-

дно, недовіряв мені... Лід розтанув несподівано, йшов урок фізики на тему: «Закони Ома для ділянки кола». Звернулась до класу з проханням, щоб хтось допоміг скласти коло. Кажу: «Цю роботу можу довірити тільки тому, хто це зробить швидко і правильно». І враз піднявся Петро. Викликала його до демонстраційного столика. Бачу, що хлопець хвилюється, йому трохи страшно, але не хоче виявитись боягузом. Петро повільно йде до столу. Я його підбадьорюю: «Якщо ти це виконаєш, і лампа, що включена в коло, засвітиться, то будеш віднині головним асистентом учителя фізики, А для цього потрібно бути уважним, зосередженим». Весь клас притих. Петро склав схему і лампа засвітилася. Це здивувало весь клас. Петро був задоволений. З цього часу він став асистентом учителя фізики, акуратно виконував свої обов'язки, став цікавитися фізикою. Я скористалася з цього і почала приносити йому різні книги, які він з великим інтересом читав, задавав питання, які йому були незрозумілі. Згодом став членом фізичного гуртка. Нове захоплення вимагало більше часу і він перестав водитися з товаришами, які погано на нього впливали. Одного разу після вечора фізики він проводив мене додому. Я відчула, що він хоче мені сказати щось важливе. І він запитав: «Чи зможуть учителі пробачити мені все те, що я витівав у школі?» Я відповіла: «Звичайно, ми раді допомогти тобі стати справжньою людиною, якщо сам цього хочеш». З цього часу Петро почав дійсно змінюватися на очах».

Важковиховувані учні із задоволенням виконують завдання, які викликають інтерес, але неохоче роблять те, що потребує систематичного тривалого напруження. Отже, вчитель на заняттях повинен використовувати пошукові методи навчання, дозувати навчальні завдання, заохочувати.

Засоби перевиховання

У ході самотійної роботи на уроці учителі намагаються давати завдання, спрямовані на усунення помилок, допущених ними у відповідях і в контрольних роботах, активізуючи учнів на досягнення нових успіхів у навчальній діяльності; відзначають типові затруднення в роботі, вказують способи їх усунення, надають допомогу в роботі* не допускаючи при цьому зайвої їх опіки, намагаються розвивати самотійність учнів у навчанні.

Позитивно впливає на таких учнів активна робота. Вони не переносять спокою, їх пригнічують монотонність, «заклики» вчителів сидіти тихо.

В, Сухомлинський вважав, що обмеження ТЗ К И Х дітей «навчальним матеріалом, обов'язковим для заучування, особливо згубне, — воно отуплює їх, виховуючи звичку до зубріння». Тому радив давати їм більше читати літератури, яка розкриває зміст понять, узагальнень, наукових характеристик у найбільш яскравій, цікавій і захоплюючій формі. У процесі читання додаткової літератури у дітей розвивається мислення, пробуджуються думки.

Важливий стимул активізації навчального процесу — оцінка, якщо вчитель правильно користується нею. Це дає можливість належно оцінити затрачені учнем зусилля. Наприклад, учень прибув до нової школи, написав диктант, допустивши багато помилок. Після додаткових занять зробив у диктанті набагато менше помилок. Успіхи помітні, а оцінка залишається низькою. Відсутність стимулу в цьому разі призводить до втрати учнем віри у свої сили, він перестає працювати над собою. Очевидно, є потреба на певному етапі перевиховання тимчасово відступати від існуючих норм оцінки заради активізації учня, створення умов для позитивного ставлення до навчання.

Варто задуматись і над питанням, наскільки допомагає чи шкодить успішному навчанню учнів низький бал взагалі. Одна з важливих реакцій учня на нього: він перестає думати про урок.

Досвід переконує, якщо запитати учня, якому кілька хвилин тому поставили низький бал, про що йшлося на уроці, він буде мовчати, дивитися відсутнім поглядом, тому що урок йому вже байдужий: ще раз не запитають, а найбільше його хвилює майбутня розмова з батьками. Отже, йому вже не до навчання.

У процесі навчання важких учнів повністю виключаються такі моменти, як залякування труднощами, надмірна суворість, зайві вимоги. Іноді доцільно спеціально піти тимчасово на зниження вимог. Пізніше, коли учень з більшою впевненістю почне оволодівати знаннями, можна поступово підвищувати вимоги, доводячи їх до нормального рівня.

Корисно при опитуванні слабшим учням давати плани, орієнтовні відповіді або дозволити користуватися складеними вдома при підготовці до уроків планами, дозволяти більше часу готуватися біля дошки, робити попередні записи, користуватися наочністю; задавати навідні запитання, які допомагають послідовно викласти матеріал;

створювати під час відповіді спеціальні ситуації успіху; періодично перевіряти засвоєння матеріалу по темах уроків, на яких учень не був присутнім з якоїсь причини; під час опитування й аналізу його результатів забезпечувати атмосферу особливої доброзичливості, бажання допомогти учню подолати прогалини в знаннях і вміннях

Розкривати зміст навчального матеріалу слід так, щоб такі учні поглиблювали знання з моральних норм, культури життя тощо. Підвищення виховної ефективності навчальних предметів можливе за умови, що вчителі попередньо аналізуватимуть навчальні програми, чітко визначатимуть ті виховні моменти, які можна використати на уроці,

Дійовим засобом духовного збагачення школярів володіють усі навчальні предмети, будь-який вид навчально-пізнавальної діяльності. У кожному з них закладені великі виховні можливості, необхідне тільки вміння вчителя побачити і реалізувати їх. Тому успіх виховної роботи у процесі вивчення навчальних предметів в цілому можна забезпечити за умови вдосконалення самої процедури викладання, ^и

Досвідчені вчителі у процесі підготовки до викладу, вивчення навчального матеріалу продумують його зміст з таким розрахунком, щоб поповнити в учнів відомості про норми моралі, про закони суспільства і природи, з урахуванням матеріалу спеціально роблять наголос на такому змісті, який може заповнити прогалини в моральному, правовому, екологічному, естетичному вихованні. Такий підхід здійснюється під час вивчення будь-якого навчального предмета.

Прямолінійна розмова з учнями на моральні теми не завжди ефективна. Тому використовують обхідний маневр. Так, на одному з уроків української мови у сьомому класі вчителька викликала до дошки учня Володимира К., досить безцеремонного, який не поважав ні учителів, ні учнів. Йому запропоновано розібрати речення: «Якщо хочеш, щоб тебе поважали, повинен поважати інших». Під час розбору речення вчитель смислову сторону навмисне не зачіпав. Але учень не витримав і запитав: «Це на мою адресу?». «Чому ж, — відповів учитель, — це формула для всіх, і для тебе, і для мене». Напевне, це був перший випадок, коли Володимир замислився.

Важковиховувані учні не байдужі до змісту матеріалу, який викладає вчитель на уроці. Вони завжди реагують на нього залежно від своїх поглядів і переконань, життєвого досвіду. Маючи негативний життєвий досвід, вони намагаються розглядати явища й процеси, які вивчаються, крізь призму саме цього досвіду.

Оскільки переважна більшість з них унаслідок поганого виховання навчилися бачити тільки тіньові сторони нашого життя і не помічати хорошого, вони і при оцінці подій та фактів підходять з таких же позицій. Тому нерідко в ході викладу навчального матеріалу вони висловлюють багатозначні репліки критичного характеру, намагаються задавати гострі запитання.

Така спрямованість в оцінці явищ і фактів окремими учнями вимагає від вчителя попереднього визначення запитань, на які слід звернути особливу увагу під час вивчення матеріалу, передбачити і бути готовим відповісти на всі запитання учнів. Так, досвідчені вчителі під час вивчення повісті М.Гоголя «Тарас Бульба» із всіх інших питань програми особливо виділяють зраду Андрія, її джерела, з метою довести, що люди нестійкі, які не вміють подолати свої слабкості, здатні на зраду,

Виховні можливості уроку залежать і від того, наскільки ця категорія учнів відверта в своїх висловлюваннях, в ставленні до вчителя. Така відвертість виникає за умови, що вони довіряють вчителю, переконані в його щирості і бажанні допомогти їм виправитись.

Зважаючи на це, навчальний процес має бути гранично індивідуалізованим.. Індивідуалізація повинна спрямовуватися передусім на розвиток і зміцнення тих елементів особистості, які мають основний вплив на мотивацію їх навчання і які у минулому були відхиленням від норми. Вчитель має спостерігати й аналізувати поступовий розвиток, оцінювати моральні зміни і в залежності від цього коригувати свої власні впливи, змінювати їх відповідно до зміни особистості. Це дасть можливість помічати навіть невеликі зміни, вказати дитині на них і заохочувати їх

Така спрямованість в оцінці явищ і подій з боку важковиховуваних учнів передбачається вчителем. Він повинен мати на увазі, що під час викладання того чи іншого матеріалу викличе співчуття, а що — скептицизм, у чому учні сумніватимуться, а що візьмуть на озброєння, що відкинуть взагалі. Тоді він зможе впевнено робити наголос на необхідному, відповісти на всі запитання учнів.

Ефективність перевиховання залежить від того, наскільки учень відвертий у своїх *висловлюваннях*, у ставленні до вчителів. Відвертість виникає тоді, коли вихованець довіряє педагогові.

Досвідчені вчителі на уроках практикують вільні бесіди і дискусії, зацікавлюють учнів своїми власними роздумами, не нав'язуючи їм своїх поглядів і переконань, алогічно вході роздумів підводять до тої чи іншої моральної норми. Вони привчають учнів виражати свої думки з приводу подій, вчинків, давати їм оцінку. Це примушує школярів глибше задумуватись над сенсом життя, морально-етичними і правовими нормами та сприяє розкриттю їх внутрішнього світу, що полегшує його перебудову.

Підготовка вчителя до уроку вимагає аналізу змісту навчального матеріалу в напрямку вирішення завдань виховання і перевиховання. Вчитель передбачає основні конфліктні ситуації і дисциплінарні питання, які можуть виникнути на уроці, і вміло використовує їх з метою перевиховання. Він продумає, які необхідно створити на уроці ситуації, до кого і з яким питанням звернутися, кого підтримати, які погляди розвінчати, щоб використати всі ці можливості у виховних цілях.

У позаурочний час з такими учнями проводять бесіди про раціональну організацію виконання домашніх завдань, про способи роботи з книгою, довідковою літературою, про порядок виконання домашніх завдань, про прийоми самоконтролю в процесі вивчення навчального матеріалу і при розв'язуванні задач, про способи складання плану відповіді, плану твору, допомагають скласти план подолання прогалин в знаннях, план повторення навчального матеріалу.

Таким чином, стосовно до цих учнів у навчальному процесі має домінувати виховна функція. Впливає це з того, що не можна реалізувати навчальну програму, якщо учень негативно налаштований до навчальної діяльності. Як же його навчити, якщо він не хоче вчитися? У даному разі пробудження емоцій є справою важливішою, ніж засвоєння знань. Навіщо такій особі знання, якщо вона не збирається використати їх на добро? Це означає, що вчитель має пам'ятати, що:

— навчальна діяльність повинна передбачати конкретну програму виховної роботи;

— вихованню учнів на уроках мають сприяти сам зміст навчальних предметів, методи навчання, організація діяльності учнів на уроці, оцінка їх діяльності;

— завдання виховання у процесі навчання мають виходити з індивідуальних особливостей таких учнів.

Вирішення проблем дисципліни на уроках (за М. Равчиною)

Проблема поведінки учнів, порушення дисципліни в класі завжди актуальна для вчителя. Порушення дисципліни, складну поведінку школяра слід розглядати як дію чи сукупність дій, які заважають чи блокують процес організації продуктивного навчально-виховного процесу, пізнавальної діяльності класного колективу. Порушення дисципліни на уроці часто зумовлені втратою інтересу учнів до навчання, нерозумінням його особистісного сенсу. Окремі учні порушують поведінку, тому що не знають, чим займатися або не можуть виконувати поставлені вимоги тощо.

Регулювання складної поведінки потребує використання різних методів педагогічного впливу залежно від її специфіки та особливостей обставин. У практиці педагогічної діяльності зустрічаються учні, які *виявляють* ненавмисну, імпульсивну поведінку, недоречну для їхнього навчання (постукування олівцем по парті, гризіння олівця, посвистування тощо). Така поведінка не порушує хід навчального процесу та не відволікає учнів від роботи. Ефективний метод впливу на такі дії — це ігнорування поведінки. Ігнорування таких спонтанних дій доцільне за умов, якщо вони: трапляються іноді; виникають через незвичні обставини (радісна подія чи навпаки, неприємності); не впливають на навчання учнів; не поширюються серед інших.

Нерідко учні виявляють поведінку, що нескладна за суттю, але впливає на їхнє навчання (наприклад, учень щось малює на уроці, пише і передає записки). За таких умов доцільними є натяки вчителя у формі певних сигналів, що повідомляють учневі про порушення поведінки та орієнтують на припинення таких дій. Вчитель застосовує жести, міміку: встановити довготривалий візуальний контакт; підняти палець до губ, щоб скерувати учнів до тиші; підійти ближче до учнів; підсилити голос; зробити паузу, дивлячись на учня. Невербальні засоби доцільно поєднувати з вербальними натяками.

Якщо учні тривалий час відволікаються від навчальної діяльності, важливо переорієнтувати їхню увагу на інформацію, що обговорюється в класі, й залучити неї порушників дисципліни. Доцільно ставити питання, що стосуються обговорюваних проблем (наприклад, «Яка твоя думка, Іванку? Поділись з нами»), У напружених ситуаціях на уроці доцільно використовувати гумор. Але він повинен бути доброзичливим.

Однією з причин порушення дисципліни на уроці може бути незайнятість окремих школярів у процесі колективної пізнавальної діяльності класу. У такому разі перед вчителем постає завдання активного залучення всіх учнів до активної пізнавальної діяльності, подолання перешкод, які цьому заважають. З цією метою педагог повинен: чітко визначати з учнями мету виконання кожного виду діяльності під час заняття; домагатися розуміння ними того, що мають робити; на кожне заняття планувати й бути готовим обрати й організувати доцільні види діяльності; організовувати діяльність на достатньо складному рівні; застосовувати різні форми навчально-пізнавальної діяльності учнів для активного їх залучення до процесу навчання.

Для перегляду учнем своєї поведінки на занятті можна використовувати прийоми критичного аналізу поведінки та підбадьорювання особистості учня. Критика не повинна принижувати і висміювати особистість. Її доцільно застосовувати в індивідуальній бесіді з учнем без свідків, а в окремих випадках у присутності однокласників. Критиці має піддаватися не особистість учня, а його поведінка, її причини. Під час критичних зауважень треба показати учневі вихід із становища, підбадьоривши його.

Дотримання дисципліни і порядку учнями на заняттях значною мірою залежить від чіткості встановлених правил поведінки, єдності вимог усіх педагогів до учнів. Тому з перших днів перебування учня в школі потрібно вивчити з учнями ці правила. Педагоги повинні домагатися розуміння учнями норм поведінки, чому вони повинні виконувати відповідні правила, і як недотримання їх впливає на інших [94, с. 336-341],

Неуспішність і Відставання учнів та шляхи їх подолання

За даними вчених, 12,5% учнів відчують труднощі в навчанні, що значною мірою ускладнює роботу вчителя. На позначення цього явища у

психолого-педагогічній літературі вживають поняття «неуспішність» і «відставання».

Неуспішність — невідповідність підготовки учнів вимогам змісту освіти, фіксована через певний період навчання (після розділу, наприкінці семестру, року).

Неуспішність є наслідком процесу відставання, взаємопов'язана з ним, у ній синтезовано окремі відставання.

Відставання — невиконання вимог (або однієї з них) на одному з проміжних етапів того відрізка навчального процесу, який є тимчасовою межею для визначення успішності.

На думку Ю. Бабанського, причинами неуспішності учнів є слабкий розвиток мислення — 27%; низький рівень навичок навчальної праці — 19%; негативне ставлення до навчання — 14%; негативний вплив сім'ї, однолітків — 13%; прогалин у знаннях — 11%; слабе здоров'я — 9%; слабка воля, недисциплінованість — 8%.

Загалом, причинами неуспішності можуть бути загальне та глибоке відставання з багатьох предметів і за тривалий час, часткове або постійне відставання з одного або кількох складних предметів, епізодичне відставання з одного або кількох навчальних предметів, яке можна подолати.

Свідченням неуспішності учня у навчанні є: а) нездатність пояснити в чому полягає складність завдання, накреслити план його розв'язання, вказати, що нового отримано в результаті розв'язання; б) відсутність його запитань щодо суті виучуваного, спроб знайти правильну відповідь, ігнорування додаткової до підручника літератури; в) пасивність і відволікання в ті моменти уроку, коли триває пошук, потрібні напруження думки, подолання труднощів; г) нерегулювання емоційно (міміка, жести) на успіхи і невдачі, нездатність оцінити свою роботу, відсутність самоконтролю; г) нездатність пояснити мету виконуваної роботи, сказати, на яке правило вона задана, невиконання вказівок правила, пропуск дії, плутання порядку дій, не спроможність перевірити отриманий результат і хід роботи; д) неспроможність відтворити визначення понять, формул, доведень, викласти систему понять, відійти від готового тексту; е) нерозуміння тексту, побудованого на вивченій системі понять.

Причини відставання у навчанні поділяють на такі групи; 1) недоліки фізичного та психічного розвитку (слабе здоров'я, нерозвинені пам'ять і мислення, відсутність навичок навчальної праці); 2) недостатній рівень вихованості (відсутність інтересу до навчання, слабка сила волі, недисциплінованість, відсутність почуття обов'язку і відповідальності; 3) недоліки в діяльності школи (відсутність у класі атмосфери поваги до знань, недоліки в методиці викладання, недостатня організація індивідуальної та самостійної роботи учнів, байдужість і слабка підготовка вчителя); 4)

негативний вплив атмосфери в сім'ї (низький матеріальний рівень життя сім'ї, негативне ставлення батьків до школи, відрив дітей від навчальної праці та ін.)>

Заданими досліджень, ці причини по-різному впливають на хлопців і дівчат. Так, серед не встигаючих майже 80% хлопців і 20% дівчат. Слабке здоров'я є головною причиною неуспішності у хлопців удвічі рідше, ніж у дівчат.

Залежно від виду відставання у навчанні проводять відповідну навчальну роботу з учнями щодо його усунення. Подоланню епізодичного відставання сприяють: консультації щодо раціоналізації навчальної праці; посилення контролю за щоденною працею учня; своєчасне реагування на окремі факти відставання, виявлення їх причин і вжиття оперативних заходів, спрямованих на їх усунення; індивідуальні завдання з вивчення пропущеного; контроль за виконанням заданого. Для подолання стійкого відставання з одного предмета чи предметів одного профілю необхідні: вдосконалення методики викладання предмета; доступне розкриття навчального матеріалу, розвиток мислення учнів; диференціювання завдань з усунення прогалин у знаннях; спеціальне повторення з недостатньо засвоєних тем; заходи, спрямовані на розвиток інтересу до навчального предмета. Щоб подолати стійке і широкопрофільне відставання учнів, слід вживати заходи щодо усунення епізодичного і часткового відставання; координувати дії всіх вчителів із предметів, з яких учень не встигає.

У процесі подолання неуспішності загалом усувають прогалини в знаннях та навичках самостійної навчальної праці; розвивають в учнів увагу, уяву, пам'ять, мислення; долають негативне ставлення до навчання і виховують інтерес до знань; усувають зовнішні чинники, що спричиняють неуспішність.

Одним із шляхів подолання неуспішності є додаткові заняття з не-встигаючими учнями. Переважно вони є індивідуальними, але іноді їх проводять з групою 3-5 учнів, які мають ті самі прогалини в знаннях. Більшість додаткових занять добровільні, але в окремих випадках вони є обов'язковими, їх проводять за призначенням вчителя. Для проведення цих занять необхідно з'ясувати причини неуспішності учнів, встановити, чого не знає кожен з них, детально продумати розклад занять, який повинен відповідати вимогам шкільної гігієни і не переобтяжувати учнів заняттями. Додаткові заняття недоцільно проводити одразу по закінченні уроків.

Із самого початку організації занять з невстигаючим учнем украй важливо завоювати його довіру, переконати в тому, що єдиною метою занять є допомога у навчанні, пробудити в ньому віру у власні сили* бажання працювати якнайкраще, <

Методи і прийоми занять з такими учнями повинні бути різною манітними і водночас суто індивідуальними. З учнями, які повільно

засвоюють суть матеріалу, не відразу знаходять спосіб розв'язання задач, працюють більше, повільнішими темпами. Перевіряючи виконане завдання, від учня вимагають пояснення, просять розказати правило, навести відповідний приклад. З часом педагог пропонує новий вид роботи з поступовим ускладненням її від заняття до заняття. Підсумок додаткових занять підбивають після усунення відставання.

Подоланню неуспішності сприяють орієнтування педагогічного колективу на її попередження, диференційований підхід до учнів, концентрування уваги на вдосконалення методики викладання складних;; предметів, систематичне вивчення реальних навчальних можливостей учнів, ознайомлення вчителів з методикою подолання неуспішності, єдність їхніх дій, забезпечення внутрішкільного контролю за роботою з невстигаючими учнями.

Вирішальним у запобіганні й подоланні неуспішності учнів є належна підготовка вчителя до цієї діяльності. Для цього він зобов'язаний усвідомити значущість проблеми, уміти встановити причини; неуспішності у кожному конкретному випадку, володіти методикою* навчання невстигаючих учнів, підходити до них з «оптимістичною гіпотезою», виявляти терплячість, доброзичливість.

Певну роль у подоланні неуспішності школярів відіграють класи вирівнювання, укомплектовані на базі однієї або кількох початкових шкіл мікрорайону з дітей, які на час вступу до школи виявилися не підготовленими до систематичного навчання у звичайних умовах, а також з числа невстигаючих з основних предметів учнів першого і другого класів. У них спостерігається затримання розвитку сприймання і мислення, послаблення пам'яті, нестійка увага, проте не настільки, щоб зарахувати їх до категорії дефективних. Такі діти потребують посиленої уваги, особливих зусиль. За два-три роки інтенсивної роботи вчителя вони долають відставання у знаннях від своїх однолітків із звичайних класів і можуть разом з ними успішно продовжувати навчання в середній школі.

Важливим чинником успішної роботи класів вирівнювання є відносна однорідність складу учнів, порівняно однакова їх шкільна зрілість. Учителі мають змогу маневрувати навчальним матеріалом, використовувати його відповідно до обставин, що склалися під час вивчення певної теми; за необхідності — тимчасово сповільнити темп засвоєння навчальної програми окремими учнями, класом. Головним є належне засвоєння матеріалу кожним учнем, усунення прогалин в знаннях, розвиток умінь вчитися, що створює передумови для подолання колишнього відставання. Певне значення має також наповнення класів вирівнювання (не більше 20 дітей). У таких класах працюють учителі високої кваліфікації, здатні творчо організувати пізнавальну діяльність учнів.

У навчально-виховній роботі з цією категорією учнів Л. Лепіхова педагогам шкіл і позашкільних закладів радить:

— заохочуйте дітей за поліпшення навчальної діяльності, а не за абсолютні успіхи в ній;

— залучайте до шкільного життя всі можливі форми творчої, ігрової, спортивної, трудової діяльності, в яких неуспішні учні можуть стати успішними;

— не бійтеся залучати не успішних учнів до вирішення важливих завдань шкільної роботи і надати їм відповідного статусу;

— прийняття на себе неуспішними учнями відповідальної соціальної ролі змінює систему цінностей і соціальні настанови відповідно до суспільних норм;

— надавайте перевагу похвалі, а не покаранням;

— не діліть учнів на успішних і неуспішних (не оголошуйте прилюдно оцінки!), це пригнічує навчальну мотивацію останніх;

— намагайтеся знаходити переваги слабких учнів і хваліть їх за те, що їм вдається;

— не вживайте ярлик «слабкий учень», бо цим закриваєте шлях до його зростання;

— віддавайте перевагу позитивним соціальним очікуванням від кожного учня — врешті-решт, він стане дотягуватися до них;иуцщ&>

— працюйте з батьками, забезпечуючи єдність иінностей та вимог до учнів і полегшуючи цим прийняття ними соціальних норм та зменшення загрози іронічних стресів;

— найважливішим чинником прогресу в здобутті освіти школярами визнано активну участь батьків у співробітництві з учителем.

5.3. Учнівський колектив і важковиховуваний неповнолітній

Виховна сила колективу в тому, що він, по-перше, має великі можливості систематично, а не від випадку до випадку впливати на своїх членів, тому що учні в ньому знаходяться у постійному спілкуванні; по-друге, в ньому швидко і всебічно пізнається вихованець, навіть дрібне порушення тут не проходить непомітним, що дає можливість своєчасно присікати проступки й інші нахили окремих вихованців; по-третє, в колективі вихованці постійно знаходяться у певній залежності один від одного, як і від колективу в цілому.

Вихованців об'єднує складна система різних за змістом і характером зв'язків: короткочасних і тривалих, позитивних і негативних, однобічних і взаємних, безпосередніх і опосередкованих. Вплив колективу на особистість важковиховуваного учня визначається тим, як він «вписується» в систему стосунків, яка склалася в даному колективі, яке місце він у ній посідає. Це може сприяти розвитку вихованця або гальмувати його в залежності від

того, в якій мірі становище учня в колективі буде відповідати його природним можливостям, задаткам, інтересам, потребам.

Для важковиховуваних учнів характерні такі негативні риси, як Індивідуалізм, егоїзм, невміння підпорядкувати свої інтереси інтересам колективу. Внаслідок цього створюються нездорові стосунки між колективом і таким учнем.

Дослідження показують, що становище учня в колективі визначається передусім його ставленням до колективу. Значна частина таких учнів, що замислюється над своїми відносинами з членами колективу, розуміє їх ненормальність і намагається змінити на краще. Але шляхи для цього вибирають різні: одні прагнуть заслужити визнання хорошою поведінкою, інші прагнуть утвердитися, демонструючи фізичну силу й негативний життєвий досвід, треті грають роль блазнів, привертаючи увагу до себе.

Залежно від обраних учнем засобів утвердження в колективі здійснюється індивідуальний підхід до нього. Так, класний керівник з педагогічним тактом використав організаторські здібності важковихованого учня Василя К. Якось на класних зборах він запропонував створити у класі раду з контролю за дисципліною і навчанням та поведінкою учнів поза школою. Головою ради запропонував обрати Василя К. Педагог роз'яснив хлопцеві його обов'язки і попросив, щоб той завтра прийшов акуратно одягнутий, тому що першим питанням, яке розглядатиме рада класу, буде зовнішній вигляд учнів. Другого дня хлопець прийшов до школи у формі, виконав усі домашні завдання. Вже на першому засіданні ради він виявив себе вимогливим організатором. Василь змінив своє ставлення до навчання, дисципліни і поведінки. Його свідомість зросла настільки, що він попросив, щоб його звільнили з цієї посади, оскільки доводиться заслуховувати учнів про їх успіхи у навчанні, а він сам вчиться не найкраще...

Деякі учні байдуже ставляться до колективу, його інтересів, життя й діяльності, громадської думки внаслідок певних особливостей своєї особистості або через наявність «важливіших» для себе зв'язків та інтересів за межами колективу класу. В такому випадку завдання педагога — сформувати у вихованців потребу в спілкуванні з однокласниками, бажання бути разом з ними.

Деякі учні виступають проти колективу, негативно настроєні проти нього, що викликає зворотну реакцію. Можливості впливу колективу, навіть згуртованого, на таких вихованців обмежені. Тут велика роль належить індивідуальній роботі з учнем.

У практиці роботи школи спостерігаються різні типи ставлення колективу до важкого учня. У першому випадку такий учень тільки формально вважається членом дитячого колективу, а насправді він ізольований від нього; у другому — колектив ставиться до учня іронічно, не сприймає його всерйоз; в третьому — з глибокою неприязню; у четвертому

— засуджує його поведінку, але водночас співчуває йому; в п'ятому — намагається вплинути на такого учня, але потребує допомоги педагога.

Кожний з розглянутих випадків потребує свого підходу до встановлення правильних взаємовідносин між учнем і колективом.

Виховний вплив залежить від того, наскільки правильно в ньому склались поняття колективізму, товаришування, дружби. Правильне розуміння цих понять і наявність відповідних їм переконань сприяють згуртуванню учнівського колективу, налагодженню правильних відносин між його членами. Неправильне розуміння цих понять ускладнює виховну роботу в колективі.

Наші дослідження переконують, що значна частина таких учнів своєрідно розуміє колективні стосунки. Вони часто будують дружні взаємини на основі спільності другорядних інтересів, легко сходяться з подібними до себе й дружать з ними. Вони не вимогливі один до одного, легко поривають свої стосунки з незначного приводу. Ця категорія учнів потребує серйозної роботи педагога.

Окремі учні ніколи по-справжньому не замислювались над питанням колективізму, товаришування і дружби, їхні зв'язки з ровесниками мають тимчасовий характер. У школі вони стороняться членів колективу, порушують дисципліну, поведуться замкнуто. Егоїстичні за характером, ці вихованці не рахуються з думкою товаришів, часом порушують дисципліну спеціально, щоб «дошкулити» колективу, затівають конфлікти. Такі учні дуже важко піддаються перевихованню. *

Розкриваючи суть поняття колективізму, учням пояснюють СПІЛЬНІСТЬ особистих і колективних поглядів та інтересів. Кожен член колективу повинен відповідати за спільну справу, додержувати вимог дисципліни, сприяти розвитку взаємодопомоги і товариської критики, бути непримиренним до зарозумілості, заздрості, які підривають* колектив, засуджувати пристосовництво і небажання вносити свій* вклад у зміцнення колективу.

Важкого учня вчать розуміти товаришування як такий вид стосунків, для якого характерні постійність, відданість, принциповість, чуйність, взаємодопомога тощо. і

Педагог показує, що дружба — це найтісніші особисті взаємовідносини між людьми, в основі яких лежать глибока симпатія, єдність поглядів та інтересів, життєвих цілей. Він особливо наголошує на тому^ що загальнолюдська мораль визнає тільки таку дружбу, яка не шкодить ні особистості, ні суспільству. Водночас учитель розкриває анти-* суспільну спрямованість дружби, в основі якої лежить кругова порука, і показує її аморальність.

Оскільки погляди й переконання реалізуються в поведінці людини, велике значення має формування у таких учнів відповідних на4 вичок і звичок поведінки в колективі. Тут головна роль ВІДВОДИТЬСЯ!!

правильній організації їхнього життя та діяльності. Злагоджена робота зміцнює колектив, зближує його членів, створює умови для взаємодопомоги, співпереживання, створення гарного настрою, підвищує особисту відповідальність кожного вихованця перед колективом.

Найкращим вихователем є згуртований колектив, в якому панує здорова громадська думка, спрямована не на боротьбу з таким вихованцем, а на те, щоб допомогти йому стати кращим.

Про виховну силу думки колективу свідчить той факт, що із 130 опитаних нами важких учнів 85 віддали перевагу будь-якому дисциплінарному стягненню, тільки б їх поведінку не обговорювали на зборах класу, 36 — не заперечували, щоб їх поведінку обговорили на засіданні комісії дисципліни і порядку, тільки 8 вихованців були байдужими, перед ким доведеться звітувати.

Та, на жаль, єдина здорова громадська думка характерна не для багатьох класних колективів. Такий стан пояснюється песимізмом переважної більшості членів колективу; відсутністю морального права обговорювати поведінку інших, бо самі допускають порушення моральних норм; має місце думка, що виступ на зборах з критикою товариша — вчинок не етичний по відношенню до нього; страх, що сам допустить негативний вчинок у майбутньому і доведеться стати предметом обговорення; сором'язливість, боязкість *сказати щось* не так, скривдити товариша; прагнення діяти наперекір педагогам; неприязнь до нашіптування, підлабузництва, що помилково переносяться і на тих учнів, які сміливо і принципово висловлюються з приводу вчинку товариша на зборах; дотримання принципу невтручання — «моя хата скраю», «мене це не обходить».

Стосовно важковиховуваного учня громадська думка часто буває упередженою. Така упередженість особливо небезпечна під час оцінки особистості вихованця і добору заходів виховного впливу на нього, тому що вона не дозволяє вихователю бачити у вихованця позитивні якості, спиратися на них у процесі перевиховання.

Велике виховне значення мають традиції колективу, які, за виразом А. Макаренка, «цементують колектив». Шкільні традиції спрямовані на те, щоб виховати у кожного учня почуття обов'язку, честі, гордості за колектив, сприяють зміцненню колективу, його моральному зростанню.

Вихованню колективізму, правильного розуміння товаришування і дружби у таких учнів сприяє громадська думка колективу. Участь в обговоренні важливих справ на зборах викликає у вихованців вболівання за справи колективу, що сприяє розвиткові в них почуття колективізму, привчає поважати думку колективу, дорожити його інтересами.

Переконливим прикладом правильного розуміння колективізму, товариськості й дружби для учнів є випадки з життя.

Важливу роль у перевиховуванні такої категорії учнів відіграє встановлення правильного тону і стилю в діяльності колективу. Якщо панує життєрадісний тон, в основі якого лежать свідомі дисципліна, єдність і дружба, почуття власної гідності кожного члена колективу, перевиховання проходить набагато легше. Особливе місце належить профілактиці конфліктних стосунків і запобіганню негативним вчинкам.

Учнівський колектив рідко буває однорідним, у ньому завжди є так звані мікрогрупи — проміжна ланка між особистістю і колективом. Вони створюються стихійно.

Основна особливість мікрогрупи — спільність поглядів, переконань, інтересів її членів. Ця єдність веде до єдності дій і вчинків, що накладає на кожного члена групи певні обов'язки. Тому поведінка кожного члена групи визначається й *регулюється поведінкою* самої групи, і навпаки, досить одному з членів групи стати на шлях порушень шкільного режиму, як почуття солідарності спонукає всю групу до наслідування. Мікрогрупа впливає на своїх членів залежно від її спрямованості, ставлення до вимог педагогічного колективу.

У внутрішній структурі взаємовідносин існує певна система керівництва і підкорення. У групі завжди є лідер і виконавці. Мікрогрупа характеризується замкненістю і тому важко виявити настрої, прагнення та інші особливості групи в цілому і її членів зокрема. Члені* групи не «видають» товаришів, що утруднює одержання інформації про того чи іншого члена групи.

Наші дослідження показують, що більшість таких важких учнів (близько 70%) входять до мікрогруп, які мають відверто або приховано негативну спрямованість. До груп з відвертою негативною спрямованістю входять найбільш педагогічно занедбані, недисципліновані учні. Вони всім незадоволені, негативно сприймають дії педагогів та учнівського активу. Вони хизуються своїми негативними вчинками^ вважають себе сміливими. У стосунках між членами такої групи не-^{*} має рівності, нерідко тут виникають прагнення зайняти місце лідера] про що мріє кожний член групи. Такі мікрогрупи не стійкі й часто розпадаються.

Серед груп негативної спрямованості більшість має прихований характер. Члени таких груп, як правило, негативно ставляться до ви-і мог шкільного режиму, педагогічного й учнівського колективів, завжди незадоволені, але це ставлення явно не виражено. Вони діють обережно, рідко відкрито порушують дисципліну. Якщо попадаються на якомусь порушенні дисципліни, намагаються вивертитися, виплутатися, щоб зменшити свою провину. У виховному відношенні ці групи становлять більші труднощі, оскільки їхня позиція прихована від педагога.

Керівництво колективом можливе тільки за умови, що вихователь уміє проникнути у сферу взаємовідносин між мікрогрупами і всередині груп.

Уся виховна робота з формування взаємовідносин у малих групах має такі напрямки: запобігання появі негативно спрямованих груп, запобігання входженню до негативних груп важких учнів, розкладання негативно спрямованої групи, переорієнтація груп негативної спрямованості.

Одна з важливих умов запобігання появі мікрогруп негативної спрямованості є вміле комплектування класів чи інших колективів з урахуванням індивідуальних особливостей учня. Комплектування має здійснюватися з таким розрахунком, щоб до одного класу чи гуртка, по можливості, не потрапило кілька таких учнів.

Зрозуміло, що новачок швидше стане на шлях виправлення, коли він з перших днів потрапить під вплив групи вихованців позитивної спрямованості. Вихователь повинен знати про наявність таких груп у колективі і робити все можливе, щоб вихованець налагодив контакти з учнями, які можуть позитивно впливати на нього, оберігати від "негативного впливу".

Нерідко угруповання негативної спрямованості виникають внаслідок неправильної поведінки активу учнів школи. Привілеї, якими іноді користуються члени активу, відсутність контролю за його діяльністю призводять до непорозумінь, на основі чого виникає незадоволення діями активу, важковиховувані учні об'єднуються для боротьби з активом.

Досвідчені педагоги «розкладають» негативно спрямовану групу, ділять її на окремі частини: організовують ланки в класі, перерозподіляють учнів по спальнях в інтернаті, створюють групи взаємодопомоги у навчанні тощо. Іноді досить відокремити лідера від негативної групи й звести його вплив на групу до мінімуму. Членів такої групи вводять у колективи позитивного спрямування.

Щоб перевести важкого учня в позитивно спрямоване угруповання, треба з ним провести певну виховну роботу, переконати, що в нових умовах у нього буде більше можливостей для того, щоб змінитися на краще. Дуже важливо, щоб цілі виховання збігалися з цілями нового колективу. Чим більше можливостей для досягнення своїх цілей у новій для нього групі він побачить, тим швидше сприйме її традиції, вимоги, погляди. З цією метою створюються спеціальні групи, які задовольняли б особисті інтереси вихованців (гуртки, спортивні секції, вокальні та інструментальні ансамблі тощо).

Важкі учні по-різному ставляться до нових колективів чи груп: одні швидко звикають, другі ще довго намагаються підтримувати контакти з попередньою групою, треті конфліктують з членами нового колективу. Тому слід попередньо зорієнтуватися, які стосунки можуть скластися. Це допоможе підібрати відповідні виховні заходи, запобігти стихійному впливу самої групи, який може призвести до негативних наслідків.

Переводячи учня до позитивної групи, слід пам'ятати, що засвоєння ним нових норм поведінки залежить від ступеня його важковиховуваності, від сформованих негативних навичок і звичок поведінки у попередніх у групуваннях. Стабільність норм поведінки ускладнює «вживання» учня в новий колектив.

Зрозуміло, що введення учня в позитивну мікрогрупу потребує докорінної переорієнтації його поглядів і переконань, навичок і звичок поведінки, що, звичайно, нелегко. Тому доцільніше вибрати такі групи, які не вимагали б відразу руйнування всього стереотипу поведінки й поглядів. Так, недисциплінованого учня легше залучити до спортивної секції, гуртка художньої самодіяльності, ніж до органів самоврядування.

Оскільки в мікрогрупі негативного спрямування багато що залежить від лідера, велике значення для переорієнтації групи має виховна робота із самим лідером. Можна змінити становище лідера мікрогрупи в колективі класу, залучити його до певного виду діяльності, корисної для колективу. Участь у такій діяльності позитивно впливатиме на нього, а через нього — і на всю групу. Якщо ж лідер негативної мікрогрупи глибоко педагогічно занедбаний, його ізолюють від групи, а в групі проводиться відповідна виховна робота. У таку групу без лідера можна ввести хороших учнів, на яких вихователь може покластися у своїй виховній роботі з важкими учнями.

У практиці роботи доцільно створювати групи художників для оформлення стінгазет, групи художньої самодіяльності тощо. Зрозуміло, що зміна виду діяльності і її мети сприяє зміцненню і розвитку справжньої товариськості і дружби, взаємодопомоги між вихованцями.

Одним з шляхів боротьби з мікрогрупами негативного спрямування є розвінчання лідерів, посилення суперечностей всередині самоті групи. Для розкладу такої групи із середини треба розкрити перед її членами аморальність норм, які їх об'єднують. Так, для розкладу групи хуліганів можна використати те, що вони цінують сміливість. Для цього вихователь розкриває справжню суть цієї риси особистості і показує на прикладах з особистого життя членів групи, якими боягузами вони виявляються насправді.

У декого з членів групи може з'явитися бажання порвати з групою, яка не користується авторитетом.

У роботі з групою негативної спрямованості не слід застосовувати фронтальну атаку, оскільки вона тільки зміцнює огіір.

Але нерідко в школі у важких учнів буває розрив у соціальних стосунках з однокласниками і тоді вони виявляються у своєрідній ізоляції. Намагаючись виправити своє становище, будь-якими шляхами завоювати «авторитет» і визнання, ці учні скоюють негативні *вчинки*, зривають уроки, демонструють свою незалежність поганою поведінкою, що ще більше поглиблює їхній конфлікт з однокласниками і педагогами.

Не досягнувши визнання в колективі класу, такий підліток намагається задовольнити свої потреби у спілкуванні в спонтанних групах у дворі, на вулиці. Члени таких груп можуть задовольнити таку потребу через інші ціннісні норми: їх не цікавить навчання і поведінка цього підлітка в школі, на основі яких вийшов розрив з колективом класу.

За даними досліджень М. Аванесова, у 83,9% досліджуваних виявлено ознаки, які вказують на пошук підлітком середовища для задоволення потреби у соціальному визнанні як одну з найбільш поширених і основних причин виникнення спонтанних угруповань. Не отримавши визнання у колективі класу, намагаючись швидше отримати «незалежність», вони намагаються вступити в профтехучилище, тому що це єдина можливість покинути загальноосвітню школу,

З метою підвищення виховного впливу учнівського колективу на важковиховуваних учнів, слід вирішувати такі завдання:

— формування в учнівському колективі людських стосунків, які базуються на доброзичливості, взаємодопомозі, повазі до себе і до інших, критиці і самокритиці тощо;

— усунення проявів приниження людської гідності, жорстокості та інших аморальних проявів, властивих у стосунках з такими учнями;

— нормалізувати ставлення членів колективу до вихованців, які потрапили через різні причини до категорії ізольованих;

— запобігання конфліктам між важкими учнями і педагогами, учнями і їх батьками;

— гуманне, доброзичливе ставлення до важковиховуваних учнів з боку педагогів та інших працівників школи;

— добір для особливо педагогічно і соціально занедбаних учнів морально-повноцінних наставників.

5.4. Праця як засіб перевиховання

Праця як найбільш дійовий засіб перевиховання дає можливість неповнолітнім усвідомити себе корисними членами суспільства, вчить їх берегти знаряддя і продукти праці, поважати трудовий колектив, викликає почуття гордості за результати своєї праці.

>

Велике значення у процесі перевиховання має продуктивна праця, тому що вона дозволяє побачити і відчутти результати своєї пра- > ці. У продуктивній праці у неповнолітніх формуються трудові вміння* і навички, виховується дисциплінованість, колективізм, взаємодопо^ мога та інші позитивні моральні якості. Спостереження за роботою вихованців, які створюють матеріальні цінності, переконує, що така робота сприяє формуванню у них почуття обов'язку, наполегливості у подоланні труднощів, розуміння необхідності участі в трудовій діяльності, розвиває почуття відповідальності за виконану роботу, піднімає їх у власних очах, змінює ставлення до себе, підвищує вимогливість до своїх учинків. і

Педагоги загальноосвітніх шкіл помітили, що важковиховувані учні, неповнолітні правопорушники, проявляють потяг до фізичної праці в навчальних майстернях, у технічних гуртках. «У загальноосвітній школі, — пише Л. Зюбін, — давно помітили, що важкі, погано встигаючі і недисципліновані підлітки часто добре працюють у навчальних майстернях. Більшість з них охоче займаються фізичною працею, частина з них намагається поєднати фізичну працю з розумовою, розв'язуючи навчально-виробничі завдання. Чому так вихо-: дить? Та головним чином тому, що діти розуміють суть своєї діяльності, бачать її результати і тому почувають себе корисними в колективі. Адже їх гак часто сварять, а інколи й карають за погану успішність^ А в майстерні вони досить швидко із меншими труднощами оволодівають необхідними вміннями і навичками [47, с. 24].

Трудова діяльність неповнолітніх найбільш ефективна у перевихо-> ванні за певних умов:

1. Передусім трудова діяльність неповнолітніх має підпорядковуватись навчальним і виховним завданням школи, тісно поєднуватись з навчальними предметами політехнічного циклу, пробуджувати інтерес до теоретичних знань і застосування їх на практиці. Це вимагає тісного контакту між учителями трудового навчання та вчителями іи*-; ших навчальних предметів,

2. Організовуючи трудове виховання важковиховуваних, важливо мати на увазі, що «усяке складне виробництво вже тим добре, що дає простір для задоволення смаків і нахилів». З позиції сьогодняк ньої педагогіки і психології ми називаємо це можливістю застосувати і розвивати свої творчі здібності, які приносять людині велике задоволення роботою.

3. Трудова діяльність йде на користь перевихованню неповнолітніх передусім за умови, якщо вона має систематичний характер. Не сприяє перевихованню неповнолітніх трудова діяльність, яка має «авральний характер». На жаль, нерідко можна спостерігати, як через відсутність планування праці відривають вихованців від навчання заради виконання «термінової» роботи, яку можна було б виконати своєчасно, без шкоди для навчання.

4. Велике виховне значення має вимогливість до неповнолітніх щодо дотримання ними навичок культури праці: утримання в чистоті і порядку робочого місця; планування своєї роботи і намагання працювати за планом; дотримання встановлених для даної роботи ступеня точності і норми часу; ретельна і акуратна обробка виробу; дбайливе ставлення до обладнання й інструментів; економне витрачання матеріалів та енергоресурсів; використання раціональних прийомів роботи.

5. З метою виховання у неповнолітніх творчого підходу до праці варто продумувати список «вузьких місць» у роботі навчальної майстерні, підсобного господарства, в якому вказувалось би на ті ділянки роботи, які вимагають удосконалення шляхом раціоналізації і винахідництва з боку вихованців.

6. У процесі трудової діяльності важливо давати можливість школярам, окрім виготовлення планової продукції, задовольняти свої особисті потреби — виготовлення речей за власним вибором (рамки для фотографій, вішалки, скриньки та ін.). У таку роботу неповнолітні намагаються вкласти всі свої знання і вміння, домагаються естетичного оформлення. Тому такі бажання вихованців варто задовольняти.

7. Естетичний бік праці має особливе значення для виховання моральних якостей у неповнолітніх у процесі їх трудової діяльності. Якщо вчитель трудового навчання недооцінює цього питання, недостатньо звертає на нього увагу, виготовлені вихованцями вироби мають непривабливий вигляд. Такі вироби викликають в них незадоволення своєю роботою, породжують невпевненість у те, що вони здатні на щось краще, а тому втрачається зацікавленість у роботі, з'являється байдужість до неї. Ось чому не слід допускати моментів, коли вихованці несумлінно і неякісно обробляють свої вироби.

8. Дійовим засобом перевиховання у трудовій діяльності є організація змагання вихованців. У змаганні проявляється їх активність, самостійність й ініціатива. Активність неповнолітніх залежить від того, наскільки умови змагання зачіпають їх інтереси, як організовано облік і підсумки змагання, як вони доводяться до відома вихованців; Систематичне підведення підсумків змагання, розподіл місць спонукають вихованців переживати за свій колектив, за своє власне місце в ньому. Досвід переконує, що вдало організоване трудове змагання значно підвищує зацікавленість і активність учнів у праці, поліпшується трудова дисципліна, краще зберігаються обладнання та інструменти.

9- Досвід переконує, що велику шкоду перевихованню неповнолітніх приносить покарання працею. Це стається тоді, коли покарання несправедливе, праця безглузда або завдає підлітку фізичних чи моральних страждань. Коли ця міра використовується невміло, непро-? думано або часто, вона викликає у вихованців неприязнь до певного* виду праці або праці взагалі.

5.5. Роль позакласної виховної роботи в перевихованні

Правильна організація позакласної роботи в школі посідає певне місце у перевихованні важковиховуваних учнів. Позакласна виховна робота допомагає підвищити загальний і культурний рівень учнів, сприяє збагаченню їх інтересів і т.д.

Спостереження переконують, що позакласна виховна робота приносить користь у попередженні і подоланні відхилень у поведінці учнів, якщо вона має профілактичний характер, а не є набором заходів — реагувань на ті чи інші порушення ними дисципліни. Якщо цієї умови не дотримувати, то виховна робота набирає характеру «боротьби» з порушниками порядку.

У ході організації позакласної виховної роботи необхідно враховувати, що такі учні не переносять словесних форм впливу на них, моралізувань. На жаль, серед виховних заходів у школі переважають саме словесні форми впливу, що не сприяє виробленню у них умінь і навичок поведінки. Крім того, до підготовки і проведення виховних заходів недостатньо залучаються самі учні, тому часто вони виступають в ролі «споживачів», а не активних учасників подій.

Виховні заходи вимагають уміння «заземлити» їх своїм змістом на колектив, окремих його членів. Педагоги нерідко допускають в цьому плані перегини: або дуже часто «копаються» на рівні колективу класу» не збагачуючи вихованців новою моральною, правовою, естетичною інформацією, або, навпаки, захоплюються розкриттям теми, не пов'язуючи її з особливостями таких учнів.

Проведення позакласної виховної роботи вимагає врахування морально-психологічного настрою вихованців. Він нерідко суперечить змісту виховного заходу, учні проявляють скептицизм, висловлюють свої негативні судження про життя та людей. Все це можна подолати, якщо педагог широко ерудований, готовий до полеміки з будь-якого питання, що виникає в учнів.

Важливо, щоб важкий учень брав участь у позакласній роботі на добровільних засадах, сам обирав той чи інший вид занять відповідно до своїх інтересів та прагнень. Добровільність не виключає організованості. Якщо вихованець вибрав якийсь вид діяльності, то він повинен дотримуватися встановлених правил: систематично відвідувати заняття, виконувати доручення тощо.

Залучаючи учня до позакласної роботи, доцільно, щоб він брав участь у розробці конкретного плану будь-якого виховного заходу, щоб у виконанні його була своя, хоч незначна роль. Доручення бажано давати з таким розрахунком, щоб виконання одного залежало від іншого. Таким чином встановлюється взаємозалежність між дітьми — і більш активний,

відповідальний змушений впливати на пасивного, щоб добре виконати своє доручення. А це сприятиме формуванню почуття відповідальності, якого так бракує цій категорії учнів.

У позакласній роботі з учнями важливо враховувати їхні інтереси. Учень на добровільних засадах може займатися тільки цікавими для себе справами. Але важкий учень часто виявляє інтерес до незначного, другорядного, має негативні інтереси або не цікавиться нічим. Завдання педагога — допомогти вихованцеві зробити позакласну діяльність цікавою для нього. Позакласна робота з важкими учнями будується на основі їх самодіяльності, активності і самостійності. Чим більше у школі різних гуртків, клубів, секцій, тим легше підібрати такому учневі цікаве заняття. На жаль, окремі педагоги практикують такий вид покарання, як позбавлення важкого учня права брати участь у гуртках, культурно-масових заходах. Спостереження переконують, що таке покарання не сприяє процесу перевиховання, а навпаки — викликає в учня озлобленість, гальмує його розвиток, збіднює інтереси.

Важливою проблемою, яка вирішується у позакласній виховній роботі, є привчання учнів до розумного використання вільного часу. Прилучення до досягнень культури, задоволення потреби у відпочинку і розвагах, у різнобічній політичній і культурній інформації,

у розвитку неформальних міжособистісних контактів, у спілкуванні з природою і занятті фізкультурою, в аматорських заняттях і т.п. є необхідною передумовою виховання людини.

Ми ще раз хочемо підкреслити, що йдеться не про заорганізованість цієї категорії учнів корисними колективними справами, щоб «оберігати» їх від негативного впливу вулиці, заповнити і регламентувати їх вільний час. Йдеться про те, щоб навчати їх протидіяти негативним впливам і вміло організовувати своє дозвілля.

Вивчені нами важкі учні не вміли розпорядитися своїм вільним часом, а було його в них вдосталь: від 3 до 4 годин у 67 учнів, понад 4 — у 46, цілий день — у 22. У спортивних секціях займалося 23%, читали книги — 11 %, ходили в кіно — 13%, дивилися телевізор — 37%, але більше часу проводили у «блуканні по вулицях з друзями» — 82%. Від надміру вільного часу і невміння його розумно організувати допустили правопорушення: 40% у суботу і неділю, 35% — увечері, 26% — вночі, 17% — вдень.

о*.*

Розумна організація використання вільного часу важкого учня дає можливість і для його залучення до різних видів діяльності, ознайомлення з різними видами мистецтва. Поезія, музика, живопис допомог жуть вихованцю відрізнити гарне від потворного, полюбити прекрас-і не в людині.

Передусім, враховуючи тягу таких учнів до фізичної праці, доцільно залучати їх до роботи у гуртках технічної творчості. Робота в них^ як правило, викликає інтерес у більшості з них, вона захоплює навіть найбільш «непіддатливих». Дуже швидко учень отримує цілком конкретні результати, які краще за будь-які слова переконують у то* му, що він може щось потрібне зробити. Крім того, керівник гуртка в залежності від індивідуальних особливостей кожного учня може підібрати відповідну форму роботи з ним (колективну чи індивідуальні ну). Дуже часто учень, розуміючи, що безнадійно (як йому здається) відстав у навчанні від товаришів, зараховує себе до «непіддатливих^ Успіхи товаришів у навчанні він нерідко сприймає болісно. Таким учням керівник гуртка може дати завдання посильне. Для виконання такого завдання підлітку потрібні знання з окремих предметів, осоч бливо знання теорії. Це може стати своєрідним стимулом для появи в учня інтересу до навчання.

ч

Участь у роботі технічних гуртків принесе учням задоволення, ра-* дість, а «в педагогічній техніці, — вказував А. Макаренко, — ця завтрашня радість є одним з найважливіших об'єктів роботи. Спочатку треба організувати саму радість, викликати її до життя і представити як реальність. По-друге, треба наполегливо перетворювати більш про

сті види радості у більш складні і по-людськи значущі. Тут проходить цікава лінія: від простого, примітивного задоволення до глибинного почуття обов'язку» [71, с. 74].

Дослідження переконують, що великий виховний вплив на важкого учня справляє музика, яка заспокоює, розслабляє. Веселому характеру музики віддають перевагу 37% опитаних нами учнів, спокійному — 28,3%. Половина опитаних вважає головним у пісні мелодію, 32% — ставлять на перше місце текст, 15,7% — характер музики, 12% — ритм. Спеціально підібрана музика викликає у вихованця емоції, почуття, асоціації, сприяє зняттю негативного настрою. Бадьорий, енергійний характер настроює підлітка на подолання труднощів у навчальній і трудовій діяльності, сприяє формуванню моральних якостей, концентрує вольові зусилля і піднімає настрій, емоційно скрашує життя.

Особливе значення мистецтва у перевихованні полягає в тому, що його сприймання носить творчий характер, що особливо важливо для даної категорії вихованців.

Формування естетичних суджень, поглядів і переконань сприяє подоланню у вихованців помилкових ідеалів, виробляє вміння правильно оцінювати прекрасне, відрізнити справді прекрасне від неестетичного, формує здорові естетичні смаки.

У процесі перевиховання формують естетичні потреби, культурні запити, що сприяє спрямуванню учня на позитивне, викликає прагнення проявити себе в діяльності, розвиває творчі здібності, вміння, необхідні у житті культурної людини.

Особливе місце в позакласній роботі належить читанню художньої літератури. Читаючи хорошу книгу, молода людина живе життям героя, бере приклад з нього, засуджує негативне. Емоційні переживання позитивно впливають на формування характеру.

На запитання анкети «яку роль у твоєму перевихованні відіграють книжки?» підлітки пишуть: «Обговорення книжок допомагає мені позбутися поганих рис характеру й вибрати правильну дорогу в житті», «Книжки вчать мене правильно й чесно жити», «Мені дуже хочеться бути схожим на героїв прочитаних книжок, але в мене поки що не виходить, сили волі немає. Проте я постараюсь бути хорошою людиною».

Вивчаючи читацькі інтереси таких дітей, ми зробили висновок, що більшість з них майже не читає художньої літератури. Учні, які читають книжки, читають несистематично, хаотично, що потрапить до рук. Особливий інтерес виявляється до детективної літератури (60%), 30% цікавиться воєнною тематикою, 5% читають казки.

У переважної більшості важких учнів відсутня культура читання/ Вони не можуть сказати, хто написав прочитану книжку, хоч у них і були коротенькі відомості про автора. Зображений у книжці герой, події

порівнюються з дійсністю. Більшість з них не може розкрити сюжет прочитаної книжки, тому що читають її «стрибками» по найбільш цікавих місцях, пропускаючи значну частину книги. Найчастіше пропускаються описи природи, ліричні відступи тощо. Таким чином, художня цінність книжки зменшується, її виховні можливості знижуються.

Такі учні люблять читати гостросюжетні книги, зокрема пригодницькі, особливо ті, де описується сумнівна «романтика». Про негативний вплив такої літератури заявляють самі учні. Цю категорію учнів треба оберігати від негативного впливу низькопробної літератури, переорієнтувати їхні читацькі інтереси.

Аналіз показав, що учні по-різному ставляться до героїв прочитаних книжок. Один вихованець, читаючи, намагається уявити себе в ролі героя книжки, ставить себе на його місце в різних ситуаціях, описаних у книжці, намагається в повсякденному житті наслідувати поведінку улюбленого героя. Інші радяться з героєм книжки як з невидимим другом. Така співбесіда веде до формування нових поглядів і переконань. Обидва типи ставлень цінні, якщо вони позитивні за своїм спрямуванням.

Важливо не тільки те, що читає учень, а й те, як і чому читає, чи переживає прочитане, як ці переживання позначаються на його діяльності.

Працюючи з учнями, які не люблять читати, важливо зацікавити їх книжкою і постійно залучати до самостійного читання. У любителів гостросюжетної літератури слід перебудувати внутрішню налаштованість і розвинути інтерес до високохудожньої літератури. Тих, хто в книжці бачить тільки розвагу, треба вчити думати в процесі читання, аналізувати, робити висновки. Корисними є розмови про улюблені книжки, коли учні можуть обмінятися думками з приводу прочитаного і коли їм можна допомогти побачити в книжці більше, ніж бачить недосвідчений читач. Такі бесіди формують інтереси учнів.

Особливої регламентації потребує перегляд важковиховуваними кінофільмів, телефільмів. Спостереження показують, що цим питанням школа і батьки приділяють недостатньо уваги. Учень часто сам вибирає, що йому дивитися. А в такому віці важко правильно розібратися у побаченому на екрані, тому досить часто схвально сприймається те, що висміюється авторами кінофільму. А потім він намагається

наслідувати негативного героя фільму Вчителі повинні допомагати учням правильно сприймати побачене.

І у -ІІІ синнзиюо.

У виховній роботі з такими учнями доцільно використовувати фільми на морально-правову тематику, зміст яких спонукає до роздумів, підносить настрій, пробуджує віру в себе. Вихованці бурхливо реагують уже в процесі перегляду таких кінофільмів, оцінюють дії героїв, кидають репліки. Але обговорення показує, що вони, обурюючись, обговорюють поведінку героя фільму. У той же час вони дуже важко включаються у розмову, якщо необхідно віднести свої вчинки до побаченого на екрані. Тому в ході обговорення переглянутого кінофільму важливо спрямувати розмову вихованців і на допущені ними негативні вчинки, дати їм відповідну морально-правову оцінку.

У виховній роботі з учнями важливо використовувати засоби масової інформації. Дослідження переконують, що вихованці сприймають навколишній світ через телебачення і пресу в залежності від їх уявлень про нього і відповідно переживають сприйняте. Вони відбирають із змісту інформації те, що відповідає їхнім потребам, зміцнюючи свої правильні чи помилкові уявлення.

Важкі учні чутливі до тих сторін життя, які переживають особисто самі в сім'ї або поза нею: бійки, сварки, конфлікти, пияцтво тощо. Тому їх більше приваблює подібна тематика в засобах масової інформації. Одержання вихованцями різноманітної інформації дозволяє скоригувати свої помилкові погляди і переконання. При цьому важливо, щоб була рівновага між відомостями, що формують інтелект і викликають емоції, переживання. У таких умовах емоційне сприймання проходить усвідомлено, здійснюється аналіз сприйнятого, формуються погляди і переконання.

Важливе місце в перевихованні учнів належить заняттям фізкультурою. Учні позитивно ставляться до спорту.

Специфічним завданням фізичного виховання в роботі з такими учнями є «окультурювання» їх фізичних інтересів. Більшість з них любить види спорту, які «авторитетні» серед педагогічно занедбаних ровесників, зокрема ті, що розвивають фізичну силу, відвагу, витримку. Але спрямованість інтересів негативна, у процесі перевиховання її треба якнайрішучіше змінювати. Участь учнів у роботі спортивних секцій, масових заходах корисна тим, що їхня діяльність регламентується вказівками керівника, визначається правилами певної гри, що дисциплінує вихованця, гартує його волю. Заняття учнів фізичною культурою і спортом дають можливість педагогові «скинути» зайву енергію вихованця, спрямувати її в потрібне русло.

Показові виступи майстрів спорту, переможців змагань сприяють посиленню інтересу учнів до фізкультури й спорту, їхні розповіді про те, яку силу волі треба виявити для досягнення високих результатів, про

необхідність загартування, роль дружби, значення дисциплінованості у спорті позитивно впливають на учнів. Вони з повагою починають ставитися до спортсменів і серйозніше займатися спортом.

Запитання для роздумів і самоперевірки

1. Охарактеризуйте виховні можливості шкільного режиму у перевихованні.
2. Покажіть шляхи використання навчального процесу у перевихованні важковиховуваних учнів. Покажіть специфіку побудови навчального процесу відповідно до особливостей цієї категорії учнів.
3. Розкрийте суть взаємовідносин важкого учня з колективом класу.
4. Розкрийте специфіку позакласної виховної роботи у процесі перевиховання.

Практичні завдання

1. В одній із шкіл вивчіть причини порушень учнями правил поведінки і вимог режиму. Підготуйте відповідні рекомендації з їх попередження і усунення. Водночас вясніть, чи дотримуються педагоги таких вимог до режиму, як точність, доцільність, визначеність і загальність (за А. Макаренком),
2. Проаналізуйте можливості свого предмета щодо попередження і подолання педагогічної занедбаності учнів. Підготуйте фрагмент уроку, який ілюструє реалізацію таких виховних можливостей.
3. Використовуючи соціометричні методи, визначте місце педагогічно занедбаного учня у колективі і накресліть на основі одержаних відомостей шляхи нормалізації його стосунків з колективом.
4. Підготуйте зміст бесіди з активом учнів класу з питань його роботи з педагогічно занедбанними учнями і проведіть її.
5. Відвідайте кілька виховних заходів у школі або класі і визначте, наскільки вони враховують і виховний вплив на важковиховуваних учнів.
6. Складіть список художньої літератури, яку можна пропонувати для читання важким учням з метою їх перевиховання.
7. Поцікавтесь, скільки учнів даної школи знаходиться на обліку у кримінальній міліції у справах неповнолітніх і як організована робота з їх перевиховання.

ВИХОВАТЕЛІ
ВАЖКОВИХОВУВАНИХ
УЧНІВ

6.1. Учитель і важковиховувані учні

6.2. Значення виховного впливу батьків
у перевихованні

6.3. Залучення громадськості до процесу
перевиховання

6.4. Проблема педагогічних конфліктів

6.1. Учитель і важковиховувані учні

236У перевихованні ~~важко~~ важковиховуваних учнів особливе місце належить педагогові. Стосунки між учителями і цими учнями надто напружені. З опитаних нами 116 вихованців однієї з виховно-трудова колоній України на запитання «За що ти не любив учителів у школі?» 82 відповіли, що ненавиділи окремих або всіх учителів, які систематично сварилися з ними: 11 хлопців призналися, що не любили вчителів ~~за~~ те, що ті їх ненавиділи; 15 підлітків заявили, що зненавиділи вчителів за крикливість, злість, жорстокість, підлабузництво перед директором школи, заступництво за учнів-підлабузників.

Як засвідчують дослідження, молоді вчителі в процесі корегуючої роботи з неповнолітніми відчують такі типові труднощі: невміння встановити довірливі стосунки; нерозуміння внутрішньої психологічної позиції дитини; складності в управлінні класом, у спілкуванні з його групами; несвоєчасне реагування на зміни навчально-виховної ситуації; невміння знаходити нестандартні, оригінальні прийоми у вирішенні проблемних завдань; труднощі у мовному спілкуванні під час передачі власного емоційного ставлення до ситуації, яка складається.

Щоб уникнути подібних стосунків, до особистості вихователя цієї категорії учнів ставляться певні вимоги. Однією з важливих рис його особистості має бути *висока відданість справі виховання підростаючого покоління взагалі, перевиховання важких учнів* зокрема. Перевиховання таких дітей та підлітків — важливий шлях подолання правопорушень і злочинності неповнолітніх.

Педагогові важливо вміти переконувати такого учня, формувати його світогляд, бути готовим до відповідей на будь-які запитання, долати обивательські погляди і переконання.

Важлива якість особистості педагога — його *моральна чистота*. Він має справу з тими, хто не завжди рахується з нормами моралі, свідомо порушує їх. Найменші промахи у поведінці вихователя швидко фіксуються такими учнями, дуже чутливими до найменших відхилень від моральних норм. їх особливо хвилює наявність у педагога таких моральних рис, як чесність, принциповість, справедливість, об'єктивність.

Робота з важковиховуваними учнями вимагає від педагога *широкої загальної культури, знання головних досягнень у науці, культурі, техніці*. Широкий культурний кругозір дає йому змогу творчо підходити до вирішення педагогічних ситуацій, шукати нові, ефективніші методи і прийоми виховної роботи, уникати усталених трафаретів і шаблонів. Ерудований педагог має можливість організувати цікаві виховні заходи, пробуджувати в таких учнів інтерес до різних галузей знань, розвивати їхні здібності.

Важковиховувані підлітки, як і всі діти, часто звертаються до вчителів за поясненням незрозумілого для них. Компетентність педагога викликає у вихованця захоплення, сприяє підвищенню авторитету його наставника.

Окремі учні намагаються «перевірити» знання педагога з того чи іншого питання, спеціально вичитують нову інформацію, ставлять йому відповідні запитання. Щоб не виникло труднощів при відповіді на поставлене

запитання, педагогу доцільно вивчати інтереси таких учнів, знати, чим вони цікавляться.

Вихователі важковиховуваних учнів 237

У роботі з важковиховуваними учнями педагогові доводиться зу-

стрічатись з цинізмом, жорстокістю, аморальністю. Тут потрібне *уміння подолати у себе упередженість у ставленні до них*. Зробити це не просто, але ми не маємо права виявляти ненависть до особи, яка допустила аморальний вчинок чи правопорушення, тому що така особистість — це людина, яку ми повинні виправити і повернути суспільству. Л.Толстой вважав обов'язковим поєднання у педагога любові до справи з любов'ю до дітей. За їх показною грубістю, зухвалістю, жорстокістю важливо знайти заповітне, особливо значуще для них і використати у перевихованні.

На жаль, окремі вчителі упереджено ставляться до важковиховуваних учнів. Досить такому вихованцеві допустити негативний вчинок, порушити дисципліну — і вже цілий навчальний рік він ходить у «порушниках». Таке ставлення старших ображає і принижує людську гідність, учні самі починають вважати себе поганими і поводяться відповідним чином. Не дивно, що такий учень звекає до свого становища «невиправного хулігана», перестає підкорятись педагогам і шкільному розпорядку, озлоблюється, починає гірше вчитися, іноді лишає школу і нарешті допускає серйозні проступки.

Для переважної більшості важковиховуваних учнів характерні конфліктні стосунки з окремими вчителями, недоброзичливі взаємини грубість, зриви уроків. Без *глибокого внутрішнього контакту між педагогом і вихованцем* регулювання подібних ситуацій неможливе.

Грубість у спілкуванні, нетактовність зауважень, зневажливі наміски і репліки вчителів викликають в учнів серйозну образу, гостре переживання несправедливості, вражають їхні почуття власної гідності. У відповідь вони говорять грубощі учителеві, порушують дисципліну на уроках, вперто не відповідають на його запитання, не урештають готувати домашні завдання — таким чином виражають свій протест вихователеві. У *роботі з такими учнями педагогові потрібні сила волі, витримка, терплячість* вміння володіти собою.

До шостого класу новозбудованої школи потрапив Володя С. У класі ще стояли якісь тумби, з яких щось потім мали монтувати. Десь через місяць від початку навчання він уже встиг себе показати не з кращого боку. Вирішив він відомстити вчительці, яка сварила його минулого разу за невивчений урок. Відразу ж після дзвінка він заліз у тумбу. Коли зайшла вчителька, він дав про себе знати, тихенько кашлянувши. Клас весело засміявся, а вчителька продовжувала свою роботу, ніби нічого не сталося. А коли завершився урок, вона легенько постукала пальцем у стінку тумби і сказала; «Вилазь, Володю! Ти, напевне, не почув дзвінка, у такі малій тумбі важко так довго перебувати». І вийшла з класу. А Володя виліз із тумби весь спітнілий, напівзігнутий і незадоволений, що даремно мучився 45 хвилин. Адже вчителька не сварилась, не кричала, а він так цього хотів.

Адже окремі учні з метою розваги чи бажання виділитися готують педагогові «сюрпризи», намагаються розсердити його, вивести з рівноваги. Якщо педагог, ображений такою поведінкою учня, виразить своє

незадоволення криком, нервуванням, то учень буде задоволений — адже для цього він і затівав цей «сюрприз».

²³⁸У такому разі досвідчені педагоги проявляють показну байдужість. Вони роблять вигляд, ніби нічого не сталося, спокійно продовжують роботу. Вихованець здивований такою незвичайною реакцією*. Його задум провалився, він роззброєний. Розумний підхід педагога викликає у такого підлітка повагу.

Вихователь цієї категорії учнів має бути великим ентузіастом і творчою людиною, Хто звик до шаблону, рутини, не годиться для цієї роботи. Ніякі підручники, ніякі методички недостатні для цього. Педагог має бути готовим до несподіванок, з якими справиться тільки тоді, коли є бажання творчих пошуків. Обмаль ентузіазму до такої роботи є першим кроком до рутини, а вона небезпечна, її треба уникати.

У роботі з такими підлітками потрібно проявляти максимум уваги, душевної чуйності і теплоти до них♦ Перевиховання важковиховуваних дітей — надто складна справа, яка потребує особливої уваги, терпіння, майстерності, душевної чуйності. Щоб виправити важку дитину, зробити її хорошою людиною, вважав В.Сухомлинський, насамперед треба зрозуміти і відчувати її горе, пережити ту небезпеку, яка може потягнути дитину в прірву, а це можливо лише в атмосфері глибокої і повсякчасної поваги до особистості. Велике значення при цьому має піклування про матеріальне становище учня. Учні часто звертаються до вчителя з різними запитаннями, просять поради, допомоги. Хоч ці прохання на перший погляд дріб'язкові, для підлітка вони завжди залишаються проблемами, які вимагають вирішення, і вихователь зобов'язаний допомогти у цьому.

Важковиховувані учні нерідко за межами школи зустрічаються з проявом байдужості до них з боку дорослих, а тому доброта і увага педагога викликають у них почуття вдячності. Теплі почуття до вихователя поширюються на інших людей, вихованець розслаблюється, минає його злість.

«Одного разу, — згадує колишня учениця, — Марія Тихонівна, не маючи свого годинника, взяла в учня і поклала його на стіл, щоб орієнтуватися в часі. У мене ніколи не було годинника, і коли нікого не стало біля стола, я його взяла (тоді я сиділа на першій парті). Коли вчителька запитала, хто взяв годинник, усі мовчали і я також. Вона дуже розсердилась, довго тримала клас, але нічого не добила. Про мене вона навіть не подумала, бо я завжди була тихою (в цей час у мене померла мати)...

Я цей годинник віддала знайомому хлопцеві. Не знаю, як він по-' трапив до Марії Тихонівни, вона вже знала, що це моя робота. Я думала, що вона мене сваритиме, викличе батька, обговорюватимуть мене на зборах... Вона ж погладила мене по голові і сказала, щоб ята**кого більше не робила. Мені стало гірко, соромно і так важко, що я могла після цього дивитись їй в очі. Краще б вона мене вдарила, висварила. Але вона у нас була така добра, що вчинила саме так».

Велике значення в роботі з такими учнями має дотримання вихователями педагогічного такту. Звертання до такого учня має бути спо * кійним, але твердим, без нервозності і погроз. Досвід переконує, що значна частина школярів має загострену чутливість до несправедливості, підвищену

нервовість. Кращий засіб їх «охолодження» — ро¹ зумна, спокійна поведінка вихователя.

Вихователі важковиховуваних учнів — згадує колишній учень, — була дуже '«Наша вчителька Хімії, — згадує колишній учень, — була дуже' нервовою і нестриманою. Будь-яке маленьке порушення дисципліні викликало а неї обурення. Стосувалося воно не окремого учня, який чимось провинився, а всього класу. Якщо би хтось послухав, що робиться у класі, то подумав би, що потрапив у звіринець, що в кла- & сі — одні тварини. Ми були і «поросятами», і «баранами», і «телятами* з мотузками», і «паразитами», й «ідіотами» і т.п.

Але найцікавішим було те, що на ці зауваження вже ніхто не реагував, дисципліна у класі все гіршала. Доходило до того, що деякі учні спеціально влаштовували різні ситуації, щоб вивести вчительку з рів-п новаги. У класі піднімався сміх, а вона ще більше злилась і нерідкої плакала та залишала урок...».

Почуття гумору в учителя сприяє уникненню конфліктних ситуагг цій між ними.

Успіху у перевихованні учнів домагається той педагог, який користується серед них авторитетом, тактовно ставиться до цих дітей, оволодіває методикою роботи з ними, постійно працює над собою, поповнює свої знання, систематично вивчає передовий педагогічний досвід.

Якщо авторитетний учитель обов'язковий для процесу перевиховання, то авторитарний стиль педагога завдає цьому процесові шкоди. Прояви авторитаризму педагога: подання розпоряджень тільки у наказовій формі; не живе життям класу, а лише керує ним; не допускає ініціативи з боку вихованців, навіює думку, що нічого від нього приховати не можна, вимагає дотримання вимог шкільного режиму від учнів, а сам ними нехтує, при оцінці поведінки учня не зважає на думку колективу, проявляє жорстокість до порушників дисципліни і порядку, намагається пробудити страх і домогтися сліпого послуху вихованців.

Вихователь навіть у думках не має права допускати, ніби перевиховання того чи іншого учня — справа безнадійна. До вихованця слід підходити з оптимістичною міркою, вміти переконати його в тому, що він зможе досягти бажаного, якщо цього дуже захоче. Такий учень повинен бачити в педагогові людину, яка бажає йому добра, щиро зацікавлена в його перевихованні.

«Віра в людину — величезна моральна основа, що втілює в собі саму суть відносин у нашому суспільстві. І в школі цю віру учитель повинен виявляти завжди і в усьому. Справжнім педагогом може вважати себе тільки той, хто в кожному вихованцеві бачить людину в майбутньому», — писав В. Сухомлинський.

Результативність процесу перевиховання значною мірою залежить від упевненості педагога у цій справі. З 68 опитаних нами педагогів, які мають справу з важковиховуваними учнями, 62% впевнені в наслідках своєї праці, 16% — не мають такої впевненості, 14,7% — не вірять взагалі у можливість виправлення. Саме серед останніх часто зустрічаються такі, хто пришиває учням ярлики «невиправний», завдаючи цим великої шкоди їх перевихованню, тому що принижує їх людську гідність, позбавляючи їх можливості змінитися на краще. Сам же педагог, повіривши у невинуватість

вихованця, не помічає позитивних змін, яких вихованець домагається, розвитку яких педагог повинен всебічно сприяти.

²⁴⁰У процесі перевиховання педагоги повинні дотримуватись таких оптимістичних правил стосовно ставлення до важких учнів [130, с. 491]

1. Хто не любить дітей, свою роботу, той не має шансів на успіх, на щастя творчої роботи з дітьми.

2. Менше зауважень і дратівливих інтонацій, більше прийомів, що спонукають до самоаналізу і самооцінки.

3. Не можна виховувати окриком, наказом й образою. Головний показник якості виховання — «не перестрашені діти». Недоліки учнів повинні викликати у педагогів не озлоблення, а тривожність.

4. Учитель повинен бути щедрим на похвалу і скупим на докори. Докір повинен звучати оптимістично, включати в себе елементи особистої тривожності педагога і його віри в майбутні успіхи учня. Він повинен бути добрим до дітей.

5. Треба вірити в учня. Особливо слід довіряти колективу. Краще обманутись в довір'ї, ніж образити дітей недовір'ям.

6. Індивідуальний підхід до важкого учня.

Однією з вимог до педагога є наявність у нього симпатії, тобто здатності розуміти внутрішній світ іншої людини і проникати в ті почуття, відгукуватися на них і співпереживати з іншою людиною♦

У роботі з важковиховуваними учнями педагогові потрібні такі комунікативні уміння: уміння управляти своєю поведінкою; якості уваги, зокрема такі, як спостережливість, гнучкість і т.п.; уміння соціальної перцепції або «читання по обличчю»; уміння розуміти, а не тільки бачити, тобто адекватно моделювати особистість учня, його психічний стан за зовнішніми ознаками; уміння «подавати себе» у спілкуванні з учнями; уміння оптимально будувати свою мову в психологічному плані, тобто вміння мовного спілкування; уміння мовного і немовного спілкування з учнями.

У процесі дослідження виявлено деякі розбіжності в оцінці якостей особистості педагога важковиховуваними учнями і звичайними учнями загальноосвітніх шкіл. Останні більше цінують у вчителів інтелектуальні риси, ерудицію, великий кругозір, які тісно пов'язані з якістю викладання навчального предмета, умінням цікаво і доступно його викладати. Важковиховувані учні більше цінують морально- психологічні якості педагогів, їх ставлення до них, довір'я, чуйність, розуміння їх внутрішнього світу і т.п. Очевидно, це можна пояснити їх специфічним становищем у шкільному колективі, де відчувається дефіцит у нормальному спілкуванні з ровесниками, потреба в співчутті, співпереживанні. Хороші стосунки педагога з ними за таких умов певною мірою компенсують цей дефіцит.

У процесі перевиховання бажано дотримуватись певних умов, які сприяють подоланню деформації у взаємовідносинах між педагогами та важковиховуваними учнями. До них слід віднести:

- подолання упередженого ставлення педагогів до важковиховуваних учнів, яке нерідко формується на основі негативної поведінки останніх;

— формування у педагогів поважливого ставлення до особистості кожного такого учня, сприйняття його таким, яким він є;

- виявлення у вихованців позитивних якостей і спираючись на них у процесі їх перевиховання;
- Вихователі важковиховуваних учнів 241
- уміння збагнути психічний стан важковиховуваного учня, його емоційно-чуттєву сферу, враховувати їх під час виховного впливу;
- переконаність педагога у можливостях виправлення кожного вихованця;
- побудова навчально-виховного процесу на основі принципу співпраці педагогів і вихованців;
- прояв особливого піклування про вихованців, про їх потреби, надання їм допомоги у подоланні труднощів;
- розвиток ініціативи, самостійності й активності вихованців у житті та діяльності школи;
- зміцнення і розширення позитивних соціальних зв'язків важких учнів;
- і
- постійна робота педагогів над удосконаленням навчально-виховного процесу, підвищення його виховної ефективності;
- постійне щире спілкування педагогів з вихованцями, розкриттю перед ними свого духовного світу;
- розвиток розумових сил вихованців, їх свідомості і самосвідомості, що сприяє осмисленню ними свого минулого, сучасного і майбутнього;
- глибоке вивчення особистості важковиховуваних учнів, відхилень у їх свідомості і поведінці, мотивів і обставин, що спонукають їх до певних дій і вчинків, психічних станів і добір на цій основі оптимальних прийомів і методів виховного впливу на них.

Дотримання розглянутих умов, які забезпечують формування належних взаємовідносин між педагогами і важковиховуваними учнями вимагає володіння педагогом належним рівнем педагогічної майстерності. Майстерність перевиховання, на думку П. Тагірової, включав в себе наступні складові елементи:

1. Наукове педагогічне мислення, яке дозволяє правильно орієнтуватися в найскладніших педагогічних ситуаціях, швидко визначати провідне виховне завдання та спільно з психологом ефективно міри впливу, використовувати можливості школи, сім'ї, дитячого колективу, вчителів і спонукати вихованця до самовиховання.

2. Високу педагогічну ерудицію і психологічне чуття, яке потрібні для вияснення причин важковиховуваності, розуміння особливостей поведінки учня в різних ситуаціях.

3. Педагогічний такт і педагогічну етику, завдяки яким складаються нормальні стосунки з дітьми, стає можливим виховання, створення нормалізація дитячого середовища і успішне усунення причин важковиховуваності.

4. Розвинуті організаторські здібності, що дозволяють залучити колег, батьків і дитячий колектив до перевиховання важких учнів та використовувати виховні можливості суспільної системи.

5. Методику і стиль виховання, розроблений вчителем на основі свого досвіду. Цей компонент педагогічної майстерності особливо важливий [130, с. 50].

Зрозуміло, що такі якості потрібно формувати у майбутнього педагога ще на студентській лаві. В окремих вищих педагогічних закладах України в

цьому напрямі ведеться систематична робота по озброєнню майбутніх педагогів теоретичними знаннями, практичними вміннями й навичками роботи з важковиховуваними учнями.

Теоретична підготовка здійснюється у процесі читання лекцій і проведення семінарських занять з психолого-педагогічних дисциплін.

Так, при вивченні теми «Учитель, його призначення і функції в суспільстві» звертається увага на педагогічну майстерність і такт вихователя у роботі з такими учнями, на його моральне обличчя, на необхідні психологічні якості. У темі «Предмет, завдання педагогіки» дається визначення поняття «перевиховання», розкриваються його суть, завдання, можливості, закономірності. Вивчення теми «Розвиток і виховання особистості» дає можливість показати відхилення від норми у формуванні характеру, волі, інтересів, потреб, почуттів та інших якостей особистості, розглянути питання самовиховання, запобігати негативним впливам на дітей і нейтралізації таких впливів у процесі їхнього розвитку.

Усвідомлюючи питання теорії виховання, студенти оволодівають знаннями специфіки використання загальних методів виховання, формування у колективі здорової громадської думки. Студенти вчать, як залучати учнів до позакласної роботи, попереджувати помилки у сімейному вихованні важковиховуваних дітей. Розглядаючи питання дидактики, студенти дізнаються про причини неуспішності учнів. Таким чином, вони ознайомлюються з основними проблемами методики роботи з такими учнями в умовах масової школи.

Під час практики в літньому таборі студенти одержують «перші уроки» спілкування з такими учнями. На теоретичній конференції перед педагогічною практикою студентам читають узагальнюючі лекції: «індивідуальна робота з важковиховуваними учнями у процесі навчання і виховання», «Психологічно-педагогічні основи перевиховання дітей і підлітків» та інші.

На практичних заняттях організовуються зустрічі студентів з класними керівниками, які розповідають про особливості роботи з перевиховання важковиховуваних підлітків: учителі ознайомлюють своїх майбутніх колег з тим, як здійснювати індивідуальний підхід у процесі виховання, як проводити роботу з батьками, вести педагогічний щоденник. На практичних заняттях розглядаються конкретні випадки перевиховання учнів. Студенти відвідують загальношкільні та класні збори, проводять індивідуальні бесіди з такими учнями.

З метою ознайомлення студентів із специфікою процесу перевиховання викладачі організовують зустрічі майбутніх учителів з працівниками служби у справах неповнолітніх, проводять семінарські заняття з методики профілактики правопорушень неповнолітніх, ознайомлюють студентів із завданнями і формами діяльності ради громадськості, позаштатних інспекторів, формами зв'язку інспекції зі школами, підприємствами і установами.

Студенти-практиканти проводять у класі виховні заходи профілактичного характеру. До них передусім слід віднести бесіди на морально-етичні та правові теми: «Відповідальність неповнолітніх за свої вчинки», «Закон, право, обов'язок», «Бережи честь змолоду» та інші. На такі виховні заходи запрошуються працівники міліції, суду і прокуратури, які в ході бесід

використовують місцеві приклади, причому добирають найбільш показові. Проведену роботу студенти фіксують у щоденниках педагогічного стажування. ~~Вихователі важковихованців учнів~~ педагогічної практики про наслідки проведення її роботи пишуть у своїх звітах. На випускних курсах студенти-практиканти складають психолого-педагогічні характеристики на таких учнів. Під час практики майбутні вчителі посилено вивчають проблеми перевиховання школярів і про свої спостереження доповідають на підсумковій конференції, де присутні і студенти перед випускних курсів. Підготовлені реферати з цих питань є своєрідними методичними посібниками для самостійного ознайомлення студентів із методикою перевиховання учнів.

Завершальний етап підготовки студентів до роботи з важковиховуваними учнями — підготовка і обговорення рефератів на спецсемінарі з педагогіки і курсових робіт на випускних курсах. Реферати на узагальнюючі теми («Причини неуспішності учнів і шляхи її подолання», «Методика перевиховання учнів» та ін.) дають одному-двом студентам академгрупи — в основному членам наукового гуртка. У ході обговорення реферату студенти діляться досвідом роботи, якого вони набули під час педагогічної практики.

Цілеспрямований систематичний вплив педагогів на особистість важковиховуваного учня сприяє формуванню та зміцненню у нього позитивних якостей: високої організованості, дисципліни, потреби брати активну участь у суспільно-політичному житті школи й України. На цій основі збагачуються можливості вчителя для підвищення ефективності виховання важких учнів, розвитку в них уміння активно відстоювати свої переконання, творчо й активно вчитися і працювати.

6.2. Значення виховного впливу батьків у перевихованні

Роль сім'ї у вихованні, її особливих можливостях дати дітям орієнтири їхньої соціальної поведінки на все наступне життя в тому, що вона: має оптимальні можливості для постійного й інтенсивного спілкування дітей з дорослими; є носієм емоційно-психологічного мікроклімату, що базується на неповторній близькості вихователів і вихованців; спрямовує розвиток спілкування дітей в поступово розширюваній сфері родичів, сусідських, навчальних, трудових, дозвіл'євих контактів та стосунків; дає дітям уроки взаємостосунків статей і майбутнього сімейного життя; формує ставлення до навчальної і трудової діяльності, вимог відповідальності перед суспільством, колективізму і взаємодопомоги; визначає ставлення до світоглядних, моральних, правових цінностей суспільства; формує характер, соціальний зміст, рівень самооцінки і самокритичності; здійснює «тренаж» і керівництво у виконанні громадянських, навчальних і трудових обов'язків; моделює структуру і зміст дозвілля; забезпечує контроль за дітьми як членами суспільства, що знаходяться в стадії інтенсивного розвитку і не володіють повною мірою навичками самостійних рішень [48, с. 27—28].

Роль батьків у перевихованні дітей важко переоцінити. Особливе значення має цей вплив на формування почуттєвої сфери дитини. Предметом

підкування педагога стає налагодження нормальних відносин між батьками та їхніми дітьми.

²⁴⁴Важливе місце в системі сімейної профілактики належить системі бесід з дітьми. Ці бесіди вимагають чіткого розподілу цілей з урахуванням тих властивостей особистості, на які батьки хочуть впливати. Важливо, щоб бесіди були діалогом, а не монологом дорослого, щоб дорослий виявляв витримку, демонстрував повагу до особистості.

Як бесіда, яка стосується конкретного випадку, так і та, яка проводиться з цілеспрямованим виділенням певних профілактичних завдань, вимагає визначення «сфери взаємного погодження»: готовність вихователя і вихованця на ведення серйозної розмови, а також орієнтування на взаємну доброзичливість, готовність врахувати позицію дитини, а не апіорно її оголошувати незначною.

У процесі бесіди поєднуються дві лінії: з одного боку, стратегія перебудови свідомості і поведінки неповнолітнього, а з іншого, вирішення відразу ближніх тактичних завдань, з тим, щоб неповнолітній «уже сьогодні», завтра змінив в якихось конкретних проявах свою поведінку, ставлення до людей і до самого себе. Тактичний аспект бесіди не повинен вести до якогось зниження принципів позицій, з яких вона ведеться: дуже важливо, зокрема, наголошувати на обов'язку кожної людини перед суспільством. Звертати увагу співбесідника на те, що необхідно думати про переживання людей, яким він шкодить своїми діями; думати і про власну життєву перспективу.

У таких бесідах треба наголошувати, що потрапити на шлях порушень легко, але не так легко з нього звернути. А це розруха життєвих перспектив, горе рідних і близьких.

Профілактичні бесіди повинна пронизувати ідея формування особистої відповідальності, як і переконання, що наявні труднощі можна подолати, що тільки від самого неповнолітнього залежить відновлення нормальних стосунків в сім'ї, колективі, наповнення життя цікавими справами.

Бесіди не мають зводитися до моральних повчань. Треба слухати співбесідника, дискутувати з ним, не зриватися на крик, сприймати його пояснення скоєного, а не сліпо вірити «обвинувачу». Важливий і сам тон бесіди: щирість, відвертість, емоційність, відсутність зацикленості на одному і тому ж тощо. Прояв цинізму з боку неповнолітнього повинен припинятися зустрічною вимогою «поважати один одного».

Слід уникати висловлювань, які ображають гідність неповнолітнього співбесідника. Тим більше недопустимо використовувати довірливі повідомлення неповнолітнього, зроблені в ході бесіди, для того, щоб виставити його або його друзів у негативному вигляді в школі, на батьківських зборах і т.д. У бесідах треба проводити ніби дозування докорів, критичних зауважень і позитивної оцінки хороших якостей, добрих вчинків: «ось, бачиш, ти можеш, коли захочеш».

Словесний вплив у процесі профілактичної роботи повинен поєднуватися зі спонуканням до позитивних вчинків. В умовах сім'ї важливо дати можливість неповнолітньому проявити себе шляхом доручення йому цікавих для нього функцій в сім'ї, пов'язаних, наприклад, з налагодженням певної побутової техніки, ремонтом, систематизацією бібліотеки і т.п.

Одночасно батькам слід встановити контакт зі школою, дозвільними організаціями, спонукати неповнолітнього до участі в громадській роботі з урахуванням його інтересів і до включення в одну із форм культурного дозвілля за інтересами.

Таким чином, важливо не стільки забороняти, скільки доручати: «спробуй, перевір себе, примусь себе» і т.п. Разом з тим сім'я служить базою для вправлення, тренування своїх дітей в соціально-позитивній діяльності, в поведінці яких виявлені тривожні симптоми. Батьки прикладають зусилля, щоб діти не уникали навчання і роботу, намагаються повернути неповнолітніх в систему нормальних навчальних і трудових зв'язків, відновити інтерес до навчання чи певного виду праці, заохочувати навчальні і трудові зусилля та допомагати їм [48, с. 377-391].

Сумлінне виконання батьківських обов'язків, у тому числі постійний нагляд за поведінкою, проведенням вільного часу, зв'язками дітей, щоденне спілкування з ними дозволяє своєчасно розпізнати ще багато помітних відхилень в розвитку особистості і поведінки дітей, які, нагромаджуючись, можуть поступово призвести до серйозних зривів у поведінці.

Батьки повинні усвідомити небезпеку таких змін, які відбуваються з їхніми дітьми. Наприклад, таких, як зростання відчуженості від шкільного колективу, неприязнь до вчителів, небажання вчитися; прилучення до невідомої батькам або вже відомої своєю негативною поведінкою компанії, постійну грубість і брехливість в сім'ї, агресивність у щоденній поведінці, прояв цинізму в розмовах, майже щоденне зникнення з дому і пізні повернення з невиразним поясненням типу «гуляв з товаришами». Тим більше, якщо неповнолітній вже вживає алкоголь й інші наркогенні речовини. Певними симптомами потрапляння сина чи дочки під негативний вплив є також поява в їх мові жаргонів, татуювання, виявлення у неповнолітнього предметів одягу і прикрас, які засвідчують приналежність до певного вуличного угруповання, відвертий негативізм, різкий су проти в спробам батьків і педагогів шляхом зауважень, роз'яснень і т.п. відновити нормальну структуру стосунків та інтересів. Важливо також помітити захоплену неповнолітніх обмінними операціями з ровесниками, а тим більше з посторонніми особами. Такі обміни спочатку часто пов'язані з колекціонуванням, але поступово можуть стати самоціллю, перетворитися в отримання вигоди шляхом спекулятивних дій, в легке в очах неповнолітніх джерело здобуття грошей.

Ідеальною є ситуація, коли про зміни в своїй орієнтації, колах інтересів, зв'язках батькам розповідають самі діти у щоденному спіл-¹куванні. Але нерідко негативному розвитку неповнолітніх сприяє і процес інтенсивного відчуження від сім'ї, супротив спробам старших вияснити «що з тобою діється?». Тому необхідно орієнтуватися і на посилення контролю за режимом дня, контактами, поведінкою. Потрібно періодично в тактовній формі і під яким-небудь приводом

(допомога в навчанні) ознайомлюватися з речами в кімнаті неповнолітнього, змістом ящиків письмового столу, фонотекою і відеотекою, якщо вони є.

²⁴⁶ Зовсім безрезультатними є спроби батьків застосовувати для ви-
 правлення неповнолітніх «виховні» заходи фізичного впливу та інші форми
 прояву жорстокості по відношенню до дітей. Такі методи тільки віддаляють
 батьків від дітей. Не можна виключати неадекватне реагування дітей у формі
 втечі з дому, спроб самогубства та інші. У конфліктних ситуаціях
 допустимий емоційний спалах батьків, який виразиться в ляпасі, що дасть
 мати синові чи дочці у зв'язку з пізнім поверненням додому, що примусило
 хвилюватися сім'ю; поява в нетверезому стані та ін. Але це саме емоційний
 спалах. Застосування ж фізичних мір впливу як реагування батьків
 принижує гідність дітей, сприймається ними як насилля над слабшими.
 Застосовуючи насилля як засіб виховання дітей, батьки деформують і власну
 сутність, привносячи в свою особистість елементи жорстокості і садизму.
 Приклад жорстокого поводження дуже часто легко засвоюється сином чи
 дочкою і в свою чергу привноситься на їх стосунки з іншими людьми,
 особливо слабшими. Така «естафета» насильства лежить в основі мотивації
 багатьох важких злочинів неповнолітніх [48, а 372].

Нерідко батьки припускаються типової помилки: твердять дитині, що
 вона погана, у результаті чого та втрачає віру в свої сили. Її от наслідок —
 байдужість до навчання, вчинки «на зло» тощо. А досить виявити у дитини
 паростки хорошого, підтримати, допомогти — і вона душею потягнеться до
 дорослих, захоче змінити свою поведінку.

Так було з братами Валерієм і Віктором І. У школі і вдома вони не чули
 нічого, крім слів «злодій», «хуліган», «бандит», «ледар». Працівники
 служби у справах неповнолітніх з'ясували: хлопці захоплюються технікою,
 потайки від батьків конструюють підводного човна. Батько керує
 кораблебудівним гуртком у морському клубі, але синів до себе не бере,
 «витримує характер». Поставив не зовсім продуману умову: відмінна
 поведінка в школі і вдома — тоді гурток! Довелося пояснювати батькові, що
 він своєю впертістю губить синів.

Потрапивши до гуртка, під нагляд батька, хлопці захопилися роботою,
 дорожать нею і прагнуть бути зразковими у навчанні й поведінці.

Особливої уваги потребують батьки, між якими немає згоди у виборі
 методів впливу на дитину. Буває, що батько вимогливий і суворий, нерідко
 карає дитину, а мати добра і м'яка, намагається приховати від нього
 негативні вчинки сина чи доньки. Різне ставлення батьків збиває з
 пантелику: заборонене батьком дозволяється матір'ю, окрики і покарання
 одного змінюються ласкою іншого.

Батько Сашка Л. пише до однієї з спецшкіл про таку домашню ситуацію. Син повернувся додому із спецшколи хорошим хлопцем. А через якийсь час знову став поводитися погано.

247

І в цьому «допомогли» йому батьки... У спецшколі Сашко звик до певного режиму дня, займався спортом. Матері таке не сподобалося. На цьому ґрунті між батьком і матір'ю почалася «війна». Мати не дозволяла синові навіть заправити своє ліжко, випрасувати сорочку і штани. У хлопця, що не мав ніяких обов'язків, лишалося багато вільного часу. Він почав пропадати вечорами невідомо куди. У щоденнику з'явилися зауваження. Хлопець прогулював уроки, почав курити, грубіянити. Ось що пише батько у листі до вихователя: «Коли діти (їх у мене двоє) допустили негативний вчинок, я сказав, що обох позбавлю на цілий тиждень всіляких розваг і вони повинні сидіти вдома, поки не усвідомлять своєї провини. А дружина того ж вечора дала Сашкові гроші на кіно, і таким чином хлопець був «преміюваний» за свій проступок».

Коментарі тут зайві.

Робота з батьками таких учнів складна і потребує великого педагогічного такту. Навіть інформування батьків про негативні вчинки їхніх дітей має бути продуманим, тактовним. Треба поважати батьківські почуття. У цьому плані варто розглядати й намагання батьків виправдати вчинки своїх дітей. Слід розуміти: це йде не від неповаги до школи, а від того, що батьки не завжди вміють поєднувати розумні вимоги з батьківською любов'ю.

Під час бесід з батьками учителі намагаються якомога більше дізнатися про учня: умови, в яких він виховується, відносини з батьками, риси характеру тощо. Такі відомості допомагають краще будувати процес перевиховання, використовувати при цьому виховні можливості сім'ї.

У бесідах з батьками треба менше скаржитися на невихованість їхніх дітей, на їхню незадовільну поведінку. Якщо вихованець погано поводить, інформувати про це батьків треба, але при цьому вказати способи впливу на нього.

Особливе незадоволення, іноді обурення, неприязнь до вчителів у важковиховуваних учнів викликають скарги батькам на їхню поведінку. Зв'язок педагога і батьків у вихованні необхідний, але зло* вживання скаргами на погану поведінку, навчання сина чи доньки — свідчення безпорадності педагога. Це загострює відносини учня з учителями і батьками.

Один із учнів VI класу пише в записці, що він утік з дому, бах вчитель математики постійно скаржився батькам на нього. Учень над встигав з математики, хоч дуже хотів добре вчитися. Про кожен низь** кий бал доповідали батькові, який лаяв сина. Коли батько дізнався, що син ще й порушував дисципліну, він побив його. Хлопець втік з дому й написав записку, що повернеться тоді, коли йому дозволять не ходити до школи.

Особливої уваги потребують батьки, які сліпо люблять своїх дітей і, по суті, шкодять їхньому перевихованню, намагаються виправдати їх, зменшити їхню провину. Такі батьки ні в чому не відмовляються їм дітям, надмірно забезпечують їх речами і кишеньковими грошми. Як зауважив А. Макаренко, вони занурюються в море сентиментальності й ніжних почуттів і вже нічого не помічають. А тим часом у вихованця закріплюються негативні

248 риси характеру, формується егоїзм. Нерозумна любов проявляється і в звільненні дітей від будь-яких трудових обов'язків у сім'ї. Таким батькам слід терпляче роз'яснювати необхідність суворо дотримуватися порад педагогів щодо ставлення до дітей. Батьки повинні зрозуміти, що їхня любов має сприяти вихованню у дітей правильних поглядів, переконань, властивих людині.

У полі зору школи постійно мають бути батьки, у яких недостатньо розвинене почуття відповідальності за виховання і навчання їхніх дітей. Особливо це стосується тих, хто з'являється в школі тоді, коли син щось накоїв. На жаль, частіше існує зв'язок школи із матерями. Батьки рідше ходять на збори класу, обираються до батьківського комітету тощо. Якщо син відчуває, що батько не цікавиться його шкільними справами, його відповідальність знижується,

Так, в одній зі шкіл підліток, «випробовуючи» міцність шибок підшипником, «граючись», розбив кілька вікон. Батько послав до школи матір з грішми, щоб відшкодувати збитки. Класний керівник порадив батькові підійти до справи інакше... Батько з сином купили скло, у вихідний день разом вставили шибки. Підліток усвідомив, як боляче батькові розплачуватися за його «гру».

Порада вчителя пішла на користь і батькові, і синові.

За даними дослідників, 60% опитаних батьків важковиховуваних дітей не змогли дати конкретної відповіді, з ким дружать їхні діти. Батьки, які називали імена друзів своїх дітей, зовсім мало знають про цих друзів.

Знання педагогом умов життя дитини в сім'ї дає змогу продумати систему роботи з батьками, шляхи й форму їхньої педагогізації. Головне — повернути їх на свій бік, подолати негативне ставлення до школи й учителів, яке в них склалося внаслідок щоденних переживань, неприємних повідомлень про погану поведінку і відставання у навчанні їхніх дітей. Тактовність учителів робить доброзичливими батьків, викликає у них бажання в міру допомагати педагогам.

Останнім часом з'явилося багато форм роботи з батьками учні*

Так, у СШ №№ 44 і 87 м. Львів систематично проводяться загальношкільні батьківські конференції на теми: «Підліток і закон», «Якщо ви справжні батьки», «Роль сім'ї у вихованні дітей» тощо. У роботі конференцій беруть участь учені, психологи, працівники суду, прокуратури, міліції. Для батьків організовуються культпоходи в театри і кінотеатри.

Важливий захід підвищення відповідальності батьків за виховання дітей — зв'язок шкіл з адміністрацією і профспілковими організаціями підприємств, установ, де працюють батьки важких учнів. Школи практикують засідання педрад на підприємствах за участю працівників адміністрацій та профспілкових організацій. У Львівській СИк №17 у свій час було створено раду профілактики, мета якої — координувати роботу педагогічного колективу та громадськості з профілактики правопорушень серед школярів.

З метою виявлення і усунення недоліків у сімейному вихованні організації педагогічної просвіти батьків, корекції їх виховних впливів на дітей у сім'ї педагогові необхідно передовсім вивчити умови сімейного виховання учнів з відхиленнями в поведінці. Для такого вивчення доцільно

використати розроблену 3. Зайцевою програму вивчення сімей учнів. Вона передбачає вивчення таких питань:

1. Загальні дані про сім'ю і батьків учня. Прізвище, ім'я та по батьку; кількість батька, матері; кількісний склад та структура сім'ї; якщо родина:

не повна, то причини неповноти; стан здоров'я членів сім'ї; матеріальна забезпеченість сім'ї; яку посаду займають; морально-культурний рівень батьків; ставлення батьків до роботи, виробництва в цілому, громадських доручень.

2. Сімейний мікроклімат» Загальна соціальна спрямованість сім'ї; характер взаємин між батьками; чи знає про них дитина і як реагує; наявність конфліктів між батьками й дітьми, їх причини; як такі конфлікти вирішуються; традиції; спільне коло інтересів; потреби та ідеали; естетична та етична культура; побут; чи вживають дорослі члени сім'ї спиртні напої чи палять; ставлення до релігії.

3. Навчальна діяльність дітей у родині. Ставлення батьків до навчальної діяльності, успішності дитини; чи має дитина чіткий режим дня і як його виконує; чи має постійне робоче місце; як батьки допомагають дитині в навчанні; наявність контролю за успішністю та поведінкою дитини; хто такий контроль здійснює; розвиток пізнавальних інтересів дитини; якої допомоги потребують батьки у здійсненні навчальної діяльності дитини.

4. Основні напрями і особливості виховання дитини. Основна виховна тенденція; участь членів сім'ї у вихованні дитини, зокрема участь батька у вихованні; уміння батьків враховувати вікові та індивідуальні особливості дитини; хто для дитини найбільший авторитет у сім'ї і чому; наявність єдності вимог батьків до дитини; особливості виховання дитини; виховання культури поведінки дитини; формування розумних потреб дитини; чи має дитина кишенькові гроші і на що їх витрачає; які засоби, методи виховного впливу переважають (заохочення, покарання, вправлення, привчання); чи існує розбіжність поглядів батьків у застосуванні методів і прийомів виховного впливу на дитину; які покарання застосовуються (зокрема, чи застосовуються фізичні покарання); як дитина реагує на застосування до неї тих чи інших виховних засобів; які основні порушення поведінки дитини; з якими труднощами стикаються батьки в сімейному вихованні; яку конкретну допомогу їм слід надати.

5- Трудова діяльність дитини, Рівномірність розподілу домашніх обов'язків між членами родини; участь дитини в роботі із самообслуговування; чи має дитина постійні трудові доручення і як до них ставиться і виконує; які спільні трудові справи виконують батьки з дітьми.

Організація вільного часу. Як проводять члени сім'ї свій вільний час, разом з дітьми чи окремо; як дитина ставиться до спільного з батьками проведення вільного часу; спільні улюблені заняття; наявність домашньої бібліотеки й добір книжок; читання художньої літератури; захоплення окремих членів сім'ї; інтереси і захоплення дитини, як вони задовольняються; скільки часу проводить вона біля телевізора; з ким дружить дитина поза школою; ставлення батьків до товаришів дитини.

7* Взаємостосунки сім'ї зі школою. Ставлення батьків до школи, вчителів, виконання ними вимог школи; активність на батьківських зборах; міра активності в наданні допомоги школі; як часто відвідують батьки школу

і чи з власної ініціативи, чи за викликом учителів; причини й мета відвідувань; наявність контакту школи з батьками; причини конфліктів.

250 **8. Педагогічна культура батьків.** ^{Розділ 7} Наявність у сім'ї педагогічної літератури; яку періодичну педагогічну пресу передплачують; інтерес батьків до читання педагогічної літератури, прагнення удосконалення педагогічних знань; чи мають батьки педагогічні знання, необхідні для виховання дитини; якої допомоги у підвищенні педагогічної культури потребує сім'я.

9♦ Загальні висновки. Труднощі, з якими стикаються батьки: в галузі навчання дитини, її виховання взагалі і окремих якостей особистості, організації вільного часу тощо; види і причини сімейного неблагополуччя. Конкретна допомога, якої потребує сім'я від вчителя. Позитивний досвід сімейного виховання конкретної сім'ї, який заслуговує розповсюдження. Педагогічний потенціал сім'ї [42, с. 73-75].

Результати досліджень засвідчують, що передумови поліпшення виховання неповнолітніх в сім'ях, в яких фіксується можливість переходу неповнолітнього на шлях правопорушень, пов'язано з наступними моментами (З. Баєрюнас):

1. Педагогізація усієї сім'ї. Мова йде, зокрема, про поліпшення взаєморозуміння і єдність дій членів сім'ї, вдосконалення виховного впливу сім'ї як єдиного цілого на дитину. Ефективність позитивного впливу сім'ї на дітей знижується передовсім тоді, коли батьки або один із них не піклуються про неї, коли в сім'ї відсутня взаємна повага.

2. Система заходів, спрямованих на те, щоб батьки розвивались не тільки як вихователі, але й як особистості. Ізольована або власна педагогічна просвіта і консультування батьків без системи заходів, спрямованих на всебічне підвищення їх культури і свідомості, є недостатньо ефективними.

3. Підпорядкування зростання матеріального добробуту сім'ї задоволенню і розвитку духовних потреб членів сім'ї як єдиного колективу. Характерно, що для значної кількості батьків підлітків-правопорушників притаманний потяг до матеріальних цінностей, які превалюють над духовними,

4. Своєчасне пом'якшення і правильне вирішення сімейних конфліктів (у тому числі конфліктів, що виникають через виховання дитини). Дослідження засвідчують, що значна частина батьків підлітків-правопорушників не здатні розумно і своєчасно вирішувати конфлікти в сім'ї.

5. Координування умов життя конкретної сім'ї і вимог шкільного колективу. Дослідження засвідчують, що для батьків дітей з відхиленнями в поведінці більшою мірою характерне «зведення рахунків» з дитиною, яка принесла негативну оцінку, замість того, щоб координувати зі школою зусилля з усунення перешкод, які заважають нормальному розвитку школяра.

6. Наявність встановлених зв'язків батьків учнів-правопорушників з тими сім'ями, діти яких дружать з їхніми дітьми Потенційні можливості для зміни становища на краще навіть у «важких» сім'ях досить великі, тому що більшості батьків властиве природне прагнення виховати своїх дітей хорошими людьми. Це має бути враховане школою; вчителі і класні керівники повинні мати спеціальну підготовку для педагогічної роботи з сім'ями учнів з відхиленнями у поведінці.

О. Гуляр для усунення конфліктних ситуацій в сім'ї пропонує батькам:

Б Якщо назріває конфлікт, то попередьте чоловіка (дружину), що ви не готові говорити на цю тему, вам необхідно прогулятися, щоб продовжити розмову.

Вихователі важко виховуваних учнів

251

2. Намагайтеся розрядити негативні емоції (нервозність, втому) пестливими словами. Дайте можливість висловити незадоволення. Ласка, поцілунок, ніжність виключають конфлікт, що загрожує.

3. Намагайтеся, щоб незадоволення не вилилося в зіткнення, — необхідно знайти і усунути його головну причину. Для цього треба підібрати відповідний момент: м'яко і тактовно розповісти одне одному про те, що викликало занепокоєння, незадоволення.

4. Не показуйте перед сторонніми свої конфлікти. Намагайтеся стримувати себе і розібратися, хто правий, а хто винний.

5. Не потрібно залучати до конфлікту сторонніх, особливо дітей. Проаналізуйте ситуацію, що склалася, і самі спробуйте знайти вихід з неї.

6. Спробуйте вчасно зупинитися у конфлікті, який виник, щоб не допустити його загострення.

7. При розв'язанні конфліктної ситуації не загострюйте її словами «я так хочу», «як я сказав, так і буде» тощо.

8. Намагайтеся не узагальнювати і не нагадувати попередні помилки, тим самим поглиблюючи та загострюючи конфлікт, говоріть тільки про сам факт, який спричинив виникнення конфліктної ситуації,

9. Знайдіть у собі мужність бути самокритичним. Якщо ви зрозуміли, що ви неправі, визнайте свою провину, попросіть вибачення в доброзичливому тоні, і конфлікт буде вичерпаний.

10. Якщо конфлікт безглуздий і ви хочете його припинити, то спокійний, доброзичливий тон дасть можливість партнеру схаменутися.

11. Якщо конфліктна ситуація загрожує сімейною катастрофою, спробуйте пересилити себе і визнати свою провину, навіть тоді, коли ви праві. Пізніше, коли всі заспокояться, істина переможе [34, с. 64-65].

6.3. Залучення громадськості до процесу перевиховання

Цінність впливу громадськості в тому, що він іде від «першоджерела», а не від педагога, до якого учні звикли. Інформація представників громадськості має великий емоційний заряд, довго не забувається.

Впливаючи на учнів, громадськість використовує такі форми, які застосовує в умовах життя і діяльності колективу працівників. Цим самим у шкільні умови переносяться деякі форми громадського життя, елементи моральних стосунків дорослих. Участь громадськості у роботі школи сприяє вихованню учнівського колективу, дає йому можливість відчутти нерозривний зв'язок з народом, зміцнює впевненість у тому, що суспільство цікавиться інтересами молоді, її майбутнім. Тому такі учні відчують себе корисними для суспільства, в них виникає бажання стати кращими.

Громадська думка пробуджує у важковиховуваних учнів почуття совісті, викликає сором за погану поведінку. Але вплив має здійснюватися делікатно, не слід постійно нагадувати учневі, що він — порушник

дисципліни, що йому треба виправитись. Громадська думка спрямовується на факт поганого вчинку, а не на особистість вихованця.

252 Моральний осуд спонукає вихованця до роздумів про свою поведінку, не дає заспокоїтися й змиритися з існуючим становищем.

Важливе завдання при перевихованні — формування у вихованців потреби у спілкуванні. Багато з них обмежуються спілкуванням у тісному колі своїх друзів. Зв'язки з представниками громадськості долають цю обмеженість, звужують можливості негативного впливу.

Поява у важковиховуваних учнів прагнення до спілкування викликає у них критичне ставлення до негативних вчинків, виробляє громадську шкалу оцінок, за якою вони вибирають власний шлях, змінюють поведінку, переконуються у помилковості своїх поглядів.

Допомога громадськості у перевихованні неповнолітніх — колективне шефство передових робітників, пенсіонерів, студентів, учених. Оскільки сила виховного впливу слова залежить від авторитету, виступи знаних людей переконують вихованців, що тільки гарними поведінкою, навчанням і працею можна завоювати повагу й довір'я у людей.

Особливе місце у роботі громадськості посідає індивідуальне шефство окремих громадян над учнем. Працюючи в контакті з учителями й вихователями, старші товариші допомагають своїм підшефним у навчанні, обговорюють з ними прочитані книжки, переглянуті кінофільми тощо. Особисті контакти наставника з учнем сприяють виникненню між ними таких психологічних стосунків, які позитивно впливають на процес перевиховання. Ефективність цього процесу залежить від особистих якостей наставника: чим вони виразніші, тим ефективніший вплив на вихованця. Для здійснення наставництва над учнем необхідно:

— познайомитися з особистістю вихованця, розпочати з відвідування навчального закладу, де в'яснити його ставлення до навчання, однокласників, позитивні і негативні сторони поведінки, інтереси, схильності, захоплення;

— познайомитись з умовами життя підопічного у сім'ї (матеріальні умови, культурний рівень, побут сім'ї, ставлення батьків до виховання);

— дізнатися: який *втілив* мають на вихованця батьки, однокласники, оточуюче середовище, хто з них користується у нього найбільшим авторитетом, які якості цієї людини підліток найбільше цінує;

— познайомитися з друзями учня, з середовищем, у якому він знаходиться, в'яснити, хто на нього погано впливає, знайти методгі і способи впливу не тільки на учня, а й на оточуюче його середовище (організація дозвілля, залучення до гуртка, секції);

— виявити особливості характеру і причини відхилень від норми поведінки, вивчити його позитивні якості, розвивати їх, спираючись на них, виховувати в потрібному напрямку;

— вивчити ставлення вихованця до праці і людей праці.

1

Важливим завданням шефської роботи є встановлення контакту між шефами і неповнолітніми. Спостереження за роботою студентів в; які допомагають у перевихованні учнів, свідчать: процес установлені ня психологічного контакту має кілька етапів. Спочатку учень сторониться свого наставника, уникає зустрічей з ним — йому соромнд перед товаришами, що до нього прикріпили наставника. Згодом учень уже не

прудчається вимогам наставника, прислухається до його зауважень, правильно на них реагує, але ще помітні прояви підозрілості і недовіри. На вихованця важливо виконувати функції приймає вимоги вихователя й сумлінно виконує їх, стає відвертим з ним, ділиться своїми успіхами й невдачами, повністю довіряє наставнику, намагається не засмучувати його своєю поведінкою, звертається до нього за порадою й допомогою, дорожить його думкою.

Психологи визначили фактори, що впливають на встановлення контактів між вихованцем та наставником: щирі розмови, часте спілкування — 50%, інтерес шефа до життя підлітка — 20%, спільна діяльність — 16%, особистість шефа — 8%. Ці фактори та їх вплив взаємопов'язані.

Установлення контакту наставника з вихованцем залежить від: знання вікових і індивідуальних особливостей учня, його інтересів, прагнень, можливостей, ціннісних орієнтацій, психологічної готовності сприймати те, що пропонує шеф; уміння підійти до вихованця, знайти спільну мову з ним, виявити повагу до його друзів; уміння знайти й використати у перевихованні інтереси учня, його взаємовідносини у колективі, допомогти порадою тощо.

Залучаючи представників громадськості до виховної роботи з учнем, їх знайомлять з умовами його життя і навчання, детально характеризують, розповідають про його сім'ю, найближче оточення, про шкільні успіхи й невдачі. Часом учителі згущують фарби, і це певною мірою дезорієнтує майбутнього наставника. Так, студентка Людмила М., з цього приводу пише у своєму щоденнику: «Я вислухала в учительській стільки поганого про Юрка, що кілька днів боялась навіть думати про зустріч з ним. Коли, нарешті, наважилася, то вже при першій зустрічі він справив на мене непогане враження». Внаслідок проведеної студенткою виховної роботи хлопець виправився, і його було знято з обліку кримінальної міліції у справах неповнолітніх.

Наставники часто зазнають труднощів у налагодженні контакту з підшефними, особливо під час першої зустрічі. Якщо однокласники знають, що шеф прийшов для виховної роботи з конкретним учнем, це заважає встановленню контакту з ним. Контакти краще встановлювати за межами школи: вдома у вихованця, на вулиці, ніби випадково і т.д. Коли учень буде поважати свого наставника, дорожитиме дружбою з ним, тоді можна прийти до класу і тактовно подолати сформовану про нього думку.

Наставник дізнається багато цікавого про підопічного: злісний порушник дисципліни Володя розвів у себе вдома на вікні ботанічний сад, Петро годинами милується своєю канаркою, Володі принесли відросток екзотичної квітки, Петру подарували книжку про птахів, а з Василем почали грати в шахи. Це й були «ключики» до душ підлітків.

Наставнику важливо знати умови сім'ї, які взаємовідносини між дітьми та батьками, наскільки в останніх виявлене почуття відповідальності перед суспільством за виховання своїх дітей. Тут треба розібратися, хто з членів сім'ї користується найбільшим авторитетом у підлітка, щоб потім непомітно створити ситуацію, яка дає змогу використати прихильності вихованця як один з найбільших виховних стимулів.

254 Так, наприклад, удалося виправити Василя М. Батько його помер, а мати не зуміла правильно виховати сина. Він потрапив до поганої компанії, почалися конфлікти з колективом класу.

Розділ 7

- Якби батько був живий! — сказала мати під час однієї з бесід в інспекції у справах неповнолітніх.

Виявилося, що хлопець дуже любив батька, дорожить пам'яттю про нього. Василя викликали на розмову. Тут же, ніби випадково, був

товариш батька хлопця по роботі. Він невимушено включився у розмову.

— Ти часом не син Віктора Петровича?.. «Хороший» син!.. А батько мріяв про інше.

Вихователі важко виховуваних учнів

258

У Василя на очах з'явилися сльози, він почервонів. Результат зустрічі був позитивним. Під впливом батькового товариша хлопець відійшов від вуличних «дружків», почав краще вчитися, допомагати матері, потоваришував з однокласниками.

6-4- Проблема педагогічних конфліктів

Конфлікт (лат. *con/iisci* — зіткнення) — це суперечність, розбіжність, боротьба, неузгодженість між позиціями, поглядами, інтересами, потребами осіб. Педагогічні конфлікти виникають у різних педагогічних ситуаціях і навчально-виховних закладах, і охоплюють взаємини чи взаємодію всіх його безпосередніх і опосередкованих учасників — вчителів, учнів, батьків, адміністрацію.

У педагогічній діяльності вчителя багато звичайних ситуацій навчально-виховного процесу стають передумовами виникнення конфлікту: виставлення учневі поганої оцінки; зауваження стосовно невиконання завдань або їхніх неправильних дій; дотримання й регулювання порядку, дисципліни під час навчальних занять й поза- навчальної діяльності; організація парної, групової та колективної діяльності школярів тощо. У таких ситуаціях педагог зобов'язаний запобігти виникненню конфлікту, але уникнути, попередити конфлікт не завжди вдається. Тому, якщо виникає конфлікт під час навчально- виховного процесу, педагог повинен забезпечити його конструктивне вирішення. Конфлікти розв'язуються конструктивно, якщо педагог залучає учнів до обговорення проблеми й спільного прийняття рішень, пошуку домовленості, націлює їх на розуміння не тільки власних бажань, але й інтересів педагога та інших однокласників, спонукає до прийняття зобов'язань щодо своєї поведінки, усвідомлення її наслідків для діяльності й успіхів класного колективу.

Причинами педагогічних конфліктів, що стосуються взаємин учителя з учнями можуть бути:

- недостатність інформації про конфліктну ситуацію, коли учителеві складно прогнозувати поведінку учня на уроці, в позакласних ситуаціях;
- оцінка вчителем особистості учня замість аналізу його поведінки та ситуації, що склалася;

- 260
- невміння вчителя виявляти реальні мотиви поведінки школяра;
  - неспроможність учителя проаналізувати конфліктну ситуацію;
  - прагнення вчителя ^{Розділ 7} зберегти свій соціальний статус у присутності інших;
  - характер міжособистісних взаємин учителя та школярів;
  - особистісні якості вчителя, порушення педагогічного такту;
  - застосування одноманітних способів, засобів педагогічного впливу, методів навчання.

Першим кроком попередження й розв'язання конфлікту є аналіз конфліктної педагогічної ситуації, що допомагає визначити сутність, особливості суперечностей між вчителем й учнями, накреслити шляхи її подолання. Т. Равчина пропонує таку орієнтовну схему аналізу педагогічного конфлікту, зокрема вчителя та учня, виокремивши його головні етапи:

- опис конфліктної ситуації. Учасники, їхній взаємозв'язок, місце виникнення, діяльність учасників;
- передумови конфлікту. Історія розвитку взаємин учасників, ставлення
- один до одного, невирішені проблеми, привід, що спонукав виникнення конфлікту;
- предмет конфлікту, особистісна позиція учасників у ситуації. Зачіпка конфлікту. Опис конфліктної ситуації між вчителем і учнем. Визначення
- вимог учасників один до одного, мети їхньої поведінки у конфлікті (що бажають вчитель й учень, учні один від одного);
- приховані інтереси і потреби учасників. Побоювання й очікування, що спонукають вчителя та учня, учнів до відповідної поведінки в конфліктній ситуації;
- причини виникнення конфлікту;
- інтереси, потреби, цінності, що об'єднують учасників;
- проблема, яку необхідно вирішити. Визначення головної суперечності між учасниками, яку необхідно подолати;
- шляхи, способи розв'язання конфлікту. Вибір способів педагогічного впливу, процедури розв'язання конфлікту;
- напрями модифікації освітнього середовища. Визначення шляхів вдосконалення навчально-виховного процесу у напрямку подолання прогалин педагогічної взаємодії, що спонукали до конфлікту [94, с. 328-329].

Запропонована схема аналізу педагогічного конфлікту є орієнтовною, а тому повинна застосовуватись вчителем творчо відповідно до конкретної педагогічної ситуації.

Аналіз конфліктної ситуації дозволяє педагогу підібрати стратегію подолання конфлікту, залежно від того, яку педагогічну мету він хоче досягнути, та наскільки важливі для нього взаємини з учнями.

260

Стратегія примусу означає нав'язування вчителем власного рішення або переконання учня в необхідності його виконання. Вчитель змушує учня підкорюватися методами наказу, погрози, коли педагогічна мета й статус важливіші для нього за стосунки з вихованцями. Він переконує учня в необхідності виконання його рішення, прогножуючи негативні наслідки для особистості в разі невиконання. Така стратегія повинна використовуватись у виняткових випадках, коли педагог упевнений у педагогічній доцільності такого рішення, яке слугує ін-? тересам і благу учнів.

Стратегія ігнорування або відступу застосовується педагогом, коли мета суперечки неважлива та взаємини з особистістю у цей момент несуттєві. З багатьох причин вихід з конфліктної ситуації необхідний, якщо вчитель: не знає особливостей школяра та його поведінки в конфлікті; взаємодіє з учнем у стані сильного афекту; неготовий вести переговори зі школярем, оскільки невпевнений у доцільності власних вимог; втомлений і неспроможний вести переговори; усвідомлює несприятливість ситуації для пошуку порозуміння і відтягує час для вирішення проблеми за вигідних умов; не володіє достатньою інформацією для конструктивного вирішення конфлікту і потребує часу для пошуку.

Стратегія згладжування (пом'якшення) важлива за умови, якщо вчитель прагне зберегти й зміцнити стосунки з учнями та мета суперечки несуттєва значною мірою для нього. Така стратегія доцільна* якщо вчитель і учень: позитивно ставляться один до одного; об'єднані спільною метою взаємодії; поважають й цінують стосунки один одного; здатні розуміти потреби кожного та йти на поступки один одному» Учитель може погодитись з рішенням школяра, якщо воно не порушує значною мірою мету, завдання діяльності вчителя, його обов'язки, а їхні стосунки взаємні, відкриті, справедливі. Така стратегія буває шкідливою у педагогічному сенсі, якщо насправді вони маніпулюють ним, здійснюють тиск заради задоволення власних інтересів. Часом вчитель через боязнь погіршення стосунків з учнями відмовляється від своїх вимог у конфліктній ситуації. Ця стратегія також недоцільна, коли вчитель іде на поступки, не зауважує деякі порушення дисципліни школярів з метою підсилення свого авторитету серед них [94, с. 334].

Педагог шукає компромісу у конфліктній ситуації, коли: немає багато часу для організації переговорів з учнями для вирішення проблеми; мета й взаємини зі школярами певною мірою важливі для нього.

262 Компромісне рішення досягається, якщо вчитель робить певну поступку ~ частково відмовляється від своїх бажань, мети та переконує учнів діяти в цьому напрямі- Воно приймається шляхом взаємної угоди, що кожна сторона наполовину виконає бажання іншої, задовольняючи власні інтереси також наполовину. У педагогічній діяльності мають місце ситуації, коли педагог не може повністю задовольнити цілі, наміри, прагнення дітей, оскільки це суперечить педагогічній меті, завданням. Проте для збереження взаємин він може зробити поступку учням. Стратегія компромісу особливо необхідна, коли мають місце розходження у поглядах учителя й школярів щодо вирішення проблеми, але немає часу для колективного обговорення, вивчення думки кожного, прийняття рішення, яке б цілком задовольняло інтереси двох сторін.

У вирішенні конфліктних ситуацій значне місце займає **стратегія вирішення проблеми** (співробітництва). Вона дозволяє вчителю і учням досягти порозуміння в конфліктній ситуації шляхом спільного обговорення проблеми, прийняття рішень щодо способів вирішення проблеми в інтересах кожної з сторін. Ця стратегія спрямована на виявлення та вивчення обома сторонами проблеми, що їх розмежовує, їхніх прихованих інтересів і потреб, що спричиняють існування проблеми між ними, а також спільних цінностей, що їх об'єднують. Зрозуміло, що у такому разі, коли колективно погоджено способи розв'язання конфлікту й організації подальшої взаємодії, прийняті рішення будуть обов'язково виконані обома сторонами.

Зазначені вище стратегії важливі для вчителя у виборі доцільної поведінки в конфліктних ситуаціях. Доцільність кожної з них залежить від особливостей ситуації та можливостей задоволення партнерами своїх бажань, збереження їхніх міжособистісних стосунків [94? с. 333-336].

Головними засобами, процедурами розв'язання суперечностей між учасниками навчально-виховного процесу з позиції інтересів є переговори, фасилітація, медіація, арбітрація (С. Грабовська, Т. Равчина).

Переговори — найефективніший спосіб пошуку взаєморозумінні між вчителем й учнем. Вони дають змогу обговорити проблему, ви-* явити приховані чинники, що спонукають до появи розбіжностей? досягнути домовленості і налагодити, зміцнити стосунки. Ініціативу в проведенні переговорів вчителя зі школярами бере педагог. Вона зумовлена його відповідальністю за розв'язання усіх суперечностей в навчально-виховному процесі, за формування особистості. Скеро-> вуючи школярів не на вияв образ, звинувачень, а на розуміння іншої сторони, пошук шляхів подолання непорозуміння і розвитку взаємин, педагог тим самим навчає учнів умінь конструктивного розв'язання конфлікту на засадах демократичних, гуманістичних взаємин.

Фасилітація — це організація процесу за допомогою якого учні можуть обговорити проблеми, ідо стосуються їхнього ставлення до навчання, дисципліни, суперечностей в міжособистісних стосунках. Термін «фасилітувати» означає полегшувати, допомагати, сприяти. Фасилітатор — це людина, яка безпосередньо не втручається в процес діяльності осіб, проте організовує процес, що робить цю діяльність легшою, ефективнішою.

Педагог також може бути фасилітатором організації процесу розв'язання учнями конфліктів. Насамперед він організовує процес аналізу школярами проблеми дотримання правил поведінки, вдосконалення міжособистісних

Вихователі важк. виховуваних учнів
стосунків в учнівському колективі, з вчителями, пошук шляхів вирішення цих проблем, прийняття рішень. З цією метою він створює психологічно комфортне середовище міжособистісної взаємодії, забезпечує умови позитивної спрямованості процесу, безпеки й відкритості учасників один до одного [94, с. 107-117).

263

Медіація — це проведення переговорів між конфліктуючими сторонами з допомогою посередника (медіатора), який допомагає їм безпосередньо обговорити проблему їхнього конфлікту, знайти шляхи його вирішення й домовленості. Посередник — це нейтральна людина, яка не втручається у конфлікт, лише у процес проведення переговорів між суперниками.

Головними принципами діяльності вчителя як посередника є: повага і довіра; відповідальність за процес, а не зміст; уважне слухання; висловлення суджень, а не засуджень; забезпечення рівноправності умов і позицій. Структура процесу медіації охоплює такі складові: пояснення учням сутності медіації та визначення правил їхніх переговорів; визначення проблеми, позицій учнів; обговорення, з'ясування спільних інтересів школярів; вироблення пропозицій учнями, обдумування можливих рішень; вибір рішень, підготовка угоди між учасниками, підписання угоди (у разі необхідності).

У конфліктах між учнями вчитель може виступати в ролі арбітра. На відміну від фасилітатора і медіатора арбітр втручається у розв'язання конфлікту. Він: дає ґрунтовну оцінку конфліктній ситуації, рекомендує учням різні способи вирішення конфлікту; вирішує, які наслідки розв'язання конфлікту будуть найкращі [94, с. 349-350].

Отже, описані вище способи розв'язання конфлікту орієнтовані на безпосередню участь обох сторін у вирішенні проблеми, співробітництво з метою задоволення їхніх інтересів та збереження й розвитку позитивних взаємин.

Запитання для роздумів і самоперевірки

- 264 1. Обґрунтуйте необхідність для вихователя важковиховуваних учнів специфічних якостей. Які риси особистості педагога гальмують процес перевиховання?
2. Яку допомогу у перевихованні важковиховуваних учнів може надати сім'я?
3. Якими виховними можливостями володіють представники громадськості стосовно цієї категорії учнів?

Практичні завдання

1. Опишіть передовий досвід роботи відомого вам педагога з попередження і подолання важковиховуваності учнів.
2. З газет чи журналів виріжте два-три малюнки з гумористичним зображенням ситуації, в якій показані стосунки між дітьми та дорослими. Виконайте такі завдання: а) дайте загальний опис педагогічної ситуації, визначте, яку проблему ставить автор; б) проаналізуйте соціальні, психологічні, педагогічні підстави вирішення такої ситуації; в) придумайте педагогічні завдання до запропонованої теми. *
3. Доберіть тематику педагогічного лекторію для батьків важких учнів.
4. За матеріалами газетних та журнальних статей підготуйте реферат про участь громадськості у попередженні та подоланні важковиховуваних школярів.
5. На основі відомих вам вимог до особистості вихователя важковиховуваних учнів і аналізу своєї особи складіть програму роботи по вдосконаленню своїх якостей в цьому відношенні. ■
6. Підготуйте питальник для проведення інтерв'ю з важковиховуваними учнями на предмет виявлення, яким рисам педагога вони* надають перевагу, обговорити його в групі і провести таке інтерв'ю* з кількома підлітками.
7. Допоможіть класному керівникові підготувати і провести читацьку конференцію за книгою О. Гончара «Бригантина».

ОСНОВИ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

7.1. Превентивна діяльність у питаннях і
відповідях

7.2. Зміст практичних занять з підготовки до
превентивної діяльності

7.3. Аналіз і вирішення проблемних ситуацій

7.4. Методичні розробки

•7.5. Кросворди і

7.6. Короткий термінологічний словник

7.7. Перелік питань, практичних занять,
методичних розробок

- 71 Превентивна діяльність у питаннях і відповідях

*Превентивна педагогіка як наука і
напрямок практичної діяльності*

1« Яка структура системи профілактики негативних суспільних явищ?

Соціальна політика держави — соціальна профілактика — медична, соціально-педагогічна, психолого-педагогічна профілактика — первинна, вторинна, третинна профілактика.

2, На які типи поділяються профілактичні заходи?

Всі типи профілактичних заходів можна поділити на первинні, вторинні і третинні.

Первинна профілактика має масово-соціальний характер і включає: захист прав інтересів індивіда; інформаційно-роз'яснювальну роботу серед

населення; усунення умов і обставин, що сприяють асоціальним проявам поведінки.

Вторинна профілактика — дії, спрямовані на усунення окремих суспільних явищ, а щодо індивіда — виявлення відхилень і подолання негативних проявів поведінки з метою зупинити їх розвиток і організацію виправлення.

Третинна — сукупність заходів, спрямованих на попередження ускладнення девіацій і їх закріплення в поведінці індивіда.

3, 3 якими труднощами стосовно превенції негативних проявів поведінки стикнулося наше суспільство на сучасному етапі?

Невідповідність між нормативно-правовою базою та вимогами практики; незадовільний рівень матеріального забезпечення громадян; неналагодженість превентивної діяльності через дисфункціональність соціальних інститутів у зв'язку з перебудовою устрою держави; низький рівень забезпечення кваліфікованими кадрами; відсутність єдиної, цілісної системи превентивної роботи.

4, Чому попередження і подолання асоціальних відхилень у поведінці серед підростаючого покоління є педагогічною проблемою?

1. Саме у полі зору педагогів знаходиться рівень соціалізації дитини і саме вони мають безпосередній вплив, контакти з неповнолітніми.

2. У арсеналі їх засобів впливу є багато таких, що мають ефективність тільки у застосовуванні педагогів, а не батьків чи громадськості.

3. Сфера педагогічного впливу — погляди, уявлення, світогляд індивіда, що є основою скоєння правопорушень чи інших аморальних, протиправних дій.

4. У попередженні негативізму необхідно опиратися на групові та масові форми превентивної роботи, що у переважній кількості випадків є більш доступними саме для педагогів.

5. Школа — найширше поле, комплексна система й концентрована форма для превентивної діяльності й попередження асоціальних проявів поведінки.

5. Яка відмінність між превентивною педагогікою і соціальною профілактикою?

1. Превентивна педагогіка розглядає науково-методологічні основи профілактичної діяльності; у соціальній профілактиці дієвим фактором виступає власне реалізація профілактичних заходів.

2. Соціальна профілактика в основному здійснюється щодо широких мас населення; превентивна педагогіка зорієнтована на індивіда, групу.

3. За сферою застосування поняття превентивної педагогіки ширше, ніж соціальна профілактика, оскільки перша: досліджує причини, фактори, умови, обставини виникнення поведінкових відхилень; виявляє механізми деформації особистості; визначає ефективність тих чи інших методів, форм за різних умов і обставин; здійснює превентивну діяльність.

6. У чому полягає зв'язок превентивної педагогіки із загальною педагогікою?

Превентивною педагогікою використовуються поняття, категорії, принципи, форми, методи, прийоми загальної педагогіки, оскільки вона є однією з її галузей.

7. Що виступає об'єктом превентивної педагогіки?

Явища, процеси, морально-психологічні якості індивіда, які можуть зазнати або вже зазнали негативних деформацій.

8- Що є предметом превентивної педагогіки?

Причини, умови та обставини поведінкових відхилень; сутність, види і закономірності соціальних поведінкових відхилень; механізми формування асоціальної поведінки індивідів; засоби, форми, методи, способи попередження відхилень у поведінці; процес реабілітації осіб, які порушили суспільні правові норми [97, с.53].

9• Які завдання превентивної педагогіки?

1. Науковий аналіз детермінантів і сутності асоціальної поведінки.

2. Дослідження особистості з девіантною поведінкою, рівня й ступеня поведінкових відхилень.

3. Здійснення соціальної, соціально-педагогічної, психологічної діагностики та прогнозування деформацій поведінки індивідів, груп індивідів.

4. Здійснення ранньої превенції відхилень у поведінці.

5. Попередження, запобігання, подолання поведінкових відхилень.

10. Які принципи превентивної педагогіки є найбільш актуальними у превентивній діяльності?

1. Об'єктивності, тобто незалежність від зовнішніх факторів та протистояння впливу на результати власних незнань, перенесення власного життєвого досвіду.

2. Верифікації соціальної інформації, встановлення її достовірності.

3. Системності, враховуючи поліказуальність проблем.

4. Причинної обумовленості соціальних явищ, оскільки асоціальна дія індивіда може бути викликана рядом причин.

5. Конфіденційності.

6. «Ненанесення шкоди».

7. Зв'язку теорії з практикою суспільного життя.

11 Які особливості превентивної діяльності?

Превентивна діяльність характеризується рядом особливостей.

Необхідною є діагностика рівня правосвідомості неповнолітніх. Це вимагає аналізу розуміння ними окремих понять, глибини їх сформованості. Потрібним є постійне психолого-педагогічне вивчення кожної дитини,

Дуже важливим є урахування факторів зовнішнього впливу на неповнолітніх, їх рівня і якості (формального і неформального оточення, членів сім'ї).

Превентивна діяльність потребує диференційованого підходу в кожній конкретній ситуації, тобто, урахування: специфіки категорії особи; особливостей життєдіяльності індивіда у різних сферах; зовнішнього впливу на кожного індивіда залежно від умов його виховання й проживання, психолого-педагогічної характеристики, очікуваних результатів профілактично-реабілітаційної роботи.

Варіативним є самий механізм превентивної роботи, що обумовлене специфікою проблеми, індивідуальними особливостями особи, з якою проводиться превентивна робота, специфікою умов, обставин її проживання, навчання, загалом життєдіяльності. Це потребує знань шляхів превенції з урахуванням вихідного соціального стану індивіда, форм, методів надання соціально-правової й психолого-педагогічної допомоги.

Превентивна діяльність вимагає здійснення заходів і форм на основі прогнозу, що свідчить про професіоналізм, високий фаховий рівень педагога.

Як правило, превентивна діяльність має комплексний характер, спрямована на нормалізацію стосунків індивіда, його соціально-правового статусу, корекцію відхилень у правосвідомості, ресоціалізацію.

Превенцією повинні займатися всі соціальні інститути, починаючи з сім'ї і до органів державного рівня.

Шляхами запобігання негативних поведінкових явищ є насамперед формування правильних ціннісних орієнтацій особистості, починаючи з раннього дитинства.

12, Яке місце і роль превентивної педагогіки у практичній діяльності педагога?

Превентивна педагогіка є основою як теоретичної, так і практичної підготовки фахівця до діяльності з індивідом, що зазнає впливу негативних факторів і проявляє негативізм у поведінці. Вона допомагає практично організувати дії людини в складних життєвих ситуаціях. Педагог попереджує негативні явища, процеси, які не відповідають нормам соціуму.

13. Які практичні напрями здійснюються у рамках ранньої превенції?

Превентивна діяльність з попередження ранніх відхилень у поведінці охоплює такі напрями: просвітницько-інформаційний; діагностика рівня правосвідомості й дотримання суспільних норм окремими індивідами, групами індивідів; правове, моральне, духовне виховання; індивідуальна робота з особами, які потребують посиленого виховного впливу, уваги; організація виховання у формальних колективах; усунення *негативного* впливу неформальних об'єднань; робота з батьками, близькими тих осіб, які потребують педагогічної допомоги і підтримки; профілактика порушень прав дітей у їх мікросоціальному оточенні; соціально-правовий захист індивіда.

14. Які практичні напрями здійснюються у рамках корекційно-реабілітаційної роботи?

Корекційно-реабілітаційна превентивна діяльність охоплює наступні напрями: діагностика виду, рівня асоціальних поведінкових відхилень; надання соціально-організаційної та психолого-педагогічної допомоги (консультування, роз'яснення); організація перевиховання у сім'ї, формальному колективі, серед ровесників, друзів, членів неформального об'єднання; організація самовиховання; усунення умов, причин, факторів, що негативно впливають на поведінку індивіда.

15. Які профілактичні напрями реалізуються у превентивній діяльності?

З метою реалізації практичних напрямів превентивної діяльності здійснюється:

— *соціальне обслуговування* — робота, спрямована на задоволення потреб, які виникають у процесі життєдіяльності, що забезпечує гар-

монійний та різнобічний розвиток дітей, молоді шляхом надання соціальної допомоги і різноманітних соціальних послуг;

— *соціальний супровід* — робота, спрямована на здійснення соціальних опіки, допомоги, патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу;

— *соціальна профілактика* — робота, спрямована на попередження аморальної, протиправної, іншої асоціальної поведінки дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді й запобігання такому впливу;

— *соціальна реабілітація* — робота, спрямована на відновлення морального, психічного та фізичного стану дітей та молоді, їх соціальних функцій, приведення індивідуальної чи колективної поведінки у відповідність із загальновизнаними суспільними правилами і нормами;

— *соціальне інспектування* — спрямоване на здійснення нагляду, аналізу, експертизи, контролю за здійсненням соціальних програм, проектів, умовами життєдіяльності, моральним, психологічним та фізичним станом дітей і молоді, забезпечення захисту їх прав, свобод та законних інтересів.

16. Які загальні шляхи попередження й подолання негативної поведінки індивідів?

Досліджуючи та аналізуючи причини, умови, обставини негативних поведінкових проявів індивідів, ураховуючи фактори їх виникнення, можна знайти шляхи усунення. Ними виступають: зміна політики держави, спрямована на ідеологічне, духовне, моральне, естетичне, трудове виховання підростаючого покоління; контроль над негативною інформацією, яку отримують діти, підлітки із засобів масової інформації, сфери культури, дозвілля; ретельна превентивна підготовка дітей, підлітків, юнаків до кожного з етапів свого життя; вироблення так званого «іммунітету» до негативних суспільних явищ; організація позитивної діяльності, дозвілля дітей; сприяння розвитку гармонійної особистості.

17. На яких формах і заходах соціальної профілактики ґрунтується превентивна діяльність?

До превентивної діяльності належать такі форми і заходи соціальної профілактики: пропаганда здорового способу життя; заходи, спрямовані на підвищення рівня життя населення; мінімізація факторів соціального ризику; сприяння проявам різних видів активності, позитивній спрямованості дітей, підлітків, молоді; виправлення недоліків виховання у школі, сім'ї; регулювання державою (органами державної виконавчої влади) стану соціалізації підростаючого покоління; проведення просвітницько-інформаційної роботи, поширення правової інформації щодо захисту прав й інтересів особи; профорієнтаційна робота серед підростаючого покоління; виховання несприйнятливості негативних

факторів впливу на індивіда; розширення мережі закладів, установ, організацій для проведення дозвілля; усунення причин, що викликають ті чи інші недоліки у поведінці; профілактична робота, спрямована на укріплення сім'ї як соціального інституту.

18. Які форми і заходи превентивної діяльності мають груповий характер?

У превентивній діяльності групового характеру використовують-[^]ся; лекції, відеолекторії; тренінги; бесіди; діагностика поведінки дітей, підлітків, молоді; виявлення негативних змін у поведінці дітей, підлітків за місцем навчання; робота у системі батьки — діти — соціальні педагоги; превентивна робота з формальними колективами і неформальними об'єднаннями; ігри; робота з мікросоціальним оточенням; організація просвітницько-інформаційної роботи серед навчальних і трудових колективів.

19. Які форми й заходи превентивної діяльності мають індивідуальний характер?

У превентивній діяльності групового характеру використовуються: індивідуальна бесіда, консультація; робота за місцем проживання, навчання чи праці (патронаж); організація, корекція навчальної та

трудової діяльності; активізація діяльності школи, інших соціальних інститутів з попередження негативних проявів поведінки; психолого-педагогічна підтримка, допомога, корекція; мобілізація внутрішніх ресурсів індивіда; робота з батьками індивіда, який потребує превентивної роботи, його близькими людьми; соціально-правовий захист**

20. Яка специфіка застосування превентивних методів роботи?

Превентивна діяльність базується передусім на використанні **педагогічних методів**. Важливим є правильне застосування *методів формування суспільної свідомості*. Так, *бесіда*:

1. Використовується протягом усього процесу соціальної роботи з неповнолітнім. Налагодження співпраці, контакту можливе тільки за умови проведення ефективної бесіди, з урахуванням усіх вимог, які її підвищують. У цьому допомагає тактовність, ініціативність, комунікабельність, професіоналізм педагога.

2. Особливо значущою є перша бесіда. Під час її проведення встановлюються дані, якими необхідно буде володіти протягом часу, потрібного для вирішення проблеми.

3. Метод бесіди застосовується стосовно неповнолітнього, його батьків, а також усіх, задіяних до профілактичного процесу.

4. Результативною буде бесіда, тема, план, мета, завдання якої попередньо продумані.

5. Місце, час, умови проведення мають також особливе значення для ефективності бесіди. Вони повинні відповідати цілям її тематики.

Зокрема, *диспут* має місце при вирішенні доцільності застосування того чи іншого методу, профілактичного заходу в роботі з індивідом, його оточенням. Учасниками диспуту можуть виступати педагоги, медики, працівники правоохоронних органів, служби у справах дітей, соціальних служб, а також фізичні особи. *Лекція* на правово- ховну тематику ефективно проходить із залученням працівників правоохоронних органів, фахівців інших державних та суспільних сфер. На ефективність її проведення впливає актуальність обраної тематики, місце, умови і час, відведений для висвітлення проблемного питання. Краще сприйматиметься інформаційний матеріал, якщо лекція проходитиме у формі *відеолекторію*. У заходах плану виховної роботи багатьох навчальних закладів ще практикується проведення *кінолек- торію* за визначеною тематикою.

Серед *методів формування досвіду суспільної поведінки* у превентивній сфері слід назвати вправу, привчання, попередження, доручення:

— *вправа* використовується для засвоєння дитиною вимог щодо захисту прав і законних інтересів неповнолітньої особи і вживається до тих пір, поки її поведінка не набуває автоматичності;

— *привчання* як профілактичний метод повинен застосовуватися, починаючи з раннього віку дитини, а також мати місце у всіх сферах її життєдіяльності;

— *доручення* у превентивній діяльності використовується в індивідуальній роботі та повинне характеризуватися посильністю, стимулюючим впливом;

— *попередження* застосовується у випадку неправомірної поведінки самої дитини чи з метою застереження від порушень правових суспільних норм,

Серед *методів стимулювання і оцінки поведінки* слід назвати *заохочення і покарання*, що в основному застосовуються до самого індивіда. Вони сприяють активізації поведінки особистості, виробленню власної позиції у тій чи іншій ситуації, адекватності у ставленні до оточуючих, до суспільно-правових і моральних норм. Заохочення має вигляд пропаганди та підтримки правомірної поведінки особи, покарання — припинення асоціальної, антигромадської поведінки шляхом накладення певних стягнень, обмежень. Попри різні зовнішні прояви, обидва ці методи формують погляди, переконання, позицію особистості, сприяють покращенню якості її соціалізації.

Важливу групу складають *методи перевірки та оцінки ефективності проведеної роботи*. *Параметричний метод* полягає в зіставленні двох ключових параметрів: вихідного соціального стану клієнта і його стану після застосування форм і методів превентивної діяльності. Різниця між

цими двома параметрами є результатом, що свідчить про ефективність проведеної роботи. *Аналіз опитування* — один з найбільш часто використовуваних методів у превентивній роботі за досліджуваною проблемою. Даний метод дозволяє оперативно одержати дані про заходи, які застосовувались стосовно індивіда, прийняті рішення й стан їх виконання, його соціальний стан і благополуччя,

Соціологічними методами, які застосовуються у превентивній діяльності є:

— *метод аналізу документів* — дозволяє оперативно одержати дані про індивіда та його мікрооточення, які у більшості випадків мають об'єктивний характер;

— *метод експертних оцінок* — заснований на опитуванні або інтерв'юванні й використовується у ситуаціях, коли та або інша проблема потребує оцінки компетентних осіб, що мають глибокі знання про процес або об'єкт дослідження;

— *біографічний метод* — метод, який передбачає використання соціальних біографій;

— *спостереження* — використовується для збору інформації та відомостей про індивіда, його сім'ю, мікросоціальне оточення, застосовується при вивченні зовнішніх проявів поведінки особи без втручання у протікання її діяльності.

Окрім того, застосовуються *медичні* (методи діагностики), *психологічні* (тестування, тренінги), *соціально-педагогічні* (діагностика стану об'єкта превентивної роботи, моделювання), *математичні* (статистична обробка результатів) методи роботи.

21. Якими є рівні превентивної діяльності?

1. *Організаційно-структурний*. На організаційно-структурному рівні розробляються нормативні, методичні матеріали про взаємодію школи, сім'ї, служби у справах дітей, батьків, громадських організацій. Це передбачає і організацію виховуючого середовища неповнолітніх, молодих осіб, що включає активізацію діяльності педагогів, працівників соціальних служб, органів державної виконавчої влади, А ті, у свою чергу, проводять соціальні заходи з організації мікросоціального середовища індивідів, превентивних заходів за місцем їх проживання, навчання, праці, дозвілля. За своїм характером цей напрям є більш загальномасовим.

2. *Психолого-педагогічний*. На психолого-педагогічному рівні робота полягає у практичній діяльності працівників соціальних інститутів, серед яких: центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, клуби за місцем проживання, служби у справах дітей, притулки для неповнолітніх, соціальні педагоги й психологи навчально-виховних закладів. Характеризується застосуванням психолого-педагогічних методів і

прийомів роботи переважно індивідуального та частково групового характеру.

22. У чому спільність і відмінність між соціально-педагогічною і психолого-педагогічною превентивною роботою?

Соціально-педагогічна превентивна робота є системою заходів соціального виховання, що спрямована на створення позитивних соціальних умов для розвитку індивіда. Психолого-педагогічна превентивна робота — це заходи, спрямовані на усунення причин, факторів, умов, що мають десоціалізуючий вплив на розвиток дітей.

Психолого-педагогічна превентивна робота є більш конкретною^ спрямованою на конкретні групи людей чи окремого індивіда, не3 гативне явище чи процес, Спільним між соціально-педагогічною та психолого-педагогічною превентивною роботою є; усунення причин і обставин, що сприяють негативному впливу на особу; організація розвитку особистості на засадах здорового способу життя, високої моральності й духовності; формування негативного ставлення до асоціальних проявів поведінки.

23. Якою є нормативно-правова база превентивної діяльності?

Закони та нормативно-правові акти України: «Про освіту» від 23 травня 1991 року; «Про зайнятість населення» від і березня 1991 року; «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 року; «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» від 24 січня 1995 року; «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року; «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 року; «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 року; Указ Президента України «Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя» від 15 березня 2002 року; «Про соціальні послуги» від 19 червня 2003 року; «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 року; «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей- сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 року; «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» від 2 червня 2005 року.

24. Які методи доцільно використовувати у превентивному прогнозуванні?

У превентивному прогнозуванні й передбаченні доцільно використовувати наступні соціально-педагогічні методи: параметричний як зіставлення стану об'єкта чи процесу на початку і на завершальному етапі превентивної роботи; експертної оцінки з урахуванням думки наукових і практичних працівників; моніторинг як постійне відслідковування змін у стані об'єкта чи процесу виховної роботи; моделювання.

25. Що включає поняття «етика превентивної роботи»?

Моральна відповідальність перед особою, стосовно якої здійснюється превентивна робота; сприйняття інших людей такими, якими вони є; професіоналізм; вміння стримувати емоції, негативні почуття; позитивна налаштованість й мотивація превентивної роботи; відповідальне ставлення до своєї роботи і долі клієнта; стиль проведення бесіди й звертання до клієнта, превентивної роботи загалом.

26. Що може порушити етику превентивної роботи?**I**

Незнання етичних норм педагогом чи працівником; нестриманість емоцій, суджень спеціаліста; невідповідність ціннісних установок педагога і клієнта; темперамент, особистіші риси характеру спеціаліста; незадовільний фізичний чи психічний стан клієнта; постановка не-правильного діагнозу; суб'єктивне ставлення до об'єкта превенції,

27. Які форми прояву етичності педагога, що здійснює превентивну роботу?

Ввічливість, щирість, доброта, співпереживання, вміння вислухати і підтримати людину, не торкатися заборонених тем, стриманість у прояві своїх негативних емоцій спеціалістом, дотримання конфіденційності, дотримання принципів превентивної педагогіки і зокрема «не нанесення шкоди», гуманність.

Діагностично-превентивна діяльність**28. Якими є соціально-економічні детермінанти асоціальної поведінки індивідів?**

1. Зниження життєвого рівня населення.
2. Майнове розшарування у суспільстві, явище соціальної стратифікації.
3. Обмеження в можливостях соціально схвалених способів само-реалізації.
4. Низький рівень доступу до діяльності закладів культури і спорту, позашкільних гуртків, секцій, клубів та ін.
5. Високий рівень безробіття.

29. Якими є соціально-педагогічні детермінанти асоціальної поведінки індивідів?

1. Криза та зниження рівня виховного впливу на підростаюче покоління сім'ї.
2. Зростання кількості неблагополучних сімей та сімей з невідповідним рівнем виховання дітей.
3. Низький рівень мотивації до навчальної діяльності.
4. Неналежний рівень виховання за місцем проживання й навчання.
5. Відсутність продуманої, чітко організованої системи виховання у діяльності різних соціальних інститутів.

30. Якими є соціально-культурні детермінанти асоціальної поведінки індивідів?

1. Зниження рівня морально-естетичного виховання.
2. Поширення кримінальної субкультури.
3. Руйнація духовних цінностей.
4. Панування культу грошей, збагачення.
5. Прийняття суспільством окремих аморальних проявів поведінки.
6. Низький рівень організації дозвілля.

31. Які фактори можуть негативно вплинути на формування асоціальної поведінки індивіда?

На формування асоціальної поведінки індивіда мають вплив: причини сімейного характеру; негативне мікросоціальне оточення; негативний вплив засобів масової інформації; незадовільний статус індивіда; генетичні фактори; інтереси, нахили, здібності індивіда; безвідповідальність батьків; асоціальний вплив батьків; неналежний рівень профілактики з боку педагогів; відсутність позитивного впливу; причини психічного та емоційного характеру.

32. Які етапи дослідження причин, умов і обставин асоціальної поведінки індивіда?

1. Поява соціально-педагогічної проблеми та її виявлення.
2. Знайомство з клієнтом, встановлення довірливих стосунків.
3. Збір і аналіз даних про соціальну ситуацію та складання психолого-педагогічної характеристики індивіда, його мікросоціального оточення.
4. Зіставлення даних, розподіл їх за значущістю.
5. Узагальнення, висновки усіх членів виховного процесу.
6. Педагогічне спостереження та експериментальна перевірка даних.
7. Поглиблене дослідження проблеми шляхом застосування психологічних, соціальних, психолого-педагогічних методик, взаємодії з суб'єктами соціально-педагогічної роботи.
8. Прогнозування розвитку ситуації.
9. Вироблення рекомендацій, проектів дій,

33. Які методи використовуються для аналізу причин асоціальної поведінки індивіда?

1. *Метод спостереження* — використовується при вивченні зовнішніх проявів поведінки людини.
2. *Бесіда* — метод отримання і корекції інформації на основі вербальної комунікації.
3. *Анкетування* — метод збору статистичного матеріалу, шляхом формалізованого опитування діагностуючих.
4. *Опитування* — сукупність методичних прийомів для вивчення й оцінки окремих проявів поведінки та якостей особистості.

5. Метод експертної оцінки — опитування експертів шляхом анкетування й інтерв'ю. Використовується в ситуації, коли потребується оцінка компетентних осіб.

6. Соціометрія — метод опитування і опрацювання первинний змін.

7. Моніторинг — організація постійного відслідкування інформації, включене спостереження, оцінка й аналіз соціальних ситуацій.

8. Тестування — спеціалізовані методи діагностичного обстеження, за допомогою яких отримують кількісну чи якісну характеристику досліджуваного об'єкта.

9. Біографічний метод — спосіб дослідження, корекції, діагностики і проектування життєвого шляху особистості.

10. Параметричний — зіставлення даних на початку і на проміжному етапі дослідження стану об'єкта чи процесу.

11. Ситуаційний аналіз — аналіз проблемних ситуацій на основі використання комплексу соціально-педагогічних методів.

12. Методи обробки статистичних даних.

34. Які суб'єктивні фактори мікросоціального оточення негативного характеру впливають на особистість?

Негативними чинниками суб'єктивного характеру в мікрооточенні індивіда виступають: неблагополучні сім'ї; члени родини з асоціальною поведінкою; неформальні групи антигромадського спрямування; місця (квартири, будинки) збору осіб, які ведуть аморальний спосіб життя; друзі, ровесники з відхиленнями у поведінці.

35. Які економічні фактори формування асоціальної поведінки індивіда?

На формування негативної поведінки індивіда впливають фінансово-економічні фактори. Ними виступають: незадовільне матеріальне становище сім'ї; соціально-економічне становище розвитку країни; низький рівень зайнятості населення, безробіття; еміграція, імміграція; сімейні проблеми економічного характеру; фінансова нестабільність сім'ї.

36. Що розуміється під поняттями «конкретної негативної ситуації індивіда», «умовами формування асоціальної поведінки»?

Конкретна негативна ситуація індивіда — сукупність зовнішніх обставин, у яких опинилися людина і які впливають на її внутрішній світ, що обумовлює асоціальну поведінку.

Умови формування асоціальної поведінки — це фактори соціального середовища, які безпосередньо асоціальні поведінкові прояви не спричиняють, але їх наявність сприяє їх існуванню [119].

37. Чому вчинення асоціальних дій потрібно розглядати як наслідок взаємодії особи і середовища?

Поведінку людини визначає соціальний досвід, який здебільшого формує спрямованість особи, її світогляд, сукупність характерних для неї

поведінкових норм. Вчинення асоціальних дій свідчить про деформованість світоглядних позицій, негативний суспільний досвід, здобутий у взаємостосунках з особами мікросоціального середовища та внаслідок впливу інших соціальних факторів.

38. Що виступає провідним фактором у формуванні асоціальної поведінки?

Одні вчені вважають, що *біологічний* фактор є першочерговим і саме він є причиною соціальних поведінкових відхилень (наприклад, «Теорія вродженого злочинця», психоаналітична концепція поведінкових відхилень). Представники *соціологічного* напрямку стверджують, що поведінка індивіда формується під впливом суспільних факторів, які спонукають особистість до протиправної поведінки. Вагоме значення мають і соціальний, і біологічний фактор. Проте людина формується суспільством, приймаючи його досвід. Потреби суспільства і потреби самого індивіда спонукають до соціалізації. Отже, соціальний фактор має визначальну роль для формування соціальної поведінки.

Індивідуальна превентивна робота

39. Яке значення превентивної педагогіки і діяльності у соціалізації особистості?

Превентивна педагогіка дає базові знання про девіації, девіантну поведінку, яка не відповідає нормам суспільства, механізми її формування, а також як попереджати, подолати ці прояви. Спостерігається протилежний процес: соціалізація особистості — десоціалізація особистості в суспільстві. Сукупність знань, вмінь, достатній науковий рівень методології превентивного виховання сприяє правильній соціалізації індивіда як об'єкта впливу.

40. Хто виступає об'єктом превентивної роботи?

Особи віком до 18 років, а також інші категорії населення, стосовно яких необхідно здійснювати превентивні заходи. Серед них: важко-виховувані неповнолітні; неповнолітні, які схильні до правопорушень; неповнолітні-правопорушники; неповнолітні, які мають відхилення у поведінці; діти, які проживають і виховуються у неблагополучних сім'ях; особи, які перебувають на обліку за аморальну поведінку; підлітки та юнаки, вчинки яких підлягають дії Адміністративного кодексу; підлітки, які скоїли злочин, але їх вчинки не підлягають дії Кримінального кодексу за недосягненням віку, з якого настає кримінальна відповідальність; неповнолітні, звільнені від покарання згідно амністії; рішенням суду передані під нагляд батьків; неповнолітні, засуджені умовно; молоді люди, звільнені з місць позбавлення волі; засуджені за вчинення злочину до виправних робіт; особи, які перебувають на обліку наркодиспансеру за вживання алкогольних чи наркотичних речовин; діти, які бродяжать чи жебракують; діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування;

особи, схильні до суши ду; молоді люди, які ніде не вчаться і не працюють; неповнолітні, як займаються проституцією; сім'я як інститут соціалізації дитини, серед яких: неблагополучні, неповні, багатодітні сім'ї, а також батьки, які встановили опіку й піклування, та ін.

41. У чому полягає специфіка індивідуальної превентивної роботи?

Превентивна робота з індивідом передбачає: реалізацію загальних просвітницько-інформаційних заходів із залученням до них окремих вихованців; надання консультативно-інформаційної допомоги особам віком до 18 років, їх батькам; практичне сприяння у здійсненні гарантованих державою прав неповнолітнього шляхом співпраці з різними соціальними інститутами; надання різноманітних професійних послуг у конкретній життєвій ситуації індивіда; формування високого рівня правосвідомості особи, бажання діяти відповідно до норм моралі й діючого законодавства завдяки застосуванню форм, методів і прийомів педагогічного впливу; здійснення виховного впливу з метою подолання неправильних уявлень про суспільно-правові та моральні норми, негативних рис і навичок поведінки,

42. Які складові індивідуальної превентивної роботи?

Можна виділити дві складові індивідуальної превентивної роботи, спрямованої на запобігання й подолання асоціальних проявів поведінки:

— *соціально-психологічна підтримка* здійснюється з метою недопущення стосовно індивіда морального, психологічного чи фізичного насильства особами з його найближчого оточення, формування у нього адекватної самооцінки, високого рівня самосвідомості;

— *педагогічний вплив* на індивіда забезпечує корекцію відхилень у його правосвідомості та поведінці, сприяє засвоєнню ним правових вимог та формуванню навичок поведінки згідно моральних і правових норм суспільства.

43. У чому полягає негативний вплив асоціальної поведінки індивіда на мікросоціальне оточення?

Вчинення асоціальних дій — це система вчинків, які завдають шкоди суспільству, його індивідам, близьким і особі, яка їх скоює. Людина своїми асоціальними діями впливає не тільки на окремих людей, їх психологічний і емоційний стан, а й на їх вчинки, взаємовідносини, тобто відповідно здійснюється негативний вплив на мікросоціальне оточення загалом. Своїми діями, впливом, діяльністю особа змінює, корегує ситуації та події навколо себе. Унаслідок таких дій особа змінює існуючі норми, негативно впливає на інших людей, соціум. Тому асоціальні дії — це вплив і взаємодія з навколишнім середовищем, в якому перебуває і проживає людина.

44. Які основні умови здійснення індивідуальної превентивної роботи?

Основними умовами превентивної роботи з індивідом є: здійснення індивідуального підходу з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей особистості, соціального мікросередовища, в якому вона виховується; постійне вивчення і своєчасне виявлення негативних змін у життєдіяльності; узгодженість виховної роботи органів освіти, педагогів, сім'ї.

45. Які етапи здійснення індивідуальної превентивної роботи?

Індивідуальний підхід у роботі з неповнолітніми реалізовується за певними етапами.

I етап. Збір інформації здійснюють шляхом вивчення його характеристик, при проведенні бесід з ним, його батьками, педагогами. Мета полягає в тому, щоб виявити причини входження у ту чи іншу групу, порушення прав та інтересів, законодавчо гарантованих державою, вжити заходи для їх усунення.

II етап. Розробка та реалізація плану роботи з неповнолітніми, при здійсненні якого враховують усі виявлені факти.

III етап. Психолого-педагогічна діяльність, корекція впливу факторів соціального становища індивіда.

Об'єкт ранньої превентивної роботи

46. У чому полягає актуальність ранньої превенції асоціальних проявів поведінки?

Дитинство є тим періодом, в якому закладається фундамент майбутньої особистості, тобто, всі норми моралі, правила поведінки, все те, що в подальшому їй пригодиться в житті. І тому важливо закладати позитивну, хорошу інформацію, оскільки:

- психіка дитини надзвичайно пластична і здатна змінюватися;
- спостерігається залежність від батьків і педагогів;
- у цьому періоді дитина володіє підвищеною лабільністю психіки, світосприйняттям.

І тому рання профілактика буде ефективною не з моменту перших проявів негативної поведінки, а з виявленням перших симптомів у стосунках і поведінці дитини і їх найшвидша ліквідація. Дослідженням доведено, що 3/4 важковиховуваних підлітків вже в першому класі проявляли нестійкість у психіці, багато з них опинялися у становищі ізольованих і віддавали перевагу позашкільній сфері взаємовідносин [89, с-102—113].

Рання превенція — це насамперед якомога раннє виявлення негативних проявів поведінки, У даному випадку — в дитинстві.

47. Які превентивні методи і прийоми більш доцільні для різних вікових категорій дітей-дошкільнят?

- *до 3-х років* — казкотерапія, ігри, малюнки, пояснення;
- *з 3-х до 4-х років* — казкотерапія, ігри, малюнки, бесіди, вправи, мультфільми, асоціації;
- *5—6 років* — ігри, бесіди, вправи, мультфільми, казкотерапія, позитивний приклад, порівняння;
- *6—7 років* — бесіда, тренінги, ігри, вправи, мультфільми, казкотерапія, мозкові штурми, завдання.

48. Які ознаки важковиховуваності?

1) недисциплінованість; 2) низька виконавча дисципліна; 3) злість і агресивність; 4) замкнутість; 5) впертість; 6) непокоря позитивним впливам; 7) спрямованість особистості на окремі негативні види асоціальної поведінки; 8) конфліктність; 9) неадекватність самооцінки.

49. У чому сутність індивідуально-диференційованого підходу до превентивної роботи з неповнолітніми правопорушниками?

По-перше, в індивідуальній роботі з правопорушниками обов'язковим є врахування особливостей психіки їх віку. У цей період чітко виявляються психічні відхилення, які можуть прийматися за хуліганські вчинки, розбещеність, аморальну поведінку. Такий підхід дозволяє виявити, коли негативна поведінка неповнолітнього є результатом значних відхилень від правових і моральних норм суспільства, небажання працювати над собою.

По-друге, диференційованість підходу до виховання правопорушників зумовлюється специфікою скоєних ними проступків, правопорушень, злочинів. Ступінь відхилення від моральних і правових норм у неповнолітніх, які скоїли правопорушення та злочини на ґрунті корисливих мотивів, є значним. Це потребує першочергової індивідуально-профілактичної роботи, спрямованої на подолання таких відхилень, як: корисливості, анти гуманності, викривленого розуміння понять справедливості, чесності, стриманості; негативного ставлення до праці, навчання. Зусилля насамперед спрямовують утих неповнолітніх, які вчинили хуліганство, на подолання упущень у їхній правосвідомості.

По-третє, умови проживання й виховання кожного є різними, що передбачає врахування потенційних педагогічних можливостей мікросоціального середовища індивіда.

50. Які основні складові моделі превентивної роботи з важковиховуваними дітьми?

1. Знайомство з особливостями цієї категорії дітей.
2. Діагностика проблеми.

3. Реалізація заходів виховного впливу, що здійснюється на принципах гуманності та віри у можливості дитини.

4. Запобігання шкідливим звичкам і усунення негативних факторів впливу.

5. На основі врахування вікових та психологічних особливостей кожної дитини проведення індивідуальних, групових бесід, інших заходів, форм, методів превентивної роботи.

6. Надання психолого-педагогічної допомоги в кризових ситуаціях*

7. Здійснення контролю за навчанням і поведінкою дитини.

8. Налагодження взаємодії з сім'ями, в яких проживають важковиховувані діти.

9. Усунення факторів негативного впливу і причин важковиховуваності.

51* Які елементи технології превентивної роботи з важковиховуваними дітьми мають обов'язковий характер?

Знайомство з дитиною, його мікросоціальним оточенням.

2. Діагностика проблеми та стану особистісного розвитку дитини.

3. Налагодження взаємодії з сім'ями, у яких перебувають важковиховувані діти.

4. Проведення індивідуальної превентивної роботи.

5. Надання психологічної та соціально-організаційної допомоги у вирішенні проблеми.

6. Запобігання загостренню ситуації, зростанню рівня девіації, дезадаптації шляхом організації виховання дитини у формальному і неформальних колективах.

7. Спрямування розвитку особистості у позитивне русло.

52. Які індивідуально-психологічні особливості розвитку важковиховуваних дітей підліткового віку?

1. Прагнення якомога швидше завоювати статус дорослої людини.
2. Намагання виглядати самостійним і незалежним.
3. Протиріччя норм і оцінок поведінки.
4. Негативне наслідування окремих соціальних типів,
5. Прояв акцентуацій характеру на основі заниження чи завищення самооцінки.
6. Несформованість психіки.
7. Неспроможність соціально сприйнятливим способом компенсувати свою непристосованість до соціального оточення.

***Превентивна робота з особами,
які уникають навчання і праці***

53. Яким є психолого-педагогічний портрет неповнолітньої особи, яка уникає навчання і праці?

Ставлення до навчання й праці є одним з показників рівня педагогічної занедбаності. Поза сферою впливу колективного виховання опиняються ті важковиховувані підлітки, які залишили навчальні заклади через небажання вчитися. Внаслідок бездіяльності батьків, органів у справах неповнолітніх, освіти вони виявляються незайнятими ні навчанням, ні трудовою діяльністю.

Вивчення особливостей особистості, яка уникає праці й навчання, показало деформованість соціальної спрямованості, неадекватність у ставленні до своїх можливостей, значний ступінь відхилень від потреб, у розвитку моральних якостей, інтересів, розумінні ідеалу, перспектив свого майбутнього життя, негативізм і зневіру у ставленні до людей.

54. Чому незайнятість індивіда навчанням чи працею негативно впливає на розвиток девіантної поведінки?

Коли людина має роботу, навчається у певному освітньому закладі, залучена до діяльності гуртків, клубів, секцій, громадських організацій — у неї формуються позитивні інтереси, захоплення, а соціалізація не зазнає деформацій. Якщо ж немає чим зайнятися, у пошуках можливості проявити, виразити себе, свої потенційні можливості й енергію, знайти їх застосування, індивід дуже часто попадає під вплив негативних факторів чи знаходить неправильні шляхи самовираження.

55. У чому полягає актуальність превентивної роботи щодо осіб, які ніде не навчаються і не працюють?

Ефективність запобігання негативним проявам поведінки неповнолітніх залежить від своєчасного усунення причин, що їх зумовлюють. Провівши дослідження складу неповнолітніх правопорушників, які стоять на обліку кримінальної міліції у справах неповнолітніх за видами зайнятості, встановлено, що він має досить стабільну структуру. Так, у 1996р. неповнолітніх правопорушників, які не працювали і не вчилися, було 8,2%, у 1997 р. - 23,8%, 1998 р. - 27,7%, 1999 - 25,2%, 2000р. - 25,1% [125, с.15].

Окрім того, спостерігається зміна поглядів, переконань, уявлень, ціннісних орієнтацій.

56. Які причини упущень у залученні до навчання й праці неповнолітніх?

Причинами упущень у залученні до праці й навчання неповнолітніх осіб є: недостатній вплив сім'ї; недоліки у навчальній і виховній діяльності органів освіти; недоліки в діяльності органів працевлаштування неповнолітніх, професійно-технічних закладів; недоліки в роботі з неповнолітніми у трудових колективах; низький рівень сформованості мотивації до навчальної і трудової діяльності.

Педагогічними правопорушеннями стосовно залучення до навчання і праці є: упущення щодо повернення дітей, які залишили навчання; недостатнє здійснення координаційних зусиль з влаштування на навчання й залучення до праці неповнолітніх.

57. Які особливості проведення соціально-організаційної превентивної роботи з неповнолітніми та молоддю, які ніде не працюють?

Необхідна єдність впливу та зусиль центрів зайнятості населення, центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служб у справах дітей, освіти, прокуратури, суду, кримінальної міліції у справах неповнолітніх.

Соціально-організаційний напрям превентивної роботи спрямований на застосування заходів до середовища неповнолітніх, влаштування й нормалізацію побутових умов, залучення до цього процесу педагогів, батьків, працівників органів у справах неповнолітніх та інших служб.

> Організація навчання передбачає: повернення молодшої людини у заклад, де вона навчається; переведення в інший заклад такого типу; екстерну форму навчання; вечірню форму навчання; направлення у професійно-технічні заклади.

Формами працевлаштування є: через центр зайнятості; направлення на курси; залучення до сприяння працевлаштуванню центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; залучення до громадських робіт.

58. Які особливості проведення психолого-педагогічної превентивної роботи з неповнолітніми та молоддю, які ніде не працюють?

Психолого-педагогічний напрям превентивної роботи спрямований на формування моральних рис та правосвідомості, розвиток вольових якостей, характеру. Це передбачає проведення індивідуальних бесід, психологічних тренінгів і корекційних вправ.

Вирішення питань, пов'язаних з підготовкою неповнолітніх до зайнятості суспільно корисною працею залежить від таких обставин: спрямованості особистості; рівня готовності до вибору майбутньої професії; наявності певних інтересів й нахилів; реальної самооцінки.

Превентивна психолого-педагогічна робота з неповнолітніми та молоддю, які ніде не працюють, має декілька напрямків: інформаційно-просвітницька робота; індивідуальна робота з метою формування правових норм у свідомості й поведінці; роз'яснювальна робота серед батьків, родичів; надання психологічної допомоги; застосування методів переконання.

59. Які відмінності має превентивний процес у функціонуванні навчального і трудового колективу?

Існують певні відмінності в організації виховання й перевиховання індивіда в трудовому і навчальних колективах:

- трудовий колектив характеризується неоднорідним за віком складом людей — є значна кількість таких, які мають великий життєвий досвід, практику виховання власних дітей; у навчальному колективі всі члени його є ровесниками, а дорослими — тільки педагоги;
- різний трудовий склад колективу обумовлює і відмінну структуру взаємовідносин: виховання неповнолітніх у трудовому колективі здійснюється щоденно і в процесі діяльності. Цим забезпечується зв'язок його вивчення з вихованням; закладені у свідомості неповнолітнього уявлення, *погляди*, переконання відразу ж можуть застосовуватися практично у стосунках з дорослими, під їх контролем;
- відмінності, що стосуються самих процесів навчання і праці, внаслідок специфіки яких відрізняються і обов'язки, і відповідальність;
- трудовий і навчальний процес відрізняються режимом праці і навантаженням, що є в основному або розумовим, або фізичним.

Реабілітаційна превентивна робота

60. Що свідчить про зростання ступеня девіантності у поведінці індивіда?

Про зростання ступеня девіантності у поведінці індивіда свідчить: 1) ускладнення й прогресування процесу десоціалізації особистості, поступове зростання рівня девіацій; 2) зростання негативізму в діях, вчинках, проявах поведінки; 3) зростання аморальності у проявах поведінки; 4) глибокий ступінь конфліктності у колі ровесників, серед мікросоціального оточення;

5) однозначність негативної позиції особистості; 6) психологічний дискомфорт у відчуттях людей з мікросоціального оточення особи; 7) безпорадність, розгубленість батьків чи близьких людей, педагогів через низьку результативність процесів перевиховання особистості правопорушника; 8) зростання кількості проявів девіантності особи; 9) різке протистояння особи позитивному впливу педагога, священика, батьків, друзів; 10) потяг особи до негативізму, що має прояв у пошуку друзів з асоціальною чи антисоціальною поведінкою, криміногенних ситуацій і оточення.

61. Які загальні ознаки девіантності у психолого-педагогічній характеристиці правопорушника?

Потреби: домінантність матеріальних, вузько індивідуалізованих потреб; недостатня потреба у пізнанні навколишнього світу; спотворена потреба свободи й самостійності; використання засобів для реалізації власних потреб, які не відповідають нормам моралі та/чи права.

Мотиви поведінки: наслідування більш досвідчених «авторитетів»; спонукання до негативної поведінки старшими особами; бажання завоювати авторитет; меркантильні інтереси.

Причини: неправильне виховання у сім'ї; гіперопіка батьків; не-сформованість відповідальності, дисциплінованості і т.д.; недостатній рівень правових знань; упущення у правовому, морально-духовному розвитку.

Риси характеру: безвідповідальність; недисциплінованість; лінощі; вміння обманювати; неурівноваженість.

62. Які передумови формування особистості правопорушника?

1. Неправильний виховний вплив батьків.
2. Недостатність виховного впливу педагогів.
3. Упущення у профілактичній діяльності органів місцевого самоуправління.

⁴ 4. Негативний вплив мікросоціального оточення (сім'ї, друзів формального колективу чи/ та неформального об'єднання, сусідів, родичів, знайомих).

5. Формування неправильної мотивації життєдіяльності,
6. Деформація моральних й духовних основ особистості.
7. Психологічна травма.
8. Порушення біоенергетики, спадкові відхилення.

63. Які критерії визначають особу правопорушника?

Основними критеріями, на яких повинна базуватися психолого-педагогічна характеристика правопорушника, є: вік, психічний стан і стан здоров'я; зайнятість навчанням чи працею; кількість правопорушень; ступінь відхилень від моральних і правових норм; мета і цілі, мотивація діяльності; ставлення до людей; ставлення до себе, самооцінка; рівень розвитку моральності та духовності.

64. Яка відмінність між особою правопорушника і особою злочинця?

Правопорушник — людина, яка порушує права інших осіб і встановлені в суспільстві норми. Дії правопорушника можуть залежати від рівня світоглядних деформацій, випадку чи настрою людини, її бажань чи негативного впливу мікросоціального оточення, в якому вона знаходиться. Злочинець — це людина, порушення норм співжиття й закону якої мають значний, глибокий ступінь, а також яка ставить за мету свідомо порушити закон, будуючи плани неправомірної поведінки, діючи і керуючись злочинними намірами.

65. Чому до неповнолітньої особи не варто вживати термін «злочинець»?

До неповнолітніх, які скоїли злочин, варто вживати «правопорушник», а не «злочинець» з декількох міркувань.

1. Свідомість, світогляд, уявлення, переконання ще не є цілком сформованими, а отже, така особа не може цілковито бути відповідальною за свої дії.

2. Неповнолітня особа не має таких повноважень, соціальних ролей у суспільстві, що й доросла людина.

3. Враховуючи несформованість психіки особи підліткового чи юнацького віку, не можна навішувати негативні ярлики.

4. Дії неповнолітніх дуже часто є не мотивованими, не обґрунтованими, не адекватними, а випадковими з педагогічної точки зору.

66. У чому полягає актуальність проведення реабілітаційної превентивної роботи?

Потребує вдосконалення система ресоціалізації й контролю за місцем проживання правопорушників, недоліки якої спричиняють зростання правопорушень і злочинності серед неповнолітніх. Актуальність даної проблеми в тому, що: по-перше, після вчинення правопорушення чи злочину неповнолітній не змінює середовища, в якому проживає і виховується, перебуває під впливом соціальних факторів, без урахування яких неможлива правильна організація його перевиховання; по-друге, виховання правопорушників повинні здійснювати органи у справах неповнолітніх, педагогічні й трудові колективи, сім'я, що може бути успішним за умови єдності їх зусиль, тісної взаємодії у виховному процесі; по-третє, виховання неповнолітніх передбачає удосконалення змісту і методики їх виховання в зазначених умовах,

67. Які можливі прояви недотримання педагогічних вимог у поведінці неповнолітнього правопорушника?

У процесі перевиховання неповнолітнього правопорушника доводиться спостерігати недотримання вимог педагога. Це проявляється:

1. У зовнішньому демонструванні свого виправлення. Правопорушник дисципліновано з'являється на виклики до соціального педагога, у державну

установу, але більш глибоке його вивчення переконує в тому, що він насправді допускає правопорушення: пізно приходить додому, підтримує стосунки з членами неформальних об'єднань негативного спрямування, має низьку успішність, допускає пропуски занять без поважних причин.

2. У досягненні поставлених завдань неправильними шляхами. Доказуючи своє виправлення, намагається бути занадто самостійним і незалежним, прагне сам заробляти гроші, не маючи для цього відповідної освіти, спеціальності-

3. У безвідповідальності, недисциплінованості, порушенні виконання покладених обов'язків і доручень,

4. В ухилянні від навчання й праці. Не бажаючи працювати та вчитися, придумують причини для зволікання від виконання таких обов'язків.

5. В ігноруванні викликів у державну установу; вважають профілактичну роботу непотрібною і недоцільною.

6. У скоєнні дрібних правопорушень: допущення хуліганських вчинків, вживання спиртних напоїв.

7. В асоціальній поведінці. Неповнолітній стає неконтрольованим з боку батьків, може не ночувати вдома, проводячи час в кафе, барах, у друзів. Спостерігається зухвале цинічне ставлення до тих, хто навколо.

68. У чому полягає комплексний характер реабілітації правопорушників?

1. Здійснюються заходи, спрямовані на покращення фізичного стану (обстеження і лікування).

2. Мають місце обстеження й лікування психічного здоров'я,

3. Діагностуються житлово-побутові умови індивіда,

4. Надаються юридичні послуги (консультації, заходи, спрямовані на відновленні прав й інтересів особи, захист прав й інтересів),

5. Вирішуються питання організації навчання чи праці.

6. Психолого-педагогічна підтримка з боку навчально-виховних закладів, інших соціальних інститутів.

7. Соціальний захист і підтримка з боку соціальних служб.

8. Створення сприятливого психологічного мікроклімату для життєдіяльності.

69. Які упущення в організації процесу перевиховання неповнолітніх правопорушників призводять до скоєння ними повторних правопорушень та злочинів?

Під час вивчення стану організації виховання неповнолітніх правопорушників виявлено ряд вад, які спричинюють скоєння ними повторних злочинів: недостатня організаційна робота з усунення причин та умов, що сприяють скоєнню правопорушень та злочинів; низький рівень сформованості у правопорушників почуття відповідальності за вчинки; невиконання батьками своїх функцій з виховання дітей; негативний вплив навколишнього середовища, друзів; неналежна організація проведення

неповнолітніми дозвілля. Слід визначити також і причини, які породжені соціально-економічним станом суспільства, а саме: платність послуг у сфері дозвілля; погіршення матеріального добробуту населення; високий рівень незайнятості молоді через відсутність робочих місць; платність навчання; виїзд батьків за межі України з метою отримання заробітку.

70. Яка специфіка організації дозвілля правопорушників як форми впливу на процес перевиховання й виправлення особистості?

Організація дозвільневої діяльності неповнолітніх правопорушників вимагає здійснення таких форм роботи:

- діагностику соціального стану об'єкта виховання;
- психолого-педагогічне вивчення й спостереження;
- визначення завдань профілактичної роботи;
- соціально-правовий захист індивіда;
- проведення індивідуальних превентивних заходів з метою покращення становища особи, впливу її мікросоціального оточення;

- профілактична робота з батьками, друзями, педагогами?
- превентивні заходи щодо неформального об'єднання асоціального спрямування, членом якого є неповнолітній правопорушник;
- застосування форм і методів педагогічного впливу на індивіда.

71. У чому полягає специфіка превентивної роботи з неповнолітніми суїцидальної поведінки?

1. Педагог повинен знати, яким є соціальне і побутове середовище, що оточує ту чи іншу особу
2. Проведення діагностичної роботи на предмет того, які виховні методи застосовують батьки по відношенню до такої особи.
3. Індивідуальна робота з неповнолітніми на основі проведення бесід, консультування, психотерапії, організації роботи священика, психолога, психотерапевта, невропатолога.
4. Превентивна робота серед друзів індивіда і його мікросоціального оточення.

72. У чому сутність превенції проституції як аморальної поведінки серед дівчат?

Вважається, що проституцією в більшій мірі займаються особи, які в дитинстві самі зазнали сексуального насильства чи були зґвалтовані. Це має негативний прояв перш за все у тому, що людина не поводить себе з гідністю, не відчуває себе повноцінною особистістю. Тому першочерговим етапом превенції проституції є подолання, викорінення цієї причини. Наступний етап — це проведення реабілітаційних заходів з налагодження побутових і забезпечення соціальних умов для життєдіяльності. Дієвими є психотерапія, влаштування на роботу.

Превентивна робота має бути адекватною до ситуації. Заходи, методи превенції повинні стимулювати діяльність самої людини, навчити її адекватно поводитись у соціумі, а також поважати себе і самій вирішувати свої проблеми суспільно прийнятним шляхом.

73. Яка сутність поняття «діти вулиці»?

За визначенням Дитячого Фонду Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ), до «дітей вулиці» належать:

- діти, які не спілкуються зі своїми сім'ями, живуть у тимчасових помешканнях або не мають взагалі постійного житла і кожен раз ночують у новому місці; їхніми першочерговими потребами є фізіологічне виживання і пошук житла (безпритульні діти);
- діти, які підтримують контакт з сім'єю, але через перенаселення житла, експлуатацію та різні види насилля проводять більшу частину дня, а іноді й ночі, на вулиці (бездоглядні діти);
- ' — діти — вихованці будинків-інтернатів та притулків, які з різних причин втекли з них і перебувають на вулиці. Тобто, це діти, які перебувають під опікою держави [34].

74. Які особливості превентивної роботи з «дітьми вулиці»?

Потребується загальна профілактика самого явища у суспільстві; має місце вулична соціальна робота, тобто робота з даною категорією осіб за місцем їх «вуличного» проживання; початковим етапом превентивної роботи з «дітьми вулиці» є організація побутових умов їх проживання й виховання; значної уваги потребує перебудова поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій індивіда; реабілітаційний період є тривалим; важко передбачити результат превентивної діяльності з особою даної категорії.

Превентивна робота з особами адиктивної поведінки**75. Які мотиви вживання неповнолітніми алкогольних напоїв, наркотичних речовин, тютюну?**

Почуття цікавості; бажання самоутвердитись у колі ровесників; подолання заборони; необхідність пережити відчуття небезпеки; демонстрація незалежності й дорослості; протест на вимоги батьків, педагогів; бажання зміни емоційного, психічного стану.

76. Які види адиктивної поведінки виділяють?

1. Нехімічна адикція (комп'ютерна адикція, схильність до азартних ігор).
2. Проміжні форми адикції (анорексія — відмова від їжі, булемія — постійне споживання їжі).
3. Хімічна адикція (вживання, вдихання, введення хімічних сполук) [123].

77. Яка відмінність між поняттями «наркоманія» та «адиктивна поведінка»?

Суть цих понять полягає в одному — у вживанні наркотичних і токсичних речовин. Проте, поняття «наркоманія», «токсикоманія» відмінні від поняття «адиктивна поведінка». У понятті «наркоманія» вказується на психічне, фізичне звикання особою до певного виду хімічних речовин. А у понятті «адиктивна поведінка» — говориться про психічну готовність та вживання цих речовин, і не можна говорити про звикання. Це може бути моно- чи полісубстантний характер вживання наркотичних або ж токсичних речовин постійного чи періодичного характеру. Крім того, особа вживає ці речовини через певні проблеми, з метою завдати шкоди своєму здоров'ю, померти.

Отже, основна відмінність полягає у причині вживання наркотичних чи токсичних речовин: особа, хвора на наркоманію чи токсикоманію вживає наркотичні чи токсичні речовини через психічну, фізичну потребу, особа адиктивної поведінки — без звикання через певні проблеми, ситуацію, з певною метою, задля підтвердження свого стилю життя і взаємовідносин у суспільстві.

78- Які наслідки вживання алкогольних напоїв, наркотичних речовин для здоров'я неповнолітніх?

1. Погіршення таких фізичних показників, як витривалість, імунітет, пам'ять, увага, погіршення сприйняття інформації, постійно збуджений стан нервової системи, що призводить до перевтоми, депресій* . . . і. і:
2. Неадекватність поведінки.
3. Деградація особистісних мотивів, потреб, ціннісних орієнтацій самої особистості.
4. Деформація генетичної спадковості.

79. Який зміст превенції алкоголізму, наркоманії, тютюнопаління?

1. Вплив алкогольних напоїв, наркотичних речовин, тютюну на фізичне й психічне здоров'я людини, а також на спадковість людини.
2. Несумісність паління, вживання алкогольних напоїв і наркотичних речовин з основами суспільного життя (організація трудових відносин, дозвілля).
3. Формування моральних, духовних, вольових якостей і негативний вплив алкоголю, наркотиків, тютюну.
4. Моральні й правові наслідки вживання алкоголю, наркотиків, тютюну.

80. Які завдання превентивної роботи з попередження алкоголізму, наркоманії, тютюнопаління?

Необхідним є виконання наступним завдань: 1) формування знань про види та наслідки вживання наркотиків, алкоголю на організм людини; 2) формування неприйнятності та імунітету до вживання алкоголю, наркотиків, тютюну; 3) своєчасне виявлення осіб та факторів, які сприяють поширенню пияцтва, алкоголізму, наркоманії, тютюнопалінню; 4) формування психологічних основ здорового способу життя у кожного індивіда.

81. У чому причини низької ефективності превентивної роботи щодо попередження алкоголізму, наркоманії, ВІЛ/СНІДу?

1. Залучення до превентивної роботи тільки окремих соціальних інститутів.

2. Недостатня робота з населенням.
3. Орієнтація на масову свідомість.
4. Низький рівень пропаганди здорового способу життя, відсутність інноваційних методів для пропаганди здорового способу життя.
5. Закритість тематики для обговорення в засобах масової інформації.
6. Відповідальність за проведення превентивної роботи на високих рівнях устрою держави.
7. Відсутність системної, комплексної роботи по запобіганню цих негативних суспільних явищ,

82. У чому відмінність між делінквентною і адиктивною поведінкою?

Делінквентна — це різновид девіантної поведінки. Але передусім вона базується на психологічній готовності до правопорушення, дій, які постійно повторюються і є асоціальними за спрямованістю. Особа може свідомо спланувати певні протиправні дії, але при цьому залишатись у тверезому стані.

Адиктивна поведінка виникає у результаті вживання різних хімічних речовин і характеризується наявністю пов'язаних з цим проблем. Адиктивна поведінка характеризується неповним усвідомленням своїх дій і стану, тобто, особа може навіть не розуміти, що вона робить, оскільки знаходиться під дією наркотичних речовин чи алкогольних напоїв.

83. Чи варто вважати алкоголізм, тютюнопаління, наркоманію однією з форм суїциду?

Суїцид — це свідоме позбавлення індивідом власного життя. Алкоголізм, тютюнопаління, а тим більше наркоманія — це засоби, за допомогою яких особа завдає шкоди своєму здоров'ю, скорочує своє життя. Тобто, ці явища є своєрідним суїцидом, оскільки людина при цьому повільно вмирає або наближує смерть. З іншого боку, особи, які вживають алкоголь, наркотики чи палять, просто хочуть полегшити, прикрасити своє життя і не завжди усвідомлюють вплив шкідливих речовин на своє життя. А ще вони думають, що з ними нічого не станеться. Отже, питання суперечливе і має дві точки зору.

84. Які шляхи превенції адиктивної поведінки?

1. Високий рівень просвітницько-інформаційної роботи про негативний вплив алкоголю, наркотиків, тютюну, токсичних речовин.
2. Пропаганда здорового способу життя серед дітей, підлітків і молоді.

3. Активізація виховної роботи за місцем проживання, виховання, навчання, праці.
4. Формування громадської свідомості населення.
5. Сприяння самореалізації кожної особистості.

Превентивна робота з неформальними об'єднаннями

85. Яка сутність поняття «неформальне об'єднання»?

Поняття «неформальна група» вживається у контексті малої групи, хоча б одним з членів якої виступає вихованець формального колективу. Неформальні групи можуть бути організовані як у рамках формальних колективів, так і поза ними. Вони утворюються на основі просторової близькості (сусіди), спільності інтересів, особистої симпатії.

86. Які причини створення неформальних об'єднань?

Загалом, причинами створення неформальних об'єднань є: прагнення проявити незалежність, самостійність; бажання задовольнити потреби та інтереси; необхідність у спілкуванні; як форма прояву індивіда; пошук відчуття захисту, комфортності; доступ до інформації, яку неможливо отримати вдома, у формальному колективі; спілкування у межах неформального об'єднання й поза ним; прагнення до отримання гострих відчуттів.

87. У чому полягає актуальність превентивної роботи з неповнолітніми неформальних об'єднань?

Акцентуація на необхідності посилення превенції серед неповнолітніх-членів груп неформального характеру обумовлена рядом особливостей:

— по-перше, неповнолітні, середній вік яких становить 15—17 років, посідають межу між двома віковими категоріями і це ускладнює процес соціалізації молодших;

- по-друге, розмежування підліткового і юнацького віку можна вважати умовним через динамічність процесу розвитку й формування особистості кожної з груп;

- по-третє, перед ними постають проблеми професійного й соціального визначення, до них ставляться подібного ступеня складності вимоги у навчально-виховному процесі, соціалізації;

*- по-четверте, організація виховання особистості потребує індивідуального підходу з урахуванням усіх факторів впливу, чого, як правило, немає у практичній діяльності;

— по-п'яте, завуальованими є самі стосунки у підлітково-юнацьких неформальних об'єднаннях;

— по-шосте, спостерігається зростання показників агресивності, аморальності саме серед не формальних об'єднань неповнолітніх;

— по-сьоме, за останні десятиріччя майже вдвоє зросла злочинність серед неповнолітніх і особливо групова та вчинення тяжких злочинів, пов'язані з проявом жорстокості, насильства.

88. Які психолого-педагогічні особливості членів неформальних об'єднань підлітково-юнацького віку?

Психолого-педагогічні особливості осіб підліткового і юнацького віку та груп неформального характеру, створених ними, характеризуються рядом особливостей. Розмежування підліткового і юнацького віку можна вважати умовним. Підлітковий вік — етап від 10 до 15 років, що відповідає початку переходу від дитинства до юності. Цей період у житті людини відноситься до числа кризових, що пов'язано зі змінами уявлень, переконань, свідомості, діяльності, системи взаємовідносин. Основу формування нових психологічних і особистісних якостей неповнолітнього цього віку складає спілкування, діяльність, дозвілля. Для підлітків характерним є орієнтація поведінки на норми й цінності дорослих, розвиток самооцінки і самосвідомості, інтересу до себе як особистості, своїх можливостей та здібностей. За неналежних умов для індивідуалізації і позитивної реалізації своїх можливостей самоутвердження підлітка може приймати викривлені форми і призводити до відхилень у поведінці. Характерна для їхнього віку імітація поведінки інших осіб тривожить у тому випадку, коли наслідуються негативні риси характеру та асоціальні норми поведінки. Для їхнього віку характерним є високий рівень конформізму, тобто готовності до прийняття групових норм, зміни поведінки чи переконань

у відповідності з 11 позицією.

Юнацький вік — період з 15 до 18 років. У цей час продовжується формування життєвої позиції, ціннісних установок, світогляду. Важливим аспектом юнацького віку є намагання самоутвердитись, а також зусилля самого неповнолітнього, спрямовані на самовдосконалення. З огляду на це, потрібно ретельно слідкувати, щоб ці форми не набули викривленого характеру. Оскільки заради цього неповнолітні можуть йти на порушення моральних і правових норм, можуть втягнутися у діяльність неформальних об'єднань асоціального спрямування.

89. За якими напрямками здійснюється превентивна робота з неформальними об'єднаннями у межах формального колективу?

Превентивна діяльність з групами може реалізовуватися за декількома напрямками: використання потенціалу формальних колективів; створення умов розвитку, реабілітації чи корекції особистості; надання просоціальним групам соціальної допомоги; сумісна діяльність з психологом, батьками, педагогами для профілактики входження не-

повнолітніх у групи асоціального спрямування; переорієнтація неправильних установок.

90. Які основні форми превентивної роботи з неформальними об'єднаннями?

Основними формами превентивної роботи серед неформальних підліткових і юнацьких груп виступають:

- *індивідуальна*, що характеризує взаємодію з неповнолітніми, молоддю, яка виявляє схильність до вчинення негативних дій;
- *групова*, що передбачає здійснення профілактики протиправно! поведінки у формальних колективах, закладах загалом;
- *масова*, що пов'язана з проведенням у закладі навчальних занять, лекцій, бесід, тематичних вечорів.

91. Які етапи здійснення превентивної роботи з неформальними об'єднаннями? *

Превентивну роботу з неформальними об'єднаннями потрібно здійснювати за певними етапами.

1. Ознайомлення з групою, її лідером і членами.
2. Вибір основних показників і критеріїв роботи за результатами здійснення соціального діагнозу.
3. Здійснення безпосередньої профілактичної роботи з неформальною групою та її членами.
4. Корекція відхилень від соціальних норм поведінки.
5. Аналіз результативності соціально-педагогічної роботи з неформальним об'єднанням неповнолітніх.

92. Які напрями, форми і методи превентивної роботи з просоціальними групами неповнолітніх?

1. Соціальна діагностика (інтерв'ю, соціальне опитування, експертна оцінка).
2. Психодіагностика (тести, анкети, соціометрія).
3. Заохочення позитивної спрямованості у функціонуванні групи (формування мотивації, ціннісне орієнтування, організація діяльності, бесіди, лекції).
4. Сприяння реалізації здібностей, позитивних інтересів, захоплень (психоаналіз, цілепокладання, організація успіху, педагогічне спостереження).
5. **РОЗВИТОК** позитивної спрямованості у поведінці кожного індивіда (робота з сім'ями, організація самовиховання, ціннісне орієнтування, вплив на свідомість).
6. Соціальна профілактика (соціальна терапія, бесіди, позитивний приклад, організація сфери побуту, навчання, праці, дозвілля).

93. Які напрями превентивної роботи з неформальними об'єднаннями асоціального спрямування?

1. Профілактична робота з неповнолітнім — членом неформальної групи асоціального спрямування.
2. Соціально-педагогічний захист неповнолітніх, які зазнали насильства й жорстокості з боку осіб неформальних об'єднань асоціального спрямування (соціально-правова допомога; соціально-психологічна підтримка; педагогічний вплив).
3. Безпосередня профілактична робота з неформальними групами неповнолітніх, які проявляють жорстокість і насильство.
4. Робота з батьками неповнолітніх.
5. Налагодження взаємодії працівників усіх структур, задіяних до роботи з неформальними групами неповнолітніх.
6. Корекція поведінки (ігрова корекція, соціально-психологічний тренінг, переконання, психоаналіз, групова терапія).
7. Соціальна реабілітація (статусне заміщення, групова терапія, організація успіху, сімейна терапія, формування перспектив).

94. Які напрями превентивної індивідуальної роботи з членом неформального об'єднання?

На індивідуальному рівні можна визначити такі напрями: індивідуально-профілактична робота з неповнолітнім з метою запобігти порушенню та відновленню його діяльності; організація виховання у сім'ї, формальних і неформальних колективах; проведення заходів, які мають характер соціально-правового захисту та допомоги; розформування, переорієнтація групи негативного спрямування, членом якої є неповнолітній; сприяння у навчанні; реалізація загальних просвітницько-інформаційних заходів із залученням до них вихованців; надання консультативно-інформаційної допомоги вихованцям, їх батькам; практичне сприяння у здійсненні гарантованих державою прав неповнолітнього шляхом співпраці з різними соціальними інститутами; надання різноманітних професійних послуг у конкретній життєвій ситуації; формування високого рівня правосвідомості особи, бажання діяти відповідно до норм моралі й діючого законодавства завдяки застосуванню форм, методів і прийомів педагогічного впливу; здійснення виховного впливу з метою подолання негативних рис і навичок поведінки, неправильних уявлень про суспільні моральні норми.

95. Яка специфіка превентивної роботи з неформальними об'єднаннями, що функціонують поза межами формального колективу?

Превентивна робота з неформальними групами неповнолітніх, створеними і діючими у межах закладу на базі формальних колективів, має свої відмінності щодо тих об'єднань, які функціонують поза його межами.

1. Так, насамперед слід урахувати, що вивчення й діагностування таких груп можливе за умови детального, глибокого, всебічного й комплексного підходу в роботі соціального педагога.

2. Заходи первинної, вторинної, третинної профілактики щодо груп неформального характеру, які функціонують поза межами закладу, здійснюються на рівні органів державної виконавчої влади й місцевого самоврядування із залученням органів у справах неповнолітніх, освіти, культури, спорту, соціальних служб.

3. Здійснення ефективної соціально-педагогічної роботи з неформальними групами неповнолітніх, які функціонують поза межами закладу, можливе тільки за умови налагодження тісної взаємодії та співпраці з працівниками, задіяними до профілактичної роботи у регіоні, населеному пункті.

96. Яку превентивну роботу здійснюють з неформальними групами асоціального спрямування, його членами поза межами навчально-виховних закладів?

1. Якомога раннє виявлення негативної спрямованості групи (діагностика).

2. Усунення умов, факторів, обставин, що провокують асоціальну; поведінку неформального об'єднання, окремих його членів.

3. Організація перевиховання й виправлення за місцем праці й навчання.

4. Організація дозвілля.

5. Активізація виховного процесу в сім'ї.

6. Психолога-педагогічна підтримка й корекція: соціальна терапія, психоаналіз, ігрова корекція, соціально-психологічний тренінг, переконання.

7. Соціально-правовий захист.

97. Які форми має взаємодія соціальних інститутів, задіяних до превентивної роботи з неформальними об'єднаннями?

Така співпраця має наступні форми: вирішення питань, що стосуються захисту прав і законних інтересів дітей через діяльність ко-г місій, координаційних рад, а також у робочому порядку; проведення спільних нарад, конференцій, семінарів, засідань круглого столу; розроблення і виконання комплексних програм діяльності; реалізація просвітницько-інформаційних заходів (лекцій, аудіо- та відеолекторіїв, програм телебачення, виступів по радіо); безпосередня виховна діяльність з неповнолітніми, їхніми батьками у навчально-виховному закладі; вирішення індивідуальних проблем особи через залучення фахівців різних сфер (медицини, правоохоронної, соціальної та ін.); контроль, нагляд за діяльністю і спрямованістю поведінки неформальних груп серед неповнолітніх і молоді у місті; організація дозвілля молодих осіб у діяльності закладів культури, спорту, соціальних служб.

Сім'я як об'єкт превентивної роботи

98. У чому сутність виховного потенціалу сім'ї?

Сім'я повинна здійснювати соціальний, фізичний, духовний розвиток дитини. Якщо не забезпечується виконання цих функцій — виникають девіації у розвитку й вихованні дитини. Звідси — порушення поведінки, деформація поведінкових норм і світоглядних позицій неповнолітніх. За будь-яких обставин сім'я повинна забезпечити функціонування свого інституту. Бездоглядність, соціальне сирітство, аморальність, психологічний дискомфорт, низька успішність, неадекватна життєва позиція, нервові перенапруження — ось далеко не весь перелік наслідків недостатнього виховного потенціалу сім'ї.

99. Які превентивні міри повинні мати місце у діях батьків щодо виховання дітей?

Превентивний виховний вплив батьків включає такі аспекти: 1) формування позитивної моральної атмосфери в сім'ї та мікросоціальному оточенні; 2) виховання любові до праці; 3) залучення дітей до навчання, праці; 4) спрямування захоплень й інтересів дітей у позитивне русло; 5) формування навиків здорового способу життя й правильних норм поведінки; 6) поінформованість про шляхи проведення дозвілля дитиною та характер впливу формальних колективів, друзів, неформальних об'єднань; 7) активізація позитивної діяльності; 8) сприяння у формуванні позитивного мікросоціального оточення дитини; 9) налагодження співпраці з педагогами, наставниками,

100. Чим обумовлюється специфіка вибору форм і методів превентивної роботи з сім'єю особи, яка потребує педагогічного впливу?

Вибір форм і методів в роботі з сім'єю правопорушника обумовлений необхідністю надання соціально-організаційної чи соціально-психологічної допомоги та типом сім'ї, в якій неповнолітній виховується.

1. Налагодження взаєморозуміння між батьками і неповнолітнім.
2. Подолання вад стилю взаємовідносин.
3. Допомога у виборі механізмів впливу на дитину.
4. Організація самостійної роботи батьків з питань виховання й виправлення неповнолітнього.
5. Посилення відповідальності батьків за умови виховання й розвитку дітей.
6. Залучення до організації виховання неповнолітніх у сім'ї працівників органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування.
7. Ізоляція неповнолітнього від батьків шляхом направлення його в інтернат, влаштування на проживання в гуртожиток професійно-технічного закладу, в якому він навчається.

8. Встановлення опіки над неповнолітніми іншими членами родини, які утримують їх, допомагають ізолювати від негативного впливу батьків.

9. Сім'ю неповнолітнього ставлять на облік у службі у справах дітей як неблагополучну і застосовують до батьків заходи виховно-примусового характеру.

101. Які причини втрати батьками впливу на дітей?

Відсутність спільних інтересів; психоемоційна напруга та несумісність; надмірна вимогливість батьків; гіперопіка батьків над дітьми; заміна психоемоційного контакту між батьками і дітьми матеріальними відносинами; безвідповідальність батьків; невміння, неспроможність позитивно вплинути на дитину; алкоголізм, пияцтво батьків як види адиктивної поведінки; бажання лібералізувати стосунки з дітьми.

102. У чому суперечливість міри «позбавлення батьківських прав»?

Аргументи «за»: дитина не піддається негативному впливу з боку батьків; діти перебувають під позитивним впливом, наглядом і контролем педагогів; батьки не вчиняють антипедагогічні дії стосовно своїх дітей.

Аргументи «проти»: дитина не отримує батьківської любові, уваги, ласки; важке входження у нове соціальне середовище як наслідок позбавлення батьківських прав чи несприйняття дитиною нових умов; неповноцінність нових умов проживання; відсутність умов для здобуття досвіду сімейного проживання, самообслуговування.

103. Якою є психолого-педагогічна характеристика дітей категорії «соціальних сиріт»?

Формами прояву відхилень за психолого-педагогічною характеристикою дітей категорії соціальних сиріт виступають наступні.

1. Неповнолітні не можуть знайти спільної мови з однолітками, які проживають у благополучних сім'ях.

2. Нестійкість у поглядах.

3. Дуже часто лідерство в асоціальних проявах поведінки як прагнення самоутвердитись.

4. Брак сили волі, наполегливості, старанності у навчанні,

5. Невпевненість у своїх силах.

6. Замкнутість.

7. Агресивність, озлобленість по відношенню до оточуючих.

8. Дезадаптивність у ціннісних установках (чи потрібно вчитись, добре поводитись, чогось досягти).

9. Песимістичні настрої, втрата оптимізму, віри в майбутнє, перспективи.

104. У чому проявляється індивідуально-диференційований підхід до неповнолітніх категорії соціальних сиріт?

Слід диференційовано підходити до дітей категорії «соціальних сиріт». Психолого-педагогічне вивчення таких неповнолітніх дозволило виділити окремі групи:

1. Діти, які не проявили себе з негативного боку, про факт відсутності або неблагополуччя батьків знає невелике коло осіб.

2. Поведінка неповнолітніх викликає тривогу не тільки з боку родичів, а й школи, громадськості.

3. Крайні прояви бродяжництва, а також вчинення правопорушень, асоціальної поведінки, втеч з дому: 1) випадкові, які опинилися поза виховним впливом через тимчасову відсутність батьків і бездоглядність; 2) діти, які періодично мають такі прояви у поведінці через конфліктні чи дискомфортні стосунки у формальних колективах, неформальних об'єднаннях ровесників чи друзів; 3) діти, які періодично втікають з дому та здійснюють правопорушення через асоціальні умови виховання в сім'ї; 4) діти, які перебувають на вулиці через різні форми психічних відхилень; 5) неповнолітні, які постійно проживають на вулиці.

105. Які ступені вираженості соціального сирітства можна виділити?

1 ступінь — випадковий характер соціальних відхилень (одноразова втеча з дому, конфлікт з родиною чи ровесниками), не закріплений постійністю,

2 ступінь — періодичні та неодноразові порушення поведінкових норм, що свідчать про девіантність неповнолітньої особи (бродяжництво, жебракування, вчинення правопорушень чи злочину);

3 ступінь — глибинний характер девіантності особи, що проявляється через постійність бездоглядності, здійснення негативних вчинків, порушення соціальних норм.

106. Які заходи профілактичної роботи з подолання явища «соціального сирітства» передбачає загальнодержавний рівень?

1. Розробку й впровадження вдію нормативно-правових документів.
2. Удосконалення системи соціального виховання.
3. Підвищення ефективності функціонування соціальних інститутів, які займаються вихованням підростаючого покоління.
4. Підвищення рівня соціального забезпечення сімей та їх дітей.
5. Розвиток соціальної сфери.
6. Підвищення рівня соціального обслуговування населення,
7. Розвиток мережі закладів й установ, які забезпечують соціальну підтримку й реабілітацію осіб категорії соціальних сиріт.

107. Які заходи профілактичної роботи з подолання явища «соціального сирітства» передбачає регіональний рівень?

1. Пошук шляхів профілактики соціального сирітства, виходячи з можливостей регіону.
2. Підвищення ефективності функціонування існуючих організацій, установ, закладів.
3. Розширення мережі та діяльності інститутів, які займаються проблемою соціального сирітства.
4. Налагодження міжвідомчих відносин з питань профілактики соціального сирітства.
5. Профорієнтаційне навчання осіб, які займаються превенцією.
6. Акцентуацію на проблемах, пов'язаних із соціальним сирітством* через засоби масової інформації.
7. Пропаганда соціальних норм у вихованні дітей.

108. Які заходи превентивної роботи з подолання явища «соціального* сирітства» передбачаються на рівні закладів, установ, організацій? ¹

- !. Включення до профілактичних програм завдань з превенції соціального сирітства.
2. Розширення посадових повноважень працівників соціальних інститутів у частині превентивної роботи з попередження, подолання; соціального сирітства.
3. Проведення профілактичної роботи з родинами і сім'ями, батьками зокрема.

4. Організацію превентивних заходів різних напрямків серед дітей, підлітків, молоді.
5. Здійснення просвітницько-інформаційної роботи серед населення. і;
6. Навчання працівників органів державної виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадських і благодійних організацій для роботи з дітьми категорії соціальних сиріт.
7. Проведення «вуличної соціальної роботи».

Соціальні інститути, які здійснюють превентивну роботу

109. Які вимоги ставляться до проведення превентивної роботи?

Превентивна робота повинна здійснюватися: професійно, фахівцем з відповідною підготовкою; з урахуванням таких елементів превентивної роботи, як доцільність застосування того чи іншого методу, специфіки проблеми і т.д.; з передбаченням ефективності застосування того чи іншого методу; на основі превентивного прогнозування; на всіх рівнях,

110. Які компоненти включає модель комплексної превентивної роботи?

1. Діагностику стану соціального об'єкта, процесу чи явища, які потребують превентивного втручання.
2. Проведення масових заходів, що включають святкові заходи, ігри, вправи, змагання, конкурси, відеолеторій.
3. Залучення до активної навчальної і трудової діяльності осіб, які ніде не вчаться і не працюють.
4. Сприяння і розвиток здібностей, позитивних інтересів кожної особистості.
5. Проведення групової роботи у межах формальних колективів і неформальних об'єднань (тренінгів, змагань, конкурсів).
6. Проведення корекційно-реабілітаційної превентивної роботи з особами, які проявили поведінкові відхилення.
7. Превентивне прогнозування.
8. Реалізація превентивних заходів морального, правового, статевого, трудового, духовного виховання,

111. Які заходи здійснюються щодо усунення негативних факторів впливу мікросоціального оточення на індивіда?

Превентивними заходами з усунення впливу на неповнолітніх негативних факторів мікросоціального оточення є: проведення профілактичних заходів у співпраці з органами у справах неповнолітніх з метою виявлення фактів порушення прав дітей; застосування заходів переконання, примусу до осіб, які ведуть антигромадський, аморальний спосіб життя; залучення до участі в діяльності позашкільних закладів; розформування груп з антигромадською поведінкою; залучення до праці, навчання; індивідуальна профілактична робота з дитиною за місцем її проживання;

організація проведення неповнолітніми дозвілля; активізація профілактичної роботи.

112. У чому суть низької превентивної ролі школи на сучасному етапі?

Низька мотивація учнів до навчальної діяльності; першочерговість орієнтації на здобуття знань і в другу чергу — на моральне, духовне виховання підростаючого покоління; невірний вибір та низька ефективність методів виховного процесу; невміння вчителів обґрунтувати важливість знань, залучити учня до навчальної діяльності; відсутність індивідуального підходу до недисциплінованих і невстигаючих учнів; орієнтація педагогів у навчально-виховній роботі на успішного учня; відсутність належних умов для проведення дозвілля у позана- вчальний час.

113. Які умови ефективної превентивної діяльності педагогічного колективу з неповнолітніми правопорушниками?

Основними умовами є: а) здійснення індивідуального підходу з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей, умов проживання в сім'ї та стосунків у формальному колективі і неформальному об'єднанні; б) постійне вивчення і своєчасне виявлення негативних змін у житті неповнолітнього; в) залучення правопорушника до активної життєдіяльності колективу; г) узгодженість виховної роботи органів у справах неповнолітніх, педагогів, сім'ї.

114. У чому специфіка превентивної роботи у діяльності соціального педагога навчально-виховного закладу?

Соціально-педагогічна діяльність у превентивній сфері характеризується рядом особливостей.

1. Необхідною є постійна діагностика рівня правосвідомості неповнолітніх. Це вимагає аналізу розуміння ними окремих понять, глибини їх сформованості. Потрібне постійне психолого-педагогічне вивчення кожної дитини.

2. Дуже важливим є урахування факторів зовнішнього впливу на дитину, їх рівня і якості (формального і неформального оточення, членів сім'ї).

3. Превентивна робота загалом потребує диференційованого підходу в кожній конкретній ситуації, тобто, урахування: специфіки категорії особи, яка потребує соціально-правового захисту і допомоги; особливостей життєдіяльності неповнолітнього у різних сферах; специфіки впливу на кожного індивіда залежно від умов його виховання й проживання, психолого-педагогічної характеристики, очікуваних результатів профілактично-реабілітаційної роботи.

4. Варіативною є сама технологія превентивної роботи. Це потребує знань шляхів захисту індивіда з урахуванням його вихідного соціального стану та форм, методів надання соціально-правової й психолого-педагогічної допомоги.

5. Технології превентивної роботи повинні бути прозорими, чіткими, доцільними, обґрунтованими і зрозумілими як для самого неповнолітнього, так і для його батьків.

6. Соціально-педагогічна превентивна робота вимагає здійснення соціально-превентивного прогнозу, що свідчить про професіоналізм, високий фаховий рівень.

1. Як правило, соціально-педагогічна діяльність має комплексний характер, спрямована на нормалізацію стосунків неповнолітнього, його соціально-правового статусу, корекцію відхилень у правосвідомості, налагодження взаємодії усіх осіб, причетних до його виховання й організації життєдіяльності.

115. У чому проявляється низький рівень організації дозвільневої діяльності?

Проблему дозвілля неповнолітніх можна розглядати удвох аспектах. З одного боку — відсутність чи слабка організація культурно-масових заходів, платність послуг, недостатнє інформування, неналагодженість взаємодії учасників виховного процесу. З іншого — вплив неформальних об'єднань, осіб, які ведуть антигромадський чи аморальний спосіб життя, низький освітній рівень батьків, а також програми, фільми телебачення та сайти інтернету з негативною інформацією. Усе це стає причиною того, що дозвілля неповнолітніх є неорганізованим, безцільним, що рано чи пізно призводить до збіднення їх інтересів.

116. У чому полягає сутність превентивної роботи громадських дитячих і юнацьких організацій?

Діяльність громадських дитячих і юнацьких організацій сприяє: формуванню правильних поглядів, уявлень, переконань й задоволенню потреб в емоційному контакті з ровесниками, друзями; самоаналізу й самореалізації; виробленню правильних норм й правил поведінки; розвитку захоплень, здібностей, інтересів; формуванню особистості дитини, її психологічних, моральних, вольових, духовних якостей; розвитку колективізму, альтруїзму; формуванню світогляду й розширенню світобачення,

117. Які основні превентивні заходи, форми й методи застосовуються у діяльності центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді?

Відеолекторій, лекції, бесіди, тренінги, діяльність у межах мобільних консул ьт пункті в, діагностування поведінкових відхилень, психолога-педагогічна підтримка, соціально-правовий захист окремих індивідів. А також діяльність, передбачена у межах функціонування спеціалізованих служб, які діють на базі центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді:

~ Спеціалізована служба соціальної підтримки сімей «Родинний дім»;

- Спеціалізована служба психологічної допомоги «Телефон довіри»;
- «Кризовий центр соціально-психологічної допомоги»;
- Центр соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями;
- Мобільний консультативний пункт соціальної роботи в сільській та гірській місцевостях;
- Консультативний пункт для ін'єкційних споживачів наркотиків «Довіра»;
- Спеціалізована служба соціального супроводу молоді, яка перебуває у місцях позбавлення волі чи повернулася з місць позбавлення волі.

118. Які основні превентивні заходи, форми й методи застосовуються у діяльності служби у справах дітей? \л

1. Превентивна робота з групами неповнолітніх у формальних колективах та з неповнолітніми неформальних об'єднань.
2. Індивідуальна робота з особами різних категорій.
3. Захист прав й інтересів дітей.
4. Превентивна корекційно-реабілітаційна робота з батьками дітей, виховання яких викликає труднощі.
5. Координація зусиль соціальних інститутів, причетних до профілактичної роботи.
6. Соціально-педагогічний патронаж соціально уразливих категорій, правопорушників різних категорій та сімей з невідповідним рівнем виховання дітей.
7. Дослідження проблем дітей, підлітків, молоді у межах населеного пункту.
8. Вивчення ефективності профілактичної виховної роботи окремих організацій, установ, закладів незалежно від форм власності.
9. Вирішення проблемних ситуацій, які вимагають втручання органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування.
10. Проведення заходів масової профілактичної роботи (лекцій, бесід, роз'яснення, конференцій, нарад, засідань круглого столу та ін.).
11. Реалізація заходів у межах, передбачених профілактичними програмами і проектами.
12. Реабілітаційна превентивна робота.

119. Які особливості превенції яведінкових відхилень серед неповнолітніх і молоді в окремих країнах світу?

Наприклад, у Фінляндії стосовно підлітків і молоді з негативною поведінкою застосовуються спеціальні системи соціальних превентивних мір впливу. При бюро соціальних послуг є центр тимчасового утримання підлітків з девіантною поведінкою, де вони можуть перебувати від 3-х днів до 3-х місяців. За час перебування підлітка в центрі тимчасового утримання

соціальний працівник проводить роботу одночасно з ним і його сім'єю. Здійснюється медичне і психологічне обстеження, з'ясовуються причини девіацій. При особливо важких девіаціях бюро пропонує підліткові, із згоди його батьків і його самого, тимчасове перебування в спеціальному виховному закладі. І тільки в окремих випадках у такі заклади направляють неповнолітніх за рішенням суду [11, с.62].

У Чехії з метою впливу на правопорушників створено інститут попереджувального нагляду, який є базою примусової опіки, перевиховання. Опіку здійснюють соціальні куратори, які надають допомогу в працевлаштуванні та у побутовому визначенні. Окрім того, тут існують виховні діагностичні заклади, створені для профілактики правопорушень. У центрі правопорушник може перебувати до 2-х місяців і, якщо доказана його провина, він направляється до виховного закладу, тип якого обирають за ступенем його педагогічної занедбаності [60, с. 204].

120. Які інноваційні підходи до превентивної реабілітаційної роботи з неповнолітніми правопорушниками можна простежити у зарубіжних країнах?

З переглянутого досвіду виховної роботи з умовно засудженими неповнолітніми у зарубіжних країнах цінним для системи організації такої діяльності у нашій державі, є: розширення сфери соціальної роботи; удосконалення практики припинення профілактичної роботи у випадках позитивного результату; виконання неповнолітніми громадських робіт; обстеження таких осіб на предмет відхилень у психічному розвитку, проведення періодичного тестування на наркотики, токсичні речовини, вживання спиртних напоїв; удосконалення системи контролю їх поведінки [93, с. 37].

121. Які умови підвищення ефективності організації превентивної діяльності?

Істотне підвищення ефективності процесу виховання й перевиховання неповнолітніх можливе за таких умов:

— усунення причин, умов та обставин, які знижують ефективність виховної роботи з ними і призводять до скоєння правопорушень, злочинів, аморальних і протиправних дій;

-забезпечення єдності, послідовності і наступності в спільній діяльності працівників служб у справах дітей, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, соціальних служб, прокуратури, суду, педагогічних працівників закладів освіти, сім'ї та церкви;

— реалізація змісту виховної роботи з урахуванням особливостей особистості неповнолітніх правопорушників, спрямовуючи його на формування рис особистості, які стримують від скоєння негативних вчинків;

— створення сприятливого у процесі виховання неповнолітніх оточення;

3^0 ↗ *Розділ 7*
формування в неповнолітніх правопорушників бажання і потреби змінити на краще свою поведінку, розвиток у них позитивних інтересів, уміння організовувати дозвілля.

Релігійний Вплив як фактор превенції

122. Яка роль релігії у превенції негативних явищ серед молоді та підлітків?

Релігія як фактор виховання впливає на особу, прищеплює їй певні моральні цінності, якості, установки. Моральні засади християнства формують в особистості почуття поваги до іншої особи, справедливості, відповідальності за свої вчинки і поведінку. Такі моральні положення як любов до Бога і ближнього, заповіді «не кради», «не вбий», «не свідчи неправдиво» виховують особистість у дусі любові до інших, прищеплюють певні норми, яких у суспільстві потрібно дотримуватись.

с 123. Які шляхи превентивної роботи церкви на сучасному етапі розвитку суспільства?

Сучасний стан злочинності й аморальності свідчить про необхідність активізації позитивної діяльності церкви як фактора впливу на світогляд індивіда. Насамперед постає завдання підвищення рівня громадської свідомості та духовності. Можна виділити наступні шляхи:

1. Організація просвітницьких заходів на рівні органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування: підготовка до першого Причастя; факультативні й спеціальні курси у загальноосвітніх школах; навчальні курси у вищих закладах освіти; підготовка до шлюбу; висвітлення релігійної інформації через радіо, телебачення; організація релігійно-світських просвітницько-інформаційних передач; проведення лекцій у рамках батьківського й молодіжного всеобучу.

2. Соціально спрямована діяльність церкви у співпраці з молодіжними, громадськими, благодійними організаціями як недержавними структурами.

3. Підвищення ролі християнських традицій, звичаїв українського народу, оскільки наша нація — духовно багата й чиста і джерела духовності потрібно шукати у багатовіковій історії держави.

4. Формування високої моральності й духовності у навчально-виховній діяльності загальноосвітніх закладів, позашкільних установ і організацій.

5. Підвищення ролі релігії у поєднанні з світськими формами духовності — етики, естетики, мистецтва, літератури, що передбачає формування і розвиток світогляду, смаків, етики суспільних відносин,

124. Які протиріччя у залученні церкви до системи суспільної превентивної діяльності?

Залучення церкви до профілактичної роботи на сучасному етапі має ряд суперечностей.

1. Державні заклади, школа законодавчо відокремлені від церкви.

2. Функціонування декількох конфесій.

3. Панування різних релігійних сект, напрямків, вірувань, що деякою мірою підриває авторитет самої церкви.

4. Неоднозначність ставлення до церкви громадян, зокрема правопорушників, їхніх батьків.

5. Непідготовленість до такої роботи та брак часу самих священників і педагогів.

125. Чим обумовлюється актуальність превентивної роботи церкви?

Загалом, актуальність залучення церкви до виправлення правопорушників обумовлюється: 1) статистичними показниками, згідно яких віруючі правопорушники легше стають на шлях виправлення; 2) завданнями підвищення духовності підростаючого покоління і насамперед осіб, які здійснюють негативні вчинки; 3) високим потенціалом релігії у формуванні

моральних і духовних цінностей індивіда; 4) проведенням церквою заходів, які підтримуються суспільством; 5) індивідуалізацією виховного впливу; 6) впливом на внутрішні ресурси особистості, на роботу над собою власними зусиллями; 7) необхідністю пошуку шляхів впливу, які кардинально змінюють світогляд, поведінкові норми,

126. Які форми превентивної роботи церкви?

Формами виховної роботи церкви виступають: залучення до Святих Таїнств (сповідь, причастя та ІН.), вшанування релігійних свят, відвідування Богослужінь, проведення індивідуальних бесід, залучення до недільної школи і благодійної діяльності. Виховний вплив має релігійна музика, живопис, архітектура.

Взаємодія церкви з державними структурами, соціальними інститутами з питань виховання, перевиховання і виправлення правопорушників забезпечується: проведенням спільних нарад, конференцій, засідань круглих столів, вирішенням організаційних питань з профілактики негативних поведінкових проявів кожного індивіда у робочому порядку та ін.

127. Які завдання церкви у превентивній роботі з індивідом?

Поетапними завданнями церкви стосовно організації превентивної роботи з індивідом є:

I. Стимулювання самопізнання й самоаналізу («що я роблю добре, а що ні», «за якими критеріями я вибираю позитив чи негатив»).

II. Здійснення самоконтролю («ця моя дія відповідає вимогам релігійного вчення, а ця — суперечить»).

III. Сприяння самореалізації,

128. Які методи релігійного характеру щодо саморегуляції й самовиховання особи є цінними у превентивній педагогіці?

Молитва, дотримання посту, покаяння, спокута, сповідь, Причастя та інші Святі Таїнства.

Основа превентивної діяльності

313

7.2. Зміст практичних занять з підготовки до превентивної діяльності

Практичне заняття № 1

ПОЛІКАЗУАЛЬНІСТЬ ПРИЧИН ДЕВІАНТНОЇ ТА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ІНДИВІДА

Мета: навчитись діагностувати причини негативної асоціальної поведінки індивіда, групи.

Питання для опрацювання: Ідеологічна детермінація правопорушень. Соціальні детермінанти правопорушень. Економічний фактор впливу на асоціальну поведінку індивіда. Виховний потенціал сім'ї і школи в умовах сьогодення. Умови та обставини вчинення неповнолітніми правопорушень, злочинів, адиктивних дій.

Основні поняття та термінологія: причини правопорушень та злочинів, асоціальних дій, криміналізація, конкретна життєва ситуація, умови та обставини, що впливають на вчинки особистості, соціальна дезадаптація, моральна деградація, мікросоціальне оточення **індивіда**.

Завдання (Д/з). Підготувати інформаційні повідомлення щодо правового захисту неповнолітніх: які перебувають на внутрішкільно- му обліку; які вчинили адміністративне правопорушення у віці 15 років, 17 років; під час судового засідання по розгляду справи про вчинене неповнолітнім правопорушення; при направленні в спеціальні заклади для неповнолітніх та їх перебування у них; при перебуванні на обліку в органах у справах неповнолітніх.

Вправа «Суспільні явища маргінального характеру».
Група ділиться на декілька команд, кожна з яких працює, визначаючи напрями суспільного життя, які потребують превентивної діяльності: «Алкоголізм», «Наркоманія», «Хвороби, що передаються статевим шляхом», «ВІЛ/СНІД», «Злочинність», «Правопорушення», «Асоціальне сирітство», «Бездоглядність і безпритульність»...

Рольова гра 1.
У соціальну службу приходить хлопець, засуджений умовно за крадіжки, віком 25 років, який змінив кілька місць роботи, з проблемою, що він не може себе реалізувати в жодній з них. Соціальний працівник служби спробував розібратися з його проблемою. І він прийшов до висновку, що цей молодий хлопець просто не має ніякої мети в житті, сам не знає, чого хоче. Частково проблема *полягає* у складності характеру — він некомунікабельний, що також спричинює часті зміни роботи. Окрім того, хлопець нічим не цікавиться, мало спілкується з людьми. Соціальний працівник рекомендує...

Завдання І Заповнити таблицю.

Таблиця ЛЛ

Особливості діагностично-превентивної роботи

Детермінанти асоціальних дій неповнолітніх	Стисла характеристика детермінант асоціальних дій неповнолітніх	Заходи з усунення причин асоціальних дій	Пропозиції, примітки

Завдання 2. Скласти перелік і описати причини правопорушень, здійснюваних неповнолітніми, з досвіду Вашої роботи у виховних закладах під час проходження педагогічної практики.

Завдання 3- Скласти модель соціального консультування з матір'ю, яка виховує дитину з відхиленнями у поведінці (пропуски занять у школі без поважних причин, хуліганство) у ранньому віці (10 років).

Завдання 4. Дати характеристику соціологічних, соціально-психологічних та соціально-педагогічних діагностичних процедур індивідуального характеру, заповнивши таблицю:

Таблиця К2.

Порівняльна характеристика соціологічних, психологічних, соціально-педагогічних процедур

№ п/п	Соціологічна діагностична процедура	Психологічна діагностична процедура	Соціально-педагогічна діагностична процедура	Примітка

Ситуація для роздумів.

Одній мамі під час подорожі надокучало вередливе дитя.

— Та сядь уже нарешті!

Але дитина, здавалося, не чула наказу і знову ставала на сидіння, щоб дивитися у вікно.

Знервована мати взяла дитину і посадила поруч зі собою. Дитя глянуло на неї і гордо вимовило:

- Назовні я сиджу, але всередині — стою (Б. Ферреро);&

Практичне заняття №2

СИСТЕМА ПРЕВЕНТИВНИХ ЗАХОДІВ У ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ЗАКЛАДУ

Мета: визначення специфіки комплексної превентивної діяльності у загальноосвітній школі; здобуття навиків превентивної просвітницько-інформаційної та практичної роботи серед дітей і молоді.

Питання для опрацювання: Особливості виховання учнів у сучасній школі. Педагогічна діагностика та рання профілактика відхилень у поведінці школяра. Подолання неуспішності учнів як засіб профілактики правопорушень. Профілактична робота з колективом класу. Взаємодія школи з батьками. Особливості навчально-виховного процесу в навчальному закладі в умовах сьогодення. Інноваційні підходи до виховного процесу в школі. Повноваження й обов'язки соціального педагога у галузі

превентивної роботи. Специфіка педагогічної превентивної діяльності у системі попередження негативних поведінко-вих явищ.

Основні поняття та термінологія: гуманізація навчально-виховного процесу, педагогічна діагностика, неуспішність та невідвідування занять як передумови вчинення правопорушень, рання профілактика відхилень у поведінці особи школяра, система превентивної роботи.

Завдання (Д/з). Користуючись теоретичним матеріалом до теми, зробити ґрунтовний аналіз системи превентивної роботи у діяльності соціального педагога загальноосвітнього закладу, заповнивши таблицю.

Таблиця 2. Л

Превентивна робота у діяльності соціального педагога

Нормативно-правова база діяльності	Об'єкти превентивної роботи	Зміст превентивної роботи	Напрями, форми й методи	Специфіка реалізації превентивних заходів

Завдання (Д/з). Скласти характеристику інноваційних підходів до виховного процесу в навчально-виховному закладі.

Вправа «Знай права дітей».

Мета: формувати у студентів вміння структурувати положення Закону України «Про охорону дитинства», навички застосовувати набуті знання на практиці.

Хід вправи: групу студентів поділено на 5 команд — експертів, які вивчають, користуючись текстом Закону України «Про охорону дитинства», особисті, соціальні, культурні, політичні, громадянські права. Результати досліджень подаються у письмовій формі для аналізу й обговорення,

Вправа «Засідання шкільної ради профілактики».

Учасники: голова шкільної ради профілактики (директор школи), члени шкільної ради профілактики (соціальний педагог, вчителі, психолог, представники учнівського активу школи).

Ситуація: учень не відвідує уроки історії через те, що вчитель повівся стосовно нього некоректно.

Гра передбачає пояснення учня, вчителя, батьків неповнолітнього та прийняття рішення.

Завдання 1. Заповнити таблицю, використовуючи теоретико-методичний матеріал до практичної роботи (див. Методичні розробки, 2, 7).

Таблиця 2.2.

Превентивна робота у загальноосвітній школі				
Асоціаль-ні дії	Зміст пре-венції	Форми і ме-тоди роботи	Учасники вихов-ного процесу	Очікуваний результат

Завдання 2. Учень 6-го класу попав під вплив неформального об'єднання з антигромадською спрямованістю поведінки. Мати впливу на сина не має. З колективом класу стосунки у неповнолітнього відчужені. Ваші дії як соціального педагога навчального закладу. Скласти комплексний план роботи з учнем.

Практичне заняття № 3 ПРЕВЕНТИВНА РОБОТА СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ

Мета: дослідити специфіку превентивної роботи у діяльності соціальної служби та визначити загальні технології превенції негативних соціальних явищ.

Питання для опрацювання: Соціальні служби: їх перелік, специфіка роботи. Місце превентивних заходів у системі соціальних служб. Співвідношення профілактики, реабілітації, перевиховання у превентивній роботі соціальних служб та їх специфіка у залежності від посадових повноважень.

Основні робочі поняття та термінологія: соціальні служби, центр зайнятості населення, центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, спеціалізовані служби ЦСССДМ, програми превентивної роботи, взаємодія соціальних інститутів.

Завдання (Д/з): Скласти програму превентивної роботи соціальної служби (за вибором),

Брейн-ринг «Соціальні служби та їх превентивна робота серед неповнолітніх і молоді».

Умови проведення брейн-рингу: група ділиться на дві команди; кожна вірна відповідь оцінюється 1 балом.

- 1. Превентивна робота здійснюється такими службами ...
- 2. Провідна функція при здійсненні превентивної роботи серед неповнолітніх належить до повноважень працівників ...
- 3. Реабілітація поведінки правопорушників здійснюється ...
- 4. Профілактикою аморальної поведінки серед дівчат передусім займається ...
- 5. Антиалкогольні, анти наркоман ійн і акції здійснюються ...
- 6. Превенція суїциду серед молоді — це функція ...
- 7. Рання профілактика девіантної поведінки забезпечується діяльністю ...

8. Превентивні заходи з безробітною молоддю здійснюють ...
9. Виявлення неблагополучних сімей, у яких на утриманні є неповнолітні діти — це функція ...
10. Первинна профілактична робота повинна проводитись у ...

Вправа, Група ділиться на 3 команди. Кожна з них вибирає соціальну службу, в якій вони бажають працювати. Їх завданням є розробити план превентивних заходів за провідним напрямком діяльності. Після самостійної роботи проводиться обговорення, робляться висновки, записи.

Завдання Ї Заповнити таблицю.

Таблиця 3Л>
Превенція у діяльності соціальних служб

Соціальна служба :	Превентивні заходи у діяльності соціальної служби	Проблеми, недоліки й перспективи при здійсненні превентивної роботи

318

Розд іл 7

Завдання 2, Використовуючи роздатковий матеріал до курсу (див. Методичні розробки, 13), визначити превентивні заходи й міри, які належать у нашому суспільстві до компетенції соціальних служб,

Практичне заняття № 4 ПРЕВЕНТИВНА РОБОТА ОРГАНІВ У СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНІХ

Мета: визначити специфіку превентивної діяльності інститутів системи органів у справах неповнолітніх.

Питання для опрацювання: Органи у справах неповнолітніх та специфіка їх діяльності. Технологічність превентивної роботи у діяльності органів у справах неповнолітніх: нормативні положення та функціональні повноваження працівників. Взаємодія органів у справах неповнолітніх з питань превенції негативних проявів поведінки індивідів.

Основні робочі поняття та термінологія: органи державної виконавчої влади і місцевого самоврядування, служба у справах дітей, притулок для неповнолітніх, кримінальна міліція у справах неповнолітніх, СУД> функціональні обов'язки, посадові повноваження.

Завдання (Д/з). Проаналізувати та визначити основні напрямки превентивної роботи органів у справах неповнолітніх, передбачені Законом України «Про органи і служби у справах неповнолітніх і спеціальні заклади для неповнолітніх».

Завдання 1. Проаналізувавши проблемні ситуації, визначити специфіку діяльності соціальних служб, ССД, КМСН, інших соціальних інститутів з правового захисту неповнолітніх. Результати записати у таблицю.

Таблиця 4.1.

Превентивна діяльність органів у справах неповнолітніх			
Ситуація №	Діяльність КМСН	Діяльність ССД	Діяльність інших органів у справах неповнолітніх
Зміст профілактики			
Форми і методи роботи			
Висновок			

Проблемна ситуація №1 Мати 4-х неповнолітніх дітей веде аморальний спосіб життя. Вона утримує дітей сама, не маючи підтримки ні від власних батьків, ні від чоловіка, який з нею розлучився й уникає контактів із сім'єю.

Які заходи профілактичної роботи повинні застосовувати органи у справах неповнолітніх, щоб урегулювати дану ситуацію?

Проблемна ситуація №2. Які заходи згідно нормативно-правових вимог можуть бути вжиті стосовно неповнолітнього, якому 13 років, що носив із собою ножа?

Проблемна ситуація №3. За вчинення злочину неповнолітній був засуджений умовно і переданий під нагляд трудового колективу. Однак за постійні прогули рішенням колективу був звільнений з роботи. Які наступні дії можуть бути застосовані до нього згідно законодавства України?

Проблемна ситуація №4. Дівчина віком 17 років влаштувалась працювати у нічний бар, не оформляючи документів офіційно. Через якийсь час її було звільнено без належних на це підстав. Які дії органів у справах неповнолітніх уданій ситуації? Як відновити порушені права дівчини як неповнолітньої особи?

Завдання 3* Розробити програму превентивної роботи загальноосвітньої школи, ураховуючи необхідність співпраці з органами у справах неповнолітніх.

Практичне заняття № 5 ПРЕВЕНТИВНА РОБОТА З ДОШКІЛЬНЯТАМИ

;-!"i

Мета: дослідження форм, методів, технологій превентивної роботи з дошкільнятами.

Питання для опрацювання: Актуальність ранньої превенції асоціальних проявів поведінки. Етапи проведення первинної та ранньої превенції. Методи ранньої превенції. Превентивне прогнозування й моделювання.

Основні робочі поняття та термінологія: рання превенція, дошкільний вік, дитячий садок, діагностика превентивних відхилень, превентивне прогнозування.

Завдання (Д/з). Зробити інформаційне повідомлення про стан профілактики правопорушень серед дошкільнят.

Завдання 1. Завершити текст.

Три чверті усіх важких підлітків уже в першому класі проявляють нестійкість у поведінці, грубощі, жорстокість, конфліктують з педагогами. Багато з них уже у 1—2 класах опиняються у становищі «ізольованих» і надають перевагу позашкільній сфері взаємовідносин. Отже, необхідною умовою ранньої профілактики має бути: ...

Завдання 2. У превентивному прогнозуванні використовуються такі основні методи: параметричний, моніторинг, експертна оцінка,

моделювання. Виходячи з цього, розробити програму превентивного виховання на півріччя з дошкільнятами у дитячому садку.

Завдання 3. Скласти план бесіди у дитячому садку з дітьми 5-річного віку на тему: «Злі й добрі вчинки кожної людини».

Рольова гра.

Група учасників поділяється на три частини: одні — вихователі дітей у дитячому садочку віком 3 роки, другі — вихователі дітей віком 4 роки, треті — вихователі дітей віком 5 років. Учасники, виходячи з цього поділу, визначають інформацію, яка повинна надаватись неповнолітнім, Робляться відповідні записи, відбувається обговорення всіма учасниками рольової гри.

Задача, Вирішити *ситуацію*.

Хлопчик у дитячому садочку розповів виховательці, що батько говорить до матері погані слова, ображає її. Вихователька викликала батька і в присутності дитини зробила йому зауваження,

1. Чи правильно зробила вихователька?
2. Як поступили б Ви?
3. Якою у даній ситуації є вина батька? матері?
4. Яка специфіка діагностики ранніх відхилень у поведінці неповнолітніх?
5. Як у такому випадку повинна вчинити вихователька?

Практичне заняття № 6

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ АВТОНОМНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПОВЕДІНЦІ МОЛОДІ

Мета: формування вмінь і навичок індивідуальної роботи з підлітками та виховання в них почуття відповідальності як основи дисциплінованості, правомірної поведінки.

Питання для опрацювання: Сутність понять «дисциплінованість», «трудова і навчальна дисципліна», «перевиховання», «виправлення», «корекція», «реабілітація». Сутність автономної відповідальності у підлітків та наслідки її деформації. Специфіка формування у неповнолітніх автономної відповідальності

Оснoвні робoчі поняття й термінологія: дезадаптація, конформізм, корекція, реабілітація, самовиховання, дисциплінованість, відповідальність.

Завдання (Д/з), Продовжити твір-пояснення.

Існує поняття соціальної норми і соціальної патології. Норма — те, що притаманне більшості, взірець. Виходячи з цього визначити: вживання

спиртних напоїв під час урочистостей більшістю дорослогд населення нашої країни є нормою чи патологією?.....

Мозковий штурм на тему «Алкоголіками, наркоманами народжуються?»

Запитання.

Б У чому проявляється руйнівна сила алкоголю на організм лю- дини?

2. Чим відрізняється вживання спиртних напоїв від пияцтва і ал- коголізму?

3. Які дієві способи попередження вживання неповнолітніми та молоддю спиртних напоїв?

4. У чому полягає руйнівна сила наркотиків?

5. Які симптоми захворювання на алкоголізм? наркоманію?

6. У чому сутність наркоманії?

7. Які прояви тривалої наркотичної залежності?

8. Які найбільш відомі токсичні та наркотичні речовини?

9. Які причини початку вживання алкоголю? наркотиків?

10. Як уберегтися від вживання алкогольних напоїв, наркотичних речовин?

11. Яке місце адекватної самооцінки, вольових якостей особистості у попередженні алкоголізму, наркоманії, тютюнопаління?

Рольова гра 4, «Ідентифікація».

Завдання: продовжити діалог,

Андрій звернувся до соціального педагога з проблемою, яка полягала у суперечливих стосунках з матір'ю на предмет ціннісних орієнтацій,

Андрій:

— Я хочу стати металістом. Мені подобаються їхні норми моралі та принципи, за якими вони живуть. Хочу жити так, як вони.

Мама:

- Я не хочу, щоб ти був таким, як вони. Ти станеш черствим, грубим. Я виховувала тебе хорошим хлопчиком на допомогу собі і на радість людям,

Андрій:

- Я не хочу бути таким, яким ти мене виховала.

Мама:

- Невже ти не можеш зрозуміти, що металісти мають і багато негативних якостей. Норми і принципи, за якими вони живуть, є недосконалими.

Андрій:

- Можливо я і сам це усвідомлюю, але нічого не можу зробити — мені подобається їхній стиль життя.

Дати оцінку позицій.

Рольова гра «Варіанти поведінки» (20 хв).

На вечірці трьом друзям пропонують покурити»траву». Поведінка всіх трьох різна: один погоджується відразу, другий — вагається, третій — категорично відмовляється. Ті, які внесли цю пропозицію, застосовують аргументи «за», ті, яким пропонують вжити наркотик — аргументи «проти».

Результати проведення гри аналізуються. Висновки фіксують письмово.

Завдання 1 «Розробити план бесіди: з учнем, який порушує дисципліну на уроках; не виконує домашніх завдань; пропускає без поважних причин уроки.

Завдання 2, Аналіз розроблених бесід.

Завдання 3. Розробити пам'ятку та план самовиховання для підлітка щодо формування у нього почуття дисциплінованості, відповідальності, обов'язку.

Практичне заняття № 7

ОСОБИСТІСТЬ ВАЖКОВИХОВУВАНОЇ ДІТИНИ ЯК ОБ'ЄКТ ПРЕВЕНТИВНОЇ РОБОТИ

Мета: дослідження психолого-педагогічних характеристик важковиховуваних дітей та особливостей превентивної роботи з ними.

Питання для опрацювання; Важковиховуваність як передумова відхилень у поведінці неповнолітніх. Поняття особи правопорушника та особи злочинця. Класифікація і типологія правопорушників. Психолого-педагогічна характеристика неповнолітніх правопорушників. Вчинення асоціальних дій як наслідок взаємодії особи і середовища**

Основні робочі поняття й термінологія: важковиховуваність, правопорушник, злочинець, ступінь педагогічної занедбаності, ідеал особистості, мотиви поведінки, інтереси особи, спрямованість особистості, рівень акцентуацій характеру, типологія правопорушників, рівень потреб та способи їх задоволення.

Рольова гра 1. «Утворення симптомів».

Батьки віддали свою дочку в музичну школу без її згоди на те.

Мама:

—Оксанко, сьогодні я записала тебе у музичну школу, де ти будеш вчитися гри на фортепіано.

Оксана:

—Але я не хочу вчитися музики, мені це не подобається, я люблю малювати.

Мама:

— Не говори дурниць, у твоєму віці я дуже хотіла навчитись грати на фортепіано, але в мене не було можливостей ходити у музичну школу. Я це роблю для тебе. Колись ти мені ще подякуєш.

Оксана:

—Але ж я люблю малювати!

Мама:

—Нічого страшного, з часом ти зміниш своє вподобання.

Аналіз ролей.

Рольова гра 2, «Невербальні етюди».

Студенти діляться на групи по 5—7 чол., беручи на себе роль неповнолітніх. «Неповнолітнім» роздають листівки, де написано: «бійка», «горе», «злість», «розгубленість», «поразка», «здивування». «Неповнолітні» повинні за допомогою жестів, міміки передати емоційний стан. Після виконання потрібно обговорити гру. Для цього ведучому доцільно задати такі запитання:

1. Чи важко було виконувати вправу? Показувати? Відгадувати?
2. Чи були труднощі? Як Ви їх долали?
3. Як Ви себе почували під час виконання рольової гри?
4. Який емоційний стан особи, яка усвідомлює, що її поведінк підлягає під визначення «правопорушник»?

Задача 1. Здійснити психолого-педагогічну діагностику ситуації.

Підліток, 14 років, почав красти гроші з дому. З часом став вино-« сити речі, а через півроку залишався ночувати у друзів (з його слів)*
Мати, яка виховувала сина сама, оскільки батько помер, звернулась по допомогу в службу у справах дітей. Вплив на сина вона втратила, не знаходила правильних виховних методів.

Задача 2* Скласти модель соціального консультування з матір'ю-одиначкою, яка виховує дитину, що у дитячому садочку б'є інших дітей, є агресивною по відношенню до оточуючих...

Завдання 1. Дати обґрунтування поняття «неповнолітній правопорушник», «важковиховуваний підліток», «неповнолітній, який має відхилення у поведінці», «неповнолітній з девіантною поведінкою».

Завдання 2» Користуючись теоретичними відомостями до практичної роботи, дати психолого-педагогічну характеристику ситуації за зачитаним текстом художнього твору.

Тато з сином ішли по вулиці, на якій були розміщені численні магазини і дрібні крамнички. Тато ніс велику торбу, наповнену розмаїтими покупками. Він роздратовано сопів і врешті сказав дитині: «Я купив тобі робота, купив футбольний костюм... Що ще маю тобі купити?»

«Візьми мене за руку», — попросив хлопчик (Б. Ферреро).

Завдання 3. Скласти модель превентивної соціальної роботи з важковиховуваними дітьми.

Практична робота № 8

СУТНІСТЬ, ОСНОВНІ ВИДИ ТА ФОРМИ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІЗ СОЦІАЛЬНО І ПЕДАГОГІЧНО ЗАНЕДБАНИМИ ДІТЬМИ

Мета: освоєння методик превентивної роботи з соціально і педагогічно занедбаними дітьми,

Питання для опрацювання: Сутність превентивної педагогічної роботи. Принципи, закономірності та особливості превентивної роботи. Специфіка профілактичної та превентивної діяльності. Принципи, які застосовують у превентивних заходах з дітьми та підлітками де-віантної поведінки. Модель комплексної психолого-педагогічної превентивної роботи з соціально і педагогічно занедбаними неповнолітніми.

Основні робочі поняття й термінологія: превентивна педагогіка, превенція, соціальна профілактика, індивідуальна превентивна робота, корекційна й реабілітаційна робота, оперативно-профілактична діяльність, аналітико-профілактична діяльність, просвітницько-профілактична діяльність, корективний вплив, реабілітація.

Диспут на тему: «Спільні та відмінні риси педагогічної і соціальної занедбаності»*

Питання для диспуту.

<•

- К Які основні ознаки соціальної занедбаності індивіда?
2. Які основні ознаки педагогічної занедбаності індивіда?
3. Які вікові визначення педагогічної та соціальної занедбаності неповнолітніх?
4. Які причини педагогічної занедбаності? соціальної занедбаності?
5. Що є першочерговим: соціальна чи педагогічна занедбаність?
6. Який взаємозв'язок між соціальною і педагогічною занедбаністю індивідів?
7. Педагогічна занедбаність є суто педагогічною проблемою чи і проблемою юристів, соціальних працівників?
8. Суб'єктами превентивного впливу щодо подолання педагогічної занедбаності виступають....
9. Суб'єктами превентивного впливу щодо подолання соціальної занедбаності виступають....
10. Наскільки можливо вирішити проблему соціальної занедбаності педагогічними методами і формами роботи?
- П. Які превентивні реабілітаційні заходи вживають для подолання педагогічної занедбаності?
12. Які превентивні реабілітаційні заходи вживають для подолання соціальної занедбаності?

Завдання 1, Заповнити таблиці.

Таблиця 8, А

Превентивна робота з педагогічно занедбаними дітьми

Форми і методи превентивної діяльності в			
Стисла характеристи-ка проблеми	Загальні	Групові	Індивідуальні

Таблиця 8.2.

Форми і методи превентивної діяльності			
Стисла характеристика проблеми	Загальні	Групові	Індивідуальні

- Завдання 2.** Скласти модель превентивної соціально-педагогічної роботи з педагогічно і соціально занедбанними дітьми.
- Завдання 3.** Визначити, за якими принципами соціальної педагогіки і соціальної роботи можна здійснювати превентивну діяльність.

Практичне заняття № 9

МЕТОДИКА РОБОТИ З НЕФОРМАЛЬНИМИ ГРУПАМИ НЕПОВНОЛІТНІХ

- Мета: освоєння технологій превентивної роботи з неформальними об'єднаннями різного спрямування.
- Питання для опрацювання:** Класифікація неформальних груп неповнолітніх й молоді у дослідженнях вчених. Психолого-педагогічні особливості просоціальних неформальних груп, Психолого-педагогічні особливості асоціальних неформальних груп. Доцільність застосування методів і форм превентивної роботи з неформальними групами неповнолітніх.
- Основні робочі поняття й термінологія:** формальний колектив, неформальне об'єднання, просоціальні групи, асоціальні групи.
- Завдання (Д/з), Заповнити таблицю, використовуючи дані спостережень, отримані протягом практик.

Таблиця 9.1.

Превентивна робота з неформальними групами неповнолітніх і молоді

№ п/п	Характеристика неформальних груп неповнолітніх за складом, неформальними зв'язками і спрямованістю поведінки	Цифрові дані	Аналіз
1.	Кількість неповнолітніх — членів неформальних груп у межах закладу		

2.	Кількість неповнолітніх — членів неформальних груп поза навчальним закладом		
3.	Відсутність постійних зв'язків неформального характеру		
4.	Характер спрямованості діяльності неформальної групи, членом якої є неповнолітній: а)просоціальна; б)аеоціальна; в)кримінальна		
	Загальна кількість		

Рольова гра.

Позанавчальний час. 4-5 підлітків пропонують ще 2 ровесникам «пожартувати» — зламати двері підвального приміщення і оглянути речі, які там знаходяться. Ці двоє хлопців поведуться по-різному; один погоджується, бо боїться втратити «друзів», а інший категорично відмовляється і не радить цього робити іншим.

Завершення ситуації — неповнолітній з позитивною спрямованістю поведінки переконує інших не робити асоціальних дій.

Завдання 1. Заповнити таблицю.

Таблиця 9.2.

Особливості превентивної роботи з просоціальними неформальними об'єднаннями неповнолітніх на рівні первинної профілактики

№ п/п	Напрями превентивної роботи	Форми й методи роботи	Аналіз, примітки

Завдання 2♦ Заповнити таблицю.

Таблиця 9.3.

Особливості соціально-педагогічної роботи з асоціальними неформальними об'єднаннями неповнолітніх на рівні вторинної профілактики

№ п/п	Напрями превентивної роботи	Форми й методи роботи	Аналіз, примітки

Завдання 3* Скласти модель превентивної роботи з неформальним об'єднанням асоціального спрямування.

Задача. Розробити пам'ятку для неповнолітнього, як уберегтися від небажаного впливу неформальних груп.

Практичне заняття № 10

ІНДИВІДУАЛЬНІ РЕАБІЛІТАЦІЙНІ ЗАХОДИ ЩОДО ОСІБ, ЯКІ ДОПУСКАЮТЬ АСОЦІАЛЬНІ ПРОЯВИ ПОВЕДІНКИ

Мета: визначити специфіку здійснення реабілітаційної превентивної діяльності та умови успішної індивідуальної роботи з окремими групами правопорушників.

Питання для опрацювання: Поняття ранньої профілактики відхилень у поведінці. Корекцій на робота з важковиховуваними підлітками, Організаційно-педагогічні засади виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками на рівні органів місцевого самоврядування. Реабілітаційні заходи щодо осіб, які вчинили злочини і засуджені без позбавлення волі. Організація виправлення неповнолітніх.

Основні робочі поняття й термінологія: корекція, виправлення, перевиховання, реабілітація, соціальна адаптація, ресоціалізація, умовно засуджені неповнолітні, заклади соціальної реабілітації, виховно-трудові колонії, школи та училища соціальної реабілітації, індивідуальні заходи, превентивні заходи.

Завдання (Д/з). На основі знань, вмінь і навичок, здобутих при вивченні курсу «Превентивна педагогіка», запропонувати модель превентивної роботи з однією із категорій правопорушників.

Брейн-ринг*

Умови проведення: кожна з команд представляє свій варіант відповіді. Зараховується найбільш правильна відповідь.

Питання до брейн-рингу:

1. Яка відмінність між поняттями «правопорушення», «проступок», «злочин»?
2. Які основні принципи профілактики злочинності?
3. У чому полягає комплексний характер профілактики злочинності?
4. Які соціальні структури відносяться до «органів державної виконавчої влади», «органів місцевого самоврядування»?
5. Умови профілактики злочинності,
6. Основні форми профілактики злочинності масового характеру -
7. Основні форми профілактики злочинності групового характеру ...
8. Основні форми профілактики злочинності індивідуального характеру ...
9. «Реабілітація» — це ...
10. «Соціальна дезадаптація» — це ...
11. «Соціальна реабілітація» — це ...
12. Аргументи щодо необхідності ранньої профілактики злочинності ...
13. Яка провідна державна служба з профілактики злочинності?

14. Якою є основна профілактична форма роботи у діяльності центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді?
15. Якою є основна профілактична форма роботи у діяльності служби у справах неповнолітніх?

Вправа «Знати і захищати права неповнолітніх правопорушників».

Хід вправи: групу студентів поділено на 5 команд — експертів, які вивчають права неповнолітніх:

- які перебувають на внутрішньому обліку;
- які перебувають на обліку органів у справах неповнолітніх;
- які засуджені за вчинення злочину умовно;
- які повернулися з місць позбавлення волі.

Результати досліджень подаються у формі заповненої таблиці і обговорюються.

Таблиця 10А.
Права неповнолітніх правопорушників, які відносяться до різних категорій

Права неповнолітніх	Перебувають на внутрішньому обліку	Перебувають на обліку органів у справах неповнолітніх	Засуджені за вчинення злочину умовно	Повернулися з місць позбавлення волі

- Завдання 1.** Користуючись роздатковим матеріалом, скласти перелік категорій осіб, до яких застосовуються заходи реабілітаційної превентивної роботи, визначити найбільш оптимальні заходи індивідуальної роботи з ними.
- Завдання 2.** Побудувати схему взаємодії з реабілітаційної превентивної роботи щодо осіб, причетних до перевиховання неповнолітніх, які засуджені за вчинення злочину без позбавлення волі.
- Завдання 3.** Складіть перелік вимог до соціального працівника, який здійснює превентивну роботу за місцем проживання правопорушника, що притягнутий до адміністративної відповідальності за розпивання спиртних напоїв.

Практичне заняття № 11 ПРЕВЕНТИВНА РОБОТА З ПРОБЛЕМНИМИ СІМ'ЯМИ

Мета: навчатися аналізувати і вирішувати проблемні кризові ситуації сімей.

Питання для опрацювання: Сутність сімейного неблагополуччя. Класифікація неблагополучних сімей. Форми й методи превентивної роботи з сім'єю. Специфіка превентивної роботи з неблагополучними сім'ями.

Основні робочі поняття й термінологія: неблагополучна сім'я, види сімейного неблагополуччя, неналежний виховний вплив батьків, педагогічна і соціальна занедбаність дітей. ^

Завдання (Д/з), Розробити програму соціально-правового захисту неповнолітнього, який постраждав від фізичного насильства батьків.

Завдання На основі висновків вирішення проблемних ситуацій, виробити рекомендації щодо організації превентивної роботи з проблемними сім'ями у навчально-виховному закладі.

Проблемна ситуація № 1. Петренка ТЛ І. було позбавлено прав батьківства стосовно своїх двох малолітніх дітей. Органами опіки діти були передані на виховання у дитячий заклад, оскільки мати дітей померла. Із дитячого будинку діти були усиновлені Омеляненком Т.В. Після позбавлення батьківських прав Петренко Т.П. змінив на краще свій спосіб життя: почав працювати, перестав пиячити, вести аморальний спосіб життя. Він звернувся в суд із заявою повернути йому батьківські права на дітей. Як буде врегульовано справу?

Проблемна ситуація № 2. Батьки сім'ї В. дозволяли вживати спиртне своїм синам 7-8 років. Зауваження родичів щодо цього вони не враховували. Службою у справах дітей взято на облік сім'ю як не- благополучну і щодо неї здійснювались профілактичні заходи. Батьки змінили своє ставлення до виховання і не дозволяли більше вживати спиртне своїм дітям. Яку відповідальність могли б нести батьки у випадку продовження негативної поведінки?

Проблемна ситуація №3. Дівчинка, 5 років, потрапила у прийомну сім'ю. Вона уважна і розумна, але капризує. Як повинні поводитись батьки уданій ситуації?

Завдання 2,

На основі аналізу теоретичного матеріалу, результатів вирішення проблемних ситуацій, визначити:

- 1) проблеми сімей;
- 2) зміст превентивного виховання неаовнолітніх у неблагополучних сім'ях; « с* -їв
- 3) проблеми, з якими стикаються педагоги і соціальні працівники у роботі з цією категорією осіб;
- 4) форми й методи превентивної роботи з проблемними сім'ями. За результатами проведеного аналізу заповнити таблицю.

Таблиця //./.

Превентивна робота з проблемними сім'ями

№ п/п	Вид проблеми СІМ і	Зміст пре-вентивної роботи	Форми й методи пре-вентивної роботи з проблемними сім'ями	Проблеми, з якими стикається педагог у роботі

*Практичне заняття № 12 ПРЕВЕНТИНА РОБОТА З ОСОБАМИ
АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ*

Мета: набуття вмінь аналізувати й вирішувати проблемні ситуації, пов'язані з вживанням наркотичних речовин, алкогольних напоїв, тютюнопалінням.

Питання для **опрацювання**; Сучасний стан вживання неповнолітніми, молоддю, алкогольних напоїв, наркотичних і токсичних речовин. Заходи соціальної профілактики, пов'язані з попередженням і подоланням негативних явищ адиктивного характеру. Місце і роль превентивної діяльності у запобіганні розповсюдження соціальних явищ наркоманії, токсикоманії, алкоголізму.

Основні робочі поняття й термінологія: превенція, наркотичні засоби, прокурсори, наркоманія, алкоголізм, адиктивна поведінка, тютю-нопаління.

Завдання (Д/з). Скласти Інформаційне повідомлення щодо стану вживання підлітками, молоддю наркотичних і токсичних речовин та соціальної профілактики цих негативних явищ.

Рольова гра — інсценізація.

Провести засідання круглого столу на тему *«Проблеми адиктивної поведінки молоді»*Кожний з учасників (5—6 чол.) бере на себе одну з ролей: працівника наркологічного диспансеру, лікаря-психотерапев-та, реабілітолога, соціального працівника, члена сім'ї хворої людини. Виступаючі використовують матеріал, підготовлений на домашнє завдання. За результатами доповідей, обговорення формуються висновки й пропозиції.

Рольова гра-вправа*

У службу у справах дітей надійшло повідомлення про рішення суду щодо притягнення до кримінальної відповідальності 2 неповнолітніх учнів. Вчитель загальноосвітнього закладу разом з цими неповнолітніми та їхніми батьками викликаний у службу у справах дітей з приводу здійснення крадіжки грошей й купівлі на ці гроші наркотиків. У ході гри-вправи працівнику служби у справах дітей потрібно:

- 1) продіагностувати проблему;

2) здійснюючи виховний вплив, показати реальне життя наркоманів у місцях позбавлення волі;

3) направити підлітків у спеціальні медичні заклади, де б їм надали кваліфіковану допомогу.

4) провести індивідуальну роботу з підлітками.

Рольова гра «Засуджується алкоголь»*

Проводиться суд над алкоголем. Між студентами обираються ролі: суддя, адвокат, прокурор. Обирають свідків і постраждалих (близькі люди). Вислуховують усіх присутніх. Виноситься вирок. Проводиться обговорення.

Завдання 2. Створити науково обґрунтовану модель здійснення педагогічної корекції щодо неповнолітнього, схильного до адиктивної поведінки в умовах загальноосвітнього закладу.

Практичне заняття № 13 ПРОФІЛАКТИКА АМОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Мета: сформувати вміння здійснювати превентивні заходи з попередження й подолання аморальності серед молоді; визначити основи профілактики хвороб, що передаються статевим шляхом, ВІЛ/СНІД.

Питання для опрацювання: Сутність аморальної поведінки на сучасному етапі розвитку суспільства. Причини й недоліки профілактичної роботи з попередження аморальної поведінки, венеричних захворювань, ВІЛ/СНІДу. Основи попередження венеричних захворювань, ВІЛ/СНІДу у превентивній діяльності педагога: зміст, форми й методи роботи. Специфіка превентивного виховання.

' Основні робочі поняття й термінологія: аморальність, венеричні хвороби, ВІЛ/СНІД, превенція.

Завдання (Д/з), Підготувати інформаційне повідомлення: «ВІЛ/ СНІД: поняття, історія, шляхи передачі».

Мозковий штурм «Що повинна знати людина про хвороби, які передаються статевим шляхом».

Питання мозкового штурму:

1. Які хвороби передаються статевим шляхом?
2. Які причини й недоліки превенції аморальності й поширення захворювань, що передаються статевим шляхом?
3. Які можливості педагога, соціального педагога у попередженні венеричних захворювань?
4. Чому венеричні захворювання набули такого широкого розповсюдження в Україні?
5. Які заходи соціальної профілактики повинні забезпечити запобігання цього негативного явища?

6. Які форми й методи превентивної діяльності застосовуються по відношенню до осіб, які мають венеричне захворювання?

7. Яке місце анонімності та конфіденційності у превентивній діяльності з венерично хворими людьми?

8. Які інноваційні форми роботи здатні зупинити поширення хвороб, що передаються статевим шляхом?

Вправа. Студенти об'єднуються у групи за ознакою «понеділок», «вівторок», «середа», «четвер», «п'ятниця», «субота», «неділя», кожна з яких упродовж 5 хв працює над завданням:

- скласти перелік моральних якостей, важливих для життя;
- найбільш аморальним у житті людини є... (продовжити);
- найбільш небезпечним для життя людини є... (продовжити);
- скласти перелік того, що заважає людям жити без скоєння аморальних вчинків;
- скласти перелік шляхів попередження хвороб, що передаються статевим шляхом;
- дати пропозиції щодо покращення ситуації, пов'язаної із захворюванням у суспільстві на ВІЛ/СНІД;
- дати пропозиції щодо покращення морального виховання під-ростаючого покоління.

Через 5 хв представники груп презентують свою роботу Ведеться обговорення вправи.

-1 Завдання 1. Розробити пам'ятку для дівчини, як вберегтися від небажаної вагітності.

Завдання 1. Розробити пам'ятку майбутній матері, в якій виявлено небажану вагітність.

Задача. Двоє дівчат випили багато спиртного, вийшли у такому стані на вулицю, почали приставати до перехожих. Щоб заспокоїти дівчат, було викликано їх матерів та працівників міліції. Матері цих дівчат були вражені від побаченого й почутого, не могли повірити у реальність того, на що здатні їхні діти.

1. Про які упущення у вихованні свідчить дана ситуація?
2. Який зміст роботи з цими дівчатами, їхнім оточенням?

Практичне заняття № 14 ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я: АСПЕКТ ПРЕВЕНЦІЇ

Мета: здобуття вмінь попередження та подолання стресових ситуацій.

Питання для опрацювання: Чинники стресів, стресових ситуацій* Фактори попередження стресів та стресових ситуацій. Прояви та наслідки стресу. Шляхи та засоби подолання стресового напруження* Шляхи виходу з проблемної ситуації.

Основні робочі поняття й термінологія: стрес, стресова ситуація, здоров'я.

Завдання (Д/з). Розробити план-конспект бесіди з людиною, яка пережила стресову ситуацію (вибір категорії клієнта добровільний).

Рольова гра 5. «Ділова нарада».

Представники компаній «В.» і «Б.» ведуть ділові переговори. Петро Іванович (представник компанії «В.»): «Я наполягаю на своєму, терміни видачі Вами заборгованості по кредиту закінчились. Ми не збираємось чекати ні дня більше. Або Ви сьогодні ж переводите кошти на рахунок компанії «В.» або ми оголошуємо Вашу компанію банкрутом».

Уся нарада проходила у напруженій атмосфері, Петро Іванович ніби одягнув маску діловитості, не проявляв жодних емоцій, був дуже урівноваженим і неприступним.

Ввечері стало відомо, що у нього стався інсульт і він потрапив у лікарню.

Обговорення гри учасників.

Розігрування варіанту ситуації, за якої Петро Іванович приймає компромісне рішення.

Завдання 1. Опис і розгляд проблемних ситуацій. За наслідками обговорення заповнити таблицю.

Таблиця 14.}.

Форми й методи превенції стресових ситуацій

Проблемні ситуації	Соціально-педагогічні форми і методи роботи	Психологічні методи роботи	Організаційні заходи та взаємодія соціальних інститутів	Очікуваний результат

Завдання 4, Вашому колезі у Вашій присутності повідомили, що загинула близька йому людина. Ваші дії як педагога і соціального працівника.

Завдання 5. Розробити конкретні поради для людини, як вберегтися від звичайних стресових щоденних ситуацій.

Задача. Швейний цех, який був створений 10 років тому, опанувала паніка, розгубленість. У колективі працювала жінка «бальзаківського» віку, яка майже ні з ким відверто не спілкувалась, не підтримувала тісних контактів. Проте була виконавчою, дисциплінованою, не конфліктною. Її вбив чоловік. І відразу ж виявилися такі факти: чоловік ставився до неї деспотично, зловживав спиртними напоями, а їхня дочка важко хворіла. Про таку ситуацію в колективі ніхто не знав.

1. Як ви оцінюєте ставлення до колеги колективу?

2. Які упущення й недоліки у ставленні до кадрів цього колективу можна відзначити?
3. Якими б мали бути дії педагога, щоб не допустити трагічного кінця?

Практичне заняття № 15 ФАКТОРИ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Мета: визначення необхідних факторів здорового способу життя людини, формування навичок пропаганди здорового способу життя.

Питання для опрацювання: Сутність понять «здоров'я», «здоровий спосіб життя», «охорона здоров'я». Фактори здорового способу життя у життєдіяльності людини. Проблеми охорони здоров'я. Вплив реклами алкогольних напоїв, тютюнокуріння. Комп'ютеризація та здоров'я населення. .1

Основні робочі поняття та термінологія: здоровий спосіб життя, здо-ров'я, охорона здоров'я.

Завдання (Д/з). Визначити основні положення щодо профілактики різних негативних суспільних явищ згідно діючого законодавства. За^повнити таблицю.

Таблиця 1.
Нормативно-правові положення профілактики ВІЛ/СНІДу,
вживання наркотичних речовин і венеричних захворювань

Попередження вживання алко-голю	Профілактика ВІЛ/СНІДу	Профілактика вживання нарко-тичних речовин	Профілактика венеричних за-хворювань

Вправа, Визначення власного розуміння понять «негативні фактори життєдіяльності людини», «здоров'я», «здоровий спосіб життя»¹ «формування здорового способу життя».

Мозковий штурм, У грі бере участь 2 команди. До складу команди* входить 10 осіб. Кожна правильна відповідь команди — 1 бал.

Питання мозкового штурму:

- Б Які екологічні фактори негативно впливають на стан здоров'я* населення, підрастаючого покоління?
2. Чому профілактичну роботу з подолання наслідків екологічних проблем визначають не «екологічні проблеми», а «соціально-екологіч-ні проблеми»?
3. Які фактори здоров'я називаються позитивними?
4. Розкрийте зміст поняття «негативні фактори здоров'я».
5. Які негативні фактори впливу на здоров'я залежать від вибору людини, а які — ні?

6. Чи правильним є порядок розташування негативних факторів здоров'я за впливом на людський організм: радіоактивне випромінювання — ВІЛ/СНІД — венеричні захворювання — наркоманія — алкоголізм — тютюнопаління?

7. Наскільки правдивим є твердження, що «все в житті залежить від людини»?

Завдання 1. Знайти вихід з нижче наведених ситуацій.

Проблемна ситуація № 1 Дитина, 5 років, через захворювання була поміщена в лікарню. Мати дівчинки звернулася до головного лікаря з проханням дозволити їй знаходитись у закладі разом з дитиною. У проханні їй було відмовлено. Яким чином регулюється дане питання?

Проблемна ситуація № 2. 3-річ ну дитину було поміщено у лікарню з високою температурою. Однак протягом 3-х днів діагнозу лікарями встановлено не було через важке протікання захворювання. Мати дівчинки звернулася з проханням допомогти до знайомого лікаря, який не був працівником лікарні. Головним лікарем закладу йому було заборонено надавати консультацію. Як вирішити дану ситуацію?

Завдання 2. Напишіть листа своєму похреснику з побажаннями і настановами на дану тему.

Практичне заняття №16

ВИХОВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ НА ЗАСАДАХ ХРИСТИЯНСЬКОЇ МОРАЛІ

Мета: актуалізація знань і завдань християнської етики.

Питання для опрацювання; Теоретичні підходи до виховання на християнських засадах. Сучасний стан і проблеми виховання молоді у контексті християнської етики. Науково-методологічні підходи до процесу виховання неповнолітніх на засадах християнської моралі. Джерельна база інтегративного підходу до виправлення, реабілітації, профілактики негативних проявів поведінки індивідів. Релігійна, моральна, правова свідомість як основа правомірної суспільної поведінки. •.

Основні робочі поняття та термінологія: християнська мораль, релігія, релігійна віра, християнська етика, моральне, правове, релігійне виховання, ціннісні орієнтації, правомірна і християнська поведінка індивіда.

Завдання (Д/з). Підготувати план-конспект бесіди з християнської етики у людських стосунках за самотійно обраною превентивною тематикою.

Диспут на тему «Проблеми сучасної української молоді — це проблеми відсутності та занепаду християнської етики?».

Питання диспуту:

1. Які моральні цінності панують у сучасної молоді?

2. Які мотиви, цілі, тобто, чим керується сучасна молодь у своїй життєдіяльності?

3. Яка роль християнської етики в житті сучасної молоді?

4. Які найбільші проблеми панують серед молоді на сучасному етапі розвитку суспільства?

5. Наскільки потрібна християнська етика у житті молоді?

6. Які цінності допоможе сформувати у свідомості молоді християнська етика?

7. У чому відмінність християнської і світської етики у поведінці людини?

8. У чому подібність християнської і світської етики у поведінці людини?

9. Які вимоги християнської етики суперечать загальносуспільним, нормам?

Рольова гра «Засідання круглого столу на тему «Проблеми й перспективи виховання неповнолітніх на засадах християнської моралі».

Кожний студент групи обирає роль священника» юриста, педагога, громадського діяча, державного службовця, соціального працівника. Виходячи з обраної ролі, бере участь в обговоренні проблеми.

Обговорення, висновки.

Завдання 1. Прочитати діалог людей, які мають протилежні точки зору на виховання молоді та обговоривши й проаналізувавши ситуацію, заповнити таблицю (*«Про релігійне виховання у школі» (Ріа-плюс, N2 25, 21 червня 2006 року)*):

Зустріч представників різних конфесій в Тернопільській облдержадміністрації.

Анатолій Колодний, член координаційної ради у справах релігії при президентові України:

— Щодо введення уроків етики, то моя думка негативна. Я вже називав цифру — з 32186 релігійних організацій, 25% — протестантські. А на півдні та сході України 25% громад — це так звані нові релігійні течії. Якщо у школу прийде людина звідти? Ми тоді можемо навіть більше втратити. Я читав інтерв'ю одного владики про опитування школярів. Діти переважно відповідали: «Коли ці уроки вели священники, то було благоговіння, а тепер, коли вони числяться серед хімії, біології і так далі, і за це ставлять оцінку, то ставлення інше». І це справді так: слово священника — це одне, а коли воно затреться, то буде вже стандарт загальний. Ми не підготували вчителів, підручників, методичок.

Отець Григорій, Бучацька єпархія Української греко-католицької церкви:

— Ваші зауваження слухні, але я, певно, трохи заперечу. Не дарма якийсь владика, як Ви казали, їздив до Москви радитися. Це стало можливим, бо традиційні церкви в Україні нині в гірших умовах, ніж чужі». Вони мають все, навіть програми на телебаченні. Ми ж всі кошти

спрямовуємо на відбудову святинь, храмів, сиротинці. І не маємо коштів на ефір, як вони. Тільки ми ж готуємо патріотів і свідомих громадян. А кого може підготувати кришнаїт? Тому введення навіть простих уроків християнської етики у наших школах, як на мене, має бути обов'язковим. І це неправда, що ми не готові до цього, У нас є заклади, які готують учителів. Опрацьовані вже й методики. Тільки треба узаконити статус учителів-катехитів.

Таблиця 16.1.

Дилема щодо введення християнської етики у навчальний процес

Який під-хід до про-блеми під-тримуєте Ви?	З чим Ви катего-рично не погоджує-тесь?	Якими Ви ба-чите перспек-тиви, виходячи з першої і дру-гої позиції?	Запропонуйте комплексну модель виховання молоді на засадах христи-янської моралі	Чи можливі компроміс-ні рішення даної про-блеми?

Завдання 2. Заповнити таблицю.

Таблиця 16.2,

Релігійну моральне, правове виховання у подоланні девіантності індивіда

№ п/п	Вид девіантної поведінки	Зміст морального виховання	Зміст правового виховання	Зміст релігійного виховання

Завдання 3. Скласти план бесіди з неповнолітнім правопорушником, виходячи із завдань морального, правового, релігійного виховання молоді.

Практичне заняття № 17 ЕТИКА ПРЕВЕНТИВНОЇ РОБОТИ

Мета: формувати етичні норми поведінки під час проведення пре-вентивної роботи.

Питання для опрацювання: Спеціалізація і кваліфікація кадрів, які здійснюють превентивну роботу Вимоги, що ставляться до соціального працівника під час здійснення превентивної діяльності. Етика проведення превентивної діяльності та основи успішної реалізації технологій превенції.

Основні робочі поняття й термінологія: етика превентивної діяльності, етичні норми, Етичний кодекс соціального педагога і соціального працівника.

Мозковий штурм.

1. У чому сутність етики превентивної роботи?

2. Які вимоги ставляться до суб'єкта превентивної діяльності як фізичної особи? як представника органів державної виконавчої влади? як представника соціальної служби? як працівника навчально-виховного закладу?
3. Які основні положення Етичного кодексу соціального педагога і соціального працівника?
4. У чому передусім полягає необхідність дотримання етичних норм при здійсненні превентивної діяльності?
5. Які етичні норми повинні мати місце у превентивній роботі?
6. Які основи успішної реалізації технологій соціального обслуговування?
7. Які групи ролей доводиться виконувати працівнику, який здійснює превентивну роботу?

Завдання 1. Оформлення результатів мозкового штурму за зразком:
Таблиця 17.1.

Особливості етики превентивної роботи

№ п/п	Сутність поняття «етика превентивної роботи»	Проблеми дотримання етичних норм поведінки у превентивній роботі	Форми прояву етичності у превентивній роботі	Висновки й узагальнення

Завдання 2• Заповнити таблицю, опрацювавши роздатковий матеріал до теми (див. дод. 14).

Таблиця 17.2.

Всесвітні закони життя у превентивній діяльності

Тиж-день	Закон	Згідн., не згідн., част згідн.	Сфери застосування (особиста, сімейна, трудова, загал ьносусп іл ьна)	Ефект, заст. у прев, діяль-ності (за 10-б. шкалою)	Заува-ження	Прик-лад, дія

Завдання 3. Користуючись методикою подолання психологічного захисту індивіда А. Вебера та «Всесвітніми законами життя» Джона М. Темплтона, розробити пам'ятку для педагога, який здійснює превентивну роботу.

Способи спілкування з психологічним захистом (ПЗ) клієнта (методика А, Вебера)

- Я з'ясовую, чи бажає мій клієнт працювати з ПЗ і ймовірні зміни у даний момент.
- Я утримують від тиску, тому то це тільки збільшило би страх.

- Я поважаю і звертаю у вагу на страхи мого клієнта, що переповнюють його.
- Я хочу навчитися розуміти їх інтенсивність і значення разом з ним. Для цього я називаю цей страх, намагаюсь зробити його зрозумілим і з'ясувати, чи може він бути зменшеним уданий момент.
- Я допомагаю своєму клієнтові справитися з ПЗ у своїй поведінці у відповідності з консультуванням:
  - моя поведінка орієнтована на клієнта, я говорю з ним, як з рівним;
  - я намагаюсь реагувати на всі вислови з помітним теплим ставленням і теплотою;
  - я вербалізую емоційний зміст переживань клієнта з емпатією;
  - я практикую високу ступінь істинності й особистісну конгруентність;Разом з партнером я виявляю:
  - що у нього є ПЗ;
  - від чого він захищається, коли переходить в оборону;
  - як він захищає і оберігає себе.Я знаю, що існують різноманітні психологічні, інтелектуальні й фізичні ПЗ, усвідомлюю і уважно працюю з ними.

7.3. Аналіз і вирішення проблемних ситуацій

Проблемна ситуація 1

Ключ до ситуації: неблагополучна сім'я, неповнолітні, превентивна робота органів державної виконавчої влади та релігійних організацій, профілактично-реабілітаційна робота, взаємодія з питань профілактики негативних суспільних явищ.

Сусіди багатодітної сім'ї звернулись в органи місцевого самоврядування з метою допомогти вирішити критичну ситуацію, в якій вона опинилася. У сім'ї шестеро неповнолітніх дітей: 16-річна Марина, 15-річна Оля, 14-річний Михайло, 12-річна Олена, 6-річна Світлана, 5-річний Микола. Мати — психічно хвора, час від часу з нею трапляються важкі приступи. У квартирі антисанітарія. Старші дівчата почали вести аморальний спосіб життя, за їх сприянням у квартирі постійно збиралися компанії хлопців, вживали спиртні напої. Ні дівчата, ні 14-річний Михайло до школи практично не ходили. Не набагато кращою була ситуація з молодшими дітьми. 6-річна Світлана, 5-річний Микола дитячий садочок не відвідували. Батько цього сімейства працював і в денний, і у вечірній час, намагаючись фінансово її забезпечити. Авторитетом у дітей не користувався, впливу на них не мав, виходу з критичної ситуації не бачив.

Сусіди звернулись також по допомогу до релігійної громадської організації... З їх свідчень саме після роботи релігійної організації з сім'єю, почали вимальовуватися позитивні тенденції: діти стали регулярно відвідувати школу, батько перестав пиячити і у вихідні дні разом з дітьми відвідував збори релігійної організації.

Вирішенням цієї проблемної ситуації зайнялася служба у справах дітей.

1. Піднято клопотання перед адміністраціями підприємств, на яких працював батько, з проханням зробити ремонт у квартирі й надати посильну матеріальну допомогу сім'ї. Що й було зроблено,

2. Направлено інформацію у лікарню про необхідність додаткового обстеження й надання медичної допомоги матері (направлення на лікування у психлікарню). За умови добровільної згоди вона почала періодично проходити курси лікування.

3. Дівчат влаштовано у вечірню школу (9 і 10 класи відповідно) на денну форму навчання,

4. Молодші діти почали ходити у дитячі садочки,

5. Проведено роз'яснювальну роботу серед педагогів й вихователів за місцем навчання й перебування дітей.

6. Сім'ю поставлено на облік служби у справах дітей як неблаго-получну з проведенням відповідної профілактично-реабілітаційної роботи (соціально-правова допомога, соціальний патронаж, соціально-психологічний вплив, соціально-педагогічне консультування, спостереження, діагностування, реабілітаційні заходи, психолого-педагогічна підтримка).

7. Налагоджено співпрацю соціальних інститутів, дотичних до даної проблеми. . ,

1) Чи достатніми є заходи, які реалізувала служба у справах неповнолітніх?

2) Які недоліки й упущення мали місце у соціально-педагогічній роботі служби ?

3) Як Ви оцінюєте втручання релігійної організації у процеси ресоціалізації сім'ї та його результати?

4) Покращення ситуації можна вважати заслугою релігійної організації чи державної служби?

5) Ваші пропозиції щодо подальшої роботи з сім'єю для покращення ситуації.

Проблемна ситуація 2

Ключ до ситуації: розлучення батьків, проблема виховання дітей після розлучення> вплив бабусі на виховання внуків.

Батько 10-річної дитини звернувся в службу у справах дітей з проханням вплинути на бабусю, матір дружини. Унаслідок розлучення батьків судом

прийнято рішення про проживання дитини разом з матір'ю. Його претензією було: бабуся, яка допомагає виховувати внучку, неправильно ставиться до неї (занадто багато дозволяє їй, педагогічно неспроможна виховувати дитину через неграмотність), у результаті чого дівчинці, на думку батька, не забезпечуються належні умови виховання.

1. Соціальним працівником служби відвідано дитину за місцем проживання и з матір ю.

2. Вивчено умови проживання, утримання дитини, які визнано нормальними.

3. Досліджено методи виховання дитини шляхом спостереження, проведення бесіди з матір'ю, бабусею, дитиною.

4. У делікатній формі опитано сусідів, родичів на предмет їх оцінки виховних можливостей матері, бабусі. Негативних зауважень не виявлено.

5. Проаналізовано соціальний статус, ставлення мікросоціального оточення до матері, бабусі.

6. У процесі проведення бесід з матір'ю, бабусею, виявлено педагогічні спроможності у вихованні дитини.

7. Унаслідок проведеної роботи батькові дано офіційну відповідь про належні матеріальні, психологічні, моральні умови виховання

його дочки дружиною та п матір ю. Однак він звернувся із заявою в органи прокуратури, у якій було вказано про непрофесіоналізм соціального працівника при вивченні й вирішенні цієї справи.

1) Чи мали місце грубі професійні порушення з боку соціального працівника?

2) Які ще форми, методи організаційного, психологічного, правового характеру слід було здійснити при вивченні даної ситуації?

3) Якими можуть бути дії працівників прокуратури стосовно соціального працівника, матері й бабусі дитини?

4) Як Ви оцінюєте мотиви дій батька дитини?

5) На що у першу чергу повинна спрямовуватись корекційна робота соціального працівника?

Проблемна ситуація 3

Ключ до ситуації: важковиховуваність, організація перевиховання важковиховуваних дітей, соціально-педагогічний патронаж, захист прав дітей, методи виховання, педагогічний та антипедагогічний вплив.

У сім'ї 8 дітей. Загалом цю багатодітну сім'ю педагогічний колектив загальноосвітньої школи, в якій навчалися її діти, а також сусіди характеризують тільки позитивно.

Важковиховуваною дитиною у цій сім'ї є Василь, 14 років. Хлопчик з раннього дитинства проявив себе недисциплінованим, невиконавчим, таким, що вміє і любить обманювати. Після закінчення 3-го класу школу відвідував, але із значними пропусками уроків. Медичним обстеженням не було виявлено психічних відхилень.

Батьки були членами релігійної секти, діяльність якої державою дозволена. Вони були розгублені. Запевнювали, що на дитину не впливають ніякі допустимі виховні методи і прийоми. Хлопець втікав з дому, брав без дозволу речі, абсолютно не слухав батьків.

Під час чергового відвідування сім'ї за місцем проживання соціальний працівник побачила наступне: кімната, в якій жив хлопець, зачинена на ключ, а сам він був прикріплений до ліжка ланцюгом (!). У розмові з соціальним працівником поведився зухвало, глузував з нього, не хотів розмовляти.

Соціальний працівник служби про побачене поставила до відома свого безпосереднього керівника для вжиття термінових доцільних у даній ситуації заходів.

1) Чи правильними є дії батьків?

2) Як Ви оцінюєте професіоналізм, етику соціального працівника?

3) Які соціально-педагогічні заходи впливу доцільні у даній ситуації?

4) Які заходи стосовно такої важковиховуваної дитини застосовували б Ви як батьки?

5) Чи мав вибір працівник соціальної служби щодо того, сказати чи не сказати керівнику про виявлене порушення прав дитини?

6) Чи поєднується релігійність батьків, недисциплінованість хлопця та не педагогічні методи впливу на нього?

7) *Ваші пропозиції щодо наступних дій соціального працівника.*

Проблемна ситуація 4

Ключ до ситуації: ефективність соціальної роботи, виховна педагогічна спроможність батьків, неблагополуччя сім'ї.

Неповнолітній, вчинивши злочин, перебував на обліку органів у справах неповнолітніх. Робота з ним здійснювалася за встановленими нормами: соціальний педагог-відвідував неповнолітнього і його сім'ю за місцем проживання, проводив бесіди, консультації з ним і його батьками, діагностування стану психосоціального процесу. Загалом неповнолітній не викликав тривоги, оскільки непогано вчився і характеризувався за місцем навчання.

Однак було відомо те, що мати і син бояться батька, не говорять йому про умовне засудження сина.

Випадково соціальний працівник зустріла матір неповнолітнього у суді, яка при цьому сказала, що зайшла туди по справах родичів. Як пізніше виявилось, неповнолітній вчинив повторний злочин і був заарештований. Мати при зустрічі з соціальним працівником не сказала правди.

1) *Як можна оцінити роботу соціального працівника з неповнолітнім і його сім'єю ?*

2) *Чи можна виправдати позицію матері ?*

3) *Які упущення в роботі соціального працівника є найбільш очевидними?*

4) *Чи можна назвати ситуацію невинуватою? Чому?*

5) *Що можна сказати про батька неповнолітнього?*

Проблемна ситуація 5

Ключ до ситуації: неадекватна поведінка індивіда, виховний вплив школи, антипедагогічний батьківський підхід до виховання дітей, проблема пошуку форм і методів соціально-педагогічної роботи.

Педагогічний колектив школи звернувся в службу у справах дітей по соціальну допомогу у справі Валерія Т. Як стало відомо, хлопець перестав відвідувати уроки, обманює вчителів, намагається уникнути з ними бесіди, відвідування вдома. Причиною такої поведінки було небажання вчитися, працювати. Хлопець просто всі дні перебував вдома, дивився телевізор. За оцінкою класного керівника, мати не підтримує сина, але і не має на нього впливу. Відомо, що вона потурає

Розділ 7

йому у всьому, важко заробляючи на всі його примхи. Виховує неповнолітнього сама, без батька, який контактів із сином не підтримує.

Соціальному працівнику вдалося поговорити з неповнолітнім у нього вдома, переконати його у необхідності відвідування школи й продовження навчання. Хлопець дав згоду на другий день піти до школи, чого раніше не

робив. Однак мати дозволила йому ще декілька днів цього не робити, мотивуючи тим, що сину «морально важко» переступити через це. Валерій до школи не пішов ні на другий день, ні через тиждень.

- 1) *Що є причиною недисциплінованості Валерія?*
- 2) *У чому помилковість позиції матері?*
- 3) *За яких умов робота соціального педагога з учнем може стати ефективною ?*
- 4) *Які форми впливу на матір матимуть результативність?*

Проблемна ситуація 6

Ключ до ситуації: етика соціально-педагогічної роботи, умови ефективного діагностування, неповна сім'я, педагогічний вплив матері на сина.

Зі школи в службу у справах дітей поступило клопотання про неповнолітнього Валерія З., який перестав відвідувати школу. У ньому зазначалося, що мати не займається вихованням сина, постійно відсутня, не має впливу на сина. На виклики служби у справах неповнолітніх мати не з'являлася. Соціальний педагог відвідав сім'ю за місцем проживання. Вдома у неповнолітнього перебувало багато гостей і було очевидно, що всі вони напідпитку. Враховуючи обставини, бесіду з матір'ю проведено не було.

Соціальний працівник доклала керівнику про те, що виходячи з побаченого, мати неповнолітнього веде антигромадський спосіб життя.

На другий день мати прийшла на виклик. їй було зроблено зауваження про неприпустимість подібних «зібрань» вдома. Профілактичну роботу в подальшому було організовано з урахуванням того, що в сім'ї несприятливі умови для проживання й виховання неповнолітнього.

Тільки згодом стало зрозумілим, що мати багато працює, займаючись приватною справою, роз'їжджаючи по різних містах України. Саме це і було причиною упущень у вихованні сина. А також те, що при першому відвіданні соціальним працівником сім'ї за місцем проживання відмічався 40-річний ювілей матері.

Проведеними організаційно-профілактичними заходами вдалося стабілізувати стан виховання неповнолітнього: мати змінила роботу, почала більше бути вдома.

1) Яку помилку допустив соціальний працівник при першому відвіданні сім'ї за місцем проживання ?

2) Чи правильними є дії керівника у даній ситуації?

3) До яких негативних наслідків могли привести неправильна позиція й помилковість у діях соціального педагога?

4) Як оцінити вчинення правопорушення сином: упущенням у вихованні сина матір'ю чи несприятливими обставинами ?

5) Які профілактичні заходи виявилися ефективними у даній ситуації?

Проблемна ситуація 7

Ключ до ситуації: соціальне сирітство, методи й форми реабілітаційної роботи, соціальний супровід.

У неповній сім'ї двоє неповнолітніх: Марина, 16 років, Вадим, 14 років. З метою здобуття коштів на освіту дітей, мати виїхала на заробітки за кордон. Старша дочка, яку фактично залишено опікуном над молодшим братом, почала вести аморальний спосіб життя. Вадим скоїв злочин, за який його було засуджено умовно. Кошти, які заробила мати, були витрачені на виплату боргів, пов'язаних з крадіжкою сина, оплату штрафу. Через важке захворювання мати повернулась додому. Заробити кошти на навчання дітей їй не вдалося.

Чи можливо було попередити ситуацію, що склалася?

У чому сутність превентивної роботи з матір'ю? Старшою дочкою? Сином?

Чи можна припинити превентивну роботу з сім'єю на даному етапі? Чому?

Які форми реабілітаційної роботи є найбільш доцільними у даній ситуації?

Проблемна ситуація 8

Ключ до ситуації: етика соціально-педагогічної роботи, механізми психологічного захисту клієнта.

> Соціальний працівник багато уваги, зусиль, часу віддала роботі з умовно засудженим неповнолітнім, мати якого перебувала за кордоном на заробітках. З неповнолітнім було налагоджено теплі, довірливі стосунки. Пізніше хлопець у зв'язку із закінченням терміну іспитового строку та через позитивну поведінку був знятий з обліку.

Через деякий час при зустрічі з соціальним працівником хлопець, який йшов на зустріч зі своєю дівчиною, опустивши очі, пройшов не привітавшись з колишнім наставником. ;

- 1) *Яке Ваше бачення даної ситуації?*
- 2) *Що спонукало неповнолітнього пройти не привітавшись? .*
- 3) *Що б Ви порадили у даній ситуації соціальному працівнику?*
- 4) *Який можливий у майбутньому розвиток стосунків між колишнім правопорушником і соціальним працівником ?*

Проблемна ситуація 9

Ключ до ситуації: прийомні сім'ї, проблеми спадковості, адекватність вибору виховного впливу.

Жінка з чоловіком, не маючи власних дітей, взяли з дитячого будинку двоє дітей, 5-річного хлопчика і 3-річну дівчинку. *Хлопець* вступив у духовну семінарію, добре вчився.

До підліткового віку проблем з дівчинкою не було. Після виповнення 15 років, вона почала вести аморальний спосіб життя, обманювала всіх, втому числі й прийомну матір, зв'язалася з компанією молодих осіб, які пиячили, не вчилися, не працювали. Ніякі виховні впливи не допомагали. Після виповнення 18 років прийомні батьки оформили юридично те, що дочка з ними не проживає,

1) Як пояснити те, що діти, які виховувалися в однакових умовах, так по-різному себе проявили?

2) Що можна зауважити про генотип і спадковість дівчини, хлопця?

3) Які можливі недоліки були допущені прийомними батьками у вихованні дітей?

4) Які проблеми у вихованні прийомних дітей, як правило, мають їхні прийомні батьки?

Проблемна ситуація 10

Ключ до ситуації: делінквентна поведінка, антипедагогічний вплив батьків, аморальність індивіда, о

Працівникам міліції стало відомо, що вкрали світильники на заводі, де їх виготовляють. Розслідування привело їх до Миколи Т., який, за показами свідків, забрав їх додому. Коли працівники міліції прийшли додому до неповнолітнього і його батьків, один із вкрадених світильників уже висів у передпокої квартири. На запитання, де неповнолітній міг взяти світильник, який приніс додому, батьки нічого сказати не змогли.

ситуація є свідченням педагогічної неспроможності батьків виховувати дитину чи про низький рівень їх моральності?

2) Що можна сказати про ступінь педагогічної і соціальної занедбаності неповнолітнього?

3) Як організувати превентивну роботу з неповнолітнім, ураховуючи несприятливий сімейний вплив на процес його соціалізації?

4) Які заходи впливу передбачені стосовно батьків, виходячи з даної ситуації?

5) Чи матиме відображення даний факт на покаранні, яке буде призначене неповнолітньому за вчинений злочин?

Проблемна ситуація 11

Ключ до ситуації: сімейне неблагополуччя, небезпеки превентивної роботи, взаємодія соціальних виховних інститутів.

Зі школи у службу в справах дітей надійшло повідомлення про те, що двоє братів, 14 і 12 років, не відвідують школу. У поданні зазначалося, що батько з сім'єю не проживає, мати перебуває у місцях позбавлення волі за вчинення злочину (крадіжки) і діти перебувають на утриманні й вихованні бабусі.

Оскільки на письмові виклики бабуса не з'являлася, соціальний працівник вирішив провести першу бесіду за місцем проживання ба-бус і неповнолітніх. Бабуся для проведення запросила на кухню. Було видно, що жінка у нетверезому стані, була «стильно» одягнена — в коротенькій спідничці. Під час розмови до квартири зайшли троє чоловіків у стані алкогольного сп'яніння. Вони почали агресивно поводитись стосовно соціального працівника (викрикувати, вживати нецензурні слова), який через це був змушений перервати розмову з бабусею і терміново покинути квартиру.

1) Які помилки допустив соціальний працівник у даній ситуації?

2) Які запобіжні заходи передбачені для працівника з метою уникнення подібних ситуацій ?

3) Яке вирішення даної ситуації очікується за описаним?

4) Працівники яких соціальних інститутів повинні взаємодіяти для вирішення цієї ситуації? Які їх функції з огляду на обставини?

Проблемна ситуація 12

Ключ до ситуації: етика педагогічної роботи, проблема адиктивної поведінки.

У поле зору соціальної служби попала неблагополучна багатодітна сім'я, батько якої зловживав спиртними напоями. Мати 6-х дітей чесно призналася, що у випадках «запою» чоловіка, вона купляє і нишком дає йому таблетки, що викликають у нього огиду до алкоголю. Вона також зізналася,

що розуміє, наскільки це небезпечно для здоров'я, але, з її слів, виходу у неї не було: тверезим чоловік був дбайливим батьком і сім'янином.

- 1) Як оцінити дії дружини?
- 2) Чи виправданим є її підхід до вирішення цієї проблеми?
- 3) Які дії соціального працівника > служби можуть бути застосовані після отриманої інформації?
- 4) Ваші пропозиції для вирішення даної ситуації.

Проблемна ситуація 13

Ключ: сімейні конфлікти, зловживання спиртними напоями, дитина як жертва подружнього конфлікту.

У сім'ї постійні сварки, скандали через те, що чоловік зловживає спиртними напоями, і постійні конфлікти між подружжям. В одній з таких сварок 5-класник Сашко захопив ножа і поранив батька в живіт. Чоловік залишився жити, перестав пиячити і виявив бажання налагодити стосунки з дружиною.

- 1) Як оцінити дії Сашка?
- 2) У чому виховні упущення матері й батька, що призвели до скоєння таких дій сином?
- 3) Яким чином закріпити позицію батька після поранення?
- 4) У чому полягає робота соціального працівника з сім'єю? з кожним її членом зокрема?
- 5) Які форми й методи корекційної роботи слід застосовувати для вирішення даної проблемної ситуації?

Проблемна ситуація 14

Ключ: наслідки укладення повторного шлюбу, аморальна поведінка, реабілітація осіб легковажної поведінки.

Дівчина, 16 років, веде аморальний спосіб життя. Мама впливу на дочку не має і фактично остаточно втратила його з появою другого чоловіка, укладення повторного шлюбу та з народженням молодшого сина від цього шлюбу. Відчай щодо неможливості виховати дочку змусив жінку звернутись за допомогою у службу в справах дітей,

- 1) Що можна порадити жінці?
- 2) Якими заходами можна відвернути дівчину від подальшого ведення нею аморального способу життя?
- 3) Які напрями реабілітаційної роботи з неповнолітньою можна виділити?
- 4) Який вплив потрібно застосувати щодо матері дівчини і в чому сутність реабілітаційних заходів щодо неї?
- 5) У чому сутність превентивної роботи з вітчимом дівчини? з її молодшим братом?

Проблемна ситуація 15

Ключ: скрутне матеріальне становище, труднощі виховання дітей батьком, бездоглядність.

Через скрутне матеріальне становище мати виїхала на заробітки, залишивши дітей (Оля — 14 років, Сергій — 10 років, Михайло — 8 років) з батьком. Проте він почав зловживати спиртними напоями, не приділяючи належної уваги вихованню дітей, Оля продовжувала добре вчитися. А молодші брати майже не відвідували занять у школі* почали мити машини, заробляти гроші. Батько вплив на дітей втратив. Родичів, які б могли допомогти у вихованні дітей, не було.

1) Якими організаційними діями можна стабілізувати становище щодо виховання дітей ?

2) Чи можливо нормалізувати стан виховання дітей, не змінюючи місця їх проживання і яким чином ?

3) Який зміст превентивної роботи з батьком неповнолітніх?

4) Наскільки актуальним і можливим є повернення матері із заробітків додому?

5) Визначити варіанти вирішення цієї проблеми,

Проблемна ситуація 16

Ключ: проблема виховання дітей після розлучення батьків, права і обов'язки розлучених батьків у вихованні дітей.

Після розлучення дружини з чоловіком, їх неповнолітня дочка (8 років) рішенням суду залишена з матір'ю. Однак через деякий час неофіційно мати звернулась з проханням до колишнього чоловіка, батька дитини, забрати дочку до себе на якийсь час. Вона виїхала за кордон і впродовж року постійно телефонувала дочці, надсилала гроші й подарунки.

Після повернення із-за кордону мати підняла клопотання про виїзд дочки в країну, де її соціальне становище набуло б легалізованого статусу, де вона мала би постійне місце проживання й праці. Батько не дав згоди на виїзд дочки за межі країни, мотивуючи своє рішення

глибокими батьківськими почуттями любові до дочки, правом її виховувати.

1) Як Ви оцінюєте дії батька? матері?

2) Яким чином, на Вашу думку, можна вирішити складну ситуацію?

Проблемна ситуація 17

Ключ: виховання здібних дітей, психічне захворювання батьків.

Олександр, 12 років. Судом його засуджено до умовної міри покарання за вчинення крадіжки. Хлопець здібний, кмітливий, активний у повсякденному

житті. Проте проживає в сім'ї, в якій батько, мати, молодший брат — психічно хворі. Фактично він сам приймає всі рішення стосовно членів сім'ї, матеріально їх забезпечує. Не виключено, що для цього він може прийняти рішення вчиняти неправомірні дії.

У чому полягає складність ситуації, в якій опинився Сашко?

Які можливі варіанти виходу зі скрутної для Саші ситуації?

Яка допомога повинна надаватись соціальним працівником при виборі того чи іншого варіанту виходу зі скрутної життєвої ситуації?

Проблемна ситуація 18

Ключ: виховання дітей у неблагополучних сім'ях, реабілітаційна робота.

Неповнолітнього Олега В. рішенням суду було засуджено до позбавлення волі за неодноразове вчинення крадіжок. Хлопець із неблагополучної неповної сім'ї. Мати одна виховувала 4-х дітей. Окрім 16-річного Саші, у сім'ї підростали 15-річна Олена, 10-річна Оксана, 3-річний Петрик. У квартирі часто проживали тимчасові проїжджі, особи, які займалися так званим «човниковим бізнесом». Це давало сім'ї кошти для проживання. Однак дирекція закладів, у яких навчалися діти цієї сім'ї, скаржилась на незадовільне відвідування ними занять, їх недоглянутість. Було очевидно, що мати вела аморальний спосіб життя. Усі діти були народжені поза шлюбом, мали різних батьків.

1) Які напрями реабілітаційної роботи з даною сім'єю можна виділити?

2) У чому сутність організаційно-профілактичного напрямку з цією сім'єю?

3) Що ускладнює роботу соціального працівника з сім'єю?

4) Які ймовірні варіанти виходу з критичної ситуації?

Ключ: проблема виховання дітей після розлучення батьків, антипедагогічний вплив батьків.

При розлученні подружжя суд виніс наступне рішення: чоловікові й дружині знайти спосіб розміняти з доплатою 1-кімнатну квартиру, в якій вони до цього мешкали разом із 10-річним сином. Дитина рішенням суду залишена з матір'ю. Після розлучення колишні чоловік й дружина через скрутне фінансове становище змушені проживати на спільній житловій площі. Протягом 2 років тривав процес пошуку прийняттого для обох сторін варіанту розміну 1-кімнатної квартири. Продовжувались конфлікти, сварки, скандали. Найбільше уданій ситуації, звичайно, страждав син. І це відобразилося на формуванні його особистості у підлітковому віці: він навчився обманювати, маніпулювати батьками на свою користь, лавірувати між ними.

1) Суд прийняв рішення згідно діючого законодавства. Яким шляхом мали б урегулювати цю ситуацію самі батьки?

2) У чому полягає їх найбільша помилка у даній ситуації?

3) Які заходи потрібно вжити стосовно неповнолітнього соціальним працівником: корекції, реабілітації, соціально-організаційні, соціально-психологічні чи методи покарання й контролю?

4) Що практично може зробити соціальний працівник стосовно батьків неповнолітнього ?

5) Які Ваші пропозиції щодо превенції подібних ситуацій?

Проблемна ситуація 20

Ключ: ранні відхилення у поведінці, бездоглядність дітей, корекційно-реабілітаційна робота.

Три хлопчики-п'ятикласники втекли з уроків, вирішивши відмітити день народження одного з них. Вдома в іменинника вони знайшли вино, виготовлене його батьками. Через деякий час одному з хлопчиків стало погано. Однокласники винесли його на вулицю, залишивши там, а самі втекли. Найбільш постраждала дитина, до якої сусіди викликали лікарів швидкої допомоги, три дні перебувала у реабілітаційному відділенні лікарні.

1) Про що свідчить дана ситуація?

2) Які заходи впливу можуть бути застосовані до батьків, що виготовляли вино?

3) Чи можна говорити про низький рівень морального розвитку 5-класників, що втекли?

4) Які превентивні заходи повинні вживатись до хлопчиків з метою профілактики й корекції подібних упуцень у вихованні?

5) У чому полягає превентивна робота з батьками неповнолітніх?

Проблемна ситуація 21

Ключ: прийомна дитина, прийомні батьки, аморальна поведінка.

Чоловік і дружина, не маючи власних дітей, взяли на утримання й виховання 3-річну дівчинку з дитячого будинку. Дитині було створено всі необхідні умови для розвитку й проживання. Дівчинка росла слухняною, непогано вчилася. Однак після виповнення 15 років вона різко змінила свою поведінку: почала втікати з уроків, обманювати батьків, грубіянити їм, палити цигарки, бродяжити по місту. Самі, батьки причини таких змін назвати не могли.

Чоловік і дружина звернулись по допомогу до працівників органів опіки й піклування. Спільна робота з виховання дитини також не давала бажаних результатів. Батьки прийомної дочки, отримавши відповідний дозвіл, дізнались, що поведінка рідної матері дівчинки була подібною.

Врешті-решт дівчина народила позашлюбну дитину, яку покинула на прийомних батьків. Сама почала вести аморальний спосіб життя, не проживаючи вдома.

1) Чи можна запевнити, що вирішальне значення у тому, що дівчина стала на хибний шлях, відіграла її спадковість?

2) Які заходи стосовно прийомних батьків повинні вживатися з метою попередження подібних ситуацій?

3) Яка превентивна робота повинна проводитись з дітьми прийомних сімей у навчально-виховних закладах за умови не конфіденційності інформації?

4) Як Ви уявляєте свої дії у подібній ситуації?

5) Наскільки етичним є особливий підхід до дітей даної категорії у соціально-педагогічній діяльності?

6) Якими повинні бути дії, рішення працівників органів опіки й піклування, щоб попередити подібні ситуації?

Проблемна ситуація 22

Ключ: жебракування неповнолітніх, зловживання батьківськими правами, позбавлення прав батьківства, функції органів державної виконавчої влади з попередження жебракування.

У 20-градусний мороз соціальний педагог забрав з вулиці Зарічного хлопчика, який просив милостиню. Поки він жебракував, його рідні бабуся й мати розпивали спиртне у кафе-барі на гроші, зароблені хлопчиком. Дитину було влаштовано у притулок для неповнолітніх.

Через деякий час її віддали матері, не позбавивши її прав виховувати «таким чином» дитину.

ї) У роботі яких соціальних інститутів простежуються упущення у даному випадку?

2) Жебракування дітей — непоодинокє явище. Які соціально-організаційні заходи повинні попереджувати поширення цього явища?

3) Якого впливу потребують батьки, діти яких жебракують?

4) Які вимоги необхідно ставити до особистості соціального працівника, виходячи з даної ситуації?

5) Які інформаційно-просвітницькі заходи потрібно проводити з населенням з метою не допустити подібне?

6) Які пропозиції Ви б порекомендували внести до кримінального законодавства з метою профілактики жебракування дітей?

Проблемна ситуація 23

Ключ: захист майна і житла неповнолітніх, стан дотримання законодавства про захист майна і житла неповнолітніх, юридична відповідальність соціальних інститутів за порушення прав дітей.

Унаслідок смерті батьків їхніх дітей було влаштовано у школу-інтернат для утримання й виховання. Квартиру, в якій проживала сім'я, було передано у тимчасове орендування іншим мешканцям. Однак через порушення законодавства, через ряд аферистичних операцій діти з правової точки зору втратили право на квартиру. З цим зіткнулася їхня тітка після виповнення сиротам 18 років і закінчення навчання у школі-інтернаті.

Заходами органів державної виконавчої влади було повернуто їм квартиру, але іншу. Однак це потребувало величезних затрат, зусиль, часу й бажання тітки допомогти племінникам.

1) Ураховуючи даний випадок щодо втрати житла неповнолітніми-сиротами, якими мають бути дії соціального працівника стосовно дітей, їхніх родичів, адміністрації органів місцевого самоврядування, адміністрації закладів, куди направляють дітей, щоб не допустити подібне?

2) Яким чином юридично правильно захистити дітей-вихованців інтернатів, зберігаючи їхнє майно та житло?

3) Яка помилка була допущена при направленні дітей у школу-інтернат, що дало привід втратити батьківське житло?

Проблемна ситуація 24

Ключ: аморальність, зґвалтування як злочин, причини зґвалтування.

Шестеро хлопців віком від 18 до 20 років зґвалтували неповнолітню — таким був загальний висновок заяви дівчини до працівників міліції. Зі слів педагогів, сусідів, з якими вона проживала, неповнолітня вела аморальний спосіб життя. Зі слів хлопців, вона сама зініціювала ці статеві стосунки. Однак такі дії хлопців згідно сучасного законодавства підлягають кримінальному покаранню. Справжні наміри дівчини стали зрозумілими, коли вона і її мати на прохання хлопців та їхніх батьків забрати заяву з міліції про зґвалтування, почали вимагати з кожного по 2000 американських доларів.

/, з якими суспільними явищами стикається соціальний працівник у подібній ситуації?

2• Яке місце педагогічної роботи у системі превентивних заходів по запобіганню подібних ситуацій?

3. На якому етапі і які напрямки роботи передбачаються для соціального педагога, виходячи з аналізу даної ситуації?

4. *Хто характеризується глибшим ступенем деморалізації: група хлопців чи дівчина, її мати?*

5. *Ваша думка про міру покарання для кожного з учасників ситуації.*

Проблемна ситуація 25

65-річна жінка звернулась у службу у справах дітей з проханням вплинути на дочку, яка неналежним чином, з її слів, виховує своїх синів: не приділяє їм належної уваги, залишає вдома самих, працюючи експедитором, часто збирає у квартирі своїх подруг.

Дочка, у свою чергу, скаржилась на матір, що вона втручається у виховання її дітей, а сама, у свій час, не виховувала її. Вирішення проблеми ускладнювалося тим, що вони проживали на спільній житловій площі. Мали місце порушення у вихованні дітей з однієї і другої сторін.

/ . Як би Ви охарактеризували дану ситуацію, виходячи з моралі, права, релігії, етики?

2. *Які шляхи виходу з даної ситуації?*

3. *У чому полягає робота соціального працівника для вирішення кризової ситуації в сім'ї?*

7А Методичні розробки

1 Програма превентивного виховання дошкільнят у дитячому садку

1. Проведення діагностичної гри «Моя сім'я», у якій діти б грали ролі своїх батьків.

2. Проведення бесіди про правила поведінки з однолітками.

3. Опитування на тему «Ким ти хочеш стати, коли виростеш?»[^] ' .

4. Проведення соціометричного дослідження на визначення лідерів та аутсайдерів. Розробка моделі роботи з аутсайдерами для підвищення впевненості в собі.

5. Проведення рольових ігор:

— де б одні діти виконували позитивні, а інші — негативні ролі, а потім навпаки і зробили висновки;

— які б дозволяли зрозуміти шкідливість поганих стосунків з людьми;

— які розвивають позитивні почуття, співчуття, емпатію до оточуючих.

6. Робота з батьками на предмет необхідності усунення у поведінці дітей тривожних ознак девіантної поведінки.

7. Бесіди на релігійну тематику

* 8. Перегляд тематичних дитячих фільмів або мультфільмів.

9. Інформаційні бесіди.

10. Бесіда з батьками на тему «Вживання нецензурних слів у при¹ сутності дітей: наслідки у майбутньому».

11. Інформаційна година на основі експертної оцінки спеціалістів з проблеми гармонійного і всебічного розвитку дітей.

12. Інсценізація, казкотерапія з проблем подолання агресії, жорстокості .

2. Програма вивчення особистості неповнолітнього в діяльності інституцій системи превентивної роботи

Загальні дані про неповнолітнього, Рік і місце народження. Загальний фізичний розвиток, стан здоров'я. Місце навчання, праці, Матеріально-побутові умови сім'ї (бюджет, наявність житла, місце роботи батьків).

Особливості особистості. *Спрямованість особистості.* Які бажання, прагнення, характер окремих дій, вчинків, правопорушень. *Ідеал.* Уявний чи конкретна особа. Позитивний чи негативний. *Самооцінка.* Завищена, адекватна, занижена. *Інтереси.* Сфера зацікавленості. Стійкість інтересів. Шляхи задоволення інтересів. *Потреби.* Шляхи задоволення матеріальних і духовних потреб. Динаміка потреб. *Здібності.* *Характер.* Негативні риси. Позитивні риси. *Вольові якості.* Ініціативність, рішучість, наполегливість, самостійність. *Темперамент*>

Сім'я, Культурний і загальноосвітній рівень батьків. Ставлення до дітей, до їхнього виховання. Стил ь взаємовідносин між членами сім'ї. Методи виховання. Взаєморозуміння між дітьми і батьками. Характер упущень у вихованні дітей. Обов'язки неповнолітнього в сім'ї. Поведінка неповнолітнього в сім'ї (незалежність, самостійність, слухняність...) Інші позитивні й негативні аспекти впливу сім'ї на неповнолітнього .

Колектив. Ставлення неповнолітнього до колективу, його норм і правил. Ставлення членів колективу до правопорушника, його авторитетність. Адаптованість неповнолітнього в колективі. Активність та зацікавленість справами колективу Ставлення неповнолітнього до навчання, праці. Наявність чи відсутність у правопорушника друзів у колективі, їх характеристика. Поведінка неповнолітнього в процесі навчання, праці. Відвідування занять, пропуски.

Дозвілля. Вивчення неповнолітнього в умовах неформального об'єднання. Категорія друзів неповнолітнього. Структура об'єднання. Роль і місце неповнолітнього серед членів неформального об'єднання. Ступінь прив'язаності та тривалість перебування в групі неповнолітнього. Характер та ступінь впливу неформального об'єднання на неповнолітнього. Характер впливу осіб протилежної статі. *

ч Урахування об'єктивних і суб'єктивних факторів впливу на неповнолітнього. Фактори позитивного впливу. Фактори негативного впливу. Види діяльності й занять неповнолітнього. Характер впливу заходів дозвілля на

неповнолітнього. Поведінка в позашкільних закладах. Способи самоутвердження. Особливості спілкування з ровесниками. Захоплення.

3. Превентивні заходи з різними категоріями осіб

Категорія осіб	Заходи, форми й методи індивідуальної роботи
Важковиховувані	Обстеження лікаря, проведення тренінгів, соціальна терапія, робота з сім'єю.
Правопорушники	Бесіди, тренінги, психотерапія, відеолектор?!
Діти вулиці	Влаштування на тимчасове проживання з подальшим вирішенням постійного місця праці, організаційні заходи з влаштування, тренінги, психокорекція.
Особи, схильні до алкоголізму	Психотерапія, психологічне і соціальне консультування, позитивний приклад, робота з сім'єю, зміна видів діяльності.
Особи,схильні до вживання наркотиків	Організація медичного лікування, психотерапія, консультування, педагогічна корекція, превентивна робота священика.
Особи суїцидальної поведінки	Обстеження й нагляд лікаря-спеціаліста, психотерапевтична робота, мобілізація внутрішніх позитивних ресурсів, превентивна робота священика.
Особи з аморальними проявами поведінки	Моральне виховання, залучення до навчання та праці, активної суспільної діяльності, превентивна робота священика. Методи формування суспільної свідомості.
Особи з делінквентною поведінкою	Посилення виховної ролі сім'ї, сеанси психотерапії, реабілітаційна робота священика, надання ресоціалізаційної допомоги. Методи формування суспільної свідомості. Методи формування суспільної поведінки.

4. Анкета на предмет Вивчення неформальних зв'язків неповнолітнього

Вік _____

Стать і _____

Дата заповнення анкети _____

К Вашими друзями є:

А) однокласники (однокласники);

м Б) ровесники за місцем проживання;

В) старші чи молодші хлопці за місцем проживання;

Г) Вас об'єднують спільні інтереси і захоплення (друзі не відносяться ні до категорії А, ні до категорії Б).

2. Які відмінності неформальної групи, членом якої Ви є, від інших таких об'єднань?

- А) стиль спілкування (вживання жаргону, мовленнєвий етикет і т.д.);
- Б) манера одягатися чи носити якісь речі зовнішньої атрибутики);
- В) спосіб проведення вільного часу; Г) інші (вкажіть, які саме).

3. Вільний час Ви проводите:

- А) у компанії своїх друзі в-членів неформальної групи; Б) серед одногрупників;
- В) серед ровесників за місцем проживання; Г) інший варіант (вказати).

4. Улюбленим заняттям під час проведення свого вільного часу у Вас є:

- А) гуляти, просто спілкуючись зі своїми друзями, спонтанно відвідуючи якісь цікаві для Вас місця;
- Б) займатися спортом, проведенням рухливих чи інтелектуальних ігор;
- В) читати, дивитися телевізор, грати на комп'ютері (підкреслити);
- Г) інший варіант відповіді,

5. Зі своїми друзями неформальної групи Ви зустрічаєтесь, тому що:

- А) Вам цікаво;
- Б) ніде подітись, ні з ким більше зустрічатись (підкреслити варіант відповіді);
- В) вони примушують Вас, ставлять в умови, коли неможливо • •

відмовитись;

- Г) інший варіант відповіді.

6. Про стосунки зі своїми друзями неформальної групи Ви:

- А) повністю все розповідаєте близьким людям; Б) частково розкриваєте таємниці;
- В) Ви не ділитесь ні з ким.

7. Вашу дружбу з членами неформального об'єднання Ваші батьки:

- А) схвалюють;
- Б) не схвалюють;
- В) ставляться байдуже; Г) Ваш варіант відповіді.

8. У групі (формальному колективі) Вашу дружбу з членами неформального об'єднання:

- А) схвалюють;
- Б) не схвалюють;
- В) ставляться байдуже; Г) Ваш варіант відповіді.

9. Неформальна група, членом якої Ви є, по відношенню до формального колективу ставиться:

- А) доброзичливо; Б) опозиційно;
  - В) нейтрально; Г) байдуже.
10. Серед членів неформальної групи Ви відчуваєтеся;
- А) комфортно;
  - Б) дискомфортно.
11. Серед неформальної групи Ви є:
- А) лідером;
  - Б) підпорядковані комусь психологічно;
  - В) займаєте відносно відособлену позицію.
12. Ставлення до неформальної групи, членом якої Ви є, на перспективу:
- А) плануєте продовжувати стосунки;
  - Б) не плануєте продовжувати стосунки;
  - В) прагнете внести корективи (вказіть, які саме);
  - Г) Ваш варіант відповіді.

5, Анкета для фахівця по роботі з неформальними групами неповнолітніх

1. Кількість учнів у класі (групі): _____
2. Стать: жін.; чол.
3. Яка кількість неформальних об'єднань у межах колективу?
4. Скільки неформальних об'єднань різного спрямування у ме^йах учнівської групи:
  - просоціальні — _____
  - асоціальні — _____
  - кримінальні — _____
5. Чи спостерігається, щоб один неповнолітній входив у декілька неформальних груп. Якщо так, то скільки таких учнів нараховується?
6. Які форми і методи роботи застосовуються до неповнолітніх — членів неформального об'єднання просоціального спрямування?
7. Які форми і методи роботи застосовуються до неповнолітніх ^{тм} членів неформального об'єднання асоціального спрямування?
8. Які форми і методи роботи застосовуються до неповнолітніх — членів неформального об'єднання кримінального спрямування?
9. Які труднощі зустрічаються у роботі з не повнолітні ми-члена- ми неформальних об'єднань?
10. Ваша оцінка напрямів, форм і методів превентивної роботи з неформальними групами неповнолітніх.
11. Дата заповнення анкети.

6. Програма роботи соціального педагога з неформальними групами неповнолітніх

Загальні орієнтири: навчально-виховна робота має будуватися на засадах єдності загальнолюдських та національних цінностей.

1. Результатом процесу виховання є всебічний розвиток соціально-активної творчої особистості.

2. Управління процесом виховання включає: аналіз педагогічної діяльності, визначення мети виховання, узгодження діяльності педагогів, аналіз і кооперування роботи членів педагогічного колективу, сім'ї, правоохоронних органів, вміння координувати діяльність членів колективу, передбачення результатів своєї діяльності.

3. Дитина формується і розвивається в діяльності та спілкуванні. Цю залежність необхідно реалізувати у виховній роботі.

4. Педагог тоді добре керує виховним процесом, коли розуміє його мету і завдання.

5. У виховному процесі передусім треба знати причини педагогічної чи соціальної занедбаності неповнолітнього, і способи, методи впливу застосовувати, виходячи з цього,

6. Успіху у вихованні можна досягти при взаємодії з сім'єю, церквою, працівниками правоохоронних органів.

7. У роботі з неповнолітніми потрібно опиратись на їхні позитивні якості та орієнтуватись на ті, які прагнемо в них виховати.

Індивідуальна робота з неповнолітніми. Залучення до виховної роботи психологів, працівників правоохоронних органів, медиків. Робота учнівського самоврядування. Програма заходів щодо профілактики правопорушень на рік, місяць. Створення ради профілактики правопорушень серед учнів із залученням до її роботи працівників правоохоронних органів та інших інституцій.

Організація роботи керівника групи. Один раз на тиждень — виховна година. Один раз у чверть — родинне свято. З метою запобігання правопорушень серед неповнолітніх посилення індивідуальної роботи. Налагодження співпраці з центрами соціальних служб для молоді, громадськими організаціями, клубами за місцем проживання, поза-шкільними закладами.

Інформування. Проведення годин керівника груп у формі тематичної інформаційно-пізнавальної бесіди. Організація хвилин пізнання на уроках. Випуск газет. Співпраця з громадськістю, адміністрацією населеного пункту. Створення стенду друкованої інформації та інформаційного куточка в бібліотеці.

Правове виховання. Постійний контроль за відвідуванням учнями занять; інформаційне забезпечення учнів з питань правового виховання; зв'язок з

радою профілактики правопорушень та з правоохоронними органами; контроль за зайнятістю учнів у позаурочний час,

Робота з батьками. Розроблення плану роботи з батьками. Проведення батьківських зборів. Залучення до роботи закладу батьків (батьківський патруль, рада профілактики правопорушень серед учнів, батьківський комітет). Ведення журналу обліку роботи з батьками. Запровадження занять університету батьківських знань з розкриттям питань відповідної тематики. Відвідування сімей учнів за місцем проживання.

Організація дозвілля неповнолітніх. Залучення учнів до діяльності гуртків, секцій. Активізація їх громадської діяльності. Проведення тематичних вечорів, родинних свят, засідань круглих столів.

Інформованість про інтереси неповнолітнього, його нахили і захоплення: проведення вільного часу, його друзів. Залучення неповнолітнього до роботи позашкільних закладів.

Шляхи та засоби впливу на неповнолітнього як члена неформальної групи.

1. Забезпечення участі неповнолітнього у заходах масового та групового характеру: бесідах, лекціях, кінолекторіях, зустрічах з працівниками правоохоронних органів і лікарями, засіданнях круглого столу, тематичних вечорах.

2. Здійснення педагогічного спостереження за неповнолітнім,

3. Організація умов проживання й виховання неповнолітнього в сім'ї шляхом налагодження співпраці з його батьками, відвідування правопорушника за місцем проживання.

4. Здійснення індивідуальної роботи з підлітком відповідно до плану та з урахуванням змін, що сталися в його поведінці.

5. Організація виховання неповнолітнього в колективі шляхом налагодження співпраці з керівником групи (класним керівником), в якому він навчається.

6. Координація діяльністю при наданні соціальної допомоги неповнолітньому, застосування до нього методів покарання й заохочення у межах навчального закладу.

Організаційний рівень. Превентивна робота з неформальними групами неповнолітніх просоціального й асоціального спрямування.

Активізація діяльності у межах формальних колективів.

Переорієнтація, роз'єднання неформальних груп асоціального спрямування.

Залучення до профілактичної роботи формальних колективів.

Вплив на неформальні об'єднання через адміністрацію закладів, соціальні служби.

Залучення до профілактичної роботи з неповнолітніми неформальних груп інших структур органів місцевої влади.

7, Рекомендації до соціально-педагогічної роботи з неформальними групами

1. Стежити за колом спілкування кожного підлітка, особливо при появі нових друзів, знайомих.
2. Приділяти достатню кількість часу бесідам, заняттям з вихованцями.
3. Діти повинні відчувати, що їх поважають, цінують, люблять.
4. Не намагатися відділяти підлітка від друзів, якщо це недоцільно.
5. Проводити просвітницько-інформаційну роботу з питань, що стосуються негативного впливу неформальних об'єднань.
6. Налагодити взаємодію з педагогами, органами у справах неповнолітніх, самими підлітками з метою отримання своєчасної і постійної інформації.
7. Формувати у неповнолітніх вміння відстоювати свої думки, погляди, позиції.
8. Підготувати підлітків до участі в діяльності й перебуванні у неформальних підліткових об'єднаннях, що не суперечить підлітковому віку.
9. У випадку порушення поведінки підлітка під впливом неформального об'єднання необхідно мобілізувати профілактичні дії батьків, педагогів, координатором чого має бути соціальний педагог.
10. Знати тенденції, види, форми діяльності й проведення дозвілля неповнолітніх у населеному пункті й особливо неформальних об'єднань, членами яких є вихованці.
11. Індивідуальна робота з неповнолітніми:
  - вивчити індивідуальні особливості підлітка;
  - встановити друзів та їх вплив на нього;
  - надавати допомогу в навчанні, адаптації в учнівському колективі;
- і - здійснювати контроль за навчанням і поведінкою;
  - проводити профілактичні бесіди з підлітком;
  - налагодити співпрацю з батьками неповнолітнього;
  - залучати неповнолітнього до активної діяльності в роботі класу, гуртків, секцій, позашкільних закладів.

8. *Негативні якості неповнолітніх і види діяльності, спрямовані на їх усунення*

Вади	Види діяльності
Занижена самооцінка	Організація самовиховання, створення ситуації успіху
Завищена самооцінка	Періодичне звітування про діяльність, створення ситуації, у якій неповнолітній відчує негативні наслідки свого неадекватного ставлення до оточуючих, залучення до громадської роботи, в якій правопорушник відчуває залежність від інших
Зухвалість	Проведення роз'яснювальних бесід. Розгляд поведінки на учнівських зборах, у трудовому колективі. Створення ситуацій, ідо спонукають до роздумів про свою поведінку.
Егоїзм	Залучення до проведення заходів. Створення ситуацій, в яких неповнолітній відчуває залежність від інших. Надання йому допомоги у навчанні чи в інших видах діяльності. Застосування заходів впливу морального характеру, роботи священика. Превентивна робота з батьками.
Агресивність	Обстеження в лікаря-психіатра, налагодження стосунків з членами сім'ї. Застосування мір виховного впливу після кожного негативного факту поведінки. Заняття психолога.
Неврівноваженість	Обстеження у лікаря-психіатра. Заняття в психолога. Організація самовиховання.
Цинізм	Формування правильної самооцінки та ставлення до ровесників. Включення в активну діяльність колективу, до участі у проведенні заходів. Створення ситуацій, в яких неповнолітній відчуває свою залежність від колективу, його думки. Організація самовиховання.
Недисциплінованість	Поступове ускладнення завдань, доручень, обов'язків. Постійний контроль і нагляд збоку батьків і педагогів. Звітування перед працівниками органів у справах неповнолітніх, колективом.
Неадекватне ставлення до людей	Обговорення подій, явищ, телепередач, кінофільмів. Аналіз поведінки друзів неповнолітнього. Підвищення рівня пізнавальної активності. Робота священика.

Невизначеність позиції	Виявлення позитивних якостей і опора на них в організації самовиховання. Залучення до громадської діяльності. Аналіз результатів анкетування. Застосування методів заохочення. Створення випробувальної ситуації.
Байдуже ставлення до колективу	Створення ситуацій, в яких неповнолітній відчуває відчуженість від колективу. Залучення до громадської роботи. Створення ситуації успіху, заохочення.
Ухилення від виконання обов'язків	Демонстрація нагляду й контролю. Притягнення до відповідальності. Винесення попередження. Розгляд неправомірної поведінки на раді профілактики закладу, зборах трудового колективу, засіданні координаційної ради у справах неповнолітніх.
Неправильні мотиви	Посилення виховної ролі сім'ї. Активізація громадського виховання.
Завищений рівень матеріальних потреб	Створення ситуацій для виникнення сумління. Співпраця з батьками правопорушника і регулювання його потреб.
Прагнення постійного отримання задоволень	Посилення відповідальності за виконання обов'язків. Покладення на неповнолітнього нових доручень. Контроль за виконанням обов'язків та доручень, за проведенням неповнолітнім вільного часу, поведінкою в усіх сферах діяльності.
Пасивність	Залучення до участі в заходах, гуртках і секціях. Виявлення причин пасивності і врахування їх в організації самовиховання.

9. Превентивна робота з подолання окремих проявів асоціальної поведінки неповнолітніх

Прояв девіантності	Зміст превенції	Форми і методи роботи	Учасники виховного процесу	Очікуваний результат
Неуспішність	Формування мотивації й стимулювання навчальної діяльності	1) ігрова корекція; 2) психотерапія; 3) бесіди	Вчителі, учні, батьки	Подолання неуспішності, мобілізація внутрішніх ресурсів

Обнови превентивної діяльності			387	
Вчинення проступків	Привчання до дисципліни	1) індивідуальна робота; 2) позитивний приклад; 3) самовиховання; 4) тренінги	Педагоги, психолог, учні	Формування дисциплінованості
Участь у діяльності негативної групи асоціального спрямування	Переорієнтація спрямованості групи, залучення до членства в групах соціального спрямування	1) реалізація методів формування суспільної свідомості; індивідуальна та групова робота; 3) навіювання	Батьки, педагоги, учні '	Членство в групі соціальної спрямованості
Негативне ставлення до батьків	Зміна ставлення до батьків	1) сімейна психотерапія; 2) переконання; 3) психоаналіз;	Батьки, діти, психолог	Ловага, людей до батьків
Конфліктність у взаєминах з ровесниками	Створення сприятливих умов для налагодження стосунків	}) соціально-психологічний тренінг; 2) педагогічний експеримент; 3) колективна робота	Учні, психолог	Налагодження товариських взаємовідносин

10. План індивідуальної превентивної роботи соціального педагога закладу освіти з неповнолітнім правопорушником

- Г
- Діагностика проблеми.
  - Вивчити індивідуальні особливості особистості.
  - Встановити друзів правопорушника та їх вплив на нього.
  - Надання допомоги в навчанні, адаптації в учнівському колективі.
  - Здійснення контролю за навчанням і поведінкою правопорушника.
  - Проведення профілактичних бесід з підлітком.
  - Застосування заходів щодо запобігання впливу неформальних об'єднань асоціального спрямування.
  - Налагодити співпрацю з батьками неповнолітнього.

- 9. Залучення неповнолітнього до активної діяльності в роботі класу, гуртків, секцій, позашкільних закладів.
- 10, Надання психолого-педагогічної допомоги в кризових ситуаціях.
- 11,Захист прав, інтересів.
- 12. Ведення щоденника.

Щоденник превентивної роботи з правопорушником

- /.* Прізвище, ім'я, по батькові.
- //.* Загальні відомості. Місце проживання, батьки, склад сім'ї, матеріальне становище, рівень підготовки батьків до виховання дітей та взаємовідносини між ними. Друзі в школі і поза нею, їх вплив на неповнолітнього і характер взаємовідносин. Стан здоров'я.
- /У/.* Загальний рівень розвитку учня. Загальний розвиток, культура мови, ставлення до суспільно корисної праці, до пізнавальної діяльності, до фізичної праці, дисциплінованість, охайність, організованість, ініціативність.
- IV.* Основні риси особистості учня: самосвідомість, світогляд, інтереси, прагнення, мотиви діяльності, характерні моральні якості, розвиток волі, особливості темпераменту.
- V.* Участь ужитті класу, виконання громадських доручень. Місце в класному колективі, ставлення неповнолітнього до інших.

11. Превентивна робота з проблемними сім'ями

№ п/п	Напрями і форми роботи соціального працівника з проблемними сім'ями
1.	Вивчення документації, думки педагогів та осіб з мікрооточення
2.	Інформування про нормативно-правові положення щодо прав і обов'язків
3.	Надання консультативної допомоги
4.	Сприяння встановленню контакту між батьками і дітьми
5.	Організація навчання, праці та дозвілля неповнолітніх
6.	Проведення тренінгових занять з метою налагодження психоемоційного контакту між батьками і дітьми
7.	Налагодження взаємодії з органами державного виконавчого та місцевого самоврядування з питань функціонування сімей

8.	Соціально-правовий захист сім'ї, її членів
9.	Сприяння наданню матеріальної та фінансової допомоги
10.	Психологічна підтримка
11.	Проведення організаційних заходів
12.	Діагностування соціальних, педагогічних, психологічних проблем сім'ї
13.	Превентивне прогнозування ситуації сім'ї
14.	Притягнення до відповідальності батьків, стимулювання позитивного виховного впливу

12. Умови та правила взаєностосунків між батьками і дітьми

1. Знайти час, щоб вислухати дитину, якщо вона бажає поділитися з Вами думками і враженнями.
2. Намагатися ненав'язливо увійти в усі справи підлітка.
3. Поставитися до уподобань і симпатій сина чи дочки з повагою.
4. Дружньо допомагати дитині розібратись у тому, в чому вона допускає помилки, незріло міркує.
5. Не боятися стати для підлітка другом.
6. Нехай дитина зі своїми друзями якомога більше часу перебуває вдома. ІІ е зблизить вас із сином чи дочкою і дозволить краще зрозуміти їх, взнати інтереси друзів.
7. Змиритися з особливостями особистості неповнолітнього, які важко виправити, але в межах допустимого.
8. Ознайомити неповнолітнього зі своїми проблемами й справами. Звертати увагу на його думки, відчуття, погляди.
9. Підтримати у підлітка інтерес до чогось хорошого.
10. Проконтролювати захоплення. Вони мають мати на нього позитивний вплив.
11. Не дозволяти собі негативними емоціями впливати на дитину чи виявляти їх в її присутності.
12. Виховуючи дитину, виховуватись самим.
13. Треба зуміти побачити в дитині особистість, яка має право на власну думку, дії, позицію.
14. Пам'ятати, що Ви є прикладом для дитини.
15. Діти — запорука честі і гідності родини.
16. Ваші дії, вимоги стосовно дітей повинні бути узгодженими між собою і відповідати суспільним нормам.

13. Програма превентивної роботи у діяльності різних соціальних інститутів

1. Проведення службових розслідувань, виявлення причин та умов, що сприяли скоєнню правопорушень, злочинів, аморальних дій, вжиття заходів по їх усуненню,

Прокуратура, суд, служба у справах неповнолітніх, кримінальна міліція у справах неповнолітніх.

і 2. Надання соціально-психологічної допомоги неповнолітнім.

Органи у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

3. Профілактичні бесіди з неповнолітніми.

Органи у справах неповнолітніх, педагогічні і трудові колективи,

4. Обстеження умов проживання й виховання неповнолітніх у сім'ях.

Органи у справах неповнолітніх, педагоги, психологи.

5. Працевлаштування неповнолітніх з наданням соціально-психологічної та правової допомоги.

Центр зайнятості населення, служби у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, трудові колективи, сім'я.

6. Залучення неповнолітніх до різних форм навчання.

Управління освіти, педагогічні колективи, служби у справах неповнолітніх, сім'я.

7. Здійснення соціально-правового патронажу.

Відділ кримінальної міліції у справах неповнолітніх, служба у справах неповнолітніх, педагоги навчально-виховних закладів.

8. Соціально-психологічне опікунство неповнолітніх.

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, відділ у справах сім'ї та молоді.

9> Надання консультацій, порад, допомоги з соціального захисту неповнолітніх.

Служба у справах неповнолітніх, відділ кримінальної міліції у справах неповнолітніх.

10. Залучення до діяльності в гуртках, секціях, клубах за інтересами.

Управління освіти, педагогічні колективи, позашкільні виховні заклади, методичний центр по роботі з сім'єю та молоддю, відділ спорту, сім'я.

Н. Проведення оперативно-профілактичних заходів по роз'єднанню, переорієнтації асоціальних угруповань неповнолітніх.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх, служба у справах неповнолітніх. ^

12. Організація навчання й виховання неповнолітнього в умовах навчального чи трудового колективу.

Педагогічні, трудові колективи, служба у справах неповнолітніх, сім'я.

13. Релігійне виховання неповнолітніх.

Священнослужителі, служба у справах неповнолітніх.

14. Національне, патріотичне, естетичне виховання.

Педагогічні колективи, відділ культури.

15. Профілактика алкоголізму, наркоманії, ведення аморального способу життя.

Лікарі, юристи, педагоги, сім'я.

16. Підготовка до сімейного життя та професійне консультування ^ неповнолітнього.

Педагогічні та трудові колективи, сім'я, служба у справах неповнолітніх.

17. Організація дозвілля неповнолітнього.

Служба у справах неповнолітніх, відділ у справах сім'ї та молоді, центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

18. Аналіз поведінки, спрямованості особистості неповнолітнього.

Органи у справах неповнолітніх, педагогічні і трудові колективи.

19» Створення оптимальних умов для оздоровлення неповнолітніх.

Управління освіти, управління охорони здоров'я, відділ у справах сім'ї та молоді, центри соціальних служб для молоді.

20. Організація дозвілля за місцем навчання та проживання молоді.

Відділи у справах сім'ї та молоді, методичний центр по роботі з сім'єю та молоддю, управління освіти, педагогічні колективи.

21. Розробка та реалізація програм патріотичного і національного виховання молоді. і

Відділ культури, управління освіти, відділ у справах сім'ї та молоді.

22. З метою посилення правової пропаганди систематичне висвітлення в засобах масової інформації заходів, що проводяться по запобіганню

правопорушень та злочинів серед неповнолітніх, аналітичних даних щодо стану злочинності у молодіжному середовищі.

Відділ внутрішніх справ, прокуратура, служба у справах неповнолітніх, відділ у справах сім'ї та молоді.

14. Роздатковий матеріал до теми: «Всесвітні закони життя у превентивній роботі»

Література: Джон Темплтон. Всевірные законы жизни. / Джон Темплтон. Пер. с англ. Т.Л. Чезеровой. — М.: АСТ, 2005. — 610 е.,

Тиждень перший

Коли ви володієте своїм розумом, ви володієте світом. — *Віл Провост*
Без пророчих видінь люд розбещений. — *Прит. 29:18*

Любов допоможе пережити все те, чого не змінити. — *Дж.Дже-л і не к*
У Всесвіті надзвичайно велика кількість можливостей. - *Анонім*

Якою мірою даєте, такою вам воздається. — *Золоте правило, Мате. 7:12, Лук. 6:13*

Тиждень другий

1. Твої думки стають твоїм життям. — *Марк Аврелій*

2. Віддана любов це любов придбана. — *Джон А/. Темплтон*

3 Щоб отримати прощення — треба прощати. — *Джон М. Темплтон*

4. Почуття вдячності приносить благодать, — *Джон М. Темплтон*

5. Ви боїтесь того, чого не розумієте. — *Анонім*

Тиждень третій

1. Ніщо не зможе принести вам спокою, окрім вас самих. — *Ральф Уолдо Емерсон*

2. Слухайте, щоб навчатись. — *Спілка анонімних алкоголіків*

3. Мудрість народжується з помилок: дивіться на свої помилки і вчіться. — *Дж. Джелінек*

4. Смирення необхідне не тільки в молитві, але й у русі вперед, воно допомагає налаштуватись на безкінечність. — *Джон М. Темплтон*

5, Не скласти планів — означає запланувати свою поразку. — *Бенджамін Франклін*

Тиждень четвертий

1. Прекрасні думки будують прекрасну душу. — *Джон М. Темплтон*

2. Прогрес залежить від старань та наполегливості. — *Джон М. Темплтон*

3. Люби ближнього свого, як самого себе. — *Мате. 19:19*

4. Образа — ніщо, якщо ти її не пам'ятаєш. — *Конфуцій*

5. Ентузіазм приближує успіх. — *Джон М. Темплтон*

Тиждень п'ятий

1. Даючи, ви виростаєте. — *Джон М\ Темплтон*
2. Загублений час вже не знайдеш. — *Бенджамін Франклін*
3. Сім'я, де моляться разом, завжди разом. — *Повір'я*
4. Якщо одразу немає успіху, поспробуй знову і знову — *Вільям Ед- еард Хіксон*

5. Краще запалити одну свічу, аніж проклинати темряву. — *Девіз Кристофоров*

Тиждень шостий

- К Краще любити, аніж бути тим, кого люблять. — *Франциск Асиз- ський*
2. Подяка призводить до збільшення кількості нагод для подяк. — *Джон М. Темплтон*
  3. Не можна бути самотнім, коли допомагаєш самотнім. — *Джон М. Темплтон*
  4. До вас тягнуться, коли ви випромінюєте любов, радість, терплячість, миролюбність, доброту, вірність, м'якість і самовладання. — *Джон М> Темплтон*

5. Посмішка породжує посмішку. — *Тед Енгстрем*

Тиждень сьомий

1. Великі герої смиренні. — *Франциск Асизський*
2. Віддана агапе росте, прихована тане. — *Джон М. Темплтон*
3. Міра душевного здоров'я — це готовність у всьому знаходити хороше. — *Джон М\ Темплтон*
4. Що можна собі уявити, того можна досягнути. — *Анонім*
5. Молитва дає вам духовну енергію. — *Джон М. Темплтон*

Тиждень восьмий

1. Те, що уявляється нам неможливим, вірогідно, просто не намагалися зробити. — *Сеїд Хусейн Наєр*
2. Я не допущу, щоб хто-набудь поменшив мою душу, заставивши мене ненавидіти його. — *Букер Т Вашингтон*
3. Справжній успіх означає незадоволеність однією маленькою ціллю. — *Сеїд Хусейн Наєр*
4. Ентузіазм заразливий. — *Джон М. Темплтон*
5. Слабкі, але наполегливі спроби завершують будь-які починання. — *Ор Мандіно*

Тиждень дев'ятий

- Поразка не буде гіркою, якщо ви її не проковтнете. — *Тед Енг~ стрем*
- Тільки той, хто запитує своє життя, може називатись живучим. — *Сократ*
- Ви коштуєте не більше, ніж ваше слово. — *Джон М. Темплтон*
- Церковна десятина приносить процвітання і почесь. — *Джон М. Темплтон*

Самовладання дає перемогу. — *Анонім*

Тиждень десятий

1. Свобода — це факт життя. — *Анонім*
2. Якщо ми утвердимо свою волю, перед нами відкриється безліч дверей. — *Сеїд Хусейн Наєр*
3. Помічайте добре і вам буде за що дякувати Господу. — *Джон М. Темплтон*
4. Приймаючи критику, ми впізнаємо більше, ніж виступаючи в ролі судді. — *Дж. Джелінек*
5. Не питай, чого можна очікувати від життя, — питай, чого життя очікує від тебе. — *Віктор Франкл*

Тиждень одинадцятий

1. Ти находиш те, що шукаєш: добро і зло, проблеми і рішення. — *Джон М. Темплтон*
2. Будь-який кінець — це новий початок. — *С'юзен Хейуорд*
3. Єдиний спосіб мати друга — це бути другом. — *Ральф Уолдо Емерсон*
4. Людина — це те, що вона думає. — *Антон Чехов*
5. Ми розбираємось в духовності не краще, ніж Прометей — в астрономії. — *Джон М. Темплтон*

Тиждень дванадцятий

1. Нагороду приносить послужливість, а не імпульсивність. — *Анонім*
2. Одинакові птахи збиваються в зграї. — *Роберт Бертон*
3. Злочини невігідні. — *Анонім*
4. Примусьте опозицію працювати на вас. — *Анонім*
5. Ніхто не знає, на що він здатен, доки не спробує. — *Публіцій Сі-РУС*

Тиждень тринадцятий

1. Людині мудрій властиво сьогодні турбуватись про завтрашній день і не класти всі яйця в одну корзинку. — *Мігель Сервантес*
2. Думки — це речі. — *Чарльз Філмор*
3. Що всередині, те і зовні. — *Принцип геометрії*
1. Людей до вас притягують ваші подяки, а не скарги. — *Джон М. Темплтон*

2. Наполегливість визначає, що вас чекає: успіх чи поразка. *Анонім*

Тиждень чотирнадцятий

1. Секрет продуктивного життя можна шукати і знайти. — *Джон М. Темплтон*
2. Щастя — завжди побічний продукт. — *Джон М. Темплтон*
1. Щоб змінити поганий світ, потрібно створити правильний. — *Ральф Уолдо Емерсон*
2. Краще хвалити, аніж критикувати. — *Джон М. Темплтон*

3. Сміх — найкращі ліки. — *Норман Казінс*

Тиждень п'ятнадцятий

1. Смирення, як темрява, знаходить світло небес. — *Анрі Торо*

2. Мудро використовуйте свою здатність вибирати. — *Ор Мандіно*

3. Якщо ви не знаєте, чого хочете досягнути в житті, то можете нічого не досягнути. — *Джон М, Темплтон*

4. Молитва дарує більше, ніж знає цей світ. — *Альфред Теннісон*

5. Все і вся навколо вас — це ваші вчителі. — *Кен Кіз*

Тиждень шістнадцятий

1. Запряжи в свій фургон зірку, — *Ральф Уолдо Емерсон* ** 2. Ціна величчю — це відповідальність. — *Уїнстон Черчіль*

3, Добрі слова дешево коштують, але дорого ціняться. — *Джордж Герберт*

Не можна вирішити проблему, не піднявшись над нею. — *Ем- мет Факс*

5. Щасливі союзи утворюються не тоді, коли ви знаходите ту саму людину, а коли стаєте тією самою людиною. — *Ерік Баттеруорт*

Тиждень сімнадцятий

1. Ми легко отримуємо, коли легко даємо. — *Анонім*
2. Істина зробить вас вільними. — *їв. 8:32*
3. Якщо ви хочете знайти золото, то шукати треба там, де воно є. — *Вільям Жюно*
4. Звичка — прекрасна служниця, але погана господиня. — *Дж. Джелінек*
5. Не можливо відкрити нові океани, якщо не наважишся відплисти від берега. — *Анонім*

Тиждень вісімнадцятий

1. Навчання ніколи не закінчується. — *Джон М. Темплтон*
2. Підкреслюйте позитивне, долайте негативне. — *Джонні Мерсер*
3. Прощення звеличує того, хто пробачив. — *Джон М. Темплтон*
4. Світло розуміння проганяє привид страху. — *Едлі Гарольд*
5. Тільки одне може бути важливішим, ніж вчитися на практиці: це — не вчитися на практиці. — *Джон М. Темплтон*

Тиждень дев'ятнадцятий

1. Зробися необхідним для світу — і людство даватиме тобі хліб. — *Ральф Уолдо Емерсон*
2. Щастя не в матеріальному, а в духовному багатстві. — *Джон Л. Темплтон*
3. Наші думки породжують собі подібних. — *Чарльз Філ*
4. Прогрес вимагає змін. — *Джон М. Темплтон*
5. Удача стукає в двері людини підготовленої. — *■ Анонім*

Тиждень двадцятий

1. Хороша репутація дорожча за гроші. — *Публіцій Сірус*
2. Помилятись — власти вість людини, а прощати — властивість божества. — *Олександр По*
3. Ніколи не робіть того, за що вам прийдеться стратити себе. — *Анонім*
4. Переверніть слово evil (зло) і отримаєте слово live (жити). — *Ф/- ніас Куїмбі*
5. В кого у житті є «навіщо», той може винести майже будь-яке "як". — *Фрідріх Ніцше*

Тиждень двадцять перший

- 1. Ми являєм собою результат того, що ми думали. — *Будда* ¹
2. Вимовлене слово повернути неможливо. — *Уентворт Роскоммон*
- * 3. У вас є наймогутніша зброя на Землі — любов і молитва. — *Джон М. Темплтон* ъъ
4. Пам'ятайте: ніхто не може заставити вас почувати себе неповноцінним без вашої згоди. — *Елеонор Рузвельт*

5. Ніколи нікого не поважали за те, що він отримав. Повага — це нагорода за те, що людина віддала, — *Кальвін Кулідж*

Тиждень двадцять другий

1. Для матеріального прогресу потрібні підприємці. — *Джон А. Темплтон*

2. Коли ви дієво благословляєте оточуючих, їм легше нести свою ношу. — *Джон М. Темплтон*

3. Очікуйте кращого — і ваш оптимізм відчинить двері сприятливим можливостям. — *Джон Л. Темплтон*

4. Коли править гнів — наслідки бувають негативними. — *Чарльз Деллі*

5. Мудра людина зазирає у своє серце і знаходить вічний спокій. — *Індійське прислів'я*

Тиждень двадцять третій

і 1. Підготовленість — це крок до успіху. — *Джон М. Темплтон*

2. Ти на шляху до успіху, якщо розумієш, що невдача — це тільки невеликий гак. — *Коррі Тен Бум*

3. Подяка веде до дарування, прощення та духовного зростання. — *Джон М. Темплтон*

4. Немає таких труднощів, які б не пододала любов. — *Еммет Фокс*

5. Контроль над собою приводить до успіху. — *Джон М. Темплтон*

Тиждень двадцять четвертий

1. Ваші думки подібні до бумеранга. — *Ейлін Кеді*

2. Ви приносите страждання собі та іншим не тільки тоді, коли ображаєте когось, але і тоді, коли самі ображаєтесь. — *Кен Кіз*

3. Дрібниці дуже багато значать. — *Едіт Ліндерман*

4. Засмучуватись через те, чого ви не маєте, — означає втрачати те, що ви маєте. — *Кен Кіз*

5. Чесність — найкраща політика. — *Мігель Сервантес*

Тиждень двадцять п'ятий

1. Відповіддю на вашу молитву може бути "так", а може бути "ні", або ж "альтернативи". — *Рут Стаффорд Піл*

2. Здоровий розум сприяє здоров'ю тіла — і навпаки. — *Джон М. Темплтон*

3. Зовнішня краса змінюється, а внутрішня є вічною. — *Сей ід Хусейн Наєр*

4. Щастя людині дають не певні обставини, а певне ставлення до життя, — *Анонім*

2. Допмагаючи іншим, допомагайте собі. — *Джон М. Темплтон*

Тиждень двадцять шостий

Ви створюєте власну реальність. — *Джейн Роберте*

Виконання завдань вимагає стільки часу, скільки у вас є. — *Закон Гіаркінсона*

Часто погладити по голові корисніше, ніж дати під зад. — *Вільям Жюно*

Висловлюйте вдячність і допомагайте тим, хто допоміг вам. — *Джон М. Темплтон*

1. Думки можуть кристалізуватись в звички, а звички — перетворюватись в обставини. — *Анонім*

Тиждень двадцять сьомий

1. Ви можете створити на землі свій власний рай чи пекло. — *Джон А/. Темплтон*

2. Лагідна відповідь гнів відвертає, а слово вразливе гнів підіймає. — *Притчі 15:1*

3. Перо сильніше за меч. — *Е. Бульвер-Літтон*

4. Хвилювання нічого не дає та віднімає дорогоцінний час, — *Джон М. Темплтон*

5. Велич не в мені — я в величі. — *Анонім*

Тиждень двадцять восьмий

1. Смійся — \ цілий світ буде сміятися з тобою; плач — і ти будеш плакати один. — *Елла Уїллер Уїлкокс*

2. Нічим не ризикуєш — нічого не отримаєш. — *Сер Джон Хейвуд*

3. Чесність — перший параграф в книзі мудрості. — *Томас Дже- ферсон*

4. Людина може багато раз терпіти поразки, але не стане невдахою, поки не почне винити інших. — *Тед Енгстрем*

5. Душа без високої цілі схожа на корабель без керма. — *Ейлін Кеді*

Тиждень двадцять дев'ятий

1. Радість дає нам впевненість, заздрість приносить самотність, — *Джон М. Темплтон*

2. Одне тільки сонце створює пустиню. — *Східне прислів'я*

3. Якщо ви вважаєте, що можете, і якщо ви вважаєте, що ні — ви праві! — *Генрі Форд*

4. Розум може перетворити рай у пекло, чи пекло у рай. — *Джон Мільтон*
5. Той не є вільний, хто не господар сам собі. — *Епіктет*

Тиждень тридцятий

1. Забуваючи себе, можна знайти себе. — *Франциск Асизський*
2. Загляньте під кожний камінь. — *Евріпід*
3. Те, на чому ми зосередились, розширюється. — *Арнольд Патент*
4. Як ви думаєте, таким ви і є. — *Чарльз Філмор*
5. Ви обираєте ту дорогу, по котрій хочете йти. — *Джон А/. Темплтон*

Тиждень тридцять перший

1. Негативні слова сприяють негативному результату. — *Джон М. Темплтон*
1. Успіх підсилює себе і створює новий успіх. — *Джон М. Темплтон*
3. Ніколи не відкладай на завтра те, що можеш зробити сьогодні. — *Лорд Честерфільд*
4. Все не цікаве, якщо ви не зацікавлені. — *Джон М. Темплтон*
5. Що зроблено, того не повернути. — *Вільям Шекспір*

Тиждень тридцять другий

1. В результаті досвіду ми можемо озлобитися або стати кращими. — *Ерік Баттеруорт*
2. Радість не в речах, а у вас. — *Джон М. Темплтон*
3. Нешастя може бути благословенням. — *Джон М. Темплтон*
4. Щастя, до якого рвешся — втікає. Щастя, яке даруєш, — повертається. — *Джон М. Темплтон*
5. Сумніви і страхи — це шлях до невдачі. — *Браян Адамс*

Тиждень тридцять третій

1. По їхніх плодах ви пізнаєте їх. — *Мате. 7:16*
2. Оптимізм коріниться у вічному добрі. — *Анонім*
3. Якщо ж ви думаєте, що все знаєте, у вас менше можливостей дізнатись більше. — *Джон М. Темплтон*
4. Ми носимо в собі чудеса, котрі шукаємо ззовні, — *Баттеруорт*
5. Страх. — це тінь нещастя. — *Дж. Джелінек*

Тиждень тридцять четвертий

- К Ви — або частина проблеми, або частина її вирішення. — *Елдрідж Клівер*
- Добра людина живе в доброму світі. — *Кен Кіз*
- Боржник — раб позичальника. — *Прит, 22:7⁵*
- Чим би ти не володів, ти або використовуєш це, або втрачаєш. — *Генрі Форд*
- Добре бути важливим, але важливіше бути добрим. — *Джон Л. Темплтон*

Тиждень тридцять п'ятий

1. Хто не часто робить помилки, той не часто робить відкриття. — *Джон Л/. Темплтон*

2. Істинна міра характеру людини — це те, що би він не робив, якщо б знав, що його не викриють. — *Томас Макколі*

3. Щоб змінити своє життя, змініть свої думки. — *Джон М. Темплтон*

4. Прогрес і розвиток неможливі, якщо ви будете робити так, як робили завжди, — *Уейн Даєр*

5. Блаженніше давати, ніж брати. — *Дії 20:35*

Тиждень тридцять шостий

1. Пам'ятати образу — це означає прийняти рішення страждати. — *Джеральд Джемпольскі*

2. Сім смертних гріхів — це гординя, хтивість, лінощі, заздрість, гнів, жадібність, догоджання плоті. — *Святий Григорій*

3. Зовнішність буває оманливою. — *Езон*

4. Завзяття — це вогонь душі, що кличе вас вперед, до вашої мети, — *Чарльз Філлмор*

5. Розум схожий на парашут: він працює тільки тоді, коли відкритий, — *Дік Сатпен*

Тиждень тридцять сьомий

1. Вас визначає те, що виходить з ваших вуст, а не те, що у них входить. — *Анонім*

2. Шлях у тисячу миль починається з одного кроку. — *Лао Цзи*

3. Нічна темрява — не кінець світу. — *Анонім*

4. Любов перемагає все. — *Вергілій*

5. Щоденно рахуйте свої дари, і вони будуть рости та множитись, немов би доглянуті насадження. — *Вільям Жюно*

Тиждень тридцять восьмий

, 1. Ви не програєте по-справжньому, поки не перестаете намагатися грати. — *Майк Дітка, тренер футбольної команди*

2. Кожному варто мати в запасі альтернативний план життя, — *Джон А/. Темплтон*

3. Якщо ти дивишся в потрібну сторону, тобі потрібно тільки не зупинятися. — *Буддистське прислів'я*

4. Невідоме стає відомим, і воно набагато ширше за відоме. — *Джон М. Темплтон*

5. Прощення корисне і для того, хто дає, і для того, хто отримує. — *Джон М. Темплтон*

Тиждень тридцять дев'ятий

1. Смирення відкриває шлях до прогресу. — *Джон М. Темплтон*

2. Ваші мрії реалізуються, коли ви їх активізуєте. — *Джон М. Темплтон*

3. Робота — це любов, що стала видимою. — *Халіл Джібран*

4. Для кожного результату існує причина. — *Геометричний принцип*

5. Хто творить добро, той процвітає. — *Джон М. Темплтон*

Тиждень сороковий

К Зосередьтесь на тому, куди ви хочете іти, а не на тому, де ви були. —
Джон М. Темплтон

1. Ви отримуєте те, що даєте. — *Джон М. Темплтон*

3. Подяка відкриває двері духовному росту. — *Джон М. Темплтон*

4. Чим більше любові ми даруємо, тим більше любові у нас застається.
— *Джон М. Темплтон*

5. Кожне усвідомлене життя — це служіння. — *Джон М. Темплтон*

15- Пам'ятка для неповнолітнього

К Формуйте себе як висококультурну й моральну людину.

2. Шануйте звичаї свого народу як великий скарб.

3. Мораль, чесність, справедливість — основа людської гідності.
Дотримуйтесь їх.

4. Самокритичність — передумова становлення людини як особистості.

5. Формуйте в собі цілеспрямованість, наполегливість, ініціативність,
відповідальність, гідність як риси свідомої людини.

6. Орієнтиром у Вашому житті хай буде совість.

7. Зумійте з кожної ситуації, події, явища взяти щось позитивне для
себе: самовдосконалення, духовного збагачення.

8. Навчіться постійно аналізувати, що допоможе відрізнити добре від
злого, корисне від шкідливого, правильне від аморального.

9. Постійно працюйте над собою. Зумійте спрямувати свої зусилля на
досягнення намічених цілей, творення добра, духовного збагачення.

10. Освіта — надбання, яке збагатить ваш внутрішній світ, стане
джерелом матеріального добробуту.

П. Вихованість, людяність, самостійність, щирість, старанність,
дотримання слова — Ваші цінності.

12. Хай метою Вашого життя стане прагнення бути корисним для
близьких, знайомих, взагалі всіх людей.

13. Як особистість Ви повинні бути ініціативними, мати свої власні
судження, життєву позицію, вміти відстоювати свої переконання.

14. Праця, розумова чи фізична, є стержнем життя. Вона виведе Вас із
скрути.

15. Ваше життя спотворюють аморальність, тяга до злого, шкідливого,
нестриманість, захланність, егоїзм, байдужість, підлість. Зумійте уникнути
їх.

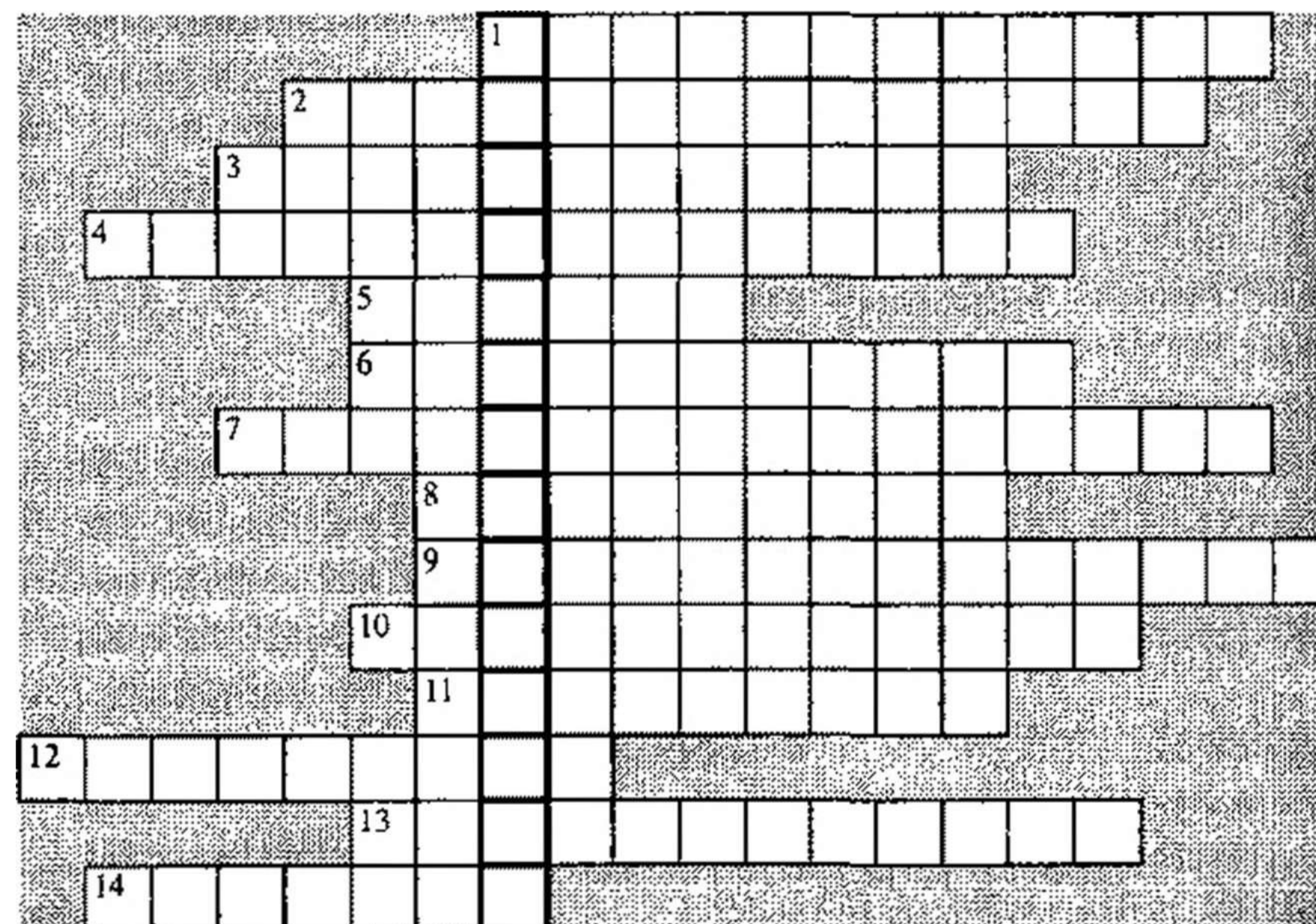
16. Вчинку передуює думка. Очищуйте, шліфуйте свої думки, щоб в них не
панувало зло.

17. Хай Вашими пріоритетами в житті стануть повага до старших людей,
знань і праці, любов до близьких й знедолених, щедрість, оптимізм,
поміркованість і шляхетність.

18. Нещасливою великою мірою людина робить себе сама.
 19. Будуйте своє життя турботливо з щоденних дрібних справ.
 20. Постійно працюйте над підвищенням свого духовного рівня, не забуваючи, що людина — частинка створеного Богом Всесвіту.

7.5. Кросворди

Кросворд №1

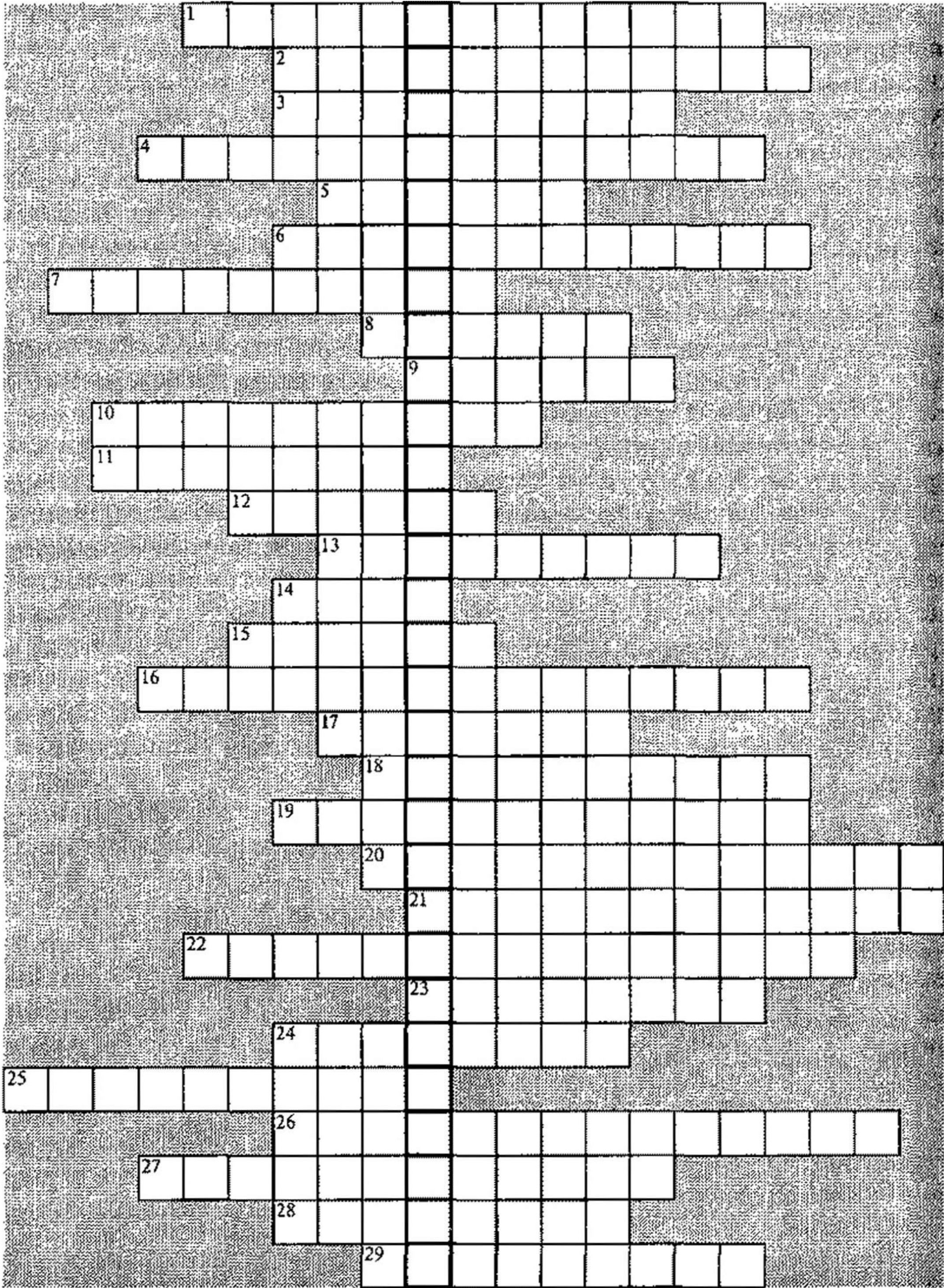
1. Складна об'єктивно обумовлена система керованої діяльності, що закономірно склалася на конкретному історичному етапі суспільного життя і яка забезпечує науково-теоретичну і практичну реалізацію заходів, спрямованих на попередження асоціальної поведінки людей. 2. Рівень девіантної поведінки, коли людина ще не стала суб'єктом злочину. 3. Багатосторонній процес засвоєння людиною культури і життя в суспільстві, його норм, правил, знань. 4. Психічна готовність людини до правопорушень, вчинки якої постійно повторюються і є асоціальними за спрямованістю. 5. Протиправне, суспільно-небезпечне діяння, що класифікується за певними нормами кримінально-процесуального права. 6. Складний психологічний процес перебудови особистості, що здійснюється під впливом спеціально організованих зовнішніх впливів і самостійної роботи особистості над усуненням відхилень у своїй свідомості і поведінці та приведення їх до суспільної норми. 7. Діти, виховання яких викликає труднощі, з якими важко працювати; учні, стосовно яких робота виявляється малопродуктивною. 8.

Дії з метою профілактики, пом'якшення, полегшення, коригування тих умов, що сприяють фізичному або емоційному порушенню та виникненню соціальних проблем. 9, Вид девіантної поведінки, який проявляється у формах самогубства і самотравмування, що може призвести до суїциду і переважно пов'язаний з особистими трагедіями. 10. Вид девіантної поведінки властивий неповнолітнім, який не має кримінального характеру, не призводить до негативних наслідків, значних негативних результатів та має характер порушення норм моралі. 11. Поведінка, що характеризує систему вчинків людей, які мають ознаки відхилень поведінки від прийнятих у суспільстві норм. 12. Система стосунків, спрямованих вчинків людини, які призводять до вживання нею наркогенних засобів; стадія наркотизації без явно виражених психічної і фізичної залежності. 13. Наслідок недостатніх виховних факторів, які призводять до упущень у соціалізації; у розвитку соціальних якостей, потреб, ціннісних орієнтацій; слабкої соціальної рефлексії в набутті мінімального соціального досвіду; труднощів, проблем в оволодінні соціальними ролями. 14. Стан людського організму, коли людина зупиняється в розвитку, відчуває себе ніби у віртуальному світі.

Ключове слово:

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Кросворд №2

1. Особа, яка не досягла 18 років. 2. Наслідок недостатніх виховних факторів, які призводять до упущень у соціалізації. 3. Пристосування людини до соціального середовища. 4. Порушення адміністративних і правових норм у суспільстві. 5. Середовище як сфера проживання безпритульних і бездоглядних. 6. Психічний стан людини, за якого вона здатна на грубість, агресію. 7. Залежність людини від спиртних напоїв. 8, то виховує дітей? 9. Дитина, яка опинилася без піклування одного або обох батьків. 10. Наука про виховання і навчання. 11. Відхилення у поведінці, 12. Об'єкт виховання. 13. Дії з метою профілактики, полегшення, коригування тих умов, що сприяють фізичним і емоційним порушенням та виникненню соціальних проблем. 14. «Дитина без ... , як билина в полі», 15. Не рідна мати, 16. Стан особи, яка не має постійного місця проживання. 17. Система, яка керується нормативно-правовою базою стосовно забезпечення людині нормальних умов проживання. 18. Позитивний і ...(антипод). 19. Процес, що спрямований на відновлення якостей особистості, які були втрачені під час певних ситуацій. 20. Нормативно-правова база, укази президента, якими керуються в державі. 21. Непристосованість людини в соціумі. 22. Здатність людей розуміти один одного. 23. Здатність людини допомогти і поспівчувати, людяність. 24. Особа віком від 13 до 16 років. 25. Залежність людини від психотропних речовин. 26. Стан людини, при якому немає належного догляду. 27. Сукупність заходів з метою попередження виникнення і розвитку поведінкових відхилень. 28. Заклад, де тимчасово під наглядом знаходяться діти. 29. Соціальне явище, поява якого обумовлена наявністю в суспільстві дітей, батьки яких померли або які залишилися без піклування батьків.

Ключове слово — закінчення українського прислів'я (по вертикалі).

«Діти — це

--	--	--	--	--	--	--

Ключове слово: ге, що людина ставить перед собою в житті і прагне досягти.

[illegible]

www.I
ШpiIIIII

11139, (V T'xix'*)

[29]

 $\alpha = V/\beta$

mwí

IIIШіій;

По горизонталі: 3. Перевиховання злочинців. 4. Автор слів: «Они немиожко дерут, зато уж в рот хмельного не берут». 5. Правопорушники, яким властива активна, свідомо протиправна поведінка, відносяться до категорії... 6. Соціальна ... з правопорушником у суспільстві ефективніша, ніж в умовах в'язниці. 8. Правопорушник. 10. Речовини, які виявляють специфічну дію на нервову систему та організм людини в цілому, спричиняють розвиток певних відчуттів, особливих станів наркотичного сп'яніння та зміну свідомості. 11. Спеціальний вид педагогічної діяльності педагогів і учнів, спрямований на подолання недоліків їх особистості, розвиток позитивних якостей. 12. Прояв кримінальної поведінки. 13. Поведінка, що характеризується відхиленням від правових норм. 17. Найбільш характерними проявами важковихованості дітей є; ледарство, схильність до безцільного проведення часу, неорганізованість, ... 22. Хвороба, що характеризується паталогічною залежністю від спиртного з поступовою соціально-моральною деградацією особистості. 25. Ситуація, коли обіцяючи легальне працевлаштування за кордоном, жінок примушують надавати сексуальні послуги. 28. Прояв негативних почуттів до оточення. 30. Протягом II Світової війни японські пілоти-камікадзе розглядали ... як високу честь. 32. Забезпечення умов, за яких особа втрачає можливість скоїти правопорушення вдруге. 35. Заходи, спрямовані на попередження девіантної поведінки. 36. Робота з подолання конкретних відхилень, спрямована передусім на виправлення особистості неповнолітнього. 37. Автор теорії «самоактуалізації». 38. Сутність і закономірності соціальних відхилень є ... превентивної педагогіки. 39. Одна з проміжних форм адикції.

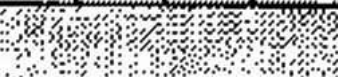
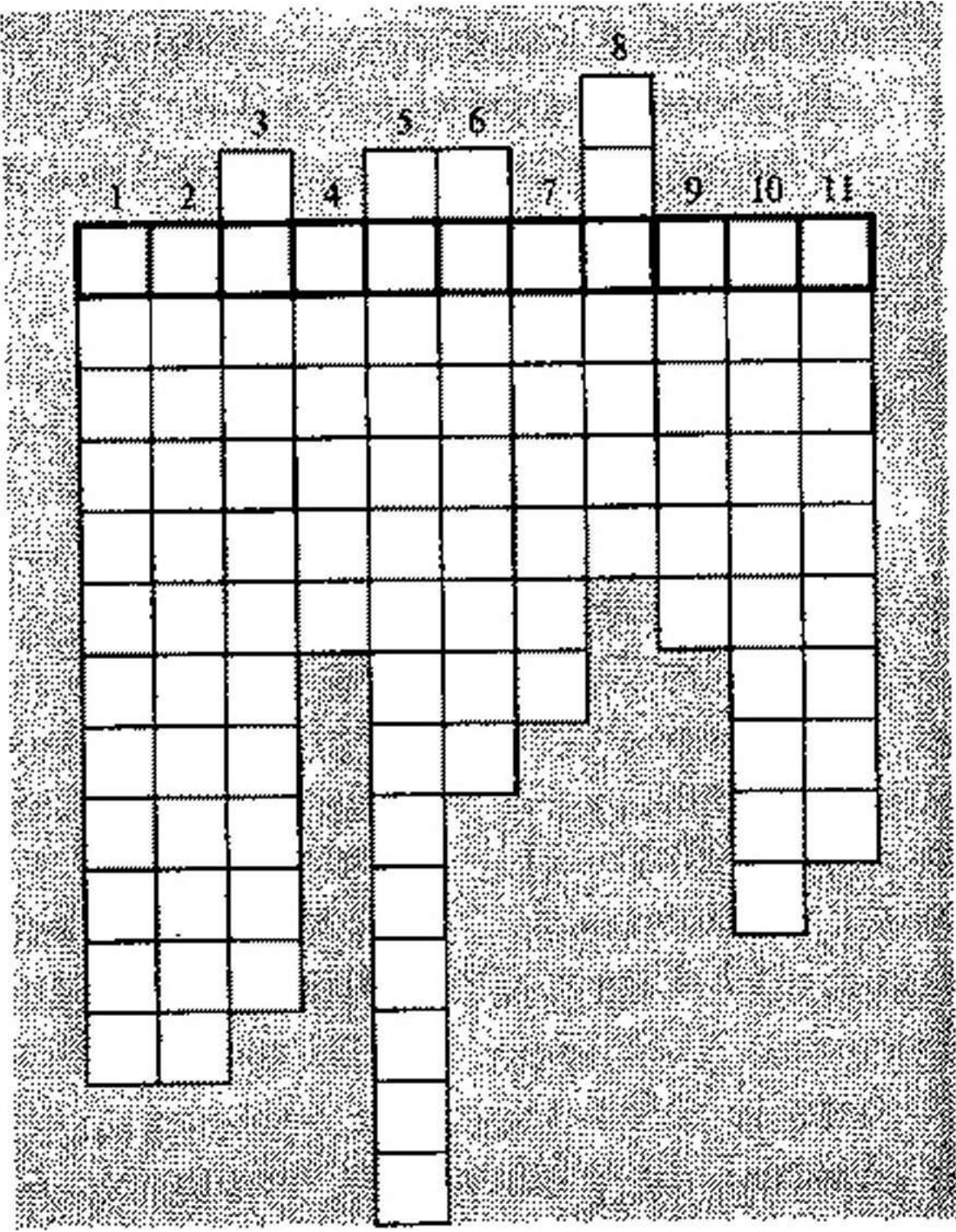
По вертикалі: 1. Профілактика, пом'якшення, полегшення, корегування умов, що сприяють фізичним, або емоційним порушенням та виникненню соціальних проблем. 2. Всесвітня організація охорони здоров'я вважає, що алкоголізм, токсикоманія і... є різновидами хімічної залежності. 5. Грецький філософ ... суворо засуджував суїцид. 7. Організатор злочинної групи, яка займається торгівлею людьми. 8. Поведінка, що суперечить соціальним нормам, шаблонам і стандартам. 9. Російський письменник, котрий заснував одне з перших товариств тверезості, яке називалося «Злагода проти пияцтва». 14. Служби у справах неповнолітніх (аббревіатура). 15. Одна із складових афективної поведінки. 16. Соціальна ... 18. Процес залучення окремої особистості до немедичного вживання наркотиків. 19. До причин девіантної поведінки належать; соціальна нерівність, морально-етичний фактор та навколишнє ... 20. Поведінка, що має відхилення від моральних норм. 21. Соціальний

... повинен брати активну участь в діяльності суду під час розгляду справ, скоєних правопорушниками. 23. Адміністративне правопорушення тягне за собою адміністративне ... . 24. Документ, прийнятий ООН «Міжнародна ... про права дитини». 26. Тварина, яку зазвичай порівнюють з алкоголіками. 27. Протиправні дії, що регулюються нормами адміністративного, цивільного, трудового та іншими галузями права. 29. Комплексна багаторівнева, етапна і динамічна система взаємопов'язаних дій, спрямованих на відновлення прав людини, п статусу, дієздатності. 31. Багатосторонній процес освоєння людської культури і життя в суспільстві, його норм, правил, знань. 32. Модель профілактики наркотизації, що полягає у поширенні емоційно забарвленої інформації про небезпечність вживання наркотиків. 33. У походженні деві- антної поведінки окремого індивіда значну роль відіграє ... правової і моральної свідомості, зміст потреб особистості, особливості її характеру, емоційно-вольової сфери. 34. Свідоме усунення себе з життя під впливом гострих психотравм, ситуацій, за яких власне життя як вища цінність втрачає сенс. 40. Один з видів девіантної поведінки.

К
р
о
с
в
о
р
д

№
5

1.8

2
4

25П

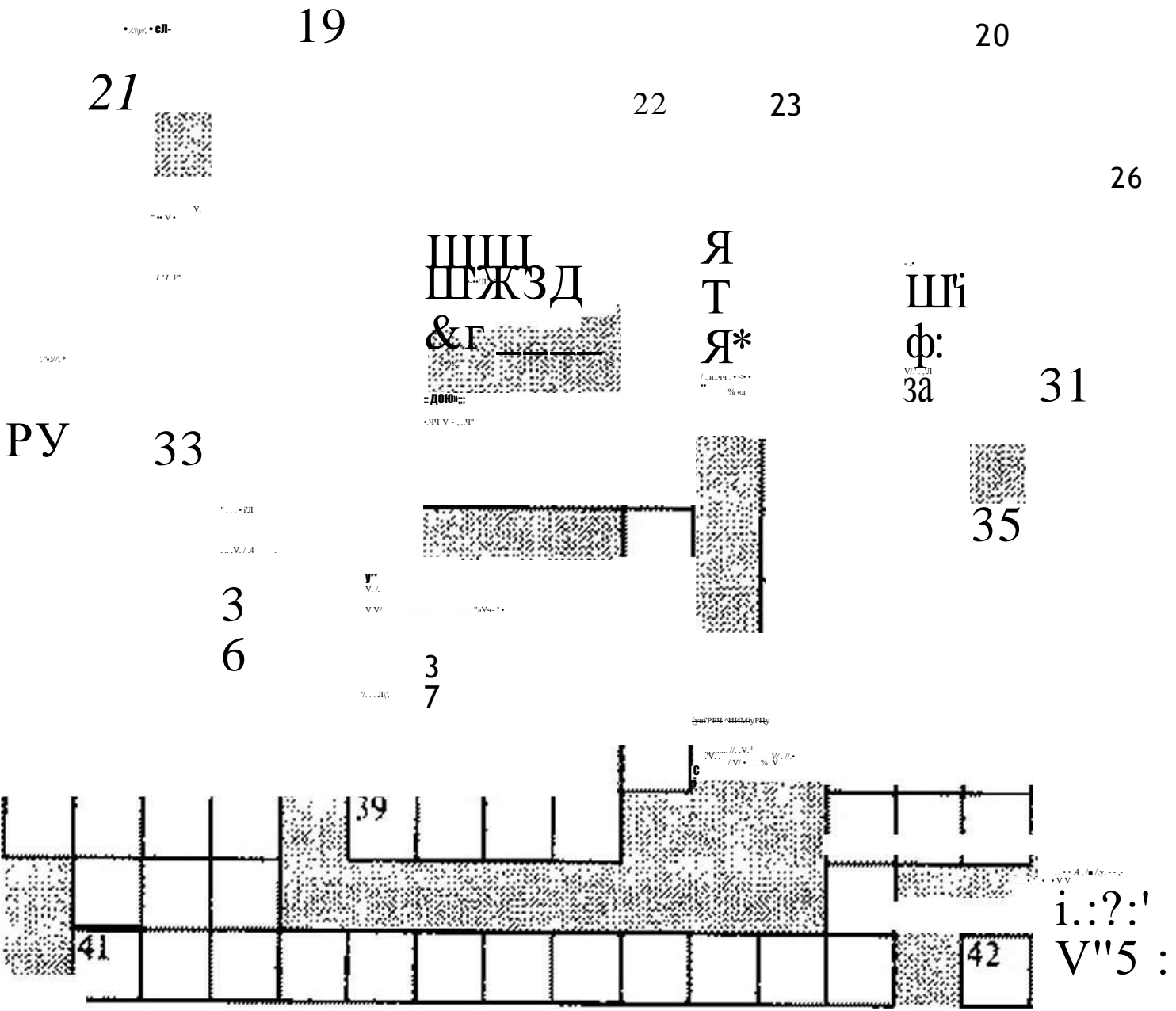
27

34

38

20

26

иш

•12

Щ&
иш

иш 1
?

8

Т
Т

1-
?:
**
:

Т

1
4

порушенням та виникненню соціальних проблем. 2. Форма охорони особистих і майнових прав недієздатних осіб. 3- Незадовільність потреб. 4. Переживання стану перебування ніби у віртуальному світі. 5. Відхилення від норми. 7. Один із представників соціального напрямку відхилень у *поведінці* 8, Засновник біологічної концепції. 9. Ознака дітей, з якими вчителю складно працювати. 10. Деяке ідеальне утворення, умовне позначення реальної дійсності, яке в ній здебільшого не існує, 11. Самогубство. 12. Заклад для тимчасового перебування неповнолітніх, які вчинили злочин (аббревіатура). 13. Давньогрецький філософ, який вважав, що виховання шляхом переконань має позитивний вплив на розвиток вихованців. 14. Превентивна ... 15, Особа віком від 3 до 18 років. 16- Особа, що скоїла правопорушення. 17. Один із видів правопорушення. 18. Негативна риса характеру малолітніх правопорушників. 19. Вид занедбаності, що є наслідком недостатнього впливу психолого-педагогічних факторів. 20. Учений, який розглядав розвиток злочинності як результат диференційного розвитку злочинності. 21. Комплексна, багаторівнева система взаємопов'язаних дій, спрямована на відновлення прав дитини. 22. Негативне явище у суспільстві, що пов'язане із зловживанням наркотичних засобів. 23. Вид занедбаності як наслідок недостатніх виховних факторів. 24. Один із методів виховання, спрямований на добровільне виконання завдань. 25. Спеціальний вид педагогічної діяльності, спрямований на подолання недоліків особистості. 26. Категорія населення віком 14—35 років. 27, Метод групової роботи з людьми, що базується на викладі певного матеріалу 28. Найперший інститут соціалізації дитини. 29. Один із методів впливу на особистість. 30. Прояв негативних почуттів до оточення. 32. Один із методів збору інформації для подальшого діагностування. 33. Вид правопорушення, що пов'язаний з незаконним привласненням чужих речей. 34. Один із методів обробки інформації. 35. Те, що спонукає до скоєння протиправних дій. 36. Протиправне суспільно-небезпечне діяння, що класифікується за певними нормами кримінально-процесуального права. 38. Негативна риса характеру неповнолітнього. 40. Один із методів корекції поведінки.

31

ЩШШШШ

llllllllll

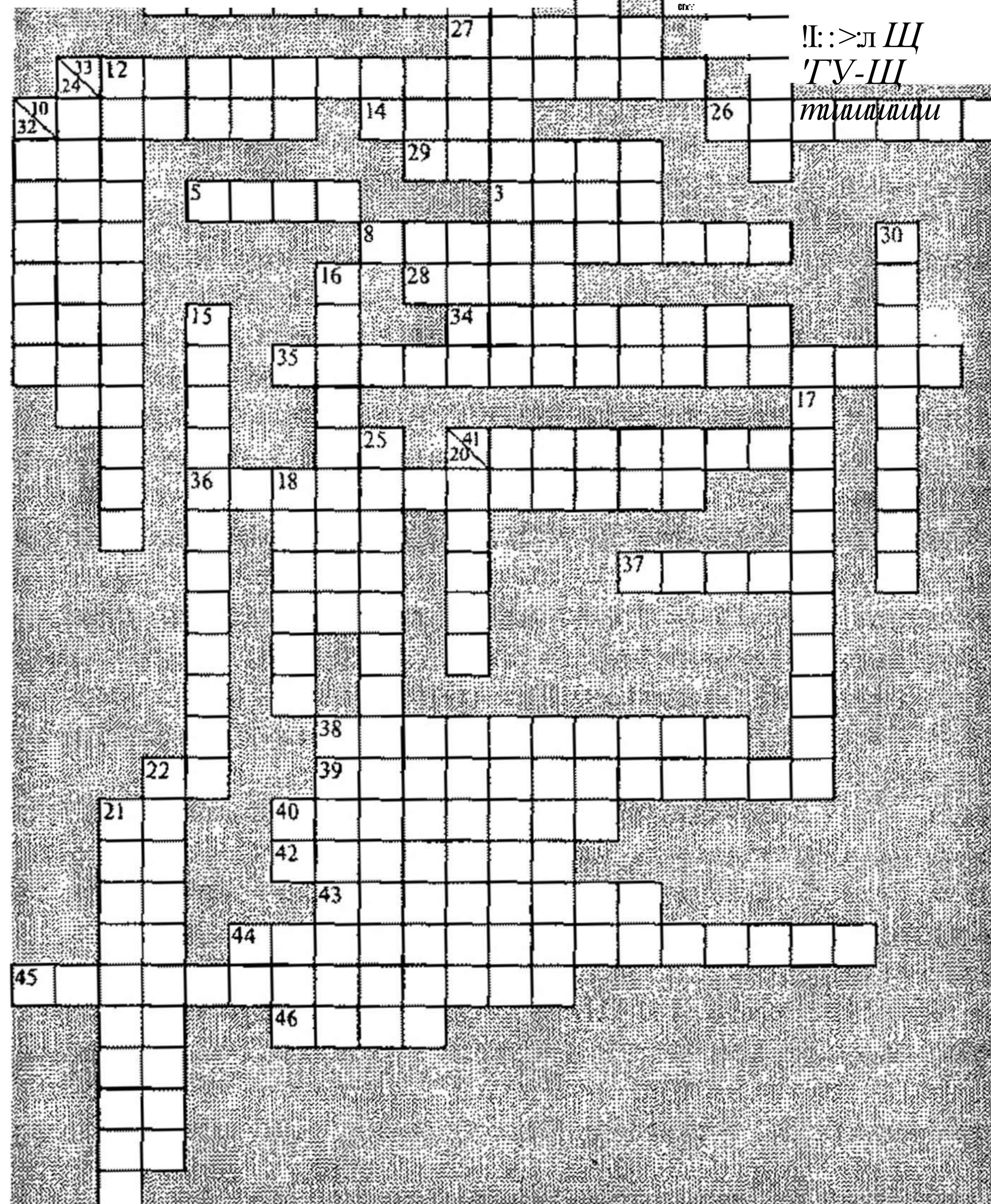
ШМШш Щ ШЮШШ -тцттцтж

ШЩШ
ШЙЙ

 $\mathfrak{q}_{\mathfrak{p}}^*$
$$1 \text{ i } \Gamma^x = \vdash Y : * \Phi_{\Gamma} :: Y \vdash \vdash$$
$$\wedge_{\mathbb{L}} \mathbf{q}' \mathbf{y}_{--} : \wedge \wedge_{-}$$

mummmmmmmmmmmmmmmmmmm

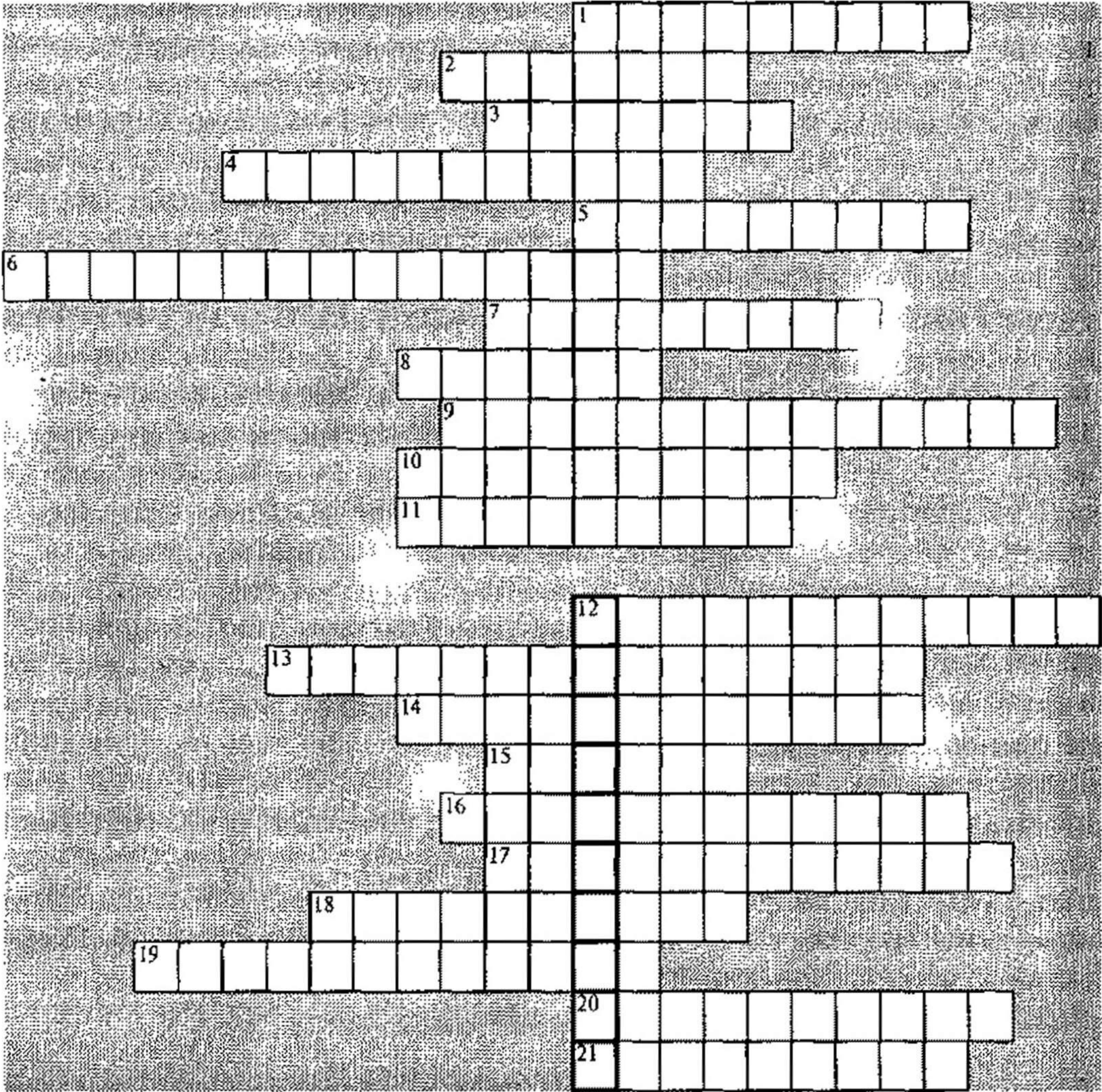
ИЙИИИИ91 "i i' T ..... F F' F F "Ш

По горизонталі: 2. Адиктивна, девіантна, деліквентна та інші види асоціальної... 3♦ Шлях розвитку адиктивної поведінки, коли підлітки вживають лише одну хімічну речовину. 5, Вчений, який розробив теорію, яка полягає в тому, що особистість розвивається у залежності від умов існування. 8. Напрямок теорій походження девіантної поведінки, що пояснює причини асоціальних відхилень екзогенними факторами, 14. Представник соціального напрямку концепцій девіантної поведінки, засновник асоціальної статистики. 23. Порух адміністративних та правових норм, які проявляються через дрібні крадіжки, хуліганство. 26. Висновок, результат. 27. Засновник психоаналітичної школи, яка розглядала злочинність як результат дефективності розвитку особистості. 28. Свобода, можливість діяти і говорити як хочеш, жити в суспільстві без обмежень, крім порушення суспільних норм. 29. Засновник теорії самоактуалізації. 31» Метод психотерапевтичного впливу щодо осіб з відхиленнями у поведінці, який передбачає використання художніх можливостей особистості. 32, Передбачення подальших дій чи розвитку тієї чи іншої ситуації, явища. 33- Школа, засновником якої є З. Фрейд, яка розглядає людину як істоту, яка приречена на жорстоку боротьбу асоціальних інстинктів з моральними установками. 34. Превентивна робота з конкретними відхиленнями, спрямована передусім на особистість неповнолітніх. 35, Теорія Маслоу, 36, У педагогічному аспекті особливий вид поведінки, що не відповідає основним суспільним нормам, визначеним як обов'язкові. 37, Вчений, який брав участь у становленні превентивної педагогіки, ідеї якого є провідними за своєю сутністю. 38, Автор книг «Виховання оратора», де зазначається що хороші задатки треба розвивати, а погана поведінка — упущення педагогів, 39. Комплексна багаторівнева, етапна і динамічна система взаємопов'язаних дій, спрямованих на відновлення прав людини, її статусу, дієздатності. 40, Вчений, який вважав правопорушення результатом недосконалості організації суспільства. 41. Поведінка, система стосунків, спрямованість вчинків людини, які призводять до вживання нею наркотичних засобів; стадія наркотизації без явного вираження психологічної і фізіологічної залежності. 42. Прагнення, стимул до дій. 43. Зацікавленість особистості у певній діяльності чи у певному предметі, об'єкті матеріального чи духовного світу. 44. Шлях розвитку поведінки, коли підлітки пробують на собі дію багатьох хімічних речовин. 45. Вид девіантної поведінки дітей, який проявляється у 2 формах — самогубстві та са-мотравмуванні. 46. Виявлення, запобігання, обмеження асоціальних явищ, причин дезадаптації різних асоціальних і соціальних груп чи окремих осіб є ... превентивної педагогіки.

По вертикалі: 1- Вчений, який багато зробив для пояснення соціальних факторів впливу на поведінку індивіда. 4. Порушення норм соціуму, правопорушення або схильність до неправомірної поведінки. 6, Вчений, засновник теорії зменшення народжуваності, який пропонував стерилізацію, 7. Явище, предмет, особа, що на них спрямовано певну діяльність, увагу і т, ін, 9. Самоцінність особи, яка полягає у слові ... 10, Сума виражених сторін об'єкта. 11. Дії з метою профілактики, пом'якшення, полегшення, корегування тих умов, що сприяють фізичним та емоційним порушенням та виникненню соціальних проблем. 12. Багатосторонній процес освоєння людської культури і життя в суспільстві, його норм, правил. 15. Наслідок недостатніх виховних факторів, які призводять до упущення в соціалізації. 16. Пристосування індивіда до виконання ним певної соціальної ролі. 17. Схильність особистості до вживання хімічних, психотропних речовин, психологічна і фізіологічна залежність індивіда, яка веде до певних відхилень у поведінці, злочинів і т. д. 18. Протиправне суспільно-небезпечне діяння, що класифікується за певними нормами кримінально-процесуального права. 19. Поведінка, спрямована проти інших осіб, яка характеризується надмірною збудливістю, злістю. 20. Стан людини, індивіда, байдужість до оточення, середовища, до самого себе. 21. Теорія, за якою ... найчастіше призводить до агресії, до різноманітних форм негативної поведінки. 22. Схильність людини до вживання алкогольних напоїв, психологічне і фізіологічне звикання, яке веде до деградації особистості в суспільстві та може мати різні непередбачувані наслідки, включаючи девіантну поведінку. 24. Діяльність, яка не відповідає нормам суспільства. 25. Стан людського організму, коли людина відчуває себе ніби у віртуальному світі. 30. Поведінка, система вчинків або окремі вчинки людей, які мають характер відхилення від прийнятих у суспільстві норм.

Кросворд №8

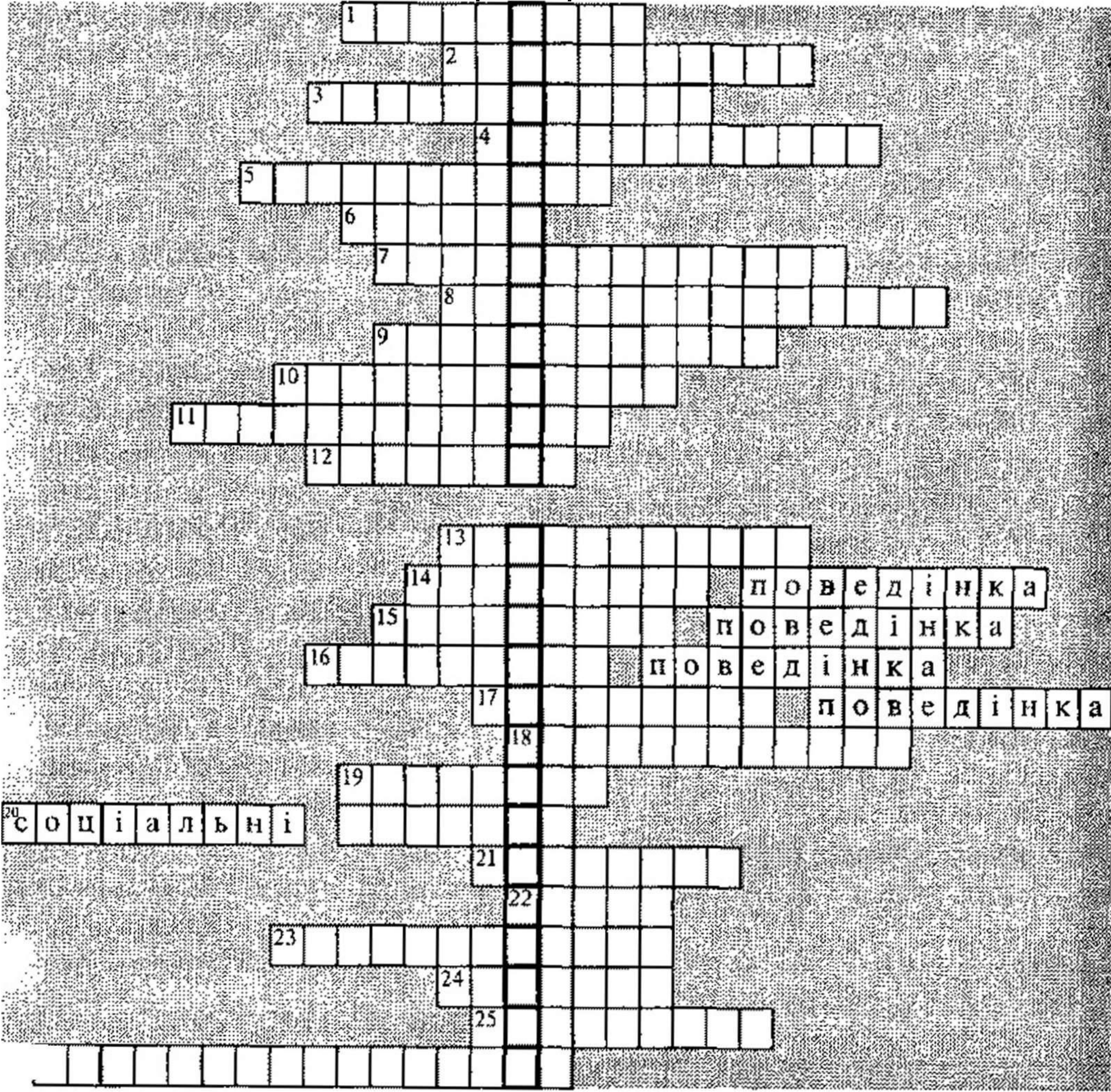

1. Дії з метою профілактики, полегшення, коригування психологічних умов, що сприяють фізичним або емоційним порушенням та виникненню

соціальних проблем. 2. Залякування. 3. Фрейд. 4. Поведінка, яка підлягає покаранню, але не кримінальному. 5. Поведінка, вчинки, які мають характер відхилень від прийнятих у суспільстві норм, 6. Діти, які важко піддаються виховним впливам. 7. Засновник теорії диференціального зв'язку. 8. Протиправне суспільне небезпечне діяння, що класифікується за певними нормами кримінально-процесуального права. 9. Порушення адміністративних та правових норм, які проявляються через дрібні крадіжки, хуліганство. 10. Автор слів; «Діти не народжуються поганими чи злими, а такими стають у результаті виховання». 11- Поведінка, якою порушується мораль і норми співжиття. 12- Передбачення можливих негативних поведінкових явищ як одна із функцій профілактики, 13. Психологічна готовність до правопорушення, вчинки, які постійно повторюються і є асоціальними за спрямованістю. 14. Соціальна ... — вид поведінки, що не відповідає основним суспільним нормам, визнаним як обов'язкові. 15. Грецький філософ, який вважав, що вихователь повинен завжди пояснювати дитині позитивні і негативні вчинки, оцінювати їх. 16. Одна з функцій профілактики — виявлення причин, факторів, відхилень у поведінці. 17- Складна об'єктивно обумовлена система, яка забезпечує теоретичну і практичну реалізацію заходів, спрямованих на попередження асоціальної поведінки осіб. 18. Превентивна ... . 19. Процес освоєння людської культури і життя в суспільстві, 20. Вчений, який вважав, що хороші задатки треба розвивати, 21. Поведінка, спрямовані вчинки людини, які призводять до вживання нею наркотичних засобів.

Ключове слово: наука про навчання і виховання.

Кросворд №9

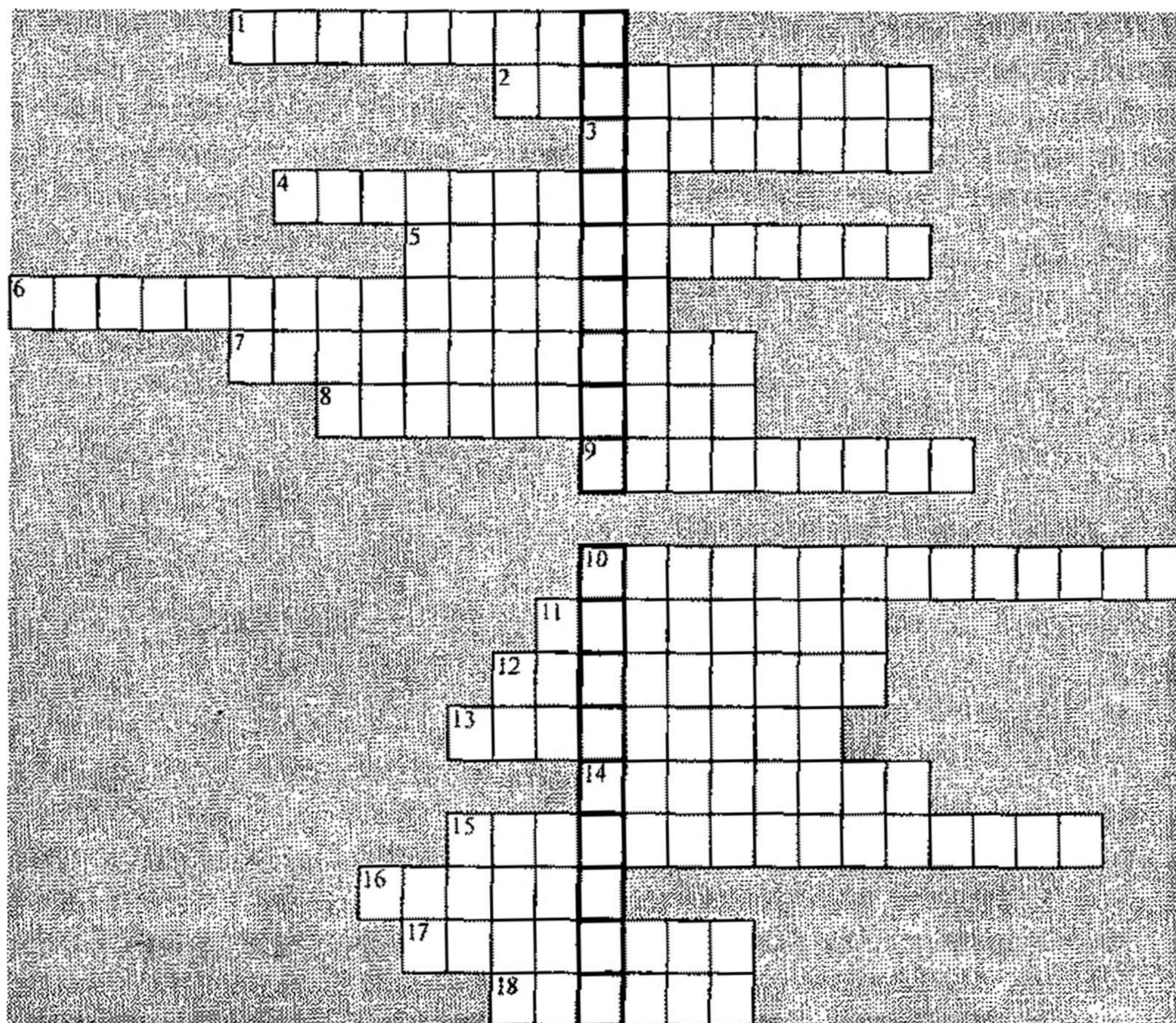

вид педагогічної діяльності педагогів і учнів, спрямований на подолання недоліків їх особистості, розвиток наявних у них позитивних якостей і формування на цій основі нових суспільно-корисних рис і властивостей. 3. Дії з метою профілактики, пом'якшення, полегшення, корегування тих умов, що спричиняють фізичні або емоційні порушення та виникнення соціальних проблем. 4, Порушення адміністративних і правових норм, які проявляються через крадіжки, хуліганство. 5. Поведінка, спрямованість вчинків людини, що при-

зводять до вживання наркотичних засобів; стадія наркотизації без вираженої залежності.

По горизонталі: 6. Поведінка, яка підлягає покаранню, але не кримінальному. 7. Наслідок недостатніх виховних факторів, які призводять до опущень у соціалізації. 8. Зanedбаність як наслідок дезінтри-гуючого впливу на розвиток особистості, сукупності всіх факторів при домінуванні психолого-педагогічних. 9. Складний психологічний процес перебудови особистості. 10. Поведінка, яка має відхилення від прийнятих у суспільстві норм. 11. Протиправне, суспільно небезпечне діяння, що характеризується певними нормами кримінально-процесуального права. 12. Багатосторонній процес освоєння людської культури і життя в суспільстві, його норм і правил.

Кросворд N511

1. Автор теорії соціального зв'язку 2. Вид профілактики. 3. Тип профілактики. 4. Дії з метою профілактики, полегшення, корегування тих умов, що сприяють емоційному порушенню та виникненню соціальної проблеми. 5. Багатосторонній процес освоєння людиною культури і життя в суспільстві, його норм, правил. 6. Діти, виховання яких викликають труднощі. 7. Використанні сукупності заходів з метою виникнення і розвитку поведінкових відхилень. 8. Превентивна педагогіка має найбільше тісний контакт з психолого-педагогічними та ... науками. 9. Пристосування індивіда до виконання ним певної роботи. 10. Порушення адміністративних та правових норм, які проявляються через дрібні крадіжки, хуліганство. II. Засновник біологічного напрямку концепцій поведінкових відхилень. 12. Поведінка людей, вчинки, які мають характер відхилень від прийнятих у суспільстві норм. 13. Спосіб життя і дій. 14. Засновник теорії соціальної дезорганізації. 15. Психічна готовність до правопорушень, які постійно повторюються і є асоціальними за спрямованістю. 16. Протиправне суспільно небезпечне діяння, що класифікується за певними нормами кримінально-процесуального права. 17. Робота з конкретними відхиленнями поведінки, спрямована на виправлення особистості правопорушника. 18. Вчений, який зазначав, що необхідно пояснювати дитині позитивні і негативні вчинки, оцінювати їх.

Ключове слово:

ВІДПОВІДІ ДО КРОСВОРДІВ

Кросворд №1

I. Профілактика. 2. Докримінальний. 3. Соціалізація. 4. Делінквентність. 5. Злочин. 6. Виправлення. 7. Важковиховуваний. 8. Превенція. 9. Аутоагресивний. 10. Бешкетування. II. Девіантна. 12. Адиктивна. 13. Занедбаність. 14. Адикція.

Ключове слово: правопорушення.

Кросворд №2

1. Неповнолітній. 2. Занедбаність. 3. Адаптація. 4. Правопорушення. 5. Вулиця. 6. Агресивність. 7. Алкоголізм. 8. Батьки. 9. Сирота. 10. Педагогіка. 11. Девіація. 12. Дитина. 13. Превенція. 14. Сім'я. 15. Мачуха. 16. Безпритульність. 17. Держава. 18. Негативний. 19. Реабілітація. 20. Законодавство. 21. Дезадаптація. 22. Взаєморозуміння. 23. Гуманізм. 24. Підліток. 25. Наркоманія. 26. Бездоглядність. 27. Профілактика. 28. Притулок. 29. Сирітство.

Ключ: «Діти — [не поле засіяне, їх треба доглядати]!» — українське приєлі в уя,

Кросворд №3

Яо вертикалі: 1. Правопорушення. 2. Девіантна. 6. Делінквент- ність.

Яо горизонталі: 3. Детермінація. 4. Злочин. 5. Девіант. 7. Соціалізація.
8. Адміністративна.

Ключове слово: мета.

Кросворд №4

По горизонталі: 3. Реабілітація. 4. Крилов. 5. Послідовні. 6. Робота. 8. Делінквент. 10. Наркотики. 11. Перевиховання. 12. Вбивство. 13. Протиправна. 17, Безвідповідальність. 22. Алкоголізм. 25. Трафі- кінг. 28. Агресія. 30. Суїцид. 32. Знешкодження, 35. Профілактика. 36. Корекція. 38. Предмет. 39. Анорексія. 37. Маслоу.

По вертикалі: 1. Превенція. 2. Наркоманія. 5. Платон. 7. Трафі- кер. 8. Девіантна. 9. Толстой. 14. ССН. 15. Токсикоманія. 16. Робота. 18. Наркотизація. 19. Середовище. 20. Аморальна. 21. Педагог. 23. За- тримання. 24. Конвенція. 26. Кріль. 27. Проступок. 29. Реабілітація. 31. Соціалізація. 32. Залякування. 33. Дефект. 34. Самогубство. 40. Злочин.

Кросворд №5

1. Профілактика. 2. Реабілітація. 3. Дезадаптація. 4. Вимога. 5. Де- лінквентність. 6. Анорексія. 7. Тренінг. 8. Адикція. 9. Вправа. 10. Нар- команія. II. Альтруїзм.

Ключове слово: превентивна.

Кросворд №6

По горизонталі: 1. Профілактика. 5. Дезадаптація. 6. Делінквент- ність. 13. Правопорушення. 31. Корекція. 32. Алкоголізм. 37. Хуліган^, ство. 39. Гері. 41. Занедбаність. 42. Виправлення,

По вертикалі: I. Превенція. 2. Опіка. 3. Фрустація. 4. Адикція.. 5. Девіація. 7. Елеонор. 8. Ломброзо. 9. Важковиховуваність. 10. Норма. II. Суїцид. 12. ВТК. 13. Платон. 14. Педагогіка. 15. Неповнолітній. 16. Правопорушник. 17. Проступок. 18. Лінощі. 19. Педагогічна. 20. Фрейд. 21. Реабілітація. 22. Наркоманія. 23. Соціальна. 24. Переконавання. 25. Перевиховання. 26, Молодь. 27. Лекція. 28. Сім'я. 29. Тре-* нінг. 30. Агресія. 32. Анкета. 33. Крадіжка. 34. Аналіз. 35. Мотив.- 36. Злочин. 38. Обман. 40. Гра.

Кросворд №8

1. Превенція. 2. Погроза. 3. Зигмукд. 4. Протиправна. 5. Девіант- на. 6. Важковиховувані. 7. Сатарленд. 8, Злочин. 9. Правопорушення. 10. Коменський. 11. Аморальна. 12. Прогностична. ІЗ. Делінквентість. 14. Дезадаптація. 15. Платон. 16. Діагностична. 17. Профілактика. 18. Педагогіка. 19. Соціалізація. 20 Квінтіліан, 21. Афективна.

Ключове слово: педагогіка.

Кросворд №9

1. Превенція. 2. Превентивна. 3. Деадаптація. 4. Соціалізація. 5. Протиправна. 6. Злочин. 7. Правопорушення. 8. Делінквентність. 9. Профілактика. 10. Реабілітація. 11. Перевиховання. 12, Корекція. 13. Виправлення. 14. Аморальна поведінка. 15. Девіантна поведінка. 16. Адиктивна поведінка. 17, Соціальна поведінка. 18. Психологічна. 19. Ломброзо. 20. Соціальні фактори. 21. Гуманізм. 22. Шедон. 23. Аморальність. 24. Адикція. 25. Сковорода. 26, Полісубстантний.

Ключове слово: неповнолітні правопорушники.

Кросворд №10

1. Перевиховання. 2. Корекція. 3. Превенція. 4. Правопорушення. 5. Адиктивна. 6, Протиправна. 7. Зanedбаність. 8. Педагогічна. 9. Виправлення. 10. Девіантна. 11. Злочин. 12. Соціалізація.

Кросворд №11

1. Сателренд. 2. Спеціальна. 3. Вторинна. 4. Превенція. 5. Соціалізація. 6. Важковиховувані. 7. Профілактика. 8. Юридичними. 9. Адаптація. 10. Правопорушення. 11. Ломброзо. 12. Девіантна. 13. Поведінка. 14. Дюркгейм. 15. Делінквентність. 16. Злочин. 17. Корекція. 18. Платон.

Ключове слово: девіантна поведінка.

7.6. Короткий термінологічний словник

Агресія — поведінка, пов'язана з нанесенням або погрозою нанесення фізичної та моральної травми іншій людині; руйнівна дія на групу.

Адаптація педагогічна (соціально-педагогічна) — явище, що характеризує найбільшу пристосованість людини до навчання й виховання.

Адаптація соціальна — активне пристосування людини до умов соціального середовища шляхом засвоєння і прийняття цілей, цінностей, норм і стилю поведінки, прийнятих у суспільстві.

Адиктивна поведінка — негативний вид поведінки, зумовлений залежністю від різних хибних пристрастей. Адиктивна поведінка спричиняється як хімічними речовинами (наркотичні засоби, їжа), так і емоційними залежностями (комп'ютерні та азартні ігри).

Алкоголізм — хронічне захворювання, обумовлене систематичним вживанням спиртних напоїв і характеризується потягом до них, що призводить до психічних і фізичних розладів. У людини, що страждає алкоголізмом, з'являється психічна і фізична залежність від алкоголю, яка веде до психічної та соціальної деградації, патології внутрішніх органів, до послаблення критичної оцінки ситуації.

Аморальна поведінка — поведінка людини, що не відповідає моральним нормам й правилам.

Анамнез — сукупність відомостей про розвиток хвороби, умови життя, перенесені захворювання та ін., що збираються у ході обстеження від самого обстежуваного і (або) оточуючих осіб з метою використання для діагнозу, прогнозу, профілактики, вибору корекційних заходів.

Аномія — стан безформності у групі або навіть у цілому суспільстві, коли люди або не знають, які норми, або вони втратили віру в них. У цьому стані соціальна і моральна інтеграція знижується; люди втрачають довіру до соціального порядку і можуть страждати від почуття безсилля; зростають соціальна дезорганізація, девіантність і соціальні проблеми.

Антисуспільні явища — явища суспільного (соціального) життя, які знаходяться у протиріччі зі загальноприйнятими нормами моральності й гуманізму. Проявляються у вигляді алкоголізму, наркоманії, хуліганства, злочинності, різних форм соціального паразитизму.

Аутоагресивна поведінка — поведінка особи, спрямована на самопошкодження.

Виправлення — це складний психічний процес перебудови особистості, що здійснюється під впливом спеціально організованих зовнішніх впливів і самостійної роботи особистості над усуненням відхилень у своїй свідомості та поведінці та приведення їх до соціальної норми.

Виховання — процес систематичного і цілеспрямованого впливу на фізичний і духовний розвиток особистості; процес цілеспрямованого формування особистості в умовах спеціально організованої виховної системи.

Відповідальність батьків — юридичні та моральні норми, які визначають відповідальність батьків перед державою і народом за виховання своїх дітей.

Віктимізація — процес і результат перетворення індивіда або групи в той чи інший тип жертви несприятливих умов соціалізації.

Віктимність — схильність людини стати жертвою за тих або інших життєвих обставин.

Вторинні відхилення — відхилення, які виникають опосередковано, в процесі затриманого, викривленого або порушеного розвитку дитини.

Вчинок — вихідна форма і первинна клітинка поведінки, що являє собою одиничний, відносно завершений акт життєдіяльності, реакцію особистості, викликану прямою або опосередкованою зовнішньою причиною, що контролюється свідомістю»

Гармонійний розвиток особистості — процес узгодженого збагачення раціонально-логічної й емоційно-психологічної сфер духовного світу людини, що передбачає досягнення єдності її розуму, волі й почуттів.

Група — індивіди, що взаємодіють один з одним на основі формальних і неформальних зв'язків.

Група ризику (група асоціальної поведінки) — група, поведінка якої має асоціальний характер і не відповідає вимогам суспільства: наркомани; алкоголіки; особи, які характеризуються антисуспільною поведінкою та ін.

Груповий тиск — вплив групових очікувань і реакцій на поведінку індивіда; основне джерело соціального контролю; неформальний рівень соціального контролю.

Девіантна поведінка — система вчинків або окремі вчинки людини у залежності від її віку, що мають характер відхилень від прийнятих у суспільстві норм.

Типи девіації — особливі групи людей, що відрізняються своєрідністю відхилень, девіації. Такі групи виділяються на різній основі:

— за направленістю: позитивні (героїзм); байдужі (колекціонування); негативні;

— за мотивацією: корисні, агресивні;

— за суб'єктом: індивіди, соціальні групи, соціальні організації;

— за масштабністю прояву: індивідуальні, групові;

— за орієнтацією: екстраверти — спрямовані на інших людей (сімейні конфлікти, насильницькі злочини, інтроверти — спрямовані на себе (пияцтво, суїцид, наркоманія та ін);

— за формою прояву: хуліганство, агресія, алкоголізм.

Рівні девіації — вираженість поведінкових відхилень. Виділяють докримінальний і кримінальний рівень поведінки.

Девіантність — порушення норм поведінки, які *виникають* неочікувано в порівняно незначний за тривалістю період часу. Девіантність буває первинною, вторинною, наміреною, субкультурною.

Дезадаптація — невідповідність соціопсихологічного і психофізіологічного статусу (можливостей) людини вимогам ситуації життєдіяльності, що, у свою чергу, не дозволяє адаптуватись в умовах середовища існування. Дезадагитовані діти — діти, які з різних причин не можуть нарівні з ровесниками, іншими дітьми адаптуватися до умов середовища їхньої життєдіяльності (дитячий садок, школа, ровесники), що істотно впливає на їх самовираження, розвиток, виховання, навчання.

Делінквент — особа, поведінка якої має протиправний характер або яка порушує правові норми суспільства.

Делінквентна поведінка — відхилення поведінки у крайніх своїх проявах, що підлягає кримінальному покаранню.

Депресія — хворобливий стан приголомшеності, скорботи, відчаю. Спостерігається при багатьох *психічних* захворюваннях. У хворих на депресію спостерігається загальмованість рухів, мови, зниження активності, ініціативи, порушення сну, апетиту. У дітей у стані депресії з'являються тяжкі невмотивовані страхи.

Занедбаність педагогічна — стан, обумовлений недоліками навчально-виховної роботи з дітьми, підлітками, що проводиться в сім'ї, дошкільному закладі, школі.

Занедбаність соціальна — не сформованість у дитини *соціальних* почуттів, інтересів, навиків та умінь; невідповідність статево-віковим соціальним ролям.

Інститут соціалізації — відносно стабільні типи і форми соціальної практики, засобом яких організовується суспільне життя, забезпечується стабільність зв'язків і відносин у рамках соціальної організації суспільства.

Контроль соціальний — елемент соціальних інститутів, засобом якого забезпечується слідування соціальним нормам: різні форми і способи впливу на особистість, що застосовуються соціальними групами для регуляції поведінки їх членів з метою приведення його у відповідність із загальноприйнятими нормами; механізм саморегуляції в соціальних системах (групах, колективах, організаціях, суспільстві загалом), що здійснюється за допомогою нормативного (морального, правового, адміністративного) регулювання поведінки людей.

Корекція соціально-педагогічна — система соціально-педагогічних заходів, спрямованих на виправлення процесу й результату соціального розвитку і виховання дитини, виховної діяльності в сім'ї, освітньому закладі, центрі дозвілля і т.д.

Наркоманія — хвороба, яка характеризується тягою до наркотиків, що призводить до важких порушень функцій організму.

Наркотичні засоби — лікарські препарати та речовини (барбаміл, кодеїн, морфін, омнопон, фенамін, ефедрон), а також рослини або їх частини, що містять наркотики (різні сорти конопель, маку або макової соломи та ін.).

Перевиховання — це спеціальний вид педагогічної діяльності педагогів та учнів, спрямований на подолання недоліків їхньої особистості, розвиток наявних у них позитивних якостей і формування на цій основі нових, суспільно значимих корисних рис і властивостей.

Підлітковий вік — етап від 10-ти до 15-ти років, що відповідає початку переходу від дитинства до **юності**.

Підтримка соціально-педагогічна — діяльність педагога з метою надання превентивної та оперативної допомоги дітям, підліткам, сім'ям у вирішенні їх соціально-педагогічних проблем у середовищі життєдіяльності.

Поведінка — спосіб життя і дій; форма взаємодії людини з оточуючим середовищем, опосередкована зовнішньою і внутрішньою активністю.

Покарання — засіб педагогічного впливу, який використовується утих випадках, коли дитина не виконала встановлених вимог і порушила прийняті у суспільстві норми і правила поведінки.

Попередження — дії, що використовуються педагогами та іншими спеціалістами, щоб звести до мінімуму та усунути соціальні, психологічні та інші умови, що спонукають до появи асоціальної (антисоціальної), протиправної поведінки людини у середовищі життєдіяльності.

Превентивна соціальна робота — професіональна соціальна робота, яка проводиться з метою збільшення потенційних можливостей, підтримки і захисту людських ресурсів індивіда і забезпечення клієнта знаннями, що дозволяють йому уникати складних життєвих проблем або долати їх.

Превентивна педагогіка — педагогіка, яка вивчає причини формування і розвитку відхилень у поведінці людини і методи їх попередження, подолання, виправлення.

Превентивна соціально-педагогічна діяльність — професійна соціально-педагогічна діяльність, що проводиться з метою недопущення (попередження) негативного самопрояву, поведінки людини, розвитку яких-небудь негативних якостей, звичок.

Превентивний підхід — профілактичний, попереджаючий підхід, що може застосовуватися у випадках, коли небажаним є входження в ту або іншу сферу людської особистості (попередження поведінкових відхилень).

Прекурсори — токсичні речовини (феніл-ацетон, ацетон, ефедрін, калію перманганат).

Проблемна ситуація — співвідношення обставин і умов, що містять протиріччя і не мають однозначного вирішення, у яких розгортається діяльність індивіда або групи.

Протиправність — діяльність людини, що не відповідає установленим у суспільстві правовим нормам. До протиправних дій відносять *проступки* (лихослів'я, бійки з однолітками, бешкетування), *правопорушення* — порушення адміністративних та правових норм, які проявляються через дрібні крадіжки, здирництво, хуліганство), *злочин* — протиправне, суспільно-небезпечне діяння, що класифікується за певними нормами кримінально-процесуального права (зґвалтування, нанесення тяжких тілесних пошкоджень).

Профілактика — сукупність заходів з метою попередити виникнення і розвиток яких-небудь відхилень у розвитку, навчанні, вихованні.

первинна — попередження виникнення відхилень у психофізичному розвитку;

вторинна — попередження переходу порушень розвитку у хронічні форми, виникнення вторинних відхилень;

третинна — сприяння соціальній, психічній, трудовій адаптації особам, які характеризуються значними відхиленнями у поведінці та соціальною дезадаптацією.

Профілактика бездоглядності та правопорушень неповнолітніх — система соціальних, правових, педагогічних та інших заходів, спрямованих на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють бездоглядності, правопорушенням і антиеуспільним діям неповнолітніх, які здійснюються у сукупності з індивідуальною профілактичною роботою неповнолітніми і сім'ями, які перебувають у соціально небезпечному становищі.

Профілактика бездомності і безпритульності — система заходів, спрямованих на усунення правових, соціальних та інших причин виникнення бездомності і безпритульності, запобігання їм, у тому числі заходів щодо зниження ризику втрати прав на житлові приміщення і на попередження виникнення негативних суспільних наслідків, пов'язаних з відсутністю житла.

Профілактична індивідуальна робота — діяльність, спрямована на своєчасне виявлення неповнолітніх і сімей, що знаходяться у соціально небезпечному становищі, а також з метою їх соціально-педагогічної реабілітації та (або) попередження вчинення ними правопорушень і антисуспільних дій.

Процес виховання — система виховних заходів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості,

Психотропні речовини — будь-які природні чи синтетичні речовини і матеріали, які становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання, ними,

Реабілітація»

Педагогічна реабілітація — система заходів педагогічного характеру, спрямована на відновлення навиків навчання, самовиховання, самовдосконалення.

Соціальна реабілітація — система заходів, спрямована на відновлення у людини соціального досвіду: реалізація програм і дій, спрямованих на входження індивіда в суспільство і культурне середовище; комплекс медико-психологічних, соціально-правових, педагогічних заходів, що ставить за мету соціально-психологічне відновлення дезадаптованої

дитини, основних соціальних функцій особистості, психічного, фізичного і морального здоров'я, соціального статусу.

Релігійна віра — заснована на Божественному одкровенні, а не на логічних принципах і доказах віра в реальне існування надприродних сил, властивостей і відносин.

Самовиховання — усвідомлювана діяльність людини, спрямована на самовдосконалення, вироблення власних позитивних якостей, звичок (Педагогічний словник для молодих батьків). ч-

Соціальна профілактика — зусилля, спрямовані на превенцію соціальних проблем чи життєвих криз клієнтів, окремих груп або попередження ускладнення вже наявних проблем; комплекс економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі.

Соціальне виховання — створення у суспільстві умов і заходів, спрямованих на оволодіння і засвоєння підростаючим поколінням загальнолюдських і спеціальних знань, соціального досвіду з метою формування в нього соціально-позитивних ціннісних орієнтацій.

Соціальне середовище — сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), що впливають на її свідомість і поведінку.

Соціальне **сирітство** — явище, обумовлене ухиленням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов'язків по відношенню до неповнолітньої дитини.

Соціальні сироти — група дітей, які внаслідок соціальних, економічних та морально-психологічних причин залишилися сиротами при живих батьках.

Соціальні відхилення — порушення соціальних норм, що характеризуються масовістю, стабільністю і поширеністю при подібних вихідних соціальних умовах.

Соціально занедбані діти — відсутність належної турботи про дитину, коли батьки або особи, які їх замінюють, не забезпечили необхідних умов для її повноцінного фізичного, емоційного та соціального розвитку,

Соціально-педагогічний захист дитинства — система заходів соціально-правового, організаційного, психолого-педагогічного характе-

ру, спрямована на надання допомоги і підтримки дітям, запобігання порушенням й відновлення їхніх прав та інтересів у випадках, коли вони залишилися позбавленими умов, пільг і послуг, що необхідні для їхнього всебічного гармонійного розвитку й соціалізації.

Соціально-правовий захист дитинства — система державних заходів, спрямованих на попередження і подолання кризових ситуацій у житті дитини, профілактику порушень прав неповнолітніх.

Суїцид — акт самовбивства, що здійснюється людиною у стані сильного душевного розладу або під впливом психічного захворювання; усвідомлений акт усунення з життя під впливом гострих психо- травмуючих ситуацій, за яких власне життя як вища цінність втрачає для даної людини зміст.

Токсикоманія — захворювання, яке викликане психічною та фізичною залежністю внаслідок вживання речовин, які не включені до офіційного списку наркотиків, а також вдиханням парів речовин побутової хімії (клей, ефір, розріджувачі, аерозолі).

Ціннісні орієнтації особистості — прийняті особистістю соціальні цінності, які виступають у якості цілей життя і основних засобів їх досягнення і набувають функцію регуляторів соціальної поведінки індивідів.

77. Перелік запитань, практичних занять, методичних розробок

Превентивна діяльність у запитаннях

Превентивна педагогіка як наука і напрямок практичної діяльності

1. Яка структура системи профілактики негативних суспільних явищ?
2. На які типи поділяються профілактичні заходи?
3. З якими труднощами стосовно превенції негативних проявів поведінки стикнулося наше суспільство на сучасному етапі?
4. Чому попередження і подолання асоціальних відхилень у поведінці серед підростаючого покоління є педагогічною проблемою?
5. Яка відмінність між превентивною педагогікою і соціальною профілактикою?
6. У чому полягає зв'язок превентивної педагогіки із загальною педагогікою?
7. Що виступає об'єктом превентивної педагогіки?
8. Що є предметом превентивної педагогіки?
9. Які завдання превентивної педагогіки?
10. Які принципи превентивної педагогіки є найбільш актуальними у превентивній діяльності?
11. Які особливості превентивної діяльності?
12. Яке місце і роль превентивної педагогіки у практичній діяльності педагога?

13. Які практичні напрями здійснюються у рамках ранньої превенції?
14. Які практичні напрями здійснюються у рамках корекційно-реабілітаційної роботи?
15. Які профілактичні напрями реалізуються у превентивній діяльності?
16. Які загальні шляхи попередження й подолання негативної поведінки індивідів?
17. На яких формах і заходах соціальної профілактики ґрунтується превентивна діяльність?
18. Які форми і заходи превентивної діяльності мають груповий характер?
19. Які форми й заходи превентивної діяльності мають індивідуальний характер?
20. Яка специфіка застосування превентивних методів роботи?
21. Якими є рівні превентивної діяльності?
22. У чому спільність і відмінність між соціально-педагогічною і психолого-педагогічною превентивною роботою?
23. Якою є нормативно-правова база превентивної діяльності?
24. Які методи доцільно використовувати у превентивному прогнозуванні?
25. Що включає поняття «етика превентивної роботи?»
26. Що може порушити етику превентивної роботи?
27. Які форми прояву етичності педагога, який здійснює превентивну роботу?

Діагностично-превентивна діяльність

28. Якими є соціально-економічні детермінанти асоціальної поведінки індивідів?
29. Якими є соціально-педагогічні детермінанти асоціальної поведінки індивідів?
30. Якими є соціально-культурні детермінанти асоціальної поведінки індивідів?
31. Які фактори можуть негативно вплинути на формування асоціальної поведінки індивіда?
32. Які етапи дослідження причин, умов і обставин асоціальної поведінки індивіда?
33. Які методи використовуються для аналізу причин асоціальної поведінки індивіда?
34. Які суб'єктивні фактори мікросоціального оточення негативного характеру впливають на особистість?
35. Які економічні фактори формування асоціальної поведінки індивіда?
36. Що мається на увазі під поняттями «конкретної негативної ситуації індивіда», «умовами формування асоціальної поведінки»?

37. Чому вчинення асоціальних дій потрібно розглядати як наслідок взаємодії особи і середовища? <

38. Що виступає провідним фактором у формуванні асоціальної поведінки?

Індивідуальна превентивна робота ■

39. Яке значення превентивної педагогіки і діяльності у соціалізації особистості?

40. Хто виступає об'єктом у превентивній роботі?

41. У чому полягає специфіка індивідуальної превентивної роботи?

42. Які складові індивідуальної превентивної роботи?

43. У чому полягає негативний вплив асоціальної поведінки індивіда на мікросоціальне оточення?

44. Які основні умови здійснення індивідуальної превентивної роботи?

45. Які етапи здійснення індивідуальної превентивної роботи?

Об'єкт ранньої превентивної роботи

46. У чому полягає актуальність ранньої превенції асоціальних проявів поведінки?

47. Які превентивні методи і прийоми більш доцільні для різних вікових категорій дітей-дошкільнят?

48. Які ознаки важковиховуваності?

49. У чому сутність індивідуально-диференційованого підходу до превентивної роботи з неповнолітніми правопорушниками?

50. Які основні складові моделі превентивної роботи з важковиховуваними дітьми?

51. Які елементи технології превентивної роботи з важковиховуваними дітьми мають обов'язковий характер?

52. Які індивідуально-психологічні особливості розвитку дітей підліткового віку?

Превентивна робота з особами, які уникають навчання і праці

53. Яким є психолого-педагогічний портрет неповнолітньої особи, яка уникає навчання і праці?

54. Чому незайнятість індивіда навчанням чи працею негативно впливає на розвиток девіантної поведінки?

55. У чому полягає актуальність превентивної роботи щодо осіб, які ніде не навчаються і не працюють?

56. Які причини упущень у залученні до навчання й праці неповнолітніх?

57. Які особливості проведення соціально-організаційної превентивної роботи з неповнолітніми та молоддю, які ніде не працюють?

58. Які особливості проведення гісихолого-педагогічної превентивної роботи з неповнолітніми та молоддю, які ніде не працюють?

59. Які відмінності має превентивний процес у функціонуванні навчального і трудового колективу?

Реабілітаційна превентивна робота

60. Що свідчить про зростання ступеня девіантності у поведінці індивіда?

61. Які загальні ознаки девіантності у психолого-педагогічній характеристиці правопорушника?

62. Які передумови формування особистості правопорушника?

63. Які критерії визначають особу правопорушника?

64. Яка відмінність між особою правопорушника і особою злочинця?

65. Чому до неповнолітньої особи не варто вживати термін «злочинець»?

66. У чому полягає актуальність проведення реабілітаційної превентивної роботи?

67. Які прояви недотримання педагогічних вимог у поведінці не¹ повнолітнього правопорушника?

68. У чому полягає комплексний характер реабілітації правопорушників?

69. Які упущення в організації процесу перевиховання неповнолітніх правопорушників призводять до скоєння ними повторних правопорушень та злочинів?

70. Яка специфіка організації дозвілля правопорушників як форми впливу на процес перевиховання й виправлення особистості?

71. У чому полягає специфіка превентивної роботи з неповнолітніми суїцидальної поведінки?

72. У чому сутність превенції проституції як аморальної поведінки серед дівчат?

73. Яка сутність поняття «діти вулиці»?

74. Які особливості превентивної роботи з «дітьми вулиці»?

Превентивна робота з особами адиктивної поведінки

75. Які мотиви вживання неповнолітніми алкогольних напоїв, наркотичних речовин, тютюну?

76. Які види адиктивної поведінки виділяють?

77. Яка відмінність між поняттями «наркоманія» та «адиктивна поведінка»?

78. Які наслідки вживання алкогольних напоїв, наркотичних речовин для здоров'я неповнолітніх?

79. Який зміст превенції алкоголізму, наркоманії, тютюнопа- лінія?

80. Які завдання превентивної роботи з попередження алкоголізму, наркоманії, тютюнапаління?

81. У чому причини низької ефективності превентивної роботи щодо попередження алкоголізму, наркоманії, ВІЛ/СНІДу?

82. У чому відмінність між делінквентною і адиктивною поведінкою?

83. Чи варто вважати алкоголізм, тютюнопаління, наркоманію однією з форм суїциду?

84. Які шляхи превенції адиктивної поведінки?

Превентивна робота з неформальними об'єднаннями

85. Яка сутність поняття «неформальне об'єднання»?

86. Які причини створення неформальних об'єднань?

87. У чому полягає актуальність превентивної роботи з неповнолітніми неформальних об'єднань?

88. Які психолого-педагогічні особливості членів неформальних об'єднань підлітково-юнацького віку?

89. За якими напрямками здійснюється превентивна робота з неформальними об'єднаннями у межах формального колективу?

90. Які основні форми превентивної роботи з неформальними об'єднаннями?

91. Які етапи здійснення превентивної роботи з неформальними об'єднаннями?

92. Які напрями, форми і методи роботи превентивної роботи з просоціальними групами неповнолітніх?

93. Які напрями превентивної роботи з неформальними об'єднаннями асоціального спрямування?

94. Які напрями превентивної індивідуальної роботи з членом неформального об'єднання?

95. Яка специфіка превентивної роботи з неформальними об'єднаннями, що функціонують поза межами формального колективу?

96. Яку превентивну роботу здійснюють з неформальними групами асоціального спрямування, його членами поза межами навчально-виховних закладів?

97. Які форми має взаємодія соціальних інститутів, задіяних до превентивної роботи з неформальними об'єднаннями?

Сім'я як об'єкт превентивної роботи

98. У чому сутність виховного потенціалу сім'ї?

99. Які превентивні заходи повинні вживатись батьками щодо виховання дітей?

100. Чим обумовлюється специфіка вибору форм і методів превентивної роботи з сім'єю особи, яка потребує педагогічного впливу?

101. Які причини втрати батьками впливу на дітей?

102. У чому суперечливість міри «позбавлення батьківських прав»?

103. Якою є психолого-педагогічна характеристика дітей категорії «соціальних сиріт»?

104. У чому проявляється індивідуально-диференційований підхід до неповнолітніх категорії соціальних сиріт?

105. Які ступені вираженості соціального сирітства можна виділити?

106. Які заходи превентивної роботи з подолання явища «соціального сирітства» передбачає загальнодержавний рівень?

107. Які заходи превентивної роботи з подолання явища «соціального сирітства» передбачає регіональний рівень?

• 108. Які заходи превентивної роботи з подолання явища «соціального сирітства» передбачаються на рівні закладів, установ, організацій?

Соціальні інститути, які здійснюють превентивну роботу

> 109. Які вимоги ставляться до проведення превентивної роботи?

110. Які компоненти включає модель комплексної превентивної роботи?

Ш. Які заходи здійснюються щодо усунення негативних факторів впливу мікросоціального оточення на індивіда?

112. У чому суть низької превентивної ролі школи на сучасному етапі?

113. Які умови ефективної превентивної діяльності педагогічного колективу з неповнолітніми правопорушниками?

114. У чому специфіка превентивної роботи у діяльності соціального педагога навчально-виховного закладу?

115. У чому проявляється низький рівень організації дозвільневої діяльності?

116. У чому полягає сутність превентивної роботи громадських дитячих і юнацьких організацій?

117. Які основні превентивні заходи, форми й методи застосовуються у діяльності центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді?

118. Які основні превентивні заходи, форми й методи застосовуються у діяльності служби у справах дітей?

119. Які особливості превенції поведінкових відхилень серед неповнолітніх і молоді в окремих країнах світу?

120. Які інноваційні підходи до превентивної реабілітаційної роботи з неповнолітніми правопорушниками можна простежити у зарубіжних країнах?

121. Які умови підвищення ефективності організації превентивної діяльності?

Релігійний вплив як фактор превенції

122. Яка роль релігії у превенції негативних явищ серед молоді та підлітків?

123. Які шляхи превентивної роботи церкви на сучасному етапі розвитку суспільства?

124. Які протиріччя у залученні церкви до системи суспільної превентивної діяльності?

125. Чим обумовлюється актуальність превентивної роботи церкви?

126. Які форми превентивної роботи церкви?

127. Які завдання церкви у превентивній роботі з індивідом?

128. Які методи релігійного характеру щодо саморегуляції й самовиховання особи є цінними у превентивній педагогіці?

2. Тематика практичних занять з курсу «Превентивна педагогіка»

Л Поліказуальність причин девіантної та делінквентної поведінки індивіда.

⁷ 2. Система превентивних заходів у діяльності соціального педагога навчально-виховного закладу.

3. Превентивна робота соціальних служб.

4. Превентивна робота органів у справах неповнолітніх.

5. Превентивна робота з дошкільнятами.

6. Методика формування автономної відповідальності у поведінці індивіда.
7. Особистість важковиховуваної дитини як об'єкта превентивної роботи.
8. Сутність, основні види та форми превентивної діяльності з соціально і педагогічно занедбаними дітьми.
9. Методика роботи з неформальними групами неповнолітніх.
10. Індивідуальні реабілітаційні заходи щодо осіб, які допускають асоціальні прояви поведінки.
11. Превентивна робота з проблемними сім'ями.
12. Превентивна робота з особами адиктивної поведінки.
13. Профілактика аморальної поведінки.
14. Психічне здоров'я: аспект превенції.
15. Фактори здорового способу життя.
16. Виховання неповнолітніх на засадах християнської моралі.
17. Етика превентивної роботи.

3. Тематика методичних розробок

1. Програма превентивного виховання дошкільнят у дитячому садку.
2. Програма вивчення особистості неповнолітнього в діяльності інституцій системи превентивної роботи.
3. Превентивні заходи з різними категоріями осіб.
4. Анкета на предмет вивчення неформальних зв'язків неповнолітнього.
5. Анкета для фахівця по роботі з неформальними групами неповнолітніх.
6. Програма роботи соціального педагога з неформальними групами неповнолітніх.
7. Рекомендації до соціально-педагогічної роботи з неформальними групами.
8. Негативні якості неповнолітніх і види діяльності, спрямовані на їх усунення.

.420

Розділ 7

9. Превентивна робота з подолання окремих проявів асоціальної поведінки неповнолітніх.
10. План індивідуальної превентивної роботи *соціального* педагога закладу освіти з неповнолітнім правопорушником.
11. Превентивна робота з проблемними сім'ями.
12. Умови та правила взаємостосунків між батьками й дітьми,
13. Програма превентивної роботи у діяльності різних соціальних інститутів.

14. Всесвітні закони життя у превентивній роботі.

15. Пам'ятка для неповнолітнього.

ВИСНОВКИ

Попередження і подолання відхилень у поведінці неповнолітніх — важлива соціальна проблема. Від її правильного вирішення залежить, чи включиться певна частина нашої молоді до активної участі у побудові вільної України, чи залишиться осторонь того шляху, яким ідуть наші люди. Перед школою та іншими виховними інституціями стоїть важливе завдання — здійснювати виховання усіх учнів, у тому числі важковиховуваних, щоб моральні принципи стали внутрішнім змістом молоді, закріпилися в її думках і почуттях. Справитися з таким завданням можливо при врахуванні, що:

- результативність процесу перевиховання залежить від вразливості, пластичності і сили біологічних задатків, від тривалості негативного досвіду особистості і її готовності до виправлення;
- процес перевиховання не однаково впливає на всіх учнів: найбільше піддаються йому вихованці, які дуже податливі, а виховний вплив сильний. Слабка дія виховного впливу, якщо вихованці протидіють йому, або ще не здатні позитивно сприймати його;
- наслідки впливу виховного середовища залежать від уміння педагога спертися на наявний позитивний фонд особистості, вміння залучати її до активної співпраці у своєму виправленні. Наявність згуртованого учнівського колективу, з яким важковиховуваний учень пов'язаний системою особистіших стосунків;
- успіх виховного впливу на учнів залежить від залучення їх до корисної діяльності, в якій важкий учень може виявити себе з позитивного боку як в очах ровесників, дорослих, так і у власних, від забезпечення високого темпу їх життя;
- зміст виховної роботи з важковиховуваними учнями має відповідати їх індивідуальним і віковим особливостям, мати високу емоційну насиченість;
- процес перевиховання вимагає налагодження доброзичливих стосунків учнів з батьками, вчителями і ровесниками;
- озброєння педагогів, батьків, представників громадськості методами і прийомами перевиховання, вміння користуватися ними у конкретній життєвій ситуації;
- буде забезпечена єдність педагогічних впливів усіх учасників педагогічного процесу — педагогів, батьків, учнівського колективу.

У зв'язку з тим, що ця категорія неповнолітніх завжди і всюди була «найгіршою», слід у виховній роботі з ними розвинути в них віру у власні сили і можливості, побудувати план їх життя у позитивному напрямку. Повернути їм зацікавленість до позитивних цінностей і розвинути бажання взяти участь у позитивній суспільній діяльності. Розбудити позитивне ставлення до людей, навчання, праці. Якщо до цього часу вони жили у конфліктних стосунках з оточуючими, то виховати в них зворотне — служити суспільству. Змінити їх ставлення до власних вчинків і виховати розуміння ролі особи в суспільстві. Життя хаотичне, безцільне змінити на життя плановане, з почуттям відповідальності за досягнення певної мети, розбудити в них віру в можливість влитися в суспільне життя, проявляючи при цьому ініціативу і творчість, одержуючи насолоду від успіхів. Рівень розвитку психолога-педагогічної науки, досвід виховання у сім'ї і школі забезпечать можливість справитись з цим завданням, якщо роботі надати цілісного, систематичного, цілеспрямованого характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аванесов М.Д. Особенности личных отношений в процессе воспитательной работы // Вопросы перевоспитания педагогически запущенных. ^ подростков. Научно-методический сборник. — Ленинград, ВНИИ профессионально-технического образования, 198К — Вып. 3. — С. 5—14. <
2. Алексеев О.І., Чень І.В. Шкідливі звички серед учнівської молоді. Навчальний посібник. — Дрогобич: Коло, 2002. — 136 с.
3. Алемаскин М.А, Воспитательная работа с подростками. — 1979. - 62 с.
4. Аналіз соціальних та психологічних проблем// Позакласний час. 1999.
5. Антиалкогольное воспитание в семье / Под ред. Д.В.Колесова; Научн.-исследоват. Ин-т физиологии детей и подростков. — М., Педагогика, 1990. - 88 с.
6. Аронов Д.М. Твой и наш враг. Правда об алкоголе. — М.: Физ,~ культура и спорт, 1986. — 166 с.
7. Архипова С. П., Май борода Г.Я. Соціальна педагогіка: Навчально-методичний посібник. — Черкаси-Ужгород: «Мистецька лінія», 2002. — 268 с.
8. Баженов В.П Воспитание педагогически запущенных подростков. - К., 1986.
9. Батьків не обирають...(проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні). — К.: А.Л.Д., 1997. — 144 с. \
10. Беличева С.А. Этот «опасный» возраст. — М.: Знание, 1982, № 1.
11. Беличева С.А. Превентивная практика и социальная работа с деть-?;; ми группы риска в Фи нл я ніш и // Вестник психосоциальной и коррекций онно-реабилитационной работы. — М., 1995. — № 4. — С. 62~66.
12. Бережіть здоров'я змолоду // Позакласний час. — 2000.
13. Беспалько В.В., Коган О.В. Освітні технології профілактики адиктивної поведінки учнівської молоді // Педагогіка і психологія / Вісник АПН України. - 2004. - №3. - С. 62-64.
14. Братко М.В. Распознавание этапов употребления наркотических ^ средств у детей. — М., 2002.
15. Буянов М.И. Размышления о наркологии: Кн. Для учителя. — 7
16. Буянов М.И. Ребенку нужна родительская любовь. — ^Знание,' М.: Просвещение, 1990. — 80 с. | 1984.
17. Вейнгольд-Рыбкина. Некоторые особенности личност х | взаимоотношений правонарушителей // Особенности психологии пс гогически запущенных учащихся. — Воронеж, 1982. — С. 88—91.

18. Визначення типів неадекватного сімейного виховання у підлітків в роботі центрів соціальних служб для молоді. — Тернопіль, 1995. — 18 с.
19. Винницький О. Церква і духовне буття / Духовні скарби українського народу в житті молоді. — Тернопіль: МП «Чумацький шлях», 1994. - С. 62-64.
20. Воспитание, самовоспитание и перевоспитание школьников. — Камерово, 1969,
21. Воспитание детей в неполной семье. Общая редакция Ермоловой Н.М. Переворд с чешского. — М.: Прогресс, 1980. — 210 с.
22. Высотина Л.А. Педагогические основы исправления и перевоспитания осужденных в НТК. — М., 1977,
23. Гарницкий СП. Алкоголь, табак, наркотики и здоровье подростков. — К.: Здоровья, 1988. — 32 с.
24. Гончаров В.В. Руководство для высшего управленческого персонала. Опыт лучших промышленных фирм США, Японии и стран Западной Европы: В 2 т. - 2-6 изд., доп. — М.: МНИИПУ, 1997. - Т.К - 768 с.; Т.2 - 736 с.
25. Гревцева Г. Детская беспризорность: причины и следствия / Г. Гревцева; А.Ситникова; / Учитель. — К., 2004. — № 2. — С. 23-25.
26. Гурлсва Т.С. Дівчинка-підліток: проблеми віку і профілактика важковиховуваності. — К., 1997.
27. Гурлева Т.С. Розвиток автономної відповідальності у підлітка: аргументи «за» // Практична психологія та соціальна робота. — 2003. — №9, - С. 64-68.
28. Гуташинський В. Застосування нових інформаційних технологій у превентивному вихованні підлітків // Учитель. — 2000. — №4-6. — С. 24-26.
29. Деларю В.В. Губительная сигарета. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Медицина, 1987. — 80 с.
30. Дементьева И. Работа школы с детьми труппы риска // Воспитание школьников. — 2002.- №8. — С. 21-28.
31. Дементьева И.Ф. Дети-сироты: проблема выживания: (По материалам социол. исслед., проведен. ин-том социолог АН СССР в 1990 г. в Москве) // Социолог. Исслед. — 1991. — №9. — С. 72-77.
32. Десятников В.Ф., Козюля В.Г. Психические девиации и противоправное поведение подростков. — М., 1982. — 84 с.
33. Дитина в прийомній сім'ї: Нотатки психолога / ГМ.Бевз, І.В.Пеша. — К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2001. — 101 с.
34. Діти вулиці: Методичні рекомендації по роботі з «дітьми вулиці». - К., 1999.
35. Доклад ЮНИСЕФ Независимой комиссии по гуманитарным вопросам ООН. - Женева, 1990.

36. Дорогіна О.В. З досвіду роботи дитячого будинку сімейного типу та прийомних сімей // Науковий вісник Ужгородського держ. універ.: Педагогіка. Соціальна робота. — Ужгород. — 2000. — Вип.3. — С. 108-110.
37. Дробницька А. Соціальна робота з підлітками девіантної поведінки у Великобританії // Рідна школа, — 2006. — № 10. — С. 70-72.
38. Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика, поведение, ответственность / О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения. — М., 1982. — 304 с.
39. Дудар Н. Релігійність молоді // Людина і світ. — 1999. — №9. — С. 42-44.
40. Дунаева Л.П. Формирование положительных отношений между педагогически запущенными подростками и родителями. — Л., 1968.
41. Епифанова И. Виды и формы дезадаптации подростков с отклоняющимся поведением // Воспитание школьников. — 2006. — №1. — с. 23-25.
42. Зайцева З.Г. Школа та важковиховувані підлітки: Книга для вчителя. — К.: Рад. школа, 1991. — 78 с.
43. Закони України /Офіційний сайт Верховної Ради України/ www.rada.ua. Запобігання відхилення у поведінці школярів. — К<: Вища школа» 1993.
44. Зверева ІД. Соціальна підтримка безробітної молоді // Практична психологія та соціальна робота. — 1991. — №8. — С. 26—27.
45. Зверева ІД., Кравець П.Я., Плохів В.С. та ін. Соціальна підтримка незайнятості молоді. — К.: Етносфера, 1995. — 111 с.
46. Зинченко СИ. Трудные дети. — К.: Рад. школа, 1988.
47. Зюбин Л.М. Все равно к тебе приду. — Л., 1990.
48. Игошев К.Е., Миньковский Г.М. Семья, дети, школа. — М., 1989.
49. Индивидуальная работа с трудновоспитуемыми учащимися* ~ 1С*« Рад.школа, 1981.
50. История социальной педагогики: Хрестоматия — учеб.: Учеб.пособие/ Под ред. М.А. Галагузовой. — М.: Гуманит.изд. центр ВЛАДОС, 2000. - 544 с.
51. Кащенко В.П. Педагогическая коррекция. Исправление недостатков характера у детей и подростков. — М., 1992.
52. Ковалев А.Г. Психологические основы исправления и перевоспитания правонарушителя. — М., 1968.
53. Козубовська І.В. Рання профілактика протиправної поведінки неповнолітніх / психолого-педагогічні аспекти. — Ужгород, 1996.
54. Корнилова Т. Подростки групп риска (Практическая психология). — Л1-, 2004.
55. Короткова Л,₅ Вихров О. Підвищувати відповідальність батьків за виховання дітей // Право України. — 1996. — №4. — С. 46—48,
56. Костяшкин Э.П. Индивидуальная воспитательная работа с трудными подростками. — М., 1971.
57. Кочан Н. Відокремлення школи від церкви в координатах відкритого суспільства // Людина і світ. — №9. — С. 4L

58. Кочетов А.И. Перевоспитание подростка. — М.: Педагогика, 1972.
59. Кочетов А.И., Верцинекая Н.Н. Работа с трудными детьми. — М.: Просвещение, 1981.
60. Криминология / Под ред. Н.А. Стручкова: перевод с чеш. — М.: Прогресс, 1982. — 240 с.
61. Крутецкий В.А., Лукин С.Н. Психология подростка. — М., 1965. -г
62. Курс кримінології: Загальна частина: Підручник: У 2-х кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін.; За заг. ред. О.М. Джу- жи. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 352 с.
63. Куфаев В.И. Педагогические принципы исправления и перевоспитания. — М., 1959.
64. Лавренов О. Спалах підліткової наркоманії // Шкільний світ. — 1999. — Січень. — С. 9.
65. Лановенко И.П., Светлов А.Я., Рошин А.И, и др. Борьба с групповыми правонарушениями несовершеннолетних. — К.:Наукова думка, 1982. - 240 с.
66. Лебеди некая К.С., Райская М.М., Грибанова Г.З. Подростки с нарушениями в аффективной сфере. — М.: Педагогика, 1989.
67. Левитов Н.Д. От чего возникают недостатки в характере школьников и как их исправляют. — М., 1961.
68. Лиханов А.А. Драматическая педагогика, Лабиринт, Дети без родителей. — М.: Педагогика, 1986.
69. Личко А.Е. Подростковая психиатрия: Руководство для врачей. — Л., 1979.
70. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки. — К., 2000.
71. Макаренко А.С. Твори у 7 т., 1954.
72. Максимова Н.Ю. Воспитательная работа с социально дезадаптированными школьниками: методические рекомендации. — К., 1997.
73. Максимова Н.КХ Психологічна профілактика вживання підлітками алкоголю та наркотиків. — К., 1997. — 201 с,
74. Матвієнко О. Взаємовідносини між дитиною і оточуючим середовищем як соціально-педагогічна проблема // Школа першого ступеня теорія і практика. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — Вип, 2. — С. 70—81:/'
75. Медведев А.И., Фицула М.Н., Хмурич Р.М. Перевоспитание несовершеннолетних в условиях специального учреждения. — К.: Виша школа, 1986. - 15) с.
76. Мельник П., Лановенко 1. Психологічні механізми девіантної поведінки // Право України. — 2000. — №4. - С 90-93.
77. Михайлова К.Б., Верш ининз Г.В. Трудные ступени: профилактика антиобщественного поведения. — М.: Просвещение, 1980.
78. Мясищев В.Н. Трудные дети в массовой школе. — Л., 1933.
79. Мясоедов Е. Ресоциализация несовершеннолетних с особо трудным поведением // Социальная педагогика. — М. — 2004. — №3. — С. 100—102.
80. Натанзон Э.Ш. Психологический анализ поступков учащихся и корректирующие приемы педагогического воздействия / Методические реко-

мендации в помощь лекторам и методистам институтов усовершенствования учителей. — М>: Министерство просвещения СССР, 1982. — 64 с.

81. Натанзон Э.Ш. Трудный школьник и педагогический коллектив. — М.; Просвещение, 1981.

82. Невский А.И. Отклонения в поведении и неуверенность в себе // Дисциплина и предупреждение педагогической запущенности школьников. — Кишинев: Штиинца, 1992. — С. 120—128.

83. Невский И.А. Трудный успех. — М.: Просвещение, 1981. ?

84. Овчарова Р.В. Профилактика педагогической запущенности подростков // Педагогика. — 1992. — №5-6. — С. 22-26.

85. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога — М.: ТЦ «Сфера», 2001. - 480 с.

86. Омельченко С. Портрет сучасного підлітка в контексті здорового способу життя // Соціальна педагогіка: теорія і практика, — 2006. — №4. - С. 90-95.

87. Оржеховська В. Про концепцію превентивного виховання дітей і молоді // Учитель. - 2000. - №1-3. - С. 12-13.

88. Оржеховська В.М. Методика позбавлення неповнолітніх наркоген- них звичок. — К., 1995.

89. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх / Навчально-методичний посібник. — К., 1996, — 352 с.

90. Оржеховська В.М. Сучасні орієнтири превентивної педагогіки / В.М. Оржеховська, О.І. Пилипенко // Педагогіка і психологія / Вісник АПН України / 2005. - №2. - С. 17-25.

91. Оржеховська В.М. Формування соціальної відповідальності учнів у сучасній школі// Педагогіка і психологія. — 1996. — №4. — С. 25-31.

92. Орлов Ю.М, Восхождение к индивидуальности: Книга для учителя. - М., 1991.

92. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности: Книга для учителя. - М., 1991.
93. Парфанович І. Система виховної роботи з умовно засудженими неповнолітніми. Навчальний посібник. — Тернопіль: ТНПУ, 2005. — 175 а
94. Педагогіка для громадянського суспільства / За ред, Т. Кошманової. — Львів, 2005.
95. Пирожков В.Ф. Психологические основы перевоспитания учащихся специальных профтехучилищ. — М., 1968.
96. Помиткін Е.О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти. - К., 1996.
97. Попов ВЛ. Предмет и задачи превентивной педагогики // Педагогика. - 1990. - №9. - С. 53-57.
98. Постовий В. Виховання дітей у сучасній сім'ї // Педагогічна газета. — 2006. — №7 (144).
99. Практическая реабилитационная педагогика. Учебно-методическое пособие для воспитателей. — М., 1996.
100. Преодоление алкоголизма у подростков и юношей. Психолого-физиологический аспект / Под ред. Д.В. Колесова. — М., 1987. — 112 с.
101. Примаченок А, А. Совершенствование системы мер борьбы с правонарушениями несовершеннолетних. — Минск: Народная наука та техника, 1990. - 272 с.
102. Проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні. — К., 1997.
103. Профилактика пьянства, наркомании, токсикомании, курения, СПИДа /курс лекций/ А.В. Ляхович, В.И. Горбунов, В.И. Егорина, А.И. Маркова, А.Г. Шевчук. — М.: Всесоюзный научно-исследовательский центр профилактической медицины — М<, 1990. — 286 с. ^
104. Психологические основы индивидуального подхода к трудным подросткам. — К., 1990.
105. Психологические проблемы предупреждения педагогической запущенности и правонарушений несовершеннолетних. — Воронеж, 1982.
106. Психолого-педагогические условия повышения эффективности воспитательной работы по предупреждению правонарушений среди учащейся молодежи // Под ред. В.И. Войтко, В.А. Татенко. — К., 1980.
107. Пятаков Е. Основные направления, этапы, методы и приемы коррекционной работы // Педагогическая техника. — М>, 2004. — №3. — ■ С. 102-120. <
- А
108. Раевская З.Д. Преодоления девиантного поведения школьников совместными усилиями школы и семьи // Дисциплина и предупреждение педагогической запущенности школьников. — Кишинев: Штиинца, 5991. - С. 153-159.

- г 109. Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХІ століття / Під ред. В. М. Доній, Г.М. Несен, У.Т. Єрмаков та ін. - К., 1998. ж«
110. Робота з клієнтами соціальних служб/ Упорядник Зайцева З.Г. — К.: Етносфера, 1994. — 117 с.
111. Рогаткин С., Кривошеева Я. Програму примирения / Новая технология работы с трудными подростками /Д, Рогаткин, С.К. Гладких // Народное образование. — 2006. — №2. — С. 193-201.
112. Рубинштейн СЛ. Принципы и пути развития психологии. — М., 1954. ;п к Лі*"
113. Рышкова Л.М. Подготовка педагогов к работе с социально дезориентированными школьниками // Мир образования. — 2006. — №4. — С. 94-1000.
- 114.Рюриков А.Ю. Какие свержреволюции спасут нас? // Учительская газета — 1991. - №37.
- 115.Рязанцев В.А. Как преодолеть алкоголизм, — Издание третье, перераб. и доп. — К,: Здоровья, 1986. — 96 с.
- 116.Самыгин С.И. и Стол ярен ко Л. Д. Менеджмент персонала. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. — 480 с.
- 117.Селецкий А.И., Тарарухин С.Д. Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением. — К.: Вища школа, 1981. — 239 с.
- 118.Селиванова О.А. Личностно значимые условия реинтеграции «уличного» подростка в социум // Педагогика. — 2004. — №1. — с. 56— 61.
- 119.Семаков ГС. Кримінологія. Курс лекцій, 2-ге видання, стереотипне. - К., МАУП, 2002. - 128 с.
120. Сергеева И.С Причины проявления девиантного поведения подростков в современных социально-экономических условиях // Ученые записки Московского гуманитарного педагогического ин-та. — МЦ 2006. — Т. 6. — С, 105-108.
- 121.Сизоненко А.М. Индивидуально-дифференцированный поход в перевоспитании, трудных школьников, — Кишинев: Штиинца, 1991. — С. 147-153.
122. Скаленко О.К. Духовно-інформаційна основа соціального життя // Педагогіка і психологія. — 1994. — №4. — С. 9—15.
- 123.Словарь по социальной педагогике: Учеб, пособие для студ. *высш.* учеб. Заведений / Авт.-сост. Л.В. Мардахаев. — М.: Издательский центр Академия, 2002. — 368 с.
- 124.Соломен пев П. Стратегия социальной адаптации подростков // Воспитательная работа в школе. — 2003. — №2. — С. 139—142. Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / За ред. В. Мсиньва. — К., 2003.

126. Соціально-педагогічні та медико-психологічні заходи протидії вживанню наркогенних засобів неповнолітніми і молоддю. Науково-методичний посібник / Упорядник-заг.ред. ОЛ. Пилипенко. — К.: А.Л.Д., 1995. — 100 с.
127. Соціально-педагогічні та медико-психологічні заходи протидії вживанню наркогенних засобів неповнолітніми і молоддю / За ред. О.Л. Пилипенко. — К., 1995.
128. Степанов П. Подростки // Народное образование. — 2006. — №8. — С. 212-219. ^
129. Сухомлинский В.А. Трудные судьбы. — М., 1967.
130. Тагирова П.С. Психолого-педагогическая коррекционная работа с трудными подростками. — Педагогическое общество России, 2003. — 320 с.
131. Тарарухин С.А. Проблемы социального и биологического в личности и преступном поведении / Проблемы изучения личности правонарушителя. Сборник научных трудов. — М.: ВНИИ МВД СССР, 1984, — С. 23-38.
132. Тарас А.Е. Педагогическая профилактика правонарушений несовершеннолетних. — Минск: Народная асвета, 1982, — 64с.
133. Теоретические проблемы предупреждения правонарушений несовершеннолетних. — К.: Наукова думка, 1977.
134. Трудные судьбы подростков — кто виноват? / В.В.Панкратов, В.Д.Ермаков, Н.И.Романова и др. — М.; Юрид. литература, 1991. — 334 с.
135. Трудный подросток: причины и следствия / Под ред. В.А. Татенко. — К.: Рад.школа, 1985.
136. Тузов А.П. Мотивация противоправного поведения несовершеннолетних. — К.: Вища школа, 1982, — 179 с.
137. Тютюн, алкоголь, наркотики в молодіжному середовищі: вживання, залежність, ефективна профілактика / О.О. Яременко (кер. авт. кол.), О.М. Балакирева, О.О. Стойко та ж. — К.: Державний інститут проблеми сім'ї та молоді, Укп. ін-т соц. досліджень, 2005. — Кн. 7. — 196 с.
138. Федорченко Т. Методи корекційної роботи з агресивними дітьми і підлітками // Рідна школа. — 2001. — №2. — С. 12-15.
139. Ферреро Бруно. Часом досить промінчика,...: Короткі історії для душі / Пер. з польськ. Н. Римська* — Львів: Свічадо, 2004. — 80 с.
140. Фетюхин М.И. Психологическое изучение трудновоспитуемых и недисциплинированных учащихся как фактор их перевоспитания // Дисциплина и предупреждение педагогической запущенности школьников. — Кишинев: Штиинца, 1991. — С. 138-148
141. Фізичне та психологічне здоров'я// Початкова освіта. — 2000. — №3. — с. 27-34.
142. Фіцула М.М. Антиалкогольні виховна робота в школі. — К.; Рад. школа, 1984.

143. Фіцула М.М. Методика попередження і подолання педагогічної занедбаності учнів загальноосвітніх шкіл. — Ужгород-Тернопіль, 2002.
144. Фіцула М.М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів. Видання друге, доповнене, перероблене. — Тернопіль, 1999. — 141 с.
145. Фіцула М.М. Правове виховання учнів. — К., 1997.
146. Формирование личности: проблем комплексного подхода в процессе воспитания школьника / Под ред. Г. Н. Филонова. — М.: Педагогика, 1983. - 256 с.
147. Хміль Ф.І. Менеджмент: Підручник. — К.: Вища шк., 1995. — С. 127-139.
148. Хромова О. В. В.О.Сухомлинський про виховання важких дітей і підлітків // Педагогіка і психологія /Вісник АПН України/ — К. —• 2004. - № 1. - С. 12-20.
149. Четвертак В.М. Злочинність очима підлітка // Практична психологія та соціальна робота. — 1998. — №2. — С. 14—18.
- 150.Шенлеровський К.С. Управління соціальною роботою з дітьми та молоддю. Менеджмент соціальної служби: Навчально-методичний збірник для спеціаліста з соціальної роботи системи центрів соціальних служб для молоді м. Києва. — К., 2002. — 158 с.
151. Шенлеровський К.С., Лозинський В.С. Профілактика негативних явищ в молодіжному середовищі. — К., 2003."ru*oO
152. Щелин И. Профилактическая и коррекционная работа с подростками-правонарушителями // Воспитание школьников, — М. — 2003. — №6. - С. 27-29.
153. Юнак В.Ю. Наркоманія — дорога в безодню. — К.: Здоров'я, 2001. - 160 с.
154. Якубова Ю.М., Лавриненко Н.В., Московка М.М. Батьків не обирають... // Проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні. — К., і 997. -С. 52-53. - -